

Biblioteka

Izveštaji

5

Objavlivanje ove knjige pomoglo je
Ministarstvo inostranih poslova SR Nemačke
(Fond za Pakt za stabilnost)

LJUDSKA PRAVA U JUGOSLAVIJI 2001

PRAVO, PRAKSA I PRAVNA SVEST U
SAVEZNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI I
MEĐUNARODNI STANDARDI LJUDSKIH PRAVA

Beogradski centar za ljudska prava
Beograd, 2002

Biblioteka

Izveštaji

LJUDSKA PRAVA U JUGOSLAVIJI 2001.
PRAVO, PRAKSA I PRAVNA SVEST U SAVEZNOJ REPUBLICI
JUGOSLAVIJI I MEĐUNARODNI STANDARDI LJUDSKIH PRAVA

Urednik

Vojin Dimitrijević

Izdavač

Beogradski centar za ljudska prava
Mlatišumina 26/I, Beograd; Tel./fax: (011) 432 572, 308 5328
e-mail: bgcentar@bgcentar.org.yu; www.bgcentar.org.yu

Za izdavača

Tatjana Papić

Korektor

Jasna Alibegović

Fotografija na koricama

Milan Aleksić

Priprema za štampu

Dosije

ISBN 86-7202-049-9

Štampa

Dosije, Beograd

Sadržaj

Skraćenice.....	15
Predgovor	19
Uvod	21
I LJUDSKA PRAVA U PRAVNIM PROPISIMA	27
1. Ljudska prava u pravnom poretku SRJ	27
1.1. Uvod	27
1.2. Ustavne odredbe o ljudskim pravima	28
1.3. Međunarodna ljudska prava i SRJ.....	29
1.4. Amnestija i pomilovanje za neka krivična dela povezana s ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije.....	31
2. Pravo na delotvoran pravni lek za kršenje ljudskih prava	32
2.1. Redovni pravni lekovi	33
2.2. Ustavna žalba.....	34
3. Ograničenja i derogacija ljudskih prava	37
3.1. Opšta i fakultativna ograničenja.....	38
3.1.1. Opšta ograničenja	38
3.1.2. Fakultativna ograničenja	39
3.2. Odstupanja (derogacije) u vreme „izvanredne opšte javne opasnosti“	39
3.2.1. Opšte.....	39
3.2.2. Derogacije u vreme ratnog stanja	40
3.2.3. Vanredno stanje	42
4. POSEBNA PRAVA	44
4.1. Zabrana diskriminacije	44
4.1.1. Opšte.....	44
4.1.2. Primeri diskriminacije u jugoslovenskim zakonima	47
4.1.2.1. Promet nepokretnosti.....	47
4.1.2.2. Neka krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala	48
4.1.2.3. Izbeglice i državljanstvo.....	49
4.2. Pravo na život.....	50
4.2.1. Opšte.....	51
4.2.2. Krivično zakonodavstvo.....	54
4.2.3. Pobačaj	55
4.2.4. Postupak u vezi sa smrtnom kaznom.....	56
4.2.5. Upotreba prinude od strane državnih organa.....	57

4.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja	59
4.3.1. Opšte	59
4.3.2. Krivično zakonodavstvo	61
4.3.3. Krivični postupak i izvršenje kazni	64
4.3.4. Upotreba prinude od strane policije	65
4.4. Zabrana ropstva i ropskog položaja.....	66
4.4.1. Opšte	66
4.4.2. Savremeni oblici ropstva	67
4.4.3. Nedostaci u domaćem zakonodavstvu.....	68
4.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode.....	70
4.5.1. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti	71
4.5.1.1. Zabrana samovoljnog hapšenja i lišenja slobode	72
4.5.1.2. Pravo na obaveštenje o razlozima hapšenja i o optužbi	74
4.5.1.3. Izvođenje pred sudiju u najkraćem roku i pravo na suđenje ili oslobađanje u razumnom roku.....	75
4.5.1.4. Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode	77
4.5.1.5. Pravo na naknadu štete zbog nezakonitog lišenja slobode.....	78
4.5.2. Postupanje s licima lišenim slobode.....	79
4.5.2.1. Obaveza čovečnog postupanja i poštovanja dostojanstva	79
4.5.2.2. Razdvajanje okrivljenih i optuženih, maloletnika i odraslih.....	81
4.5.2.3. Kazneno-popravni režim	82
4.6. Pravo na pravično suđenje.....	83
4.6.1. Nezavisnost i nepristrasnost sudova.....	86
4.6.2. Pravičnost i javnost rasprave	89
4.6.2.1. Pravičnost rasprave.....	89
4.6.2.2. Javnost rasprave i javnost presude	91
4.6.3. Garantije optuženima za krivična dela	93
4.6.3.1. Pretpostavka nevinosti.....	93
4.6.3.2. Obaveštenje o optužbi, bez odlaganja i na jeziku koji optuženi razume	93
4.6.3.3. Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane i pravo na kontakt s braniocem.....	94
4.6.3.4. Pravo na suđenje bez nepotrebnog odugovlačenja.....	95
4.6.3.5. Zabrana suđenja <i>in absentia</i> i pravo na odbranu	95
4.6.3.6. Pravo na pozivanje i ispitivanje svedoka	97
4.6.3.7. Pravo na prevodioca	97

4.6.3.8. Zabrana samooptuživanja	97
4.6.3.9. Poseban tretman maloletnika u krivičnom postupku.....	98
4.6.3.10. Pravo na žalbu	98
4.6.3.11. Pravo na odštetu	99
4.6.3.12. <i>Ne bis in idem</i>	99
4.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske	100
4.7.1. Privatnost.....	100
4.7.1.1. Pristup ličnim podacima	101
4.7.1.2. Seksualna autonomija.....	103
4.7.1.3. Krivičnopravna zaštita privatnog života.....	103
4.7.2. Stan (dom)	104
4.7.3. Prepiska	106
4.7.4. Čast i ugled	107
4.7.5. Porodični život i porodica	108
4.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti.....	109
4.9. Sloboda izražavanja.....	115
4.9.1. Opšte.....	115
4.9.2. Ukidanje Zakona o javnom informisanju Republike Srbije iz 1998. godine i donošenje novog.....	117
4.9.3. Osnivanje i rad elektronskih medija.....	118
4.9.4. Ostali nacrti propisa od značaja za slobodu izražavanja	120
4.9.5. Odredbe krivičnih zakona.....	120
4.9.6. Zabrana propagande rata i pozivanja na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju	123
4.10. Pravo na slobodu mirnog okupljanja.....	126
4.10.1. Opšte.....	126
4.10.2. Zabrana javnog skupa.....	130
4.11. Sloboda udruživanja	132
4.11.1. Opšte.....	132
4.11.2. Registracija i prestanak rada udruženja građana	134
4.11.3. Udruživanje stranaca	138
4.11.4. Ograničenja.....	140
4.11.4.1. Zabrana organizacije	140
4.11.4.2. Finansiranje političkih stranka	141
4.11.4.3. Ostala ograničenja	142
4.11.5. Ograničenje slobode udruživanja pripadnika vojske i policije	143
4.11.6. Pravo na štrajk	146

4.12. Pravo na mirno uživanje imovine	148
4.12.1 Opšte	148
4.12.2. Eksproprijacija	149
4.12.3. Promet nepokretnosti	151
4.12.4. Nasleđivanje	151
4.12.5. Promene oblika svojine u korist državne svojine	152
4.12.6. Povraćaj bespravno oduzete imovine i obeštećenje ranijih vlasnika	153
4.13. Prava pripadnika manjina	155
4.14. Politička prava	164
4.14.1. Opšte	164
4.14.2. Finansiranje	165
4.14.3. Aktivno i pasivno biračko pravo	166
4.14.4. Izborni postupak	169
4.14.4.1. Izborne komisije	169
4.14.4.2. Kontrola broja štampanih glasačkih listića i čuvanje izbornog materijala	170
4.14.4.3. Razlozi za poništavanje izbora	170
4.14.4.4. Pravni lekovi	171
4.14.5. Crnogorski Zakon o referendumu	172
4.15. Posebna zaštita porodice i deteta	173
4.15.1. Zaštita porodice	174
4.15.2. Brak	175
4.15.3. Posebna zaštita deteta	176
4.15.3.1. Opšte	176
4.15.3.2. „Mere zaštite ... koje zahteva položaj maloletnika“	177
4.15.3.3. Zaštita maloletnika u krivičnom pravu i postupku	178
4.15.3.4. Rođenje i lično ime deteta	179
4.16. Državljanstvo	180
4.16.1. Opšte	180
4.16.2. Sticanje jugoslovenskog državljanstva	182
4.16.3. Rešavanje problema državljanstva nastalih raspadom bivše SFRJ	183
4.17. Sloboda kretanja	187
4.17.1. Opšte	188
4.17.2. Ograničenja	188
4.18. Ekonomska, socijalna i kulturna prava	190
4.18.1. Pravo na rad	191

4.18.2. Pravo na pravedne i povoljne uslove rada	193
4.18.3. Pravo na socijalno obezbeđenje.....	196
4.18.4. Pravo na zaštitu porodice.....	201
4.18.5. Pravo na zdravlje	204
4.18.6. Stanovanje	209
4.18.7. Lica s umanjenim telesnim i mentalnim sposobnostima	212
4.18.8. Ishrana	212
4.18.9. Siromaštvo	212
4.18.10. Obrazovanje.....	213
5. Zaključak	215
II LJUDSKA PRAVA U PRIMENI	219
1. Uvod	219
1.1. Istraživačka građa.....	219
1.2. Domaća štampa kao izvor podataka	219
1.3. Izveštaji domaćih nevladinih organizacija	222
1.4. Izveštaji međunarodnih organizacija	222
2. Posebna prava	223
2.1. Zabrana diskriminacije	223
2.1.1. Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti	223
2.1.1.1. Nasilje prema Romima	224
2.1.1.2. Nasilje prema drugim nacionalnim grupama.....	228
2.1.2. Diskriminacija na osnovu političke pripadnosti	232
2.1.3. Diskriminacija na osnovu verske pripadnosti.....	233
2.1.4. Diskriminacija po drugim osnovama.....	233
2.2. Pravo na život.....	234
2.2.1. Ugrožavanje prava na život u oružanim sukobima	235
2.2.1.1. Ugrožavanje prava na život od strane pripadnika VJ i policije.....	236
2.2.1.2. Istrage povodom zločina pripadnika VJ i policije na Kosovu.....	237
2.2.1.3. Nestala lica	240
2.2.2. Ugožavanje prava na život iz političkih razloga	240
2.2.3. Ugrožavanje opšte sigurnosti	242
2.2.4. Ugrožavanje prava na život po drugim osnovama	243
2.2.5. Smrtna kazna	244
2.3. Zabrana mučenja	245
2.3.1. Slučajevi mučenja i nečovečnog i ponižavajućeg postupanja.....	246
2.3.2. Pokretanje postupka povodom ranijih zlostavljanja.....	247
2.3.3. Naknada štete zbog povrede telesnog i psihičkog integriteta.....	247

2.3.4. Zatvori u Srbiji	248
2.4. Zabrana ropstva i ropskog položaja.....	249
2.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode	250
2.5.1. Situacija u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa.....	250
2.5.2. Ostali slučajevi	250
2.5.3. Savezni Zakon o amnestiji.....	251
2.5.4. Zakon o amnestiji Republike Srbije	253
2.5.5. Naknade štete zbog nezakonitog lišavanja slobode	254
2.6. Pravo na pravično suđenje.....	255
2.6.1. Suđenja kosovskim Albancima	255
2.6.2. Hapšenja i suđenja pripadnicima bivšeg režima	260
2.6.3. Ostala suđenja.....	262
2.6.4. Pritisak na sudove.....	264
2.6.5. Sudske greške	265
2.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske	266
2.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti.....	268
2.8.1. Veronauka.....	268
2.8.2. Sloboda veroispovesti u VJ i zatvorima	271
2.8.3. Alternativne verske zajednice.....	272
2.8.4. Napadi na verske objekte.....	273
2.9. Sloboda izražavanja.....	273
2.9.1. Pristisci na novinare	274
2.9.2. Odnos prema medijima.....	277
2.9.3. Govor mržnje.....	279
2.9.4. Sloboda izražavanja u Crnoj Gori	282
2.10. Sloboda mirnog okupljanja.....	284
2.11. Sloboda udruživanja	287
2.12. Pravo na mirno uživanje imovine.....	288
2.12.1. Nacionalizovana imovina	289
2.12.2. Privatizacija	290
2.12.3. Ostali slučajevi kršenja prava na mirno uživanje imovine.....	290
2.13. Prava pripadnika manjina	292
2.13.1. Albanci na jugu Srbije i u Crnoj Gori	292
2.13.2. Romi u Srbiji i Crnoj Gori.....	294
2.13.3. Bošnjaci	297
2.13.4. Vojvođanski Mađari	297

2.13.5. Vojvođanski Hrvati	299
2.13.6. Vojvođanski Nemci	299
2.13.7. Vlasi.....	300
2.14. Politička prava.....	300
2.14.1. Izbori u Crnoj Gori.....	301
2.14.2. Stanje političkih prava u Srbiji.....	305
2.15. Posebna zaštita porodice i deteta.....	308
2.15.1. Nasilje u porodici i zlostavljanje dece.....	309
2.16. Pravo na državljanstvo	311
2.17. Sloboda kretanja	311
2.18. Ekonomska i socijalna i prava.....	312
2.18.1. Socijalno obezbeđenje	312
2.18.2. Pravo na obrazovanje	318
2.18.3. Zdravstvena zaštita.....	320
2.18.4. Pravo na stanovanje.....	321
2.18.5. Socijalna sigurnost i prava osetljivih društvenih grupa.....	322
2.18.6. Socijalno i ekonomsko stanje u Crnoj.....	326
III LJUDSKA PRAVA U PRAVNOJ SVESTI	
GRAĐANA JUGOSLAVIJE	328
1. Uvodne napomene	328
2. Shvatanje ljudskih prava.....	331
3. Posebna prava.....	336
3.1. Zabrana diskriminacije	336
3.2. Pravo na život.....	343
3.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja	345
3.4. Zabrana ropstva i ropskog položaja.....	346
3.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode	346
3.6. Pravo na pravično suđenje.....	347
3.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske	350
3.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti.....	352
3.9. Sloboda izražavanja.....	353
3.10. Sloboda mirnog okupljanja.....	359
3.11. Sloboda udruživanja	359
3.12. Pravo na mirno uživanje imovine.....	362
3.13. Pravo pripadnika manjina.....	363

3.14. Politička prava	364
3.15. Posebna zaštita porodice i deteta	366
3.16. Pravo na državljanstvo	366
3.17. Sloboda kretanja	369
3.18. Ekonomska i socijalna prava	370
5. Ostvarivanja ljudskih prava	372
6. Zaključak	373
IV GLAVNI PROBLEMI – 2001	376
1. Kosovo i Metohija	376
1.1. Uvod	376
1.2. Ljudska prava u uredbama koje je doneo UNMIK	378
1.2.1. Privilegije i imuniteti UNMIK i KFOR	378
1.2.2. Pojedinačna ljudska prava	380
1.2.2.1. Pravo na slobodu	380
1.2.2.2. Sloboda kretanja	381
1.2.2.3. Sloboda udruživanja	382
1.2.2.4. Sloboda izražavanja	382
1.2.2.5. Pravo na imovinu	382
1.2.3. Ustavni okvir za privremenu samoupravu na Kosovu	383
1.2.3.1. Odredbe o ljudskim pravima	383
1.2.3.1.1. Pojedinačna prava	384
1.2.3.1.2. Zabrana diskriminacije	384
1.2.3.1.3. Prava manjina	385
1.2.3.1.4. Izbeglice	387
1.2.4. Zaštita ljudskih prava	387
1.2.4.1. Sudska zaštita	387
1.3.4.2. Drugi vidovi zaštite	388
1.3.4.2.1. Ombudsman	388
1.3.4.2.2. Zaštita prava zajednica	389
1.3. Izbori	391
1.3.1. Odredbe Ustavnog okvira koje se odnose na izbore	392
1.3.1.1. Aktivno i pasivno biračko pravo	392
1.3.1.2. Registracija kandidata	392
1.3.1.3. Pravni lekovi	393
1.3.2. Izborni rezultati	394
1.4. Ljudska prava u praksi 2001. godine	395

2. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal).....	399
2.1. Uvod	399
2.2. Presonalne promene u 2001. godini	400
2.3. Istrage	400
2.4. Masovne grobnice	401
2.5. Optužnice i početak suđenja u 2001. godini.....	401
2.6. Presude	407
2.7. Drugostepene presude	410
2.8. Slobodan Milošević – hapšenje i izručenje	410
2.9. Sporna hapšenja.....	411
2.10. Zapečaćene optužnice.....	412
2.11. Reakcije vlasti u SRJ	413
2.12. Reakcija građana SRJ	414
2.13. Nesuđeni zakon o saradnji s Haškim tribunalom i izručenje Slobodana Miloševića.....	416
2.14. Posete zvaničnika Haškog tribunala SRJ	417
3. Položaj izbeglica i raseljenih lica	418
3.1. Uvod	418
3.2. Izbeglice	419
3.2.1. Pravni položaj izbeglica	419
3.2.2. Stvarni položaj izbeglica u SRJ.....	420
3.2.2.1. Sudski epilog mobilizacije izbeglica 1995. godine	420
3.2.3. Integracija.....	423
3.3. Raseljena lica.....	425
3.3.1. Pravni položaj raseljenih lica	425
3.3.2. Stvarni položaj raseljenih lica u SRJ.....	425
3.3.3. Mogućnosti povratka na Kosovo.....	428
3.4. Zaključak	429
4. Istina i pomirenje.....	429
4.1. Opšta atmosfera na početku 2001. godine.....	429
4.2. Komisija za istinu i pomirenje.....	430
4.3. Rad nevladinih organizacija	437
Dodatak I – Najvažniji ugovori o ljudskim pravima koji obavezuju SRJ	438
Dodatak II – Indeks saveznih i republičkih propisa	441
Ustavi.....	441
Savezni propisi	441

Propisi Republike Srbije.....	443
Propisi Republike Crne Gore.....	447

Skraćenice

AI – Amnesty International

ANEM – Asocijacija nezavisnih elektronskih medija

BDILJP – Biro za demokratske insitucije i ljudska prava (OEBS)

CAA – Centar za antiratnu akciju

CeSID – Centar za slobodne izbore i demokratiju

CoE – Savet Evrope

CPC – Crnogorska pravoslavna crkva

Crna Gora – Republika Crna Gora

dok. UN – dokument Ujedinjenih nacija

DOS – Demokratska opozicija Srbije

DS – Demokratska stranka

DSS – Demokratska stranka Srbije

DPS – Demokratska partija socijalista

EKPS – Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda od 4. novembra 1950.

FHP – Fond za humanitarno pravo

FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija

GSS – Građanski savez Srbije

GŠ VJ – Generalštab Vojske Jugoslavije

HO – Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

HRW – Human Rights Watch

ICG – International Crisis Group

ICRC – Međunarodni komitet Crvenog krsta

ICTY – Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju

IWPR – Institut za izveštavanje o ratu i miru

Izveštaj 1998 – Ljudska prava u Jugoslaviji 1998, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 1999.

Izveštaj 1999 – Ljudska prava u Jugoslaviji 1999, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2000.

Izveštaj 2000 – Ljudska prava u Jugoslaviji 2000, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2001.

JCK – Jugoslovenski crveni krst

JCPD – Jugoslovenski centar za prava deteta

JUKOM – Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava

JUL – Jugoslovenska levica

KEBS – Konferencija za evropsku bezbednost i saradnju

KFOR – Međunarodne vojne snage na Kosovu

KVM – Kosovska verifikaciona misija

KZ – Krivični zakon

KZB – Kopnena zona bezbednosti

LS – Liberalni savez

MOR – Međunarodna organizacija rada

MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova

NATO – Severnoatlantski pakt

NS – Narodna stranka

NUNS – Nezavisno udruženje novinara Srbije

OEBS – Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju

OCHA – Kancelarija UN za koordinaciju humanitarnih aktivnosti

„OVK“ – „Oslobodilačka vojska Kosova“

„OVPBM“ – „Oslobodilačka vojska Preševa, Bujanovca i Medveđe“

PDS – Pokret za demokratsku Srbiju

PESK – Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima od 16. decembra 1966.

PGP – Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima od 16. decembra 1966.

PZ – Porodični zakon Republike Crne Gore

RIK – Republička izborna komisija

RTS – Radio televizija Srbije

SANU – Srpska akademija nauka i umetnosti

SDB – Služba državne bezbednosti

SDP – Socijaldemokratska partija

SDU – Socijaldemokratska unija

SIK – Savezna izborna komisija

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

SKJ – Savez komunista Jugoslavije

Sl. glasnik – Službeni glasnik

Sl. list – Službeni list

SNP – Socijalistička narodna partija

SNS – Srpska narodna stranka

SPC – Srpska pravoslavna crkva

SPO – Srpski pokret obnove

SPS – Socijalistička partija Srbije

Srbija – Republika Srbija

SRJ – Savezna Republika Jugoslavija

SRS – Srpska radikalna stranka

SUS – Savezni ustavni sud

SVM – Savez vojvodanskih Mađara

UN – Organizacija ujedinjenih nacija

UNDP – Program Ujedinjenih nacija za razvoj

UNESCO – Organizacija UN za obrazovanje, nauku i kulturu

UNICEF – Fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci

Univerzalna deklaracija – Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Rezolucija Generalne skupštine UN br. 217 A(III) od 10. decembra 1948.

UNHCR – Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice

UNHCHR – Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za ljudska prava

UNMIK – Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu

Ustav Crne Gore – Ustav Republike Crne Gore od 13. oktobra 1992.

Ustav Srbije – Ustav Republike Srbije od 28. septembra 1990.

Ustav SRJ – Ustav Savezne Republike Jugoslavije od 27. aprila 1992.

VJ – Vojska Jugoslavije

VMA – Vojno-medicinska akademija u Beogradu

WFP – Svetski program hrane

ZBPO – Zakon o braku i porodičnim odnosima

ZIKS – Zakon o izvršenju krivičnih sankcija

ZINP – Zakon o izboru narodnih poslanika

ZKP – Zakonik o krivičnom postupku

ZOE – Zakon o eksproprijaciji

ZORO – Zakon o osnovama radnih odnosa SRJ

ZPP – Zakon o parničnom postupku

ZPUN – Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti

ZUP – Zakon o opštem upravnom postupku

ZUS – Zakon o upravnom sporu

ZVP – Zakon o vanparničnom postupku

Predgovor

Izveštaj o stanju ljudskih prava u Saveznoj Republici Jugoslaviji 2001. godine izradili su saradnici Beogradskog centra za ljudska prava u nastojanju da jugoslovenskoj i stranoj javnosti pruže najvažnija obaveštenja o tome kako se međunarodno zajemčena ljudska prava poštuju i stvarno uživaju u SRJ. Želja Centra bila je da istraži što više vidova u kojima se ljudska prava ispoljavaju, regulišu, uživaju, ograničavaju ili krše, kao i najvažnije okolnosti koje na to utiču.

Ovo je četvrti izveštaj te vrste koji Centar objavljuje, počev od onoga za 1998. godinu. On se može čitati s osloncem na prethodna tri, naročito ako se želi istražiti poreklo najnovijih zbivanja i uporediti stanje s onim pre promena od 2000. godine.

Izveštaj je podeljen na četiri dela.

U prvom se opisuje i analiziraju ustavni, zakonski i podzakonski propisi koji se tiču ljudskih prava i porede se s međunarodnim standardima i obavezama koje SRJ ima po međunarodnim ugovorima. Ovaj deo počiva na obimnoj građi prikupljenoj u Centru.

Drugi deo posvećen je praksi, tj. stvarnom uživanju ljudskih prava u SRJ. Da bi se dala što tačnija slika, saradnici Centra se nisu oslonili samo na sopstvena istraživanja, već su sistematski pratili sredstva javnog informisanja u SRJ i prikupili sve dostupne izveštaje organizacija koje se bave ljudskim pravima, međunarodnih i jugoslovenskih, vladinih i nevladinih. Obilje tako dobijenih podataka, često protivrečnih, nije uvek dozvoljavalo Centru da zauzme kategoričan stav, ali su informacije i njihovi izvori verno preneseni da bi čitalac mogao da stvori sopstvenu sliku.

Kao i 1998. i 2000. godine, Centar jer krajem 2001. sproveo istraživanje stanja pravne svesti o ljudskim pravima u SRJ na velikom uzorku ispitanika, čiji se rezultati saopštavaju u trećem delu.

Sveobuhvatan i temeljit izveštaj o stanju ljudskih prava tokom jedne kalendarske godine ne može se izraditi bez ukazivanja na šire probleme, koji uslovljavaju odnos prema pitanjima ljudskih prava. Zato četvrti deo sadrži sažete prikaze onih tema koje su izgledale najvažnije u tom pogledu. Oni se bave stanjem na Kosovu i Metohiji, radom Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, položajem izbeglica i pokušajima da se utvrdi istina i ustanovi pomirenje u SRJ i na prostorima bivše SFR Jugoslavije.

Rad na izveštaju počeo je 1. januara 2001. i završen je 20. januara 2002.

Centar zahvaljuje svim saradnicima na izradi Izveštaja – naročito onima koji nisu iz njegovog sastava – na izuzetnom zalaganju i požrtvovanju. Među njima je i majstor fotografije Milan Aleksić, koji Centru već četvrti put ustupa svoj rad bez ikakve naknade.

Uvod

Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) zvanično je stvorena 27. aprila 1992. Najveći obrt u od nastanka SRJ – za stvar ljudskih prava i demokratije najvažniji događaj u Srbiji posle Drugog svetskog rata – desio se septembra i oktobra 2000. godine, posle izbora za parlament i predsednika SRJ.¹ Kao najozbiljniji protivnik tadašnjeg predsednika Slobodana Miloševića i partija koje su ga podržavale istupila je koalicija od 18 srbijanskih stranaka pod nazivom Demokratska opozicija Srbije (DOS). Njen kandidat za predsednika bio je Vojislav Koštunica, predsednik Demokratske stranke Srbije (DSS). Izbore su bojkotovale vladajuće stranke u Crnoj Gori (koalicija „Da živimo bolje“) a na neizlazak na izbore pozvale su i crnogorske vlasti, objašnjavajući svoj stav nelegitimnošću ustavnih promena, izvedenih bez učešća zakonitih predstavnika Crne Gore.

Predsednički kandidat DOS je pobedio Miloševića. Međutim, mali odziv crnogorskih birača doveo je dotle da su poslanici koji zastupaju Crnu Goru u Skupštini SRJ postali skoro isključivo kandidati Miloševiću dotle bliske Socijalističkom narodnom partijom (SNP) i njoj srodnih malih crnogorskih partija.

Pokušaj da se rezultati izbora ne priznaju pojačao je opšte nezadovoljstvo stanjem u zemlji, koje se dramatično izrazilo generalnim štrajkom i masovnim demonstracijama u Srbiji, čiji je vrhunac bio 5. oktobra 2000. Posle početne intervencije, policija i vojska odustale su od nasilja prema građanima pa je Milošević konačno morao da prizna poraz. Za Srbiju to nije bio samo kraj njegovog režima nego okončanje poluvekovne vladavine komunističke partije i njenih naslednica.

Vojislav Koštunica je postao nesporni šef države, ali je DOS u saveznom parlamentu morala da ulazi u nagodbe s crnogorskom SNP. U Saveznoj vladi prepustila joj je neke resore, uključujući i mesto premijera.

S obzirom na podelu nadležnosti između savezne države i republika, pobeda DOS i izmena celog političkog sistema nisu bile potpune bez promena u Srbiji. One su delimično počele oktobra 2000. privremenom nagodbom između starih i novih snaga, oličenom u prelaznoj vladi, sastavljenoj od pripadnika DOS, Socijalistička partija Srbije (SPS) i Srpskog pokreta obnove (SPO), ranije opozicione partije koja je ostala van DOS i doživela težak izborni poraz. Vlada ovakve vrste nije mogla mnogo da postigne pa se za prave promene čekalo na izbore za Skupštinu Srbije, koji su održani 23. decembra 2000. i doveli do visoke pobede DOS (176 mesta od mogućih 250 u Skupštini Srbije). Do kraja 2000, nova Skupština Srbije nije se mogla konstituisati zbog uzastopnih žalbi jedne od članica poražene vladajuće koalicije, Srpske radikalne stranke (SRS). To je učinjeno tek januara 2001, kada je izabrana i nova vlada Srbije, na čelu sa Zoranom Đinđićem.

Ubedljiva većina koju DOS ima u Skupštini Srbije omogućila bi srbijanskoj vladi da energičnije nastupa od savezne, koja zavisi od heterogenog parlamenta. Međutim, i u Srbiji je tempo reformi usporen sve jačim ispoljavanjem razlika u vladajućoj koaliciji DOS. Najgrublje rečeno, u njoj su se 2001. godine stvorila dva pola, jedan oko saveznog predsednika Vojislava Koštunice i njegove DSS, a drugi oko Zorana Đinđića,

¹ Za ranije periode vidi uvodne delove u izveštajima o ljudskim pravima u Jugoslaviji 1998, 1999. i 2000. godine. Beogradskog centra za ljudska prava.

predsednika srbijanske vlade i njegove Demokratske stranke (DS), koju uglavnom podržavaju i neke manje članice DOS. Ova podela nije sasvim jasna ni dosledna, ali prevladava utisak da je prva skupina konzervativna i da opreznije prilazi promenama, a druga mnogo sklonija radikalnim reformama i brzom uključivanju u svetske tokove. Rivalitet između ovih grupacija, od kojih nijedna ne može da ovlada srbijanskim parlamentom bez (često neprincipijelnih) ustupaka manjim strankama u DOS dovela je do ozbiljnih, ali ne i sudbonosnih, političkih kriza. One su 2001. godine usporavale očekivane demokratske i ekonomske reforme i zakonodavni napredak u oblasti ljudskih prava. Posle dugog odlaganja je, na primer, umesto jednog, usvojeno nekoliko zakona koji se tiču pravosuđa, što je za posledicu imalo i to što Srbija u 2002. ulazi bez ozbiljne reforme pravosuđa, pretežno sa sudijama koje je postavio prethodni režim. Neki od nasleđenih represivnih zakona, kao npr. Zakon o univerzitetu i Zakon o javnom informisanju, u praksi se ne primenjuju ali umesto njih nisu doneti novi.

Vlada Crne Gore ni 2001. godine nije priznavala savezne organe, izabrane na izborima 2000. godine. Pokret za izdvajanje Crne Gore iz SRJ i dalje je bio jak i nosile su ga stranke iz vladajuće koalicije na čelu s Demokratskom partijom socijalista (DPS) crnogorskog predsednika Mila Đukanovića. Do referenduma o osamostaljenju Crne Gore nije došlo, već se raspoloženje građana Crne Gore proveravalo putem parlamentarnih izbora, održanih aprila meseca. Koalicija za nezavisnost „Pobjeda je Crne Gore“ na njima je osvojila je 36 glasova u crnogorskom parlamentu, a koalicija „Zajedno za Jugoslaviju“ 33. Ova većina nije izgledala dovoljno ubedljiva pa je ostatak godine prošao u pregovorima o reformi jugoslovenske federacije. Nova crnogorska vlada, koju je jula obrazovao Filip Vujanović, pristajala je samo na rešenje kojim bi Srbija i Crna Gora postale dve nezavisne i suverene države, posebno predstavljene u UN i drugim međunarodnim organizacijama, uz mogućnost da uđu u neku vrstu konfederalne unije. Krajem 2001. godine su na rešavanje srpsko-crnogorskih odnosa sve više pokušavale da utiču i međunarodne organizacije, a naročito Evropska unija. Očekuje se da će u 2002. godini doći do dogovora ili do raspisivanja referenduma u Crnoj Gori.

Nerešeni ustavni izgled SRJ i sumnje u njeno dalje postojanje ograničavale su spoljnopolitičku akciju Savezne vlade. Jedan od razloga za usporavanje prijema SRJ u Savet Evrope ležao je i u tome. Ne samo što nikakve pripreme za novi savezni ustav nisu ni započete, nego se nije moglo pristupiti ni preko potrebnoj ustavnoj reformi u Srbiji, gde je objavljeno nekoliko nezvaničnih predloga, od kojih je jedan izradila nezavisna grupa eksperata pri Beogradskom centru za ljudska prava.² Jednostavno, nije se znalo hoće li to biti ustav federalne jedinice ili nezavisne države.

Okolnost da crnogorske stranke koje su zastupljene u Saveznoj skupštini predstavljaju u Crnoj Gori opoziciju i da su politički bliže opoziciji u Srbiji, tj. strankama bivšeg režima, poraženim 2000. godine, najdramatičnije se ispoljila u krizi nastaloj u vezi s izdavanjem bivšeg predsednika SRJ Slobodana Miloševića Haškom tribunalu.³ Predsednik Savezne vlade Zoran Žižić (SNP) krajem juna je zbog odluke Vlade Srbije da izruči Miloševića dao ostavku ali SNP nije napustila parlament i vladu – preko svoga člana Dragiše Pešića opet je zauzela premijersko mesto. Pešić je do kraja

² *Ustavna rešenja za Srbiju i Jugoslaviju, Constitutional Reform in Serbia and Yugoslavia*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2001.

³ Vidi IV.2.

2001. ostao predsednik Savezne vlade ali ni ona ni Savezna skupština nisu mogle da učine ništa na uređenju saradnje s Haškim tribunalom, iako je u tom pogledu pritisak međunarodne zajednice bio sve jači. Zakonodavna delatnost iz savezne nadležnosti takođe je bila usporena. Tako je usvojen moderan Zakon o krivičnom postupku, ali je, na primer, osetljiva materija iz oblasti telekomunikacija ostala neregulisana. U oblasti slobode informisanja to je značilo da su državni elektronski mediji, kao i privatni favorizovani pod starim režimom, zadržali stečene prednosti.

SRJ je još 2000. napustila neplodno insistiranje na međunarodnom kontinuitetu sa SFRJ i primljena je u članstvo Ujedinjenih nacija (UN) i nekih njihovih specijalizovanih ustanova. Ona se vratila i u Organizaciju za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS). Zahtev koji je SRJ tada podnela za učlanjenje u Savet Evrope ozbiljno se razmatrao 2001. godine a jugoslovenski parlamentarci su ponovo postali stalni gosti Parlamentarne skupštine te organizacije.⁴

Nevladine organizacije, kojima se priznaju zasluge za demokratizaciju zemlje i za ulogu u smeni prethodnog režima u Srbiji, delovale su u uslovima koji su bili mnogo povoljniji od onih pre oktobra 2000. godine, ali je ova promena bila u oblasti prakse, a ne zakonodavstva. U Srbiji se zakon o nevladinim organizacijama pripremao cele godine (ovoga puta u saradnji s predstavnicima zainteresovanih udruženja), ali do kraja 2001. godine nije donet.

SRJ je ostala etnički nehomogena zemlja. Prema rezultatima poslednjeg popisa (1991) SRJ ima 10.394.026 stanovnika, od kojih su 7.023.814 Srbi i Crnogorci (67,5%), a ostali Albanci, Mađari, Muslimani, Romi, Slovaci i pripadnici drugih etničkih grupa. Stav vlasti prema nacionalnim i verskim manjinama se popravio. Savezna vlada ima novo Ministarstvo za nacionalne i etničke zajednice. Jedan od njegovih najambicioznijih poduhvata je nacrt zakona o zaštiti nacionalnih manjina, koji je krajem 2001. godine bio u završnoj fazi.

Na osnovu rezolucije Saveta bezbednosti br. 1244, kojom je 1999. godine okončana intervencija NATO protiv Jugoslavije, Kosovo i Metohija su još uvek u sastavu Srbije i Jugoslavije, iako su oni pod međunarodnom upravom: jugoslovenski organi tamo nemaju nikakva stvarna ovlašćenja.⁵ Savezne vlasti i vlasti Republike Srbije su, zajedno s vođama stranaka DOS, pozvale tamošnje preostalo srpsko stanovništvo da izađe na izbore. Iako taj poziv nije bio svesrdno prihvaćen, koalicija srpskih stranaka je na novembarskim izborima osvojila 22 mesta u skupštini. Nova vlast je pregovorima i mirnim sredstvima okončala pobunu Albanaca na jugu Srbije, a marta 2001. su se oružane snage SRJ uz međunarodnu saglasnost počele vraćati u kopnenu zonu oko Kosova i Metohije, gde im je prisustvo bilo zabranjeno sporazumom s NATO.

⁴ Vidi [[http://press.coe.int/cp/2001/41a\(2001\)htm](http://press.coe.int/cp/2001/41a(2001)htm)].

⁵ Vidi IV.1.

Ljudska prava u pravnim propisima

I
LJUDSKA PRAVA U PRAVNIM PROPISIMA

1. Ljudska prava u pravnom poretku
SRJ

1.1. Uvod

Jugoslavenski propisi se u ovom izveštaju posmatraju u odnosu na građanska i politička prava zagarantovana međunarodnim ugovorima koji obavezuju SRJ. Pre svega se razmatra saglasnost jugoslavenskih propisa s pravima u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima (PGP), koji je osnovni međunarodni instrument u ovoj oblasti. Naravno, uzeti su u obzir i standardi iz međunarodnih ugovora koji se bave pojedinim oblastima zaštite ljudskih prava (npr. UN Konvencija protiv mučenja i Konvencija o pravima deteta). Jugoslavenski propisi se porede i s odredbama Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKPS). Beogradski centar za ljudska prava se nada da će SRJ uskoro postati članica Saveta Evrope i ratifikovati EKPS.⁶

U izveštaju se razmatraju svi jugoslavenski (savezni i republički) propisi relevantni za određeno pravo. Naravno, analiza se ne zadržava samo na tekstu propisa, nego obuhvata i njihovo tumačenje u sudskoj praksi (ako je ima). Usklađenost jugoslavenskih propisa s međunarodnim standardima procenjuje se kroz sledeće elemente:

- da li se pravo uopšte zajemčuje;
- ako je tako, kako je formulisano u jugoslavenskim propisima i da li se, i u kojoj meri, ta formulacija razlikuje od formulacije PGP (EKPS);
- da li garancije određenog prava u jugoslavenskim propisima, kao i njihovo tumačenje od strane državnih organa, obezbeđuju isti obim i isti sadržaj prava kao PGP (EKPS);
- da li su ograničenja prava koja predviđaju jugoslavenski propisi šira ili uža nego što dozvoljava PGP (EKPS);
- da li postoje delotvorni sudski pravni lekovi za zaštitu određenog prava?

Izveštaj je pisan tokom 2001. godine i odnosi se na propise koji su bili na snazi 31. decembra 2001. godine.

1.2. Ustavne odredbe o ljudskim pravima

Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) je, prema Ustavu od 27. aprila 1992, savezna država zasnovana na ravnopravnosti građana i njenih republika članica – Srbije i Crne Gore (čl. 1 Ustava SRJ). Ustav proklamuje načela vladavine prava i podele vlasti (čl. 9 i 12). Ustav SRJ i ustavi republika članica posvećuju posebne odeljke ljudskim

⁶ Vlasti SRJ su početkom novembra 2000. izrazile želju da SRJ bude primljena u članstvo ove organizacije [<http://press.coe.int/press2>]. Jugoslavenski parlament je dobio status specijalnog gosta Parlamentarne skupštine Saveta Evrope početkom 2001. godine [[http://press.coe.int/cp/2001/41a\(2001\)htm](http://press.coe.int/cp/2001/41a(2001)htm)].

pravima i osnovnim slobodama (odelj. II Ustava SRJ; odelj. II Ustava Srbije; dio II Ustava Crne Gore). Osim građanskih i političkih prava, o kojima će ovde biti reči, zajemčuju se i ekonomska, socijalna i kulturna prava, kao što su pravo na rad, pravo na socijalno osiguranje i zdravstvenu zaštitu i pravo na obrazovanje. Po Ustavu, SRJ „priznaje i jamči slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje međunarodno pravo“ (čl. 10). Ova odredba je nejasna jer ne upućuje jasno na izvor prava i sloboda, koji bi se jemčili ovim putem ali se može pretpostaviti da se radi o međunarodnom običajnom pravom.

Ljudska prava i slobode se neposredno ostvaruju na osnovu Ustava SRJ ali su ograničeni „jednakim slobodama i pravima drugih i kada je to ovim Ustavom utvrđeno“ (čl. 9, st. 3), kao i utvrđivanjem načina njihovog sprovođenja putem zakona (čl. 67, st. 2).

Ustavni zakon za sprovođenje Ustava SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 1/92), propisuje da se Ustav SRJ primenjuje od dana kada je proglašen, osim ako u pogledu primene pojedinih ustavnih odredbi taj zakon ne odredi drugačije (čl. 1). Prema Ustavnom zakonu, „svi savezni zakoni za koje nije izričito određeno da prestaju da važe, primenjivaće se do njihovog usklađivanja s Ustavom u rokovima određenim ovim zakonom...“ (čl. 12). Ovi rokovi su produžavani više puta, a veliki broj zakona ni devet godina posle proglašenja Ustava još nije usklađen s novim Ustavom. U oblasti ljudskih prava ova neusklađenost može da ima teške posledice, jer se zadržavanjem zakona bivše SFRJ Ustavom zagarantovana prava posredno ograničavaju.

1.3. Međunarodna ljudska prava i SRJ

SRJ obavezuju međunarodni ugovori o ljudskim pravima koje je ratifikovala SFRJ. Preambula Ustava SRJ govori o „neprekinutom subjektivitetu Jugoslavije“. Savezne vlasti su dale izjavu da će poštovati sve međunarodne obaveze koje je prihvatila bivša SFRJ.⁷ SRJ je 8. marta 2001. godine dala izjavu da se smatra sukcesorom određenih ugovora, čija je članica bila SFRJ, a 8. marta pristupila je Konvenciji o genocidu.⁸ Prema tumačenju Komiteta za ljudska prava, PGP bi u svakom slučaju obavezivao sve države nastale iz SFRJ, jer kada se PGP jednom ratifikuje, prava garantovana u njemu pripadaju ljudima koji žive na teritoriji države ugovornice, bez obzira na to da li se ona raspala na više država.⁹

Prema Ustavu SRJ, ratifikovani međunarodni ugovori predstavljaju sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka i kao takvi deo su saveznog prava. Položaj međunarodnih ugovora je u hijerarhiji pravnih akata viši i od saveznih i od republičkih zakona. Ustav SRJ predviđa da Savezni ustavni sud odlučuje o saglasnosti *zakona*, drugih propisa i opštih akata *s Ustavom ... i s potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima*⁴

⁷ Nota stalne misije Jugoslavije pri UN upućena Generalnom sekretaru UN, dok. UN, A/46/915 (1992).

⁸ Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General of the United Nations, [<http://www.untreaty.un.org/english/bible/englishinternetbible//historicalinfo.asp>].

⁹ „The rights enshrined in the Covenant belong to the people living in the territory of the State party. Once the people are accorded the protection of the rights under the Covenant, such protection devolves with territory and continues to belong to them, notwithstanding change in government of the State party, *including dismemberment in more than one State...*“ (kurziv naš). Vidi st. 4 Opšteg komentara br. 26(61) o pitanjima vezanim za kontinuitet obaveza prema Paktu o građanskim i političkim pravima, Komitet za ljudska prava, dok. UN, CCPR/C/21/Rev.1/Add.8, 8. decembar 1997).

(kurziv naš, čl. 124, st. 1, tač. 2). Iz ovoga jasno proizilazi da svi zakoni, pa i savezni, moraju da budu u saglasnosti s međunarodnim ugovorima.¹⁰

Dakle, jedino odredbe Ustava SRJ imaju veću pravnu snagu od ratifikovanih međunarodnih ugovora. Nisu samo međunarodni ugovori koje je SRJ ratifikovala sastavni deo jugoslovenskog prava, nego je to i međunarodno običajno pravo (čl. 16). Međutim, u praksi su državni organi i sudovi malo vodili računa o odredbama međunarodnih ugovora o ljudskim pravima.

SFRJ je ratifikovala sve važnije univerzalne međunarodne ugovore o ljudskim pravima: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Međunarodnu konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Međunarodnu konvenciju o ukidanju diskriminacije prema ženama, Konvenciju o pravima deteta, Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Konvenciju protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih i ponižavajućih kazni ili postupaka itd. (Vidi Dodatak I).

SFRJ je priznala pravo na podnošenje individualnih predstavki Komitetu protiv mučenja na osnovu člana 22 i mogućnost međudržavne predstavke na osnovu člana 21 Konvencije protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih i ponižavajućih kazni ili postupaka. SRJ je 22. juna 2001. godine donela Zakon o potvrđivanju Fakultativnog protokola uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i time omogućila svojim građanima pravo na individualnu predstavku Komitetu za ljudska prava UN.¹¹ Takođe, SRJ je 22. jula 2001. donela Zakon o potvrđivanju Drugog fakultativnog protokola uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, koji ima za cilj ukidanje smrtne kazne.¹² Savezna vlada je 7. juna 2001. godine na osnovu člana 14, st. 1 dala Izjavu o prihvatanju nadležnosti Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije da prima i razmatra pojedinačne i kolektivne žalbe zbog kršenja prava garantovanih Konvencijom o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije.¹³ Vlada SRJ je, takođe, na osnovu člana 14, st. 2 odredila Savezni ustavni sud kao nadležan sud koji prima i razmatra predstavke lica ili grupe lica pod jurisdikcijom SRJ, koji se žale da su žrtve kršenja prava iz ove Konvencije ukoliko su iscrpeli ostala raspoloživa pravna sredstva predviđena jugoslovenskim zakonodavstvom.

1.4. Amnestija i pomilovanje za neka krivična dela povezana s ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije

Federacija je donela Zakon o amnestiji za krivična dela u vezi s izbegavanjem učešća u ratovima na teritoriji bivše SFRJ (*Sl. list SRJ*, br. 9/01). Ovaj zakon se odnosi na lica koja su do 7. decembra 2000. godine, odnosno na one za koje postoji osnovana sumnja da su, učinila krivična dela odbijanja primanja i upotrebe oružja (čl. 202

¹⁰ Uz to, Ustav određuje da SRJ „u dobroj veri“ izvršava međunarodne ugovore koje je ratifikovala (čl. 16, st. 1).

¹¹ *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/01.

¹² *Id.*

¹³ Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General of the United Nations, [<http://untreaty.un.org/ENGLISH/bible/englishinternetbible/partI/chapterIV/treaty2.asp>].

Krivičnog zakona Savezne Republike Jugoslavije (KZ SRJ)¹⁴), neodazivanja pozivu i izbegavanja vojne službe (čl. 214 KZ SRJ), izbegavanja vojne službe onesposobljavanje ili obmanom (čl. 215 KZ SRJ), samovoljnog udaljenje ili bekstva iz Vojske Jugoslavije (čl. 217 KZ SRJ), izbegavanja popisa i pregleda (čl. 218 KZ SRJ) i neizvršavanja materijalne obaveze (čl. 219 KZ SRJ). Takođe, ovim Zakonom se daje amnestija i licima koja su u periodu od 27. aprila 1992. godine do 7. oktobra 2000. godine učinila, odnosno za koje postoji osnovana sumnja da su učinila krivična dela: sprečavanje borbe protiv neprijatelja (čl. 118 KZ SRJ), oružana pobuna (čl. 124 KZ SRJ), pozivanje na nasilnu promenu ustavnog uređenja (čl. 133 KZ SRJ), udruživanje radi neprijateljske delatnosti (čl. 136 KZ SRJ) i povreda ugleda SRJ (čl. 157 KZ SRJ). Savezni Zakon o amnestiji izuzima lica optužena ili osuđena za krivično delo terorizma iz člana 125 KZ SRJ.

Amnestija je obuhvatila oslobođenje od krivičnog gonjenja, oslobođenje od izvršenja kazne i brisanje osude.

Republika Srbija je takođe donela Zakonom o amnestiji (*Sl. glasnik RS*, br. 10/01) koji određuje smanjenje kazne licima pravosnažno osuđenim da su počinila krivična dela predviđena srbijanskim krivičnim zakonom. Od amnestije su izuzeta lica koja su pravosnažno osuđena za krivična dela: obljava ili protivprirodni blud nad nemoćnim licem (čl. 105 Krivičnog zakona Republike Srbije (KZ RS)¹⁵), obljava ili protivprirodni blud nad licem koje nije navršilo 14 godina (čl. 106 KZ RS), kao i lica koja su više od tri puta pravosnažno osuđivana za krivična dela.

O sprovođenju zakona o amnestiji u praksi vidi u delu Izveštaja o II.2.5.3. i II.2.5.4.

2. Pravo na delotvoran pravni lek za kršenje ljudskih prava

Član 2, st. 3 PGP:

Države članice ovog Pakta se obavezuju:

- a) da garantuju da se svako lice čija su prava i slobode priznati ovim paktom povređeni, može koristiti pravom žalbe, čak i ako su ih povredila lica u vršenju svojih zvaničnih dužnosti;
- b) da garantuju da će nadležne sudske, upravne ili zakonodavne vlasti ili svaka druga nadležna vlast prema propisima države, rešavati o pravima lica koje podnosi žalbu, i da prošire mogućnosti podnošenja žalbe pred sudom;
- c) da garantuju da će nadležne vlasti povoljno rešiti svaku žalbu koja bude smatrana opravdanom.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

2.1. Redovni pravni lekovi

Ustav SRJ propisuje da „slobode i prava garantovana ovim Ustavom uživaju sudsku zaštitu.“ (čl. 67, st. 4). Slične odredbe sadrži i Ustav Srbije (čl. 12, st. 4). Ustav Crne Gore (čl. 17) garantuje pravo na zaštitu prava „u zakonom utvrđenom postupku“,

¹⁴ *Sl. list SFRJ*, br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 54/90 i *Sl. list SRJ*, br. 35/92, 16/93, 37/93 i 24/94.

¹⁵ *Sl. glasnik SRS*, br. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/ 89, *Sl. glasnik RS*, br. 21/90, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94, 17/95, 44/98.

što može da znači da ne mora uvek da bude obezbeđena sudska zaštita. Međutim, u Crnoj Gori je sudska zaštita u krajnjoj instanci ipak obezbeđena ustavnom žalbom Ustavnom sudu Crne Gore, ako se ispune još neki uslovi.

U slučaju kršenja ljudskih prava zaštita se ostvaruje u građanskom ili krivičnom sudskom postupku ili u upravnom postupku i upravnom sporu. Koji će put povređeno lice izabrati, ne zavisi samo od prava koje je povređeno nego i od toga kako je povređeno i koja se vrsta zadovoljenja traži. O konkretnim pravnim lekovima govori se u odeljcima koji se bave određenim pravima.

Što se krivičnog postupka tiče, za izvesna krivična dela postupak je moguće pokrenuti po privatnoj tužbi, dok za ostala to može činiti samo javni tužilac. U drugom slučaju, tek ako javni tužilac nađe da nema osnova za krivično gonjenje, to može da učini oštećeni (čl. 60 ZKP). U praksi se ranije često dešavalo da javni tužilac jednostavno ne pokreće krivični postupak zbog kršenja ljudskih prava od strane državnih organa i na taj način sprečava da žrtve same pokrenu postupak. Ovo se naročito dešavalo u slučajevima teških kršenja ljudskih prava u vreme režima Slobodana Miloševića kao što je, na primer, mučenje ili ponižavajuće postupanje od strane policije. Javni tužioci često nisu obaveštavali oštećenog da su odustali od krivičnog gonjenja, što bi morali da učine po službenoj dužnosti u roku od 8 dana (čl. 60, st. 1 ZKP). Zbog takvog propusta javnog tužioca oštećeni može da izgubi mogućnost da sam preduzme gonjenje za krivično delo, jer on postupak mora da nastavi u roku od tri meseca od dana kada je javni tužilac odbacio krivičnu prijavu, odnosno odustao od gonjenja, bez obzira da li je o tome bio obavešten ili ne (čl. 60, st. 4 ZKP).

U 2001. godini pokrenut je veliki broj krivičnih postupaka protiv ljudi koji su bili na veoma odgovorinim mestima u prethodnoj vlasti. Konačno su pokrenuti postupci i protiv pripadnika policije koji su kršili ljudska prava. Međutim, ostaje veliki broj neotkrivenih izvršilaca krivičnih dela, a i dalje je veliki broj sudskih postupaka u kojima se odugovlači sa izvršenjem sudskih odluka.

2.2. Ustavna žalba

Ustavna žalba je specifičan pravni lek za zaštitu ljudskih prava, uveden Ustavom SRJ od 1992. godine, a postoji i u Ustavu Crne Gore. Ustavna žalba se podnosi Saveznom ustavnom sudu (Ustavnom sudu Crne Gore) zbog povrede „pojedinacnim aktom ili radnjom sloboda i prava čoveka i građanina utvrđenih ovim Ustavom“ (čl. 124, st. 1, tač. 6 Ustava SRJ; čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). Za povrede ljudskih prava opštim aktima (zakonima, uredbama i sl.) nije moguće podneti ustavnu žalbu, čak ni ako ti akti samim svojim postojanjem neposredno krše ustavom garantovana ljudska prava. Jedina mogućnost da se oni napadnu jeste da se podnese inicijativa za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti, koju ustavni sud nije obavezan da prihvati (čl. 127 Ustava SRJ).¹⁶

Ljudska prava „utvrđena“ Ustavom SRJ koja se mogu ustavnom žalbom zaštititi nabrojana su u članovima 19 do 66 Ustava. U ta prava spadaju i ljudska prava iz međunarodnih ugovora koje je SRJ ratifikovala ili koja po članu 10 Ustava SRJ

¹⁶ U 2001. godini Savezni ustavni sud povećao je aktivnost u pogledu ocene ustavnosti zakonskih akata kao i republički Ustavni sud koji je međutim prekinuo sa radom sa razloga što od aprila meseca njegovo funkcionisanje više nije bilo moguće zbog nedostatka dovoljnog broja sudija i ovakav rad ustavnih sudova predstavlja specifičan vid zaštite ljudskih prava.

„priznaje i jamči“ na osnovu međunarodnog prava; ona po članu 16 predstavljaju, kao opšteprihvaćena međunarodnopravna pravila, sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka. Ustavna žalba Ustavnom sudu Crne Gore je dozvoljena samo kada takva zaštita nije u nadležnosti Saveznog ustavnog suda“ (čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). Međutim, Ustavni sud Crne Gore nikad u praksi nije razjasnio ovu odredbu i ona se do sada nije pokazala kao prepreka za podnošenje ustavne žalbe.

Ustavnu žalbu Saveznom ustavnom sudu mogu podneti samo lica čija su prava povređena, savezni državni organ nadležan za ljudska prava i prava manjina (po svojoj inicijativi ili u ime oštećenog), kao i nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava, u ime lica čije je pravo povređeno (čl. 37 Zakona o Saveznom ustavnom sudu, *Sl. list SRJ*, br. 36/92). Do sada nijedna ustavna žalba nije podneta od strane državnog organa nadležnog za ljudska prava. Što se tiče ovlašćenja nevladinih organizacija da podnesu ustavnu žalbu u ime pojedinca, Sud ga je tumačio restriktivno, zauzevši stav da nevladine organizacije mogu da podnesu ustavnu žalbu samo na zahtev povređenog lica (rešenja Už. br. 1/95 od 22. februara 1995. i 2/95 od 11. oktobra 1995, *Odluke i rešenja SUS*, 1995, str. 245–246 i 261–262). Ovakvo tumačenje potpuno obesmišljava ovlašćenje nevladinih organizacija da podnesu ustavnu žalbu: one (njihovi advokati) bi u svakom slučaju mogle da podnesu ustavnu žalbu kao punomoćnici lica čija su prava prekršena (čl. 20, st. 1 Zakona o Saveznom ustavnom sudu). Takođe, treba napomenuti da nije predviđeno da podnosilac ustavne žalbe može da ostane anonimna za javnost.

Najviše rasprava je izazvala odredba da se ustavna žalba može podneti samo „kada nije obezbeđena druga pravna zaštita“ (čl. 128 Ustava SRJ). Iako su neki komentatori zastupali mišljenje da ovu odredbu treba tumačiti tako da je prvo nužno iscrpiti sve redovne pravne lekove (bilo sudske ili neke druge), Savezni ustavni sud je stao na stanovište da je ustavna žalba moguća samo onda kada ni formalno, ni teorijski u datom slučaju nije obezbeđena nikakva pravna zaštita:

...protiv konačnog rešenja Republičkog zavoda za tržište rada nezadovoljna strana ima pravo da povede upravni spor pred Vrhovnim sudom Srbije. ...Sud je utvrdio da je podnosiocu ustavne žalbe obezbeđena druga pravna zaštita pred nadležnim redovnim sudom, *koju je i koristio*. ...Iz tih razloga... sud je ...odlučio da ustavnu žalbu odbaci (kurziv naš; rešenje Už. br. 10/95 od 10. maja 1995, *Odluke i rešenja SUS*, 1995, str. 256. Vidi, takođe, rešenja Už. br. 19/95 i 21/95, *id.*, str. 259 i 265).

Tako je Sud praktično sveo ustavnu žalbu na u velikoj meri teoretski pravni lek, jer je u jugoslovenskom pravnom sistemu nominalno obezbeđena pravna zaštita za skoro sve slučajeve kršenja ljudskih prava.

Ipak, tokom 2001. godine, Savezni ustavni sud doneo je odluku odlučujući po ustavnoj žalbi (*Sl. glasnik RS*, br. 39/01), tako što je usvojio i naložio nadležnim organima da sprovedu zakonom i Ustavom utvrđen postupak za razrešenje sudije. SUS je konstatovao da Vrhovni sud Srbije na osnovu Ustava i zakona ima obavezu da na opštoj sednici utvrdi razloge za prestanak sudijske funkcije, odnosno razloge za razrešenje pojedinih sudija od te dužnosti, pa je konstatovao da u konkretnom slučaju razrešenja sudije Radovana Čogurića nije bila poštovana Ustavom i zakonom utvrđena procedura. Ovo je jedan od izuzetaka gde je Ustavni sud obezbedio pravnu zaštitu u slučaju kršenja ljudskih prava pojedinaca.

Ustav Crne Gore predviđa da se ustavna žalba Ustavnom sudu Crne Gore može podneti samo „kada nije obezbeđena druga sudska zaštita“ (čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). U praksi Ustavnog suda Crne Gore ova odredba se tumačila na isti način kao na saveznom nivou – ustavna žalba dopustiva je navodno samo kada uopšte nema sudske zaštite, a ne kada su iscrpeni sudski pravni lekovi (vidi, na primer, rešenje Ustavnog suda Crne Gore U. br. 62/94 od 15. septembra 1994).

Savezni ustavni sud i Ustavni sud Crne Gore uopšte nisu razmatrali da li je neki oblik pravne zaštite delotvoran ili ne. Važno je samo da je zakonom predviđen neki put pravne zaštite, pa makar samo na papiru. U jednom slučaju pred Saveznim ustavnim sudom, odbačena je ustavna žalba na ćutanje državnih organa u prvom stepenu i po prigovoru, u postupku izdavanja odobrenja za zaključenje ugovora o nepokretnosti (vidi I.4.12.3). Prema mišljenju suda, postojala je pravna zaštita, odnosno prigovor drugostepenom organu, iako je zbog ćutanja ovog organa ustavna žalba i podneta (vidi rešenje U.ž. br. 21/95, *Odluke i rešenja SUS*, 1995, str. 265).

3. Ograničenja i derogacija ljudskih prava

Član 4 PGP:

1. U slučaju da izuzetna opšta opasnost ugrozi opstanak nacije i da je to objavljeno službenim aktom, države članice ovog pakta mogu da preduzmu, u onom strogom obimu u kojem to stanje zahteva, mere koje odstupaju od obaveza predviđenih ovim paktom, pod uslovom da te mere ne budu u nesaglasnosti s ostalim obavezama koje im nameće međunarodno pravo i da nemaju za posledicu diskriminaciju zasnovanu samo na rasi, boji, polu, jeziku, veri ili socijalnom poreklu.
2. Prethodna odredba ne dopušta nikakvo odstupanje od članova 6, 7, 8 (tač. 1 i 2), 11, 15, 16 i 18 ovog pakta.
3. Države članice ovog pakta koje se koriste pravom odstupanja moraju odmah da preko generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, saopšte ostalim državama članicama odredbe od kojih su odstupile, kao i razloge ovog odstupanja. One će istim putem ponovo obavestiti o tome kada budu prestale s ovim odstupanjima.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

3.1. Opšta i fakultativna ograničenja

3.1.1. Opšta ograničenja

Opšti osnov za ograničenje ljudskih prava prema jugoslovenskim ustavima su poštovanje sloboda i prava drugih (čl. 9, st. 4 Ustava SRJ; čl. 11 Ustava Srbije; čl. 16, st. 2 Ustava Crne Gore) i zabrana zloupotrebe prava (čl. 67, st. 3 Ustava SRJ; čl. 12, st. 3 Ustava Srbije; čl. 16, st. 3 Ustava Crne Gore). Ustavne odredbe ne razrađuju detaljnije ova dva opšta osnova za ograničenje.

Svi jugoslovenski ustavi imaju sličnu opštu odredbu koja reguliše „ostvarivanje“ ljudskih prava (Ustav SRJ čl. 67, st. 2; Ustav Srbije čl. 12, st. 1 i 2; Ustav Crne Gore čl. 12, st. 1, tač. 1). Prema članu 67, st. 2 Ustava SRJ način ostvarivanja pojedinih sloboda i prava čoveka može se zakonom propisati u dva slučaja: 1) kada je to ustavom predviđeno, i 2) kada je to neophodno za njihovo ostvarivanje.

U prvom slučaju, sam ustav određuje da se zakonom propisuje način ostvarenja pojedinih prava. Ovom odredbom se priznaje da određena prava nisu neposredno

sprovodiva i da sam ustav na to može izričito da ukaže kada određuje da se način njihovog sprovođenja određuje zakonom. To ne mora nužno da znači ograničenje prava, iako činjenica da ustav ostavlja zakonu da razradi ostvarenje nekog prava stvara mogućnost izvesnog sužavanja polja primene tog prava (vidi, na primer, u „pogledu prigovora savesti“ – I.4.8).

U drugom slučaju, zakonom se može odrediti način sprovođenja ljudskih prava ako je to neophodno za njihovo ostvarivanje. Ova odredba takođe govori o ljudskim pravima koja nisu neposredno sprovodiva i ostavlja mogućnost parlamentu da zakonom odredi način njihovog ostvarivanja. Međutim, za razliku od prethodnog slučaja, ovde ustav ne određuje koja su prava neposredno sprovodiva a koja nisu, već se ta ocena ostavlja parlamentu. Time se donekle otvara mogućnost zloupotrebe i zakonskog ograničavanja neposredno sprovodivih prava. Do sada, ni u praksi parlamenta ni u praksi sudova nije dato bliže tumačenje o tome koja su prava neposredno sprovodiva, a koja nisu. Treba dodati da ova odredba može doći u suprotnost s odredbom člana 67, st. 1 koja podvlači da se slobode i prava ostvaruju na osnovu Ustava“.

3.1.2. Fakultativna ograničenja

Ustavi predviđaju i tzv. fakultativna ograničenja koja sami utvrđuju. Ustav Srbije izričito pominje da je ljudska prava moguće ograničiti i onda kada je to „ustavom utvrđeno“ (čl. 11 Ustava Srbije). Iako ustavi SRJ i Crne Gore nemaju ovakvu izričitu odredbu o mogućnosti ustavnog ograničenja ljudskih prava, oni propisuju posebna ograničenja određenih ljudskih prava onim odredbama u kojima se o tim pravima govori. Na primer, Ustav SRJ sadrži odredbu prema kojoj se sloboda mirnog okupljanja odlukom nadležnog organa može ograničiti „radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja i morala, ili radi bezbednosti ljudi i imovine“ (čl. 40, st. 2), kao i da se sloboda kretanja može ograničiti saveznim zakonom „ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka, sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili za odbranu SRJ“ (čl. 30, st. 2).

Jugoslovenski pravni sistem ne prihvata primenu principa proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava; on se ne pojavljuje ni u sudskoj praksi. Jugoslovenski pravници nemaju običaj da kod ograničenja ljudskih prava traže ravnotežu između opšteg (javnog) interesa koji opravdava ograničenje i interesa koji stoji iza pojedinog ljudskog prava.

3.2. Odstupanja (derogacije) u vreme „izvanredne opšte javne opasnosti“

3.2.1. Opšte

Ustavi SRJ i Srbije predviđaju odstupanje od pojedinih zagarantovanih ljudskih prava u vreme ratnog stanja. Ustavi za odstupanje (suspenziju, derogaciju) donekle nespretno koriste izraz ograničenje, što može da dovede do zabune. Ustav Crne Gore ne predviđa da se njime zagarantovana ljudska prava mogu derogirati u vanrednim prilikama.

Uočljiv je i nesklad između Ustava SRJ i Ustava Srbije, u odnosu na pitanje kako se na osnovu Ustava Srbije uopšte mogu neka prava derogirati, kada je prema Ustavu SRJ proglašenje ratnog stanja u isključivoj nadležnosti Savezne skupštine ili vlade (čl. 77, st. 1, tač. 7, čl. 78 i čl. 99, st. 1, tač. 10). Uz to, pošto Ustav SRJ sadrži potpunu listu

ljudskih prava, derogacija ljudskih prava iz srbijanskog ustava ne bi imala nikakvog smisla jer bi građanima ionako ta prava bila garantovana saveznim ustavom, na šta republički organi ne mogu da utiču. Međutim, treba imati u vidu da je srbijanski ustav pisan kao ustav nezavisne države i da postoje velike teškoće u primeni saveznog ustava, što uvek ostavlja mogućnost da Ustav Srbije bude upotrebljen kao pravni osnov za odstupanje od ljudskih prava u doba ratnog stanja.

3.2.2. Derogacije u vreme ratnog stanja¹⁷

Prema Ustavu SRJ, Savezna skupština proglašava ratno stanje, stanje neposredne ratne opasnosti i vanredno stanje (čl. 78, st. 3), a kada Savezna skupština nije u mogućnosti da se sastane to čini Savezna vlada uz pribavljeno mišljenje predsednika SRJ i predsednika skupštinskih veća (čl. 99, st. 1, tač. 11). Ako Savezna skupština ne može da se sastane, Savezna vlada je ovlašćena i da donosi akte o pitanjima iz nadležnosti Savezne skupštine, po postupku predviđenom čl. 99, s tim što samo za vreme ratnog stanja (a ne za vreme neposredne ratne opasnosti ili vanrednog stanja) vlada može da donosi akte kojima se derogiraju pojedina ljudska prava.

Aktima donetim za vreme ratnog stanja, mogu se, dok to stanje traje, ograničiti pojedine slobode i prava čoveka i građanina, osim onih u članovima 20, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 35 i 43 ovog ustava. Savezna vlada dužna je ove akte podneti na potvrdu Saveznoj skupštini čim ona bude u mogućnosti da se sastane. (Ustav SRJ čl. 99, st. 11)

Iz ove odredbe proizilazi da je i Savezna skupština, ako je u mogućnosti da zaseda, umesto vlade, nadležna da donosi akte kojima se derogiraju pojedina ljudska prava za vreme ratnog stanja.

Ustav Srbije sadrži slična rešenja, ali prema njemu predsednik Srbije ima pravo da, kada Narodna skupština ne može da se sastane, proglasi ratno stanje uz pribavljeno mišljenje predsednika vlade (čl. 83, st. 1, tač. 6 Ustava Srbije). U ovom pogledu Ustav Srbije je u neskladu sa saveznim ustavom pošto je proglašenje ratnog stanja, neposredne ratne opasnosti i vanrednog stanja u isključivoj nadležnosti federacije. Predsednik Srbije samostalno ili na predlog vlade može za vreme ratnog stanja da donosi akte kojima se ograničavaju pojedina ljudska prava, koje podnosi Narodnoj skupštini na odobrenje onda kada ona bude u mogućnosti da se sastane (tač. 7).

To što oba ustava predviđaju da se akti kojima se derogiraju određena ljudska prava moraju podneti saveznoj odnosno republičkoj skupštini, čim budu u mogućnosti da se sastanu, u skladu je sa standardima OEBS u ovoj oblasti (*Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, 1991, st. 28.2).¹⁸

Odstupanje od pojedinih ljudskih prava za vreme ratnog stanja, prema saveznom i srpskom ustavu, u skladu je s obavezom iz člana 4 PGP da do derogacije može doći kada opstanak nacije ugrozi izvanredna javna opasnost“. Međutim odredbe ovih ustava su liberalnije jer ograničavaju mogućnost derogacije samo na ratno stanje, za razliku od

¹⁷ U vezi s uredbama koje su ograničavale pojedina prava i slobode za vreme ratnog stanja u SRJ 1999. godine, vidi opširnije: *Izveštaj 1999*, I.3.2.4.

¹⁸ Vidi takođe Pariske minimalne standarde o normama ljudskih prava u vanrednom stanju, Odsek A, st. 2, *The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency*, 1984; ILA, *Report of the Sixty-First Conference Held at Paris*, London, 1985; 79 *AJIL* 1072 (1991).

PGP koji dozvoljava derogaciju i u drugim vanrednim situacijama. Iz ustava proizilazi da ratno stanje mora biti zvanično proglašeno, što je u skladu s PGP.

Ni Ustav SRJ, ni Ustav Srbije ne predviđaju da mere odstupanja u vreme ratnog stanja moraju da budu srazmerne opasnosti koja pretili državi, odnosno da budu u obimu strogo određenom zahtevima situacije“ (čl. 4 PGP; *Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, st. 28.7). Pošto jugoslovenski pravni sistem ne prihvata princip proporcionalnosti u vezi s ograničenjem ljudskih prava, ovaj nedostatak pruža mogućnost saveznim ili republičkim vlastima da iskoriste ratno stanje za potpunu suspenziju pojedinih ljudskih prava, bez obzira da li bi to bilo opravdano i vezano za opasnost koja pretili državi.

Ustav Srbije ne sadrži odredbu koja bi određivala prava od kojih nema odstupanja u vreme ratnog stanja, što može dovesti do kršenja člana 4 st. 1 i 2 PGP. Priznaje se diskreciono pravo predsednika republike u ovom pogledu (čl. 83, st. 1, tač. 7). Prema tome, po srpskom ustavu se u doba ratnog stanja može odstupiti od svih prava.

Savezni ustav predviđa da u doba ratnog stanja nema odstupanja od određenih prava, ali prava koja on štiti od derogacije (čl. 99) ne odgovaraju u potpunosti pravima navedenim u PGP. U skladu s PGP, savezni ustav predviđa da mere derogacije ne smeju da predstavljaju odstupanje od zabrane diskriminacije na osnovu rase, pola, jezika, veroispovesti ili društvenog porekla. Savezni ustav predviđa zabranu diskriminacije i po dodatnim osnovima i navodi političko ili drugo uverenje, obrazovanje, imovinsko stanje i druga lična svojstva (čl. 20). Dalje, nije dozvoljeno odstupanje u odnosu na zabranu mučenja (čl. 22, st. 1 i čl. 25), princip legaliteta u krivičnom pravu (čl. 27) i slobodu savesti (čl. 35 i 43).

Međutim, najveći nedostatak saveznog ustava je u tome što se uopšte ne govori o zabrani derogacije prava na život (čl. 6 PGP, čl. 21 Ustava SRJ), koje nije ni pomenuto među pravima od kojih nema odstupanja! Takođe, nije zabranjeno odstupanje od zabrane ropstva i držanja u ropskom položaju (čl. 8 PGP), zabrane zatvaranja zbog neizvršenja ugovorne obaveze (čl. 11 PGP), niti od prava na priznanje pravne ličnosti (čl. 16 PGP), pošto ova prava nisu izričito zajemčena Ustavom SRJ. Ali, savezni ustav prihvata, za razliku od PGP, još neka prava od kojih ne može biti odstupanja, kao što su: pravo na nepovredivost privatnosti, ličnih prava, kao i pravo na lično dostojanstvo i sigurnost (čl. 22), pravo na jednaku zaštitu prava, uključujući i pravo na žalbu (čl. 26), *ne bis in idem* (čl. 28), pravo na fer suđenje (čl. 29) i slobodu izražavanja mišljenja (čl. 35).

3.2.3. Vanredno stanje

Ustav SRJ ne predviđa da se ljudska prava mogu derogirati u vreme vanrednog stanja ili neposredne ratne opasnosti. Ustav Srbije takođe ne govori o tome da se ljudska prava mogu derogirati u bilo kojim okolnostima osim ratnog stanja. Međutim, republički Zakon o vanrednom stanju (*Sl. glasnik RS*, br. 19/91) predviđa da predsednik Srbije, koji na predlog vlade proglašava vanredno stanje, može da donosi naredbe i druge akte za otklanjanje tog stanja kojima se može: „utvrditi radna obaveza; ograničiti sloboda kretanja i nastanjivanja; ograničiti pravo na štrajk, ograničiti sloboda zbora i drugog okupljanja; ograničiti sloboda političkog, sindikalnog i drugog delovanja“ (čl. 6, st. 1 Zakona o vanrednom stanju).

Kao što je već rečeno, Ustav Srbije izričito predviđa da za vreme ratnog stanja predsednik može da donosi akte kojima se ograničavaju prava i slobode (čl. 83, tač. 7 Ustava). Nasuprot tome, za vreme vanrednog stanja on može donositi akte „za preduzimanje mera koje takve okolnosti vanredno stanje iziskuju, u skladu s Ustavom i zakonom“. Ograničenja ljudskih prava se ne pominju. Ako je za ograničenje ljudskih prava u vreme najveće opasnosti po zemlju – ratnog stanja – trebalo izričito ustavno ovlašćenje, onda se nedostatak takvog ovlašćenja u okolnostima manje opasnosti – vanrednog stanja – ne može tumačiti kao odobrenje za donošenje odluka o ograničavanju ljudskih prava. U tom smislu je odredba člana 6, st. 1 Zakona o vanrednom stanju neustavna. Zakon o vanrednom stanju je protivan Ustavu Srbije, koji je, kao što je već napomenuto, u tom delu i sam protivan Ustavu SRJ, prema kome je proglašenje vanrednog stanja u isključivoj nadležnosti federacije.

Derogacije prava prema srbijanskom Zakonu o vanrednom stanju ne podležu ratifikaciji parlamenta, što nije u skladu sa standardima OEBS (*Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, 1991, st. 28.2).

Za razliku od ograničenja ljudskih prava u doba ratnog stanja, za vreme vanrednog stanja, prema Ustavu Srbije, preduzimaju se mere „koje takve okolnosti iziskuju“ (čl. 83, st. 8 Ustava Srbije). Uz to, Zakon o vanrednom stanju uvodi neku vrstu proporcionalnosti – cilj mera usvojenih u doba vanrednog stanja je da se „u što kraćem roku i sa što manje štetnih posledica, obezbedi otklanjanje vanrednog stanja“ (kurziv naš; čl. 5, st. 2 Zakona). Lista prava koja se mogu ograničiti u doba vanrednog stanja u skladu je sa čl. 4, st. 2 PGP.

4. POSEBNA PRAVA

4.1. Zabrana diskriminacije

Član 2, st. 1 PGP:

Države članice ovog pakta obavezuju se da poštuju i garantuju svim licima koja se nalaze na njihovoj teritoriji i koja potpadaju pod njihovu nadležnost, prava priznata ovim paktom bez obzira naročito na rasu, boju, pol, jezik, veru, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovno stanje, rođenje ili svaku drugu okolnost.

Član 26 PGP:

Sva su lica jednaka pred zakonom i imaju pravo bez ikakve diskriminacije na podjednaku zaštitu zakona. U tom smislu, zakon mora da zabranjuje svaku diskriminaciju i da obezbedi svim licima podjednaku i uspešnu zaštitu protiv svake diskriminacije, naročito u pogledu rase, boje, pola, jezika, vere, političkog ili drugog ubeđenja, nacionalnog ili socijalnog porekla, imovnog stanja, rođenja ili svakog drugog stanja.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.1.1. Opšte

U pogledu zabrane diskriminacije, SR Jugoslaviju obavezuju, osim odredaba PGP i Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije protiv žena, Konvencija MOR br. 11 o zapošljavanju i izboru zanimanja, kao i Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u oblasti obrazovanja.

Ustavi SRJ (čl. 20), Srbije (čl. 13) i Crne Gore (čl. 15) sadrže odredbe o zabrani diskriminacije. Zabranu diskriminacije najpotpunije reguliše Ustav SRJ (čl. 20):

Građani su jednaki bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, polu, jezik, veru, političko ili drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovno stanje i drugo lično svojstvo.

Svi su pred zakonom jednaki.

Svako je dužan da poštuje slobode i prava drugih i odgovoran je za to.

Ova odredba se bitno razlikuje po svom obuhvatu od obaveze koju SRJ ima prema članu 26 PGP. S jedne strane, Ustav SRJ, na isti način kao prvi deo člana 26 PGP, garantuje da su svi jednaki „pred zakonom“ (*before the law; devant la loi*), što znači da jemči da se postojeći zakoni prema svima primenjuju na jednak način. Međutim, Ustav SRJ, kao i republički ustavi, samo građanima garantuje pravo na „podjednakom zaštiti zakona“, koje takođe proističe iz člana 26 PGP (*equal protection of the law; une égale protection de la loi*). Pravo na podjednakom zaštitu zakona podrazumeva dve vrste obaveza: zabranu diskriminacije putem zakona i drugih propisa i obavezu da se zakonom garantuje jednaka i delotvorna zaštita protiv svake diskriminacije. Doslovno tumačenje st. 1, člana 20 Ustava SRJ dovodi do zaključka da se lica koja se kao stranci, izbeglice i apatridi nalaze na teritoriji Jugoslavije, mogu podvrgnuti diskriminaciji putem zakona. Ovde treba imati u vidu i odredbu Ustava SRJ koja govori o tome da „stranac u SRJ ima slobode, prava i dužnosti utvrđene Ustavom, saveznim zakonom i međunarodnim ugovorima“ (čl. 66, st. 1), što znači da stranci u SRJ mogu da se pozivaju na zaštitu od diskriminacije jedino na osnovu PGP i drugih međunarodnih ugovora koji obavezuju SRJ. Iako međunarodni ugovori o ljudskim pravima, prema članu 16 Ustava, imaju u SRJ veću pravnu snagu od zakona, jugoslovenski sudovi nemaju običaj da u svojim odlukama uzimaju u obzir međunarodne ugovore, posebno one o ljudskim pravima, te bi ustavna zaštita protiv diskriminacije morala da se podrobnije reguliše.

Priroda diskriminacije u članu 20 Ustava SRJ formulisana je kao u međunarodnim instrumentima. Ustav SRJ kao razlog za diskriminaciju navodi i „drugom ličnom svojstvom“, i na taj način, kao i PGP i EKPS, ostavlja mogućnost zabrane diskriminacije i po osnovima koji nisu izričito navedeni. Standard „lično svojstvo“ predstavlja u stvari zamenu za izraz „status“ korišćen u PGP i EKPS.

Ustav Crne Gore u pogledu definisanja zabrane diskriminacije sadrži jedno originalno rešenje (čl. 15) i, za razliku od drugih međunarodnih ili domaćih akata, ne navodi izričito posebne oblike diskriminacije:

Građani su slobodni i jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo.

Svi su pred zakonom jednaki.

Činjenica da Ustav Crne Gore ne navodi uobičajene osnove diskriminacije, već zabranjuje pravljenje razlike prema bilo kakvoj „posebnosti ili ličnom svojstvu“ može otvoriti put za šire tumačenje diskriminacije, koje bi uz tradicionalne, uključilo i neku mogućnost pojave novih oblika diskriminacije. Ustavni sud Crne Gore do sada nije imao prilike da tumači ovu odredbu. Međutim, treba imati u vidu da slično u Ustavu SRJ i Ustav Crne Gore ovu zaštitu pruža samo građanima.

Ustav Srbije (čl. 13) sadrži odredbu o zabrani diskriminacije koja glasi:

Građani su jednaki u pravima i dužnostima i imaju jednaku zaštitu pred državnim i drugim organima bez obzira na rasu, pol, rođenje, jezik,

nacionalnu pripadnost, veroispovest, političko ili drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovno stanje ili koje lično svojstvo.

U Ustavu Srbije nema odredbe o jednakosti svih pred zakonom, što je nesumnjivo veliki propust. Takođe, u njemu se govori samo o „građanima“. Konačno, diskriminacija je zabranjena samo onda kada potiče od državnih i drugih organa. To može da znači da po Ustavu Srbije država nema ustavnu obavezu da sprečava diskriminaciju onda kada se kao njeni nosioci pojavljuju drugi društveni subjekti. Ovo može imati značajnog efekta u vezi s diskriminacijom u zapošljavanju (vidi Konvenciju MOR br. 111).

Ipak, prema jugoslovenskim krivičnim zakonima svi oblici diskriminacije prema građanima su krivično delo, a kažnjiva je i diskriminacija u upotrebi jezika i pisma (čl. 60 i 61 KZ Srbije; čl. 43 KZ Crne Gore; čl. 154 KZ SRJ). Tako, prema članu 60 KZ Srbije:

Ko na osnovu razlike u nacionalnosti, rasi, veroispovesti, političkom ili drugom ubeđenju, etničkoj pripadnosti, polu, jeziku, obrazovanju ili društvenom položaju, uskrati ili ograniči prava građana utvrđena ustavom, zakonom ili drugim propisom ili opštim aktom ili ratifikovanim međunarodnim ugovorom, ili ko na osnovu ove razlike daje građanima povlastice ili pogodnosti, kazniće se zatvorom od tri meseca do pet godina.

Proglašavanjem diskriminacije za krivično delo ispunjena je obaveza iz člana 2 st. 1(b) Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, prema kojoj sve države ugovornice treba da zabrane rasnu diskriminaciju koju sprovode lica ili organizacije. Takođe, KZ SRJ, u saglasnosti sa članom 4 Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, zabranjuje izazivanje rasne mržnje i netrpeljivosti (čl. 134 KZ SRJ; vidi I.4.8.5).

Savezna vlada je dala Izjavu o prihvatanju nadležnosti Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije da prima i razmatra pojedinačne i kolektivne žalbe zbog kršenja prava garantovanih Konvencijom o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (na osnovu čl. 14, st. 1).¹⁹ Vlada SRJ je još odredila Savezni ustavni sud kao nadležan sud koji prima i razmatra predstavke lica ili grupe lica pod jurisdikcijom SRJ, koji se žale da su žrtve kršenja prava iz ove Konvencije ukoliko su iscrpeli ostala raspoloživa pravna sredstva predviđena jugoslovenskim zakonodavstvom (na osnovu čl. 14, st. 2).

4.1.2. Primeri diskriminacije u jugoslovenskim zakonima

4.1.2.1. Promet nepokretnosti. - Petanaestog aprila 2001. prestao je da važi Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti (*Sl. glasnik SRS*, br. 42/89) koji je od stupanja na snagu najoštrije kritikovan zbog svojih diskriminatorских odredbi.²⁰ On je diskriminatorno ograničavao pravo na mirno uživanje imovine. Glavni cilj donošenja ovog zakona bio je navodno da se očuva etnička ravnoteža i spreči da pripadnici manjinske etničke grupe na određenom delu državne teritorije Srbije otuđuju svoju imovinu i iseljavaju se pod pritiskom. Njegovu diskriminatornu prirodu posebno je potvrđivala činjenica da se taj zakon nije primenjivao u Vojvodini (čl. 1), u kojoj živi

¹⁹ Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General of the United Nations, [<http://untreaty.un.org/ENGLISH/bible/englishinternetbible/partI/chapterIV/treaty2.asp>].

²⁰ Vidi *Izveštaj 1999*.

etnički mešano stanovništvo. Glavni razlog njegovog donošenja bilo je pre svega sprečavanje iseljavanja Srba s Kosova, a ne očuvanje etničke ravnoteže u odnosu na sve etničke grupe koje žive na njemu. Zakon je predviđao i kažnjavanje u slučaju zaključenja ugovora o raspolaganju imovinom bez odobrenja vlasti, s tim što se kažnjavaju samo kupci, a to su u praksi bili većinom Albanci, a ne i prodavci, koji su uglavnom bili Srbi. Na teritoriji Kosova i Metohije primena ovog zakona ukinuta je još Uredbom UNMIK br. 10 od 13. oktobra 1999.²¹

4.1.2.2. Neka krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala. - Na osnovu postojećeg krivičnog zakonodavstva krivično delo silovanja postoji samo onda kada je pasivni subjekt žena koja nije u braku s učiniocem krivičnog dela (čl. 103 KZ Srbije; čl. 86 KZ Crne Gore). Krivični zakoni ne govore o silovanju žena od strane muževa. Ovo važi i za krivična dela prinude na obljudu i obljudbe nad nemoćnim licem (čl. 104, st. 1 i 105, st 1 KZ Srbije; čl. 87, st 1 i 88, st 1 KZ Crne Gore). Time se polazeći od bračnog statusa dolazi do diskriminacije među ženama.

Kod svih ovih krivičnih dela (osim silovanja gde je žrtva uvek žena) muškarci mogu biti žrtve samo ako se nad njima vrši protivprirodni blud, što implicira homoseksualni odnos. Postoji krivično delo protivprirodnog bluda, koje u stvari inkriminiše homoseksualno silovanje (čl. 110, st. 1 KZ Srbije; čl. 91 KZ Crne Gore). Međutim, krivični zakoni jednostavno ne inkriminišu situaciju u kojoj je muškarac žrtva a žena učinilac silovanja, prinude na obljudu, obljudbe nad nemoćnim licem i prinude na protivprirodni blud nad nemoćnim licem (samo u KZ Crne Gore, čl. 87, st. 2 i čl. 88, st. 2). KZ Srbije u članu 107 inkriminiše i obljudu zloupotrebom službenog položaja. Takođe, žrtva krivičnog dela posredovanje u vršenju prostitucije (čl. 251 KZ SRJ) može biti samo žensko lice. Ovako formulisana krivična dela predstavljaju diskriminaciju i neopravdano stavljaju muškarce u nepovoljniji položaj od žena. Ovako formulisana krivična dela takođe održavaju društvene predrasude prema kojima je žena uvek objekat u seksualnom odnosu.

Jugoslovensko krivično zakonodavstvo ne inkriminiše dobrovoljni seksualni odnos između punoletnih lica istog pola. Krivičnim zakonima Srbije i Crne Gore inkriminisan je seksualni odnos s licem mlađim od 14 godina i kada postoji pristanak maloletnog lica (čl. 106 KZ Srbije; čl. 89 KZ Crne Gore). Dakle, uzrast relevantan za zakonodavca za davanje pristanka na seksualni odnos je 14 godina. Međutim, krivično delo protivprirodnog bluda inkriminiše dobrovoljni polni odnos između muškaraca kada je jedan od njih maloletno lice starije od 14 godina (čl. 110, st. 4 KZ Srbije; čl. 91, st. 4 KZ Crne Gore). Ova odredba je diskriminatorne prirode jer predviđa različit uzrast za davanje dobrovoljnog seksualnog pristanka za homoseksulce (18 godina) i heteroseksualna lica i lezbijke (14 godina).

4.1.2.3. Izbeglice i državljanstvo. - Položaj i prava izbeglica u SRJ regulisani su relevantnim međunarodnim instrumentima, pre svega Konvencijom o statusu izbeglica od 1951. i Protokolom o statusu izbeglica od 1967. godine. U ovoj oblasti propise su donele i Srbija (Zakon o izbeglicama Srbije, *Sl. glasnik Srbije*, br. 18/92) i Crna Gora (Uredba o zbrinjavanju raseljenih lica, *Sl. list RCG*, br. 37/92). Ovi propisi su doživeli mnoge kritike jer neopravdano sužavaju pojam i prava izbeglica. Prema Zakonu o izbeglicama Srbije (čl. 1) izbeglice su:

²¹ Vidi više u odeljku o mirnom uživanju imovine I.4.12.3.

Srbi i građani drugih nacionalnosti koji su usled pritiska hrvatske vlasti ili vlasti u drugim republikama, pretnje genocidom, kao i progona i diskriminacije zbog njihove verske i nacionalne pripadnosti ili političkog uverenja bili prinuđeni da napuste svoja prebivališta u tim republikama i izbegnu na teritoriju Republike Srbije.

Da je reč o diskriminatorском zakonu potvrđuje činjenica da njegov tekst počinje rečima „Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti“. Time se izdvajaju pripadnici srpskog naroda od ostalih izbeglica, mada njihov pravni i socijalni status mora da bude istovetan. Osim toga, Zakon se odnosi samo na izbeglice s teritorije bivše SFRJ, koje su progonile vlasti bivših jugoslovenskih republika, te nije jasno kako bi se mogao primenjivati na izbeglice iz drugih zemalja, van teritorije bivše SFRJ.

Problem diskriminacije u vezi s izbeglicama se javlja i povodom Zakona o jugoslovenskom državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 33/96; vidi opširnije I.4.16). Ovaj problem nije otklonjen ni Zakonom o izmenama i dopunama zakona o jugoslovenskom državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 9/01). Prema odredbama ovog zakona, svi državljani bivše SFRJ koji su imali prijavljeno prebivalište na teritoriji SRJ na dan 27. aprila 1992. - uključujući i mnoge izbeglice koje su dobile prebivalište u SRJ do tog datuma - mogu steći jugoslovensko državljanstvo na osnovu člana 47. Međutim, lica koja su na teritoriju SRJ izbegla posle 27. aprila 1992. mogu dobiti jugoslovensko državljanstvo samo na osnovu diskrecione odluke saveznog i republičkog ministarstva unutrašnjih poslova, koje ceni „ispunjenost uslova“ i vodi računa o „interesima bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije“ (čl. 48). Na taj način su izbeglice koje su našle utočište na teritoriji SRJ posle 27. aprila 1992. neopravdano stavljene u nepovoljniji položaj u pogledu sticanja jugoslovenskog državljanstva u odnosu na lica koja su izbegla pre tog datuma.

4.2. Pravo na život

Član 6 PGP:

1. Pravo na život je neodvojivo od čovekove ličnosti. Ovo pravo mora da bude zakonom zaštićeno. Niko ne može da bude proizvoljno lišen života.
2. U zemljama gde smrtna kazna nije ukinuta, smrtna presuda se može izreći samo za najteže zločine, shodno zakonodavstvu na snazi u času kada je delo počinjeno i ne može da bude u suprotnosti s odredbama ovog pakta ni s Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Ova kazna se može primeniti samo na osnovu pravnosnažne presude koju je doneo nadležni sud.
3. Kada lišenje života predstavlja zločin genocida, podrazumeva se da nijedna odredba ovog člana ne ovlašćuje državu članicu ovog pakta da odstupa na bilo koji način od bilo koje obaveze preuzete na osnovu odredaba Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.
4. Svaki osuđenik na smrt ima pravo da zatraži pomilovanje ili zamenu kazne. Amnestija, pomilovanje ili zamena smrtno kazne mogu se odobriti u svim slučajevima.
5. Smrtna kazna se ne može izreći za zločine koje su počinila lica koja nisu navršila 18 godina i ne može se izvršiti nad bremenitim ženama.
6. Nijedna odredba ovog člana se ne može uzeti kao razlog za odlaganje ili sprečavanje ukidanja smrtno kazne od strane države članice ovog pakta.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.2.1. Opšte

Jugoslavenski ustavi garantuju neprikosновенost ljudskog života (čl. 21, st. 1 Ustava SRJ; čl. 14, st. 1 Ustava Srbije; čl. 21, st. 1 Ustava Crne Gore). Upotreba prideva „neprikosновен“ služi da se istakne fundamentalna priroda prava na život.

S druge strane, dok Ustav SRJ ne predviđa smrtnu kaznu i zabranjuje propisivanje za krivična dela predviđena saveznim zakonodavstvom i određuje da se ona ne može izreći za dela propisana saveznim zakonom (čl. 21, st. 2 Ustava SRJ), ustavi Srbije i Crne Gore dozvoljavaju smrtnu kaznu: „Smrtna kazna se može izuzetno propisati i izreći samo za najteže oblike teških krivičnih dela“ (čl. 14, st. 2 Ustava Srbije; čl. 21, st. 2 Ustava Crne Gore).

To dovodi do paradoksalne situacije da se ne može propisati smrtna kazna za neka od najtežih krivičnih dela koja su u nadležnosti federacije kao što su, na primer, ratni zločin, genocid ili međunarodni terorizam, a može za ubistva koja su u nadležnosti republika članica.

Savezna skupština je 22. juna 2001. godine donela Zakon o potvrđivanju Drugog fakultativnog protokola Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima kojim se ukida smrtna kazna (*Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/01). Budući da sada Drugi fakultativni protokol ima veću snagu od saveznog i republičkog zakona, ne bi bilo dozvoljeno izricanje smrtno kazne od njegovog stupanja na snagu. Međutim, u Zakonu o potvrđivanju Drugog fakultativnog protokola nije regulisano pitanje već postojećih smrtnih presuda, tj. ne postoji odredba o retroaktivnosti zakona. Ovakve presude postoje, ali ne bi smele da budu izvršene jer prema članu 1 Protokola „niko u nadležnosti države ugovornice ovog Protokola ne može biti pogubljen“.

Ustavi obe republike još uvek nisu usklađeni s obavezama iz Drugog fakultativnog protokola. Međutim, Savezna skupština je 5. novembra 2001. donela Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 61/01) kojim se smrtna kazna ukida. U članu 95, st. 1, tačka 1 reči „smrtna kazna ili zatvor od dvadeset godina“ zamenjuju se rečima: „zatvor od četrdeset godina“. Prema načelu analogije, smrtno kazne u presudama trebalo bi zameniti kaznom zatvora od 40 godina, a zbog poštovanja principa izvesnosti trebalo bi doneti jedan pravni akt koji će regulisati ovo pitanje. Republički krivični zakoni u 2001. godini su još uvek predviđali izricanje smrtno kazne za određena krivična dela.

Ukidanje smrtno kazne u našem pravnom sistemu od značaja je i za prijem Jugoslavije u Savet Evrope.²² Jedan od uslova za prijem bio je i potpisivanje Protokola br. 6 uz Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda koji se odnosi na ukidanje smrtno kazne.²³ Smrtna kazna može da predstavlja i smetnju za pravnu

²² *Call on Serbian Authorities to Abolish Death Penalty*, 9. april 2001, [[http://press.coe.int7cp720017261a\(2001\).htm](http://press.coe.int7cp720017261a(2001).htm)].

²³ Prilikom prijema u Savet Evrope 1996. jedna od obaveza Rusije bila je da odmah proglasi moratorijum na izvršenje, a u roku od 3 godine ratifikuje Protokol br. 6 i ukine smrtnu kaznu. Visoki predstavnici vlasti u Rusiji najavili su mogućnost ukidanja moratorijuma na izvršenje, a ne smrtno kazne, na šta je Parlamentarna skupština Saveta Evrope reagovala deklaracijom (31 maja 2001) u kojoj se kaže da bi ovakva odluka ruskih vlasti i neratifikovanje Protokola mogao uticati na dalje članstvo Rusije u Savetu Evrope.

saradnju s drugim državama kod različitih vidova međunarodne pravne pomoći u krivičnim stvarima.

Ustavi SRJ i republika članica takođe sadrže i garantije u oblasti pravičnog suđenja za krivična dela, među koja spada i načelo *nulla poena sine lege* (čl. 27 Ustava SRJ; čl. 23 Ustava Srbije; čl. 25 i 26 Ustava Crne Gore; vidi opširnije I.4.6). Ovo je u skladu sa članom 6, st. 2 PGP po kome se smrtna presuda može izreći samo u skladu sa zakonodavstvom na snazi u vreme izvršenja krivičnog dela i po kome ova kazna može biti primenjena samo na osnovu konačne presude koju je doneo nadležni sud.

Država ima posebne obaveze u pogledu lica koja su lišena slobode ili im je sloboda ograničena. Nepružanje medicinske pomoći, hrane, mučenje ili neuspeh da se spreči samoubistvo lica lišenih slobode mogu da predstavljaju povredu člana 6, st. 1 PGP. U tom smislu jugoslovenski ustavi proklamuju nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, poštovanje ljudskog dostojanstva, kao i zabranu svakog nasilja nad licem lišenim slobode (čl. 25, st. 1 i 2 Ustav SRJ; čl. 28 Ustava Srbije; čl. 24 Ustava Crne Gore; vidi opširnije I.4.3).

U vezi s pravom na život, države takođe imaju obavezu da preduzmu i aktivne mere za sprečavanje nehranjenosti, poboljšanja zdravstvene zaštite i druge mere socijalne politike usmerene na smanjenje smrtnosti i produženje životnog veka (vidi Opšti komentar Komiteta za ljudska prava br. 6/16 od 27. jula 1982). Tako jugoslovenski ustavi proklamuju pravo na zaštitu zdravlja s tim što „deca, trudnice i stara lica imaju pravo na zdravstvenu zaštitu iz javnih izvora ako to pravo ne ostvaruju po nekom drugom osnovu, a druga lica po uslovima utvrđenim zakonom“ (čl. 60 Ustava SRJ; čl. 30 Ustava Srbije; čl. 57 Ustava Crne Gore).

Kada se država bavi opasnim aktivnostima koje bi mogle imati skrivene negativne posledice po zdravlje onih koji u njima učestvuju, poštovanje ličnog i porodičnog života nalaže državama da upozori ljude na rizike po zdravlje i uspostavljanje delotvorne i jednostavne procedure koja omogućava takvim licima da potraže sve relevantne informacije (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava *Mc Ginley i Egan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, App. Nos. 21825/93, 23414/94 (1998)).

Prema jugoslovenskom Zakonu o osnovama zaštite životne sredine, čl. 13, (*Sl. list SRJ*, br. 24/98), nadležni državni organi treba blagovremeno i objektivno da obaveste javnost o stanju životne sredine i o zagađenjima koja mogu predstavljati opasnost za život i zdravlje ljudi i za životnu sredinu. Slične odredbe sadrže i član 8 Zakona o zaštiti životne sredine Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 66/91) i član 7 st. 12 Zakona o životnoj sredini Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 12/96).

Ustav SRJ ne zabranjuje derogaciju od prava na život u slučaju ratne opasnosti, što je u suprotnosti s PGP. Ustav Srbije takođe dopušta derogaciju ljudskih prava u doba ratnog stanja, i pritom uopšte ne pominje da postoje prava koja se ne mogu ograničiti (vidi više I.3.2.2.).

4.2.2. Krivično zakonodavstvo

Krivični zakoni republika članica i federacije sadrže krivična dela kojima se štiti pravo na život, a nadležni javni tužilac ima obavezu da ih goni po službenoj dužnosti. Krivični zakon SRJ i republički krivični zakoni se razlikuju prema oblastima krivičnog zakonodavstva koje regulišu. Tako KZ SRJ propisuje krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava, kao što su genocid (čl. 141), ratni zločini (čl. 142–144),

protivpravno ubijanje i ranjavanje neprijatelja (čl. 146) i podsticanje na agresivni rat (čl. 152). Inkriminisanje ovih krivičnih dela je u skladu i s obavezama SRJ prema drugim međunarodnim ugovorima, kao što su Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (*Sl. vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, br. 2/50) i Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata od 1949. i dodatni protokoli o međunarodnim i nemeđunarodnim oružanim sukobima od 1977. godine.

Republički krivični zakoni na gotovo identičan način propisuju krivična dela koja su uperena protiv života (čl. 47 KZ Srbije; čl. 30 KZ Crne Gore). Propisana kazna je najmanje pet godina za ubistvo i najmanje deset godina ili smrtna kazna za njegove kvalifikovane oblike. Smrtna kazna moraće biti zamenjena kaznom zatvora, jer prema saveznim propisima ona više ne postoji kao sankcija (propisivanje sankcija je u nadležnosti federacije).

Krivični zakon Srbije u članu 51, st. 1 i član 34, st. 1 Krivičnog zakona Crne Gore sankcionišu krivično delo navođenja na samoubistvo i pomaganja u samoubistvu. Iz ovoga proizilazi da jugoslovensko zakonodavstvo ne priznaje ubistvo iz milosrđa (eutanaziju), čak ni kao olakšavajuću okolnost kod pomaganja u samoubistvu.²⁴

4.2.3. Pobačaj

Ni u Paktu ni u Konvenciji se ne definiše početak života koji se štiti, ali se tumačenjem došlo do zaključka da se odredbe koje se odnose na pravo na život ne odnose na fetus.

Pobačaj je regulisan republičkim zakonima, Zakonom o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/95) i Zakonom o uslovima i postupku prekida trudnoće Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 29/79). Prema ovim zakonima prekid trudnoće se može izvršiti samo na zahtev bremenite žene, a Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi Srbije traži i izričitu pismenu saglasnost. Zahtev bremenite žene da prekine trudnoću dovoljan je uslov do desete nedelje gestacije (čl. 6 srbijanskog, čl. 2 crnogorskog zakona), a izuzetno i posle 20 nedelje.

Posle desete nedelje gestacije svaki prekid trudnoće se smatra „izuzetnim prekidom trudnoće“ i može se izvršiti samo u sledećim slučajevima:

- 1) radi spasavanja života žene ili otklanjanja teškog narušavanja njenog zdravlja (zdravstveni razlozi);
- 2) kada postoji mogućnost da se dete rodi s teškim telesnim ili duševnim nedostacima (eugenički razlozi);
- 3) kada je do začeća došlo izvršenjem krivičnog dela, na primer, silovanjem (socijalni razlozi).

U prvih deset nedelja trudnoće o pobačaju odlučuje lekar, a posle toga, do navršene dvadesete nedelje trudnoće, konzilijum lekara. Posle dvadesete nedelje o prekidu trudnoće odlučuje etički odbor zdravstvene ustanove.

²⁴ Zanimljivo je da je u Kraljevini Jugoslaviji, pre Drugog svetskog rata, postojao privilegovani oblik ubistva – ubistvo iz milosrđa, što znači da je eutanazija bila priznata kao olakšavajuća okolnost.

4.2.4. Postupak u vezi sa smrtnom kaznom

Zakon o krivičnom postupku²⁵ (ZKP, *Sl. list SFRJ*, br. 26/86) predviđa da optuženi za krivična dela za koja se može izreći smrtna kazna imaju obaveznog branioca. Ako je smrtna kazna izrečena, osuđeni ima pravo na branioca i u postupku po vanrednim pravnim lekovima (čl. 70, st. 2 i 4). Ovo je u skladu sa obavezama iz PGP, jer Komitet za ljudska prava smatra da kada je povređen član 14, st. 1 i st. 3 Pakta, kada ne postoji pomoć pravnog zastupnika ili drugi način efikasne i adekvatne odbrane u toku postupka, optuženog treba pustiti na slobodu (vidi *Robinson protiv Jamajke i Pinto protiv Trinidada i Tobaga*).

Takođe, ZKP propisuje da se osuđeni na smrtnu kaznu ne može odreći prava na žalbu ili odustati od žalbe (čl. 361, st. 4). U slučaju kada je izrečena ili potvrđena smrtna kazna, predviđena je mogućnost žalbe trećestepenom sudu (to mogu biti vrhovni sudovi republika ili Savezni vrhovni sud, čl. 391, st. 1 ZKP).

Zakoni o pomilovanju obe republike predviđaju da se molba za pomilovanje mora podneti po službenoj dužnosti, ako je sam osuđeni nije podneo (čl. 4, st. 3 Zakona o pomilovanju Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 49/95 i 50/95; čl. 5, st. 3 Zakona o pomilovanju Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 16/95). Na taj način sprovedena je obaveza iz člana 6, st. 4 PGP.

U skladu s članom 6, st. 5 PGP, krivični zakoni Srbije i Crne Gore propisuju nad kojim grupama lica se ne može izvršiti smrtna kazna. Tako u članu 3a Zakona o dopunama Krivičnog zakona Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 27/94) stoji:

Smrtna kazna se ne može propisati kao jedina glavna kazna za određeno krivično delo.

Smrtna kazna ne može se izreći licu koje u vrijeme izvršenja krivičnog dela nije navršilo osamnaest godina, niti bremenitoj ženi.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 25/94) precizira ovu odredbu:

Smrtna kazna ne može se izvršiti nad osuđenim licem koje je teško telesno ili duševno bolesno, dok ta bolest traje, kao ni nad ženom za vrijeme trudnoće i do navršene tri godine života deteta (čl. 9, st. 2).

Na ovaj način se poštuje tumačenje PGP, prema kome se smrtna kazna ne može izvršiti nad bremenitom ženom i nakon porođaja jer bi se to kosilo s osnovnim načelima humanosti. Sličnu odredbu sadrži KZ Srbije, ali s jednim važnim nedostatkom – zakon nigde ne pominje da se smrtna kazna ne može izvršiti nad maloletnicima (čl. 7, st. 1 KZ Srbije).

Crnogorski zakon ide još dalje od obaveza iz PGP, jer predviđa da se smrtna kazna ne može se izvršiti nad osuđenim licem koje je teško telesno ili duševno bolesno, što je postojalo samo kao predlog u Generalnoj skupštini UN prilikom formulisanja člana 6 PGP.

²⁵ Krajem 2001. godine donet je novi Zakonik o krivičnom postupku (*Sl. list SRJ*, br. 70/01) koji stupa na snagu marta 2002. Novi ZKP ovu odredbu ne predviđa budući da je smrtna kazna na saveznom nivou ukinuta. Ukoliko se smrtna kazna ne ukine u Srbiji i Crnoj Gori do stupanja na snagu novog ZKP ovo može dovesti do situacije da optuženi za smrtnu kaznu ne moraju imati obaveznog branioca.

4.2.5. Upotreba prinude od strane državnih organa

Zakoni o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97) i Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 25/94) propisuju uslove za primenu prinude nad osuđenima. U srbijanskom zakonu stoji da se prinuda prema osuđenome primenjuje samo ako je neophodno da se spreče: „1) bekstvo; 2) fizički napad na drugo lice; 3) samopovređivanje; 4) prouzrokovanje materijalne štete; 5) aktivan i pasivan otpor pri izvršenju zakonitog naređenja službenog lica.“ (čl. 136). Ista odredba postoji i u crnogorskom zakonu (čl. 61).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije prilično detaljno propisuje kada je dozvoljena upotreba vatrenog oružja (čl. 138). Njegove odredbe se uglavnom oslanjaju na slične odredbe u Zakonu o unutrašnjim poslovima Srbije. Međutim, i ovde treba uzeti u obzir i podzakonske akte koji regulišu upotrebu sile, kao što je Pravilnik o načinu i uslovima upotrebe sredstava prinude u ustanovama za izdržavanje kazne zatvora (*Sl. glasnik SRS*, br. 30/78). Ovaj Pravilnik dozvoljava upotrebu vatrenog oružja, s mogućim smrtonosnim posledicama, prilikom bekstva osuđenika iz ustanove zatvorenog tipa, bez obzira na visinu izrečene kazne (čl. 4, st. 1, tač. 1). To znači da obezbeđenje može upotrebiti silu koja može za posledicu da ima smrt osuđenika bez obzira da li je on višestruki ubica ili sitni lopov. Ipak, izvesnu kontrolu nad upotrebom sile u ovakvim slučajevima omogućavaju odredbe Pravilnika. One propisuju da se mora upotrebiti ono sredstvo prinude koje će u datoj situaciji po posledicama biti najlakše za lice prema kome se primenjuje; da se pre upotrebe vatrenog oružja lice u bekstvu mora upozoriti (prvo povikom a zatim pucanjem u vazduh); da je zabranjena upotreba oružja kada se lice u bekstvu krije u grupi ljudi, pa postoji opasnost da bi se mogli ugroziti njihovi životi.

Zakoni o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91) i Crne Gore (*Sl. list. RCG*, br. 24/94) propisuju ovlašćenja pripadnika policija da upotrebe silu. Ova ovlašćenja su takođe razrađena u podzakonskim aktima, na veoma detaljan način. Zakon Srbije propisuje da se vatreno oružje može koristiti samo ako upotrebom drugih sredstava prinude ne mogu da se postignu postavljeni ciljevi zaštite različitih dobara (čl. 23, st. 1, tač. 1–6). Između ostalog, vatreno oružje se može upotrebiti da se „odbije napad na objekat“ (tačka 6). U ovom slučaju oduzimanje života ne bi potpalo ni pod jedan od 3 izuzetka koje EKPS dozvoljava u čl. 2, st. 2 EKPS, a ne bi ni zadovoljilo test „striktno proporcionalnosti“ (vidi *Stewart protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, No. 10044/82, 39 DR 162, 1982, str. 171, *McCann i drugi protiv UK*, (1995) Publications of the European Court of Human Rights, Series A, Vol. 324, *Kelly i drugi protiv UK*, App. No. 30054/ 96, (2001), *Gul protiv Turske*, App. No. 22676/93 (2000)). Slične odredbe se mogu naći i u Zakonu o unutrašnjim poslovima Crne Gore (čl. 17 i 18), uz dodatnu ogradu da je pripadnik policije dužan da upozori lice pre nego što upotrebi vatreno oružje (čl. 19, st. 2).

Uopšte, u pomenutim zakonima i podzakonskim aktima, slučajevi kada se može primeniti sila, mnogo su širi nego u stavu 2 člana 2 EKPS, posebno kada se ona koristi kako bi se zaštitila materijalna dobra. Drugi problem je što se u pravnim aktima ne insistira na „apsolutnoj nužnosti“, odnosno zahtevu proporcionalnosti, već se obično koristi termin „samo ako nije moguće na drugi način“.

4.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja

Član 7 PGP:

Niko ne može biti podvrgnut mučenju ili svirepim, nehumanim ili unižavajućim kaznama ili postupcima. Posebno je zabranjeno da se neko lice podvrgne medicinskom ili naučnom eksperimentu bez njegovog slobodnog pristanka.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.3.1. Opšte

Pored obaveze o zabrani mučenja koju ima prema članu 7 PGP, Jugoslaviju obavezuje i Konvencija UN protiv mučenja i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni ili postupaka (u daljem tekstu: Konvencija protiv mučenja; *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 9/91), koju je ratifikovala SFRJ. Prilikom ratifikacije priznata je i nadležnost Komiteta protiv mučenja u odnosu na prijem međudržavnih (čl. 21, st. 1) ili individualnih predstavki (čl. 22, st. 1).²⁶

Zabrana mučenja se nalazi i u jugoslovenskim ustavima. Analiza odredbi Ustava SRJ (čl. 22 i 25) u potpunosti se može primeniti i na ustave Srbije i Crne Gore (čl. 26 Ustava Srbije; čl. 24 Ustava Crne Gore). Prema Ustavu SRJ:

Jamči se nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, njegove privatnosti i ličnih prava.

Jamči se lično dostojanstvo i sigurnost čoveka (čl. 22).

Jamči se poštovanje ljudske ličnosti i dostojanstva u krivičnom i svakom drugom postupku, u slučaju lišenja, odnosno ograničenja slobode, kao i za vreme izvršavanja kazne.

Zabranjeno je i kažnjivo svako nasilje nad licem koje je lišeno slobode, odnosno kojem je sloboda ograničena, kao i svako iznuđivanje priznanja i izjava.

Niko ne sme biti podvrgnut mučenju, ponižavajućem kažnjavanju i postupanju.

Zabranjeno je vršiti na čoveku, bez njegove dozvole, medicinske i druge oglede (čl. 25).

Može se postaviti pitanje o potrebi prihvatanja dve posebne odredbe radi obezbeđenja poštovanja ljudske ličnosti. Mogući odgovor je da član 22 utvrđuje opštu zabranu mučenja i sličnih postupaka, tj. obavezu poštovanja nepovredivosti fizičkog i psihičkog integriteta. Tako ovaj član pokriva i delovanje privatnih subjekata, a ne samo državnih organa. Sledstveno tome, član 25 bi trebalo samo da razrađuje opštu obavezu iz člana 22, i to u odnosu na državu i njene službenike kojima je zabranjeno mučenje i slično postupanje „u krivičnom i svakom drugom postupku“. Na taj način je naglašena

²⁶ Maja 2001. Komitet protiv mučenja doneo je prvu odluku povodom predstavke koju je pojedinac podneo protiv SRJ u slučaju *Ristić protiv Jugoslavije* kojom je utvrđeno da je SRJ prekršila obaveze na osnovu Konvencije protiv torture. Communication No. 113/1998: *Radivoje Ristić protiv Jugoslavija* [<http://www.unhchr.ch/TBS/doc.nsf/385c2add1632f4a8c12565a9004dc311/bee2d63824cbaa59c1256a5FILE/G0143626.pdf>]. O pojedinostima slučaja vidi više u delu II.2.3.

odgovornost državnih organa, a posebno policije, koja ima veliki udeo u sprovođenju krivičnog postupka.

Stavovi 3 i 4 člana 25 preuzimaju formulaciju člana 7 Pakta, ali ne u celini, jer je izostavljena zabrana svirepih ili nehumanih postupaka i kazni. Sličan propust napravljen je i u formulaciji poslednjeg stava člana 25, kojim je zabranjeno vršenje medicinskih i drugih eksperimenata bez pristanka pojedinca. Međutim, nigde se izričito ne kaže da taj pristanak mora da bude „slobodan“. Po shvatanju većine komentatora, upravo ta reč je ključna u čitavoj formulaciji zabrane vršenja eksperimenata u članu 7 PGP.

Savezni ustav garantuje i pravo na naknadu štete pričinjene zbog „nezakonitog ili nepravilnog rada“ službenog lica ili državnog organa, što bi trebalo da podrazumeva i naknadu štete u slučajevima mučenja i sličnog postupanja (čl. 123). Naknada štete se može ostvariti u građanskom postupku, ali i u samom krivičnom postupku protiv izvršilaca krivičnih dela, koja sankcionišu mučenje i slične postupke (čl. 103 ZKP SRJ).

Prema Ustavu SRJ, zabrana mučenja se ne može suspendovati ni u vreme ratnog stanja. Međutim, prema Ustavu Srbije, u doba ratnog stanja moguće su derogacije bez ograničenja (vidi I.3.2.2). Takođe i Ustav Crne Gore se nije odredio po ovom pitanju.

4.3.2. Krivično zakonodavstvo

Konvencija protiv mučenja predviđa da svi akti mučenja i sličnog postupanja moraju da budu zabranjeni krivičnim zakonom, kao i da se prilikom propisivanja kazni za ova dela mora voditi računa o njihovoj „ozbiljnoj prirodi“ (čl. 4). Inkriminacija zabrane mučenja se nalazi u više krivičnih dela protiv službene dužnosti. Ova krivična dela se u saveznom zakonu odnose samo na službena lica koja rade za saveznu državu (Glava XIX KZ SRJ). Najvažnije krivično delo inkriminisano ovim zakonom je zlostavljanje u vršenju službe (čl. 191, KZ SRJ):

Službeno lice koje u vršenju službe drugog zlostavlja, nanosi mu teže fizičke ili duševne patnje, zastrašuje ga, vređa ili uopšte prema njemu postupa na način kojim se povređuje njegovo ljudsko dostojanstvo, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

Iako se izraz „mučenje“ izričito ne spominje, izvršenje ovog krivičnog dela obuhvata, između ostalog, i nanošenje težih fizičkih i duševnih patnji, koje odgovora pojmu mučenja.²⁷ Uz to, ovo krivično delo je sveobuhvatne prirode i odnosi se i na izvršenje kazni. Značajan element bića ovog dela je da ostavlja po strani *nameru*, za razliku od definicije mučenja iz Konvencije protiv mučenja (čl. 1). Ovim krivičnim delom je obuhvaćeno i zastrašivanje, čak i onda kada nema za posledicu nanošenje težih fizičkih i duševnih patnji. Zabranjeni su i zlostavljanje, vređanje i povreda ljudskog dostojanstva, čime su obuhvaćene i radnje koje bi se mogle svrstati u nehumano ili ponižavajuće ponašanje, zavisno od okolnosti.

Savezni krivični zakon inkriminiše takođe iznuđivanje iskaza (čl. 190 KZ SRJ). Kazna zatvora od tri meseca do pet godina predviđena je za službeno lice koje u vršenju službe „upotrebi silu, pretnju, ili drugo nedopušteno sredstvo ili nedopušten način u nameri da iznudi iskaz ili neku drugu izjavu od okrivljenog, svedoka, veštaka ili drugog

²⁷ Evropski sud za ljudska prava je u više svojih presuda naglasio razliku između mučenja i nečovečnog i ponizavajućeg postupanja, vidi *Irska protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, App. No. 5310/71 (1978) i *Tyrrer protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, App. No. 5856/72 (1978).

lica“. Kazna zatvora od najmanje godinu dana zaprećena je ako je iznuđivanje iskaza ili izjave bilo „praćeno teškim nasiljem“ ili ako su usled iznuđenog iskaza nastupile osobito teške posledice za okrivljenog u krivičnom postupku.

Komitet protiv mučenja je još 1998. godine kritikovao SRJ zbog toga što jugoslovenski krivični zakoni ne sadrže odredbu kojom bi mučenje samo po sebi bilo krivično delo, u skladu sa članom 1 Konvencije protiv mučenja. Komitet je preporučio da SRJ uvede ovo krivično delo i da pri tom u celini preuzme definiciju mučenja iz Konvencije.²⁸ Akt mučenja još uvek nije inkriminisan kao posebno krivično delo.²⁹

Iako KZ SRJ ne sadrži odredbu kojom se izričito inkriminiše iznuđivanje iskaza upotrebom eksperimenata i drugih medicinskih intervencija, član 190 zabranjuje iznuđivanje iskaza „drugim nedopuštenim sredstvom“. Moglo bi se tumačiti da pod ovu formulaciju potpadaju eksperimenti i medicinske intervencije, kao očigledno nedopuštena sredstva.

Konvencija protiv mučenja zabranjuje ne samo mučenje koje vrši službeno lice ili lice koje nastupa u tom svojstvu, već i kada se žestok bol ili patnje nanose na njegov podsticaj, uz njegovu saglasnost ili pristanak. KZ SRJ inkriminiše podstrekavanje na zlostavljanje u vršenju službe, iznuđivanje iskaza ili povredu ravnopravnosti građana, ali se postavlja pitanje da li se može naći osnov za odgovornost službenog lica koje se s mučenjem saglasi ili na njega pristane. U tom slučaju bi se, zavisno od okolnosti, mogle primeniti i odredbe sledećih članova KZ SRJ: član 174 (zloupotreba službenog položaja), 182 (nesavestan rad u službi), 199 (neprijavljivanje krivičnog dela – ako se za takvo delo može izreći kazna zatvora od pet godina ili teža).

S obzirom na ozbiljnost zločina mučenja, čini se da zaprećena kazna za delo zlostavljanja u vršenju službe (čl. 191 KZ SRJ) – od tri meseca do tri godine zatvora – nije dovoljno visoka. S druge strane, pokušaj izvršenja ovog krivičnog dela nije inkriminisan, pošto je zaprećena kazna ispod minimuma neophodnog da bi se i kaznio pokušaj.

Način na koji KZ Srbije i KZ Crne Gore regulišu zabranu mučenja nalikuje rešenju iz saveznog Krivičnog zakona. KZ Srbije predviđa krivična dela iznuđivanja iskaza (čl. 65 KZ Srbije; čl. 47 KZ Crne Gore) i zlostavljanje u službi (čl. 66 KZ Srbije; čl. 48 KZ Crne Gore). Analiza odgovarajućih odredbi KZ SRJ u potpunosti je primenljiva i na republičke krivične zakone. Ipak postoje razlike:

Službeno lice koje u vršenju službe drugog zlostavi, uvredi i uopšte prema njemu postupi na način kojim se vređa ljudsko dostojanstvo kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine (čl. 66 KZ Srbije; slična odredba i u KZ Crne Gore čl. 48).

Treba primetiti da je formulacija krivičnog dela zlostavljanja u službi nepotpuna, jer nedostaje zabrana nanošenja „težih fizičkih ili duševnih patnji“ i „zastašivanja“ predviđena KZ SRJ (čl. 191), kao i Konvencijom protiv mučenja (čl. 1). Republički zakon inkriminiše prinudu (čl. 62, st. 1 KZ Srbije), ali to ne može da ispravi propust zabrane izazivanja patnji: prvo, primena sile ne mora uvek da podrazumeva bol, i drugo,

²⁸ Vidi primedbe i komentare Komiteta protiv mučenja povodom izveštaja SRJ, dok. UN, CAT/C/YUGO od 16. novembra 1998, st. 10 i 17.

²⁹ Do sada su nove vlasti u SRJ, izvršile izmene KZ SRJ samo u delu koji se odnosi na visinu kazni i ove izmene nisu obuhvatile krivična dela koja se odnose na zabranu mučenja.

gonjenje se za prinudu preduzima po privatnoj tužbi, osim ako je ona učinjena pretnjom ubistvom ili teškom telesnom povredom.

4.3.3. Krivični postupak i izvršenje kazni

Prema starom Zakonu o krivičnom postupku SRJ sve do pred kraj 2000. godine pritvor je, osim istražnog sudije, mogla da odredi i policija (čl. 196 ZKP, vidi 4.5.1.1). Privedeno lice moglo je biti držano u tzv. „policijskom pritvoru“ čak 72 časa. Praksa je pokazala da je upravo u tih 72 časa policijskog pritvora dolazilo do najtežih povreda zabrane mučenja i sličnih postupaka. Savezni ustavni sud je proglasio član 196 neustavnim, te je tako institut policijskog pritvora ukinut (*Sl. list SRJ*, br. 71/00). Ove odredbe jugoslovenskog zakonodavstva je kritikovao i Komitet protiv mučenja, prema čijem mišljenju dužinu policijskog pritvora treba ograničiti na najviše 48 sati, a uhapšenom licu omogućiti neograničen pristup braniocu neposredno po hapšenju.³⁰ Novi Zakonik o krivičnom postupku predviđa da pritvor može odrediti samo nadležni sud.³¹ Pri tom lice lišeno slobode bez odluke suda mora biti odmah izvedeno pred istražnog sudiju (čl. 5). Ako je zbog neotklonjivih smetnji sprovođenje lica lišenog slobode trajalo duže od osam sati, organ unutrašnjih poslova će o tome posebno obavestiti istražnog sudiju (čl. 227, st. 3).

Prema ZKP SRJ, ne sme se „vredati... ličnost i dostojanstvo“ pritvorenika (čl. 201). Takođe, nije dozvoljeno iznuđivanje priznanja ili izjava od „okrivljenog ili drugog lica u postupku“. Takođe, ako pritvorenik to zahteva, može ga posetiti lekar, pod nadzorom istražnog sudije (čl. 203, st. 1). Što se ispitivanja tiče, ono se mora vršiti na taj način da se „u punoj meri poštuje ličnost okrivljenog“ (čl. 218, st. 7). Uz to, „prema okrivljenom ne smeju se upotrebiti sila, pretnja ili druga slična sredstva... da bi se došlo do njegove izjave ili priznanja“. Takođe, izričito su zabranjene bilo kakve medicinske intervencije ili sredstva koja mogu da utiču na volju okrivljenog pri davanju iskaza (čl. 259, st. 3).

Kada govori o pravima pritvorenika ZKP pre svega pominje prava „okrivljenih“, odnosno lica kojima je pritvor odredio istražni sudija, prema članu 192. Međutim, pravilno tumačenje odredbi ZKP bi nužno podrazumevalo primenu pomenutih garantija i na lica koja su privedena i dok još uvek nisu izvedena pred istražnog sudiju.

Položaj osuđenih lica koja se nalaze na izdržavanju kazne definisan je i detaljnije opisan u Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97). Ovaj zakon reguliše položaj i prava osuđenika, među kojima se na prvom mestu nalazi pravo na čovečno postupanje. Članom 56 obavezuju se sva lica da poštuju dostojanstvo osuđenog i zabranjuje ugrožavanje njegovog telesnog i duševnog zdravlja. Članovima od 57 do 103 uređuje se odnos prema osuđeniku.

Ovaj zakon sadrži i odredbu o položaju lica prema kome se sankcija izvršava (čl. 5). Iako ova odredba ne predviđa apsolutnu zabranu mučenja i sličnih postupaka, ona

³⁰ Vidi primedbe i komentare Komiteta protiv mučenja povodom izveštaja SRJ, dok. UN, CAT/C/YUGO od 16. novembra 1998, st. 12 i 17.

³¹ Novi Zakonik o krivičnom postupku definitivno uspostavlja pravilo da jedino nadležni sud može odrediti pritvor i to samo u ovim Zakonom određenim slučajevima i pod rezervom opšte odredbe da se to može učiniti „samo ako se ista svrha ne može ostvariti drugom merom“ (čl. 141 i 142).

uopšteno predviđa da se osuđeniku ograničavaju prava „samo u granicama nužnim za izvršenje sankcije, a u skladu sa zakonom“.

4.3.4. Upotreba prinude od strane policije

Prema Zakonu o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91), policija ima obavezu da prinudu primenjuje tako da se proizvede „najmanje štetnih posledica“ (čl. 3). Upotreba prinude od strane policije je bliže regulisana Pravilnikom o uslovima i načinu upotrebe sredstava prinude (*Sl. glasnik RS*, br. 40/95). Prema članu 2 Pravilnika ovlašćeno službeno lice:

... upotrebljava sredstva prinude tako da službeni zadatak obavi sa najmanje štetnih posledica po lice protiv koga sredstvo prinude upotrebi i samo za vreme dok postoje razlozi ... zbog kojih je sredstvo prinude upotrebljeno.

Pri upotrebi sredstava prinude ovlašćeno službeno lice je dužno da čuva život čoveka i ljudsko dostojanstvo (čl. 3). Sredstva prinude predviđena ovim pravilnikom su: fizička snaga, službena palica, sredstva za vezivanje, specijalna vozila, posebno dresirani psi, konjica, hemijska sredstva i vatreno oružje. Kontrolu upotrebe sredstava prinude vrši neposredno nadređeni starešina, u roku od 24 časa od momenta upotrebe (čl. 31, st. 1). Opravdanost i pravilnost upotrebe sredstava prinude ocenjuje starešina koga je za to ovlastilo ministarstvo unutrašnjih poslova. Ako su sredstva prinude upotrebljena na neopravdan ili na nepravilan način, ovaj starešina predlaže ministru policije da preduzme određene mere (čl. 31, st. 4).

4.4. Zabrana ropstva i ropskog položaja

Član 8 PGP:

1. Niko se ne može držati u ropstvu; ropstvo i trgovina robljem su zabranjeni u svakom obliku.
2. Niko se ne može držati u potčinjenosti.
3. Niko se ne može primorati na prisilan ili obavezan rad.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.4.1. Opšte

U pogledu zabrane ropstva, Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ) obavezuju, osim odredaba PGP i Konvencija o ropstvu (*Sl. novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 234/29), Konvencija o suzbijanju i ukidanju trgovine licima i eksploataciji drugih (*Sl. list FNRJ*, br. 2/51), Protokol kojim se menja Konvencija za suzbijanje trgovine ženama i decom i Konvencija o suzbijanju trgovine odraslim ženama (*Sl. list FNRJ*, br. 41/50), Protokol iz 1953 kojim se menja Konvencija o ropstvu iz 1926. (*Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 6/55), Dopunska Konvencija o ukidanju ropstva, trgovine robljem i ustanova i prakse sličnih ropstvu (*Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/58) kao i Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunski protokoli (*Sl. list SRJ*, br. 6/01). Ratifikacijom ovih konvencija, SRJ je na sebe preuzela obavezu zaštite ljudskih prava, kao i obavezu suzbijanja i kažnjavanja svih pojava zasnivanja ropskog odnosa, odnosno trgovine robljem i prisilnog rada.

4.4.2. Savremeni oblici ropstva

Držanje u ropskom položaju je dugo smatrano nečim što je deo daleke prošlosti. Međutim, danas ponovo postaje predmet interesovanja jer se masovno javlja u vidu krijumčarenja i trgovine ljudskim bićima (engl. *trafficking*).

Generalna skupština Ujedinjenih nacija je u članu 3, stav 1 prvog Protokola za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava Konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (*Sl. list*, br. 6/01), definisala trgovinu ljudima kao:

...vrbovanje, prevoženje, skrivanje i primanje lica, putem pretnje silom ili upotrebe sile ili drugih oblika prisile, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja ili davanja ili primanja novca ili koristi da bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem, u cilju eksploatacije. Eksploatacija obuhvata, kao minimum, eksploataciju prostitucije drugih lica ili druge oblike seksualne eksploatacije, prinudni rad ili službu, ropstvo ili oblik sličan ropstvu, servitut ili uklanjanje organa.

Član 3, stav 1 Drugog protokola protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji predstavlja dopunu Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (*Sl. list SRJ*, br. 6/01), definiše krijumčarenje ljudi kao:

...obezbeđivanje nelegalnog ulaska u državu potpisnicu lica koje nije njen državljanin ili lica sa stalnim boravkom, a u cilju sticanja, na neposredan ili posredan način finansijske ili druge materijalne koristi.

Važno je razlučiti ova dva pojma, u svrhu preciznijeg definisanja problema s aspekta zabrane ropstva. Jasno je da oba termina podrazumevaju krijumčarenje ljudi, s tim da kod trgovine ljudima ne postoji volja lica koje emigrira. Sam nedostatak volje automatski svrstava ovaj delikt u teži oblik krivičnog dela. Uz to se krijumčarenjem i trgovinom ljudima grubo i često krše zabrana ropstva i prinudnog rada, pravo na slobodu, dostojanstvo i ličnu sigurnost, zabrana mučenja, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja, kao i prava deteta.

Ni Ustav SRJ, niti ustavi republika ne sadrže izričitu odredbu o zabrani ropstva. Odredbe o zasnivanju ropskog odnosa i prevozu lica u ropskom odnosu sadrži jedino Krivični zakon SRJ (čl. 155) u okviru poglavlja o krivičnim delima protiv čovečnosti i međunarodnog prava:

Ko, kršeći pravila međunarodnog prava, stavi drugog u ropski ili njemu sličan odnos ili ga drži u takvom odnosu, kupi, proda, preda drugom licu ili posreduje u kupovini, prodaji ili predaji ovakvog lica ili podstiče drugoga da proda svoju slobodu ili slobodu lica koje izdržava ili se o njemu stara, kazniće se zatvorom od 1 do 10 godina.

Ko prevozi lica koja se nalaze u ropskom ili njemu sličnom odnosu iz jedne zemlje u drugu, kazniće se zatvorom od 6 meseci do 5 godina.

Ko delo iz stava 1 i 2 ovog člana učini prema maloletnom licu, kazniće se zatvorom najmanje 5 godina.

4.4.3. Nedostaci u domaćem zakonodavstvu

Ustav savezne države i Ustav Crne Gore propisuju da „svako ima pravo na ličnu slobodu“ (Ustav SRJ čl. 23, st. 1; Ustav Crne Gore čl. 22, st. 1). Saveznim Ustavom i Ustavom Republike Srbije propisano je da „niko ne sme biti lišen slobode osim u slučajevima i po postupku koji su utvrđeni saveznim zakonom“ (Ustav SRJ čl. 23, st. 2; Ustav Republike Srbije čl. 15, st. 2). Odredba da je „nezakonito lišavanje slobode kažnjivo“ nalazi se u Ustavu SRJ (čl. 23, st. 6) i u Ustavu Crne Gore (čl. 22, st. 6). Ipak, ropstvo i njegovi savremeni oblici nisu izričito zabranjeni najvišim saveznim i republičkim pravnim aktima.

Savezni krivični zakon propisuje druga krivična dela za koja se mogu goniti oni koji se bave krijumčarenjem i trgovinom ljudima, kao što su krivična odgovornost organizatora zločinačkih udruženja (čl. 26), protivpravno lišenje slobode (čl. 189), nedozvoljeni prelaz državne granice (čl. 249), zloupotreba službenog položaja (čl. 174) i posredovanje u vršenju prostitucije (čl. 251). Kod ovog poslednjeg, prostitucija se odnosi samo na ženska lica, bez obzira što osobe muškog pola podjednako mogu postati objekat inkriminisane radnje. Domaće krivično zakonodavstvo je u tom pogledu značajno zastarelo, što se može uočiti na primeru ostalih, gore navedenih odredbi koje kao objekat krivičnog dela predviđaju skoro isključivo osobe ženskog pola.

Republički zakoni Srbije i Crne Gore u vezi sa ovim problemom inkriminišu otmicu (čl. 64 KZ Srbije; čl. 46 KZ Crne Gore), prinudu (čl. 62 KZ Srbije; čl. 44 KZ Crne Gore) silovanje (čl. 103 KZ Srbije; čl. 86 KZ Crne Gore), prinuda na obljudu ili protivprirodni blud (čl. 104 KZ Srbije; čl. 87 KZ Crne Gore), obljudu ili protivprirodni blud sa licem koje nije navrsilo četrnaest godina (čl. 106 KZ Srbije; čl. 89 KZ Crne Gore), protivprirodni blud (čl. 110 KZ Srbije; čl. 91 KZ Crne Gore), podvođenje ili omogućavanje vršenja bluda (čl. 111 KZ Srbije; čl. 93 KZ Crne Gore), oduzimanje maloletnog lica (čl. 116 KZ Srbije; čl. 98 KZ Crne Gore) itd.

Pravni lekovi propisani za većinu navedenih krivičnih dela često ne vrše svoju funkciju prevencije zbog velikog raspona u visini predviđenih kazni, prema kome sudije imaju diskreciono pravo dodeljivanja blage sankcije.

U junu 2001. godine, SRJ je ratifikovala međunarodnu Konvenciju o borbi protiv transnacionalnog i organizovanog kriminala i dopunske protokole (*Sl. list SRJ*, br. 6/01). Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima, osnovan aprila 2001. godine, će raditi u četiri radne grupe (za prevenciju, za pomoć i podršku žrtvama, za izmenu propisa i istraživačka grupa), s tim da će akcenat biti stavljen na izmenu propisa. Komitet za ljudska prava Ujedinjenih nacija u svom Opštem komentaru br. 28, para. 12 i 30 sugeriše državama ugovornicama da preduzmu mere, na nacionalnom i međunarodnom nivou da bi zaštitili žene i decu, uključujući i žene i decu strane državljanke, od kršenja njihovih prava, koja podrazumevaju krijumčarenje ovih lica, njihovu prostituciju pod prisilom kao i druge oblike prisilnog rada prikrivenih u formi raznih vrsta ličnih usluga. Iz navedenog sledi da težište problema nije što preciznija definicija krijumčarenja i trgovine ljudima, već prevencija, zaštita prava i interesa, kao i rehabilitacija žrtve i njena zaštita radi potencijalnog svedočenja, što je podjednako bitno kao i inkriminacija ovih delikata.

4.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

Pravo na slobodi i bezbednost ličnosti je jedno od prava čija su zakonska zaštita i na nju oslonjena praksa bili jedan od najspornijih delova jugoslovenskog pravnog poretka do 2001. godine. Gotovo svi pravni propisi koji se odnose na ovu oblast zahtevali su temeljne promene ili čak usvajanja potpuno novih zakonskih i podzakonskih tekstova. Ovo se posebno odnosi na Zakon o krivičnom postupku SRJ i na republičke zakone o unutrašnjim poslovima. Doduše, krajem 2000. i u toku 2001. godine Savezni ustavni sud je svojim odlukama uklonio iz pravnog poretka neke od odredbi ovih zakona koje su bile u neskladu s Ustavom SRJ. Ipak, to nije bilo dovoljno za uspostavljanje poretka koji bi garantovao istovremeno efikasnu zaštitu od kriminala i snažne proceduralne garancije za zaštitu ljudskih prava. Nažalost, novi Zakonik o krivičnom postupku usvojen je tek 26. decembra 2001. godine (Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 70/01). Pošto je reč o sistemskom zakonu novi ZKP će stupiti na snagu tek krajem marta 2002. godine.³² Sva navođenja ZKP u tekstu počev od podnaslova 4.5.1. odnose se na stari tekst Zakona o krivičnom postupku.

4.5.1. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti

Član 9 PGP:

1. Svaki pojedinac ima pravo na slobodu i na bezbednost svoje ličnosti. Niko ne može biti proizvoljno uhapšen ili pritvoren. Niko ne može biti lišen slobode osim iz razloga i shodno postupku koji je predviđen zakonom.

³² Tekst pred čitaocem se, pre svega, bavi stanjem zakonodavstva i prakse ljudskih prava u SRJ tokom 2001. godine. Zbog toga će na ovom mestu samo ukratko biti izložene osnovne postavke novog ZKP. Novi Zakonik o krivičnom postupku (ZKP) pruža potpunije garancije okrivljenom i optuženom u krivičnom postupku. Tako, „lice lišeno slobode mora biti odmah obavješeno, na svom jeziku ili na jeziku koji razume, o razlozima lišenja slobode i istovremeno upoznato da nije dužno ništa da izjavi, da ima pravo da uzme branioca koga sam izabere i zahtevati da se o lišenju slobode obaveste njegovi najbliži. Lice koje je lišeno slobode bez odluke suda, mora biti odmah sprovedeno nadležnom istražnom sudiji“ (čl. 5). Ako je zbog neotklonjivih smetnji sprovođenje lica lišenog slobode trajalo duže od osam sati, organ unutrašnjih poslova će o tome posebno obavestiti istražnog sudiju (čl. 227, st. 3). Što se prava na branioca tiče, istražni sudija je dužan da licu lišenom slobode, koje mu je dovedeno, odmah saopšti da može uzeti branioca, i omogućiti da u njegovom prisustvu telefonom, telegrafom ili drugim elektronskim sredstvom komunikacije posredno ili neposredno kontaktira branioca. Ako je potrebno sudija će privedenom licu pomoći da pronađe branioca (čl. 228 i 229). Zakonik o krivičnom postupku definitivno uspostavlja pravilo da jedino nadležni sud može odrediti pritvor i to samo u ovim Zakonom određenim slučajevima i pod rezervom opšte odredbe da se to može učiniti „samo ako se ista svrha ne može ostvariti drugom merom“ (čl. 141 i 142). Odredbe o trajanju pritvora ostale su iste kao i u starom zakonu (vidi I.4.5.1.3), osim kada je u pitanju trajanje pritvora posle podizanja optužnice i posle izricanja prvostepene presude. Prethodni zakon nije imao odredbe kojima se regulisalo ovo pitanje. Novi ZKP predviđa odredbu po kojoj „od podizanja optužnice pritvor može trajati najduže dve godine. Ako za to vreme ne bude izrečena prvostepena presuda, pritvor će se ukinuti i optuženi pustiti na slobodu“ (čl. 146, st. 3). Posle izricanja prvostepene presude pritvor može trajati još najduže godinu dana. Ako u roku od godinu dana bude izrečena drugostepena presuda kojom se prvostepena ukida, pritvor može trajati najduže još godinu dana od izricanja odluke drugostepenog suda (čl. 146, 146, st. 4). Lice koje je bez osnova lišeno slobode ima pravo na rehabilitaciju, pravo na naknadu štete od države kao i druga prava utvrđena zakonom (čl. 14).

2. Svako uhapšeno lice obaveštava se u trenutku hapšenja o razlozima hapšenja kao što se u najkraćem roku obaveštava pismenim putem o svakoj optužbi koja je podignuta protiv njega.

3. Svako lice koje je uhapšeno ili pritvoreno zbog krivičnog dela biće u najkraćem roku predato sudiji ili nekoj drugoj vlasti zakonom ovlašćenoj da vrši sudske funkcije, i mora u razumnom roku da bude suđeno ili oslobođeno. Pritvaranje lica koja čekaju na suđenje nije obavezno, ali puštanje na slobodu može biti uslovljeno garancijama koje obezbeđuju dolazak lica u pitanju na pretres, kao i svim drugim radnjama postupka a, u datom slučaju radi izvršenja presude.

4. Svako lice koje je lišeno slobode usled hapšenja ili pritvora ima pravo da podnese žalbu sudu kako bi ovaj rešavao bez odlaganja o zakonitosti pritvora i naredio njegovo puštanje na slobodu ako pritvor nije zasnovan na zakonu.

5. Svako lice koje je žrtva nezakonitog hapšenja ili pritvora ima pravo na naknadu štete.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.5.1.1. *Zabrana samovoljnog hapšenja i lišenja slobode.* – Osnovni smisao člana 9 PGP je obezbeđenje proceduralnih garancija koje će sprečiti samovoljno i nezakonito lišenje slobode. Država potpisnica mora da precizno definiše slučajeve u kojima je lišenje slobode opravdano, kao i da obezbedi sudsku kontrolu zakonitosti lišenja slobode. Uz to, prema tumačenju Komiteta za ljudska prava, ovaj član zajamči i pravo na ličnu bezbednost, koje državama nameće obavezu da preduzmu „razumne i odgovarajuće“ mere da zaštite lični integritet svakog pojedinca od povreda koji mu drugi mogu naneti (vidi slučaj *Delgado Paéz protiv Kolumbije*, br. 195/1985, st. 5.5).

Jugoslovenski ustavi garantuju pravo na ličnu slobodu (čl. 23 Ustava SRJ; čl. 22 Ustava Crne Gore; čl. 15 Ustava Srbije). Tako, prema Ustavu SRJ „svako ima pravo na ličnu slobodu“ (čl. 23). Uz to, Ustav SRJ (čl. 22, st. 1) i Ustav Crne Gore (čl. 20, st. 2) garantuju i pravo na „sigurnost čoveka“. Ustav Srbije takvu odredbu nema.

Zahtev za zakonitim lišenjem slobode i zabrana samovolje iz člana 9 st. 1 PGP ne odnose se samo na lišenje slobode u krivičnom postupku, nego na sve slučajeve lišenja slobode, npr. usled duševne bolesti, skitnje, zavisnosti od alkohola ili narkotika itd. Jugoslovenski ustavi koriste termine „lišenje slobode“ i „pritvaranje“, pri čemu se termin „pritvor“ odnosi isključivo na krivične slučajeve,³³ dok termin „lišenje slobode“ obuhvata sve slučajeve lišenja slobode, a ne samo krivične. Ipak, ustavne odredbe ne prave preciznu razliku između ove dve kategorije, pa tako član 23 Ustava SRJ koji govori o lišenju slobode, u nekim svojim odredbama propisuje pravu lica lišenog slobode „da uzme branioca koga izabere“ (st. 5) ili da mora biti „upoznato da nije dužno ništa da izjavi“ (st. 4), što može da dovede do zaključka da se i odredbe o lišenju slobode odnose samo na krivične stvari. Identične nedostatke ima i član 22 Ustava Crne Gore, dok Ustav Srbije ovakve garantije ni ne sadrži.

Ustav SRJ propisuje da je lišenje slobode dopušteno samo „u slučajevima i po postupku koji su utvrđeni saveznim zakonom“ (čl. 23, st. 2). To znači da bi u republičkim zakonima o unutrašnjim poslovima, kao i drugim republičkim zakonima koji sadrže odredbe o lišenju slobode (npr. zakoni o prekršajima), bilo moguće samo ponoviti odredbe saveznih zakona, a nikako predvideti druge osnove ili drugačiju proceduru lišenja slobode.

U pogledu pretpostavki za određivanje pritvora postoji nesaglasnost Ustava Srbije s Ustavom SRJ, koji u članu 24 propisuje da neko lice može biti pritvoreno samo ako

³³ Tako prema čl. 24 Ustava SRJ, čl. 16 Ustava Srbije i čl. 23 Ustava Crne Gore „lice za koje postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo može... biti pritvoreno i zadržano u pritvoru“.

„postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo“ i „ako je to neophodno radi vođenja krivičnog postupka“. Nasuprot tome, član 16 Ustava Srbije, predviđa mogućnost određivanja pritvora i kada je to „neophodno radi ... bezbednosti ljudi“. Sličnu odredbu sadržao je i ZKP (čl. 191).

Međutim, Savezni ustavni sud je ocenio kao neustavan član 191, stav 2, tačka 3 i 4 ZKP (*Sl. list SRJ*, br. 71/00). Naime, odlukom ovog suda utvrđeno je da određivanje pritvora iz razloga uznemirenja građana zbog načina izvršenja krivičnog dela, posledica i drugih okolnosti dela i otklanjanje opasnosti u pogledu bezbednosti ljudi nisu razlozi za određivanje pritvora, predviđeni članom 24 Ustava SRJ.

Ustav SRJ predviđa da se pritvor može odrediti samo odlukom nadležnog suda (čl. 24, st. 1), a ne i „odlukom drugog nadležnog organa“ kako je to dopuštao prethodni Ustav iz 1974. godine. ZKP je davao mogućnost određivanja pritvora od strane policije (čl. 196). Međutim, krajem 2000. godine ovu odredbu ZKP Savezni ustavni sud je proglasio neustavnom (*Sl. list SRJ*, br. 71/00).

Do početka 2001. godine pitanja određivanja pritvora bilo je (delimično) regulisano i članom 11 Zakonom o unutrašnjim poslovima Republike Srbije. Ovaj član je dozvoljavao da se radi obezbeđivanja javnog reda i mira, sprečavanja ugrožavanja bezbednosti drugih građana ili bezbednosti i odbrane Republike (čl. 11, st. 1) i radi utvrđivanja identiteta lica čiji se identitet ne može utvrditi legitimisanjem ili na drugi način (čl. 11, st. 2) određeno lice može zadržati odlukom Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije. Odlukom Saveznog ustavnog suda od 17. januara 2001. je ocenjeno da „osporene odredbe navedenog Zakona o unutrašnjim poslovima nisu saglasne sa Ustavom SRJ“ (*Sl. list SRJ*, br. 5/01) Savezni ustavni sud je konstatovao da je Republika Srbija prekršila odredbu saveznog Ustava po kojoj se dotično pitanje može regulisati samo saveznim zakonom.

4.5.1.2. Pravo na obaveštenje o razlozima hapšenja i o optužbi. – Drugi stav člana 9 PGP garantuje pravo svakog uhapšenog lica da bude obavešteno o razlozima lišenja slobode „u trenutku hapšenja“ i pravo na obaveštenje o ma kakvoj optužbi protiv njega, i to bez odlaganja, odnosno „u najkraćem roku“ (*promptly*). Ustav SRJ i Ustav Crne Gore sadrže odredbu o pravu lica lišenog slobode da „odmah na svom, ili jeziku koji razume, bude obavešten o razlozima lišenja slobode“ (čl. 23, st. 3 Ustava SRJ; čl. 22, st. 2 Ustava Crne Gore). Ove odredbe su u skladu i s nešto preciznijom garancijom EKPS, jer govore da se lice lišeno slobode mora obavestiti o razlozima hapšenja i o optužbi „na jeziku koji razume“ (čl. 5, st. 2 EKPS). Međutim, Ustav Srbije ne pruža ove garancije licima lišenim slobode. Na sličan način, u vezi s pritvorom, savezni i crnogorski ustav sadrže odredbu o pravu pritvorenog lica da mu se uruči „obrazloženo rešenje u času pritvaranja ili najdocnije u roku od 24 časa od pritvaranja“ (čl. 24, st. 2 Ustava SRJ; čl. 23, st. 2 Ustava Crne Gore), dok Ustav Srbije takvu odredbu nema.

Odredbe ZKP i u ovom delu nisu u skladu s Ustavom SRJ. Naime, u Zakonu ne postoji obaveza policijskih organa da u trenutku lišenja slobode (tj. odmah) daju obaveštenje o razlozima za lišenje slobode. Tako, na primer, policija ima dužnost da „lice bez odlaganja sprovede nadležnom istražnom sudiji“ (čl. 195, st. 1), ali se može desiti da zbog „neotklonjivih smetnji nije bilo moguće da se ni u roku od 24 časa lice lišeno slobode sprovede“ (st. 2), čime se rok u kome će lice saznati zašto je lišeno slobode dodatno produžava. Nasuprot ovome, oba republička zakona o unutrašnjim

poslovima propisuju da je, u slučajevima lišenja slobode predviđenim njima,³⁴ „ovlašćeno službeno lice Ministarstva obavezno ... odmah upoznati lice lišeno slobode o razlozima lišenja slobode“ (čl. 15, st. 4 Zakona o unutrašnjim poslovima Crne Gore, čl. 11, st. 4 Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije). Međutim, odlukom Saveznog ustavnog suda ukinut je ovaj član Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije, jer se ovo pitanje može regulisati samo saveznim zakonom (*Sl. list SRJ*, br. 5/01).

Što se tiče obaveze saopštavanja optužbe u najkraćem roku, čini se da su odredbe ZKP u skladu s međunarodnim standardima, pošto okrivljeni već na prvom ispitivanju „mora biti obavješten o delu za koje se tereti i osnovima optužbe“ (čl. 4, st. 1), odnosno istražni sudija je dužan da pre saslušanja okrivljenom saopšti „zašto se okrivljuje i osnove sumnje koje postoje protiv njega“ (čl. 218, st. 2).

4.5.1.3. *Izvođenje pred sudiju u najkraćem roku i pravo na suđenje ili oslobađanje u razumnom roku.* – Ovo pravo se primenjuje samo na krivične slučajeve i njime se garantuje izvođenje, u najkraćem roku, pred „sudiju ili nekog drugog službenika zakonom ovlašćenog da vrši pravosudne funkcije“, a potom i suđenje u razumnom roku ili oslobađanje. Šta znači termin „u najkraćem roku“ teško je odrediti, ali se čini da taj rok ni i u izuzetnim slučajevima ne može biti duži od četiri dana, a u normalnim okolnostima on mora biti mnogo kraći (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Brogan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 145, 1978, st. 33). Termin „neko drugo lice zakonom ovlašćeno da vrši pravosudne funkcije“ znači da to mora biti neki nezavisan i nepristrasan organ, nezavisan pre svega od izvršne vlasti i tužioca, i koji ima ovlašćenje da uhapšeno lice oslobodi ili uputi u pritvor (vidi odluku Evropskog suda u slučaju *Schiesser protiv Švajcarske*, A 34, 1991, st. 31).

U jugoslovenskom pravu, po pravilu, pritvor određuje ili istražni sudija ili veće, po službenoj dužnosti ili na predlog javnog tužioca. Ako odlučuje istražni sudija može se smatrati da odlučuje sudija „ili neki drugi službenik zakonom ovlašćen da vrši pravosudne funkcije“ (vidi *mutatis mutandis* odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Bezicheri protiv Italije*, A 164, 1989, st. 20).

Kada su u pitanju rokovi, odredbe ZKP su u skladu s međunarodnim standardima, pošto se zahteva da lice zatečeno u izvršenju krivičnog dela, koje svako može lišiti slobode, bude „odmah predato istražnom sudiji“ (čl. 191, st. 4), odnosno da lice koje policija liši slobode iz ma kog razloga predviđenog u ZKP bude „bez odlaganja sprovedeno nadležnom istražnom sudiji“ (čl. 195, st. 1).

Lice kome je određen pritvor ima pravo da mu se sudi u razumnom roku ili da bude oslobođeno. U jugoslovenskom pravu trajanje pritvora vremenski je ograničeno samo u periodu do početka suđenja, a ne i tokom suđenja, kada se zahteva samo periodična kontrola opravdanosti daljeg trajanja pritvora.

U skladu s međunarodnim standardima, a sledeći ustavne odredbe koje zahtevaju da trajanje pritvora bude svedeno na „najkraće vreme“ (čl. 24, st. 3 Ustava SRJ i čl. 23, st. 3 Ustava Crne Gore; „najkraće nužno vreme“, čl. 16, st. 2 Ustava Srbije), ZKP ne

³⁴ Član 11 Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije predviđa „zadržavanje lica“, ako „se uspostavljanje javnog reda i mira i sprečavanje ugrožavanja bezbednosti ili odbrane zemlje ne može postići na drugi način“ (st. 1), kao i kada se „identitet (lica) ne može utvrditi legitimisanjem ili na drugi način“ (st. 2). Zakon o unutrašnjim poslovima Crne Gore ne koristi termin „zadržavanje“, već lišenje slobode, a kao razlog se pored potrebe uspostavljanja javnog reda i mira navodi „bezbednost saobraćaja“ (čl. 15, st. 1).

samo što ponavlja ove garancije već i obavezuje „sve organe koji učestvuju u krivičnom postupku i organe koji im pružaju pravnu pomoć da postupaju s naročitom hitnošću ako se okrivljeni nalazi u pritvoru“ (čl. 190, st. 2). Takođe, pritvor će se ukinuti „čim prestanu razlozi na osnovu kojih je bio određen“ (st. 3). Prema zakonskom tekstu, ukidanje nije uslovljeno predlogom stranaka, ali ni predlog stranaka nije isključen. Međutim, nasuprot tome, Vrhovni sud Srbije je zauzeo stanovište prema kome „u toku istrage okrivljeni i njegov branilac nisu ovlašćeni da stavljaju predlog za ukidanje pritvora, pa zbog toga po predlogu branioca okrivljenog kojim je tražio ukidanje pritvora protiv okrivljenog ne treba odlučivati“ (K.Ž. II 403/81).

Sva tri ustava propisuju da pritvor može da traje najduže tri meseca po odluci prvostepenog suda i da se može produžiti odlukom višeg suda još za tri meseca. Rok trajanja pritvora počinje da teče od dana pritvaranja, a „ako se do isteka tih rokova (3 + 3 meseca) ne podigne optužnica, okrivljeni se pušta na slobodu“ (čl. 24, st. 4 Ustava SRJ; čl. 16, st. 3 Ustava Srbije; čl. 23, st. 4 Ustava Crne Gore). ZKP samo detaljnije, ali u osnovi na isti način, reguliše pitanje trajanja pritvora u redovnom postupku (čl. 197), dok u skraćenom postupku trajanje pritvora do podnošenja optužnog predloga ograničava na osam dana bez mogućnosti produženja (čl. 433, st. 2), a u postupku prema maloletnicima na tri meseca (čl. 474, st. 2).

Trajanje pritvora posle podignute optužnice nije vremenski ograničeno i ono može biti onoliko koliko traje postupak, s tim što je sudsko „veće dužno po isteku dva meseca od pravnosnažnosti poslednjeg rešenja o pritvoru ... da ispita da li još postoje razlozi za pritvor i da donese rešenje o produženju ili ukidanju pritvora“ (čl. 199, st. 2 ZKP). U skraćenom postupku, veće je „dužno da svakih mesec dana ispita da li postoje razlozi za pritvor“ (čl. 433, st. 3 ZKP).

4.5.1.4. Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode. – Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode se odnosi na one slučajeve u kojima je do lišenja slobode došlo odlukom nekog drugog organa, a ne suda (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *De Wilde, Ooms i Versyp protiv Belgije*, A 12, 1971, st. 76). Prema Ustavu SRJ, samo sud može odrediti pritvor licu za koje postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo (čl. 24). Međutim, u drugim slučajevima lišenja slobode Ustav SRJ ne predviđa pravo na sudsko preispitivanje osnovanosti (zakonitosti) lišenja slobode. Doduše, Ustav svakome „jamči pravo na ... pravno sredstvo protiv odluke kojom se rešava o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu“ (čl. 26, st. 2), ali pravo na sudsku procenu opravdanosti lišenja slobode garantovano članom 9, st. 4 PGP se ne može poistovetiti s pravom na žalbu u slučaju povrede nekog prava. Istovetna situacija je i u ustavima Srbije i Crne Gore (čl. 15, 12, st. 2 i 22, st. 2 Ustava Srbije; čl. 22 i 17, st. 2 Ustava Crne Gore). Republički zakoni o unutrašnjim poslovima (*Sl. glasnik RS*, br. 44/1991; *Sl. list. RCG*, br. 24/1994) predviđaju da lice lišeno slobode u skladu s odredbama ovih zakona može da se žali ministru (čl. 16 ZUP Crne Gore; čl. 12 ZUP Srbije), ali se ne pominje pravo na žalbu sudu, što nije u skladu s međunarodnim standardima.

Republički zakoni o vanparničnom postupku (Zakon o vanparničnom postupku Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 25/82 i 48/88; Zakon o vanparničnom postupku Crne Gore, *Sl. list CG*, br. 34/86 i 5/87) predviđaju ustanovu zadržavanja u neuropsihijatrijskoj ustanovi. Ona se primenjuje na lica kod kojih je zbog prirode bolesti neophodno da budu ograničeni u slobodi kretanja i opštenja sa spoljnim svetom (čl. 45, st. 1 ZVP Srbije; čl. 48, st. 1 ZVP Crne Gore). Ovakva mogućnost propisana republičkim

zakonima je neustavna jer Ustav SRJ predviđa dopuštenost lišenja slobode samo u slučajevima predviđenim saveznim zakonom (čl. 23, st. 2 Ustava SRJ).

4.5.1.5. Pravo na naknadu štete zbog nezakonitog lišenja slobode. – Ustav SRJ propisuje da „lice koje ... je bez osnova bilo lišeno slobode, ima pravo na rehabilitaciju, na naknadu štete od države, kao i druga prava utvrđena saveznim zakonom“ (čl. 27, st. 4). Identično rešenje imaju i Ustav Crne Gore (čl. 25, st. 4) i Ustav Srbije (čl. 23, st. 4). Uz to, Ustav SRJ i Ustav Srbije sadrže generalnu odredbu o pravu na naknadu štete u svim slučajevima u kojima je licu pričinjena šteta „nezakonitim ili nepravilnim radom ... službenog lica ili državnog organa, ili organizacije“ (čl. 123, st. 1 Ustava SRJ; čl. 25, st. 1 Ustava Srbije). Ustav Crne Gore takvu odredbu nema.

ZKP pravo na naknadu štete daje i za nezakonito i za neosnovano/neopravdano lišenje slobode. Nezakonitim se smatra svako lišenje slobode bez zakonom propisanih osnova, u trajanju dužem od zakonom propisanog ili neuračunavanje vremena lišenja slobode u izrečenu kaznu.

Postupak u vezi s naknadom štete ima dve faze: upravnu i sudsku (parnični postupak). Lice lišeno slobode treba da podnese zahtev organu uprave „radi postizanja sporazuma o postojanju štete i vrsti i visini naknade“ (čl. 542 u vezi s čl. 545, st. 4). Ako zahtev ne bude usvojen ili ako državni organ ne donese odluku u roku od tri meseca od dana podnošenja, oštećeni može podneti sudu tužbu za naknadu štete. Takođe, ako je postignut sporazum samo u pogledu dela zahteva, oštećeni može tužbu podneti u pogledu ostatka zahteva (čl. 543, st. 1).

4.5.2. Postupanje s licima lišenim slobode

Član 10 PGP:

1. Sa svakim licem koje je lišeno slobode postupa se humano i sa poštovanjem dostojanstva neodvojivog od čovečije ličnosti.
2. a) Okrivljena lica su, osim u izuzetnim slučajevima, odvojena od osuđenih lica i podvrgnuta posebnom režimu koji odgovara njihovom statusu neosuđivanih lica; b) mladi okrivljeni su odvojeni od odraslih i o njihovim slučajevima se rešava što je moguće pre.
3. Kazneni režim obuhvata postupak s osuđenicima čiji je glavni cilj njihovo popravljanje i socijalna rehabilitacija. Mladi prestupnici su odvojeni od odraslih i podvrgnuti režimu koji odgovara njihovim godinama i njihovom zakonskom statusu.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.5.2.1. Obaveza čovečnog postupanja i poštovanja dostojanstva. – Sva ograničenja koja nisu inherentna samoj prirodi lišenja slobode, odnosno životu u zatvorenom okruženju, zabranjena su. Član 10, u stvari, dopunjava član 7 PGP, koji sadrži opštu zabranu mučenja, surovog, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (vidi I.4.3).

Sva tri jugoslovenska ustava, na isti način „jamče ... poštovanje ljudske ličnosti i dostojanstva u krivičnom i svakom drugom postupku, u slučaju lišenja, odnosno ograničenja slobode, kao i za vreme izvršavanja kazne“ (čl. 25, st. 1 Ustava SRJ; čl. 24, st. 1 Ustava Crne Gore, čl. 26, st. 1 Ustava Srbije).

Savezni krivični zakon određuje da se učiniocu krivičnog dela određena prava mogu oduzeti ili ograničiti pri izvršenju krivične sankcije „samo u meri koja odgovara prirodi i sadržini te sankcije“ i „samo na način kojim se obezbeđuje poštovanje ličnosti učinioca i njegovog ljudskog dostojanstva“ (čl. 6 KZ SRJ; vidi *mutatis mutandis* čl. 6,

st. 2 KZ Srbije). Takođe, u krivičnom postupku je zabranjeno „vređanje ličnosti i dostojanstva okrivljenog“ (čl. 201, st. 1 ZKP).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore (ZIKS Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 25/94) propisuje da se prema osuđenom licu „postupa čovječno i na način kojim se obezbeđuje poštovanje njegove ličnosti, dostojanstva i održavanje njegovog tjelesnog i duševnog zdravlja“ (čl. 15, st. 1). Slična odredba postoji i u vezi s maloletnicima koji izdržavaju vaspitne mere, s tim što se tu još i naglašava da s njima treba postupati „na način koji odgovara njihovom psiho-fizičkom razvoju“ (čl. 107, st. 2).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (ZIKS Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 16/97) propisuje da „svako mora poštovati dostojanstvo osuđenog“, kao i da niko ne sme ugroziti njegovo telesno i duševno zdravlje (čl. 56). Maloletnici kojima je izrečena zavodska vaspitna mera ili maloletnički zatvor imaju ista prava kao i punoletni zatvorenici, s tim što se ona mogu i proširiti (čl. 218, st. 1). Na žalost, ZIKS Srbije nije posebno zaštitio prava maloletnika kojima je izrečena neka od disciplinskih mera ili mera pojačanog nadzora, kao što je to učinio crnogorski zakon (ZIKS Crne Gore, čl. 107, st. 2). Konačno, prema srbijanskom zakonu, lice na obaveznom psihijatrijskom lečenju i čuvanju „ima ista prava i obaveze kao i lice koje izdržava kaznu zatvora, ako potrebe lečenja drukčije ne zahtevaju“ (ZIKS Srbije, čl. 191).

Prema ZIKS Srbije, zatvorske vlasti su dužne da osuđene upoznaju s njihovim pravima i obavezama, a „tekst ... zakona i akt o kućnom redu dostupni su osuđenom za sve vreme izdržavanja kazne“ (čl. 51, st. 2 i 3). Ovo pravilo se shodno primenjuje i na pritvorenike, maloletne osuđenike, kao i lica koja se nalaze na obaveznom psihijatrijskom lečenju (čl. 191, 218, st. 1 i 314). ZIKS Crne Gore nema odredbu o pristupu informacijama o garantovanim pravima. Jugoslovenski propisi ne zahtevaju izričito da obuka zatvorskog osoblja mora da obuhvati i upoznavanje s odredbama o zaštiti prava osuđenika.

Prema odredbama ZIKS Srbije, nadzor nad osuđenim licima lišenim slobode vrši uprava za izvršenje zavodskih sankcija (čl. 9, st. 1 i 346, st. 1 ZIKS Srbije). Stručnost rada „zatvorske bolnice, psihijatrijskog zavoda i zdravstvenih službi u zavodima nadzire Ministarstvo za zdravlje“ (čl. 353). Uz to, zakonitost izvršenja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi nadzire sud koji je meru izrekao u prvom stepenu (čl. 195, st. 1). Primenu mere pritvora nadzire „predsednik okružnog suda na čijem je području sedište zavoda u kome se izvršava pritvor“ (čl. 320; vidi takođe i čl. 205 ZKP koji detaljno reguliše kako se i u kojim intervalima nadzor sprovodi). Prema ZIKS Srbije, osuđenici imaju pravo „da se bez prisustva zaposlenih i postavljenih lica u zavodu prituže ovlašćenom licu koje nadzire rad zavoda“ (čl. 103, st. 4). U Crnoj Gori kontrolu zakonitosti izvršenja kazne zatvora, maloletničkog zatvora i mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja vrši Ministarstvo pravde (čl. 21, 69, 82 ZIKS Crne Gore). Nadzor nad izvršavanjem vaspitne mere vrši organ starateljstva, dok sud koji ju je izrekao kontroliše zakonitost izvršenja (čl. 113).

Pravo žalbe osuđenih lica na uslove pod kojima izdržavaju kaznu je veoma ograničeno i nedovoljno precizno regulisano. Prema ZIKS Srbije, osuđeni ima pravo pritužbe upravniku „zbog povrede prava ili drugih nepravilnosti“ (čl. 103, st. 1), a ako ne dobije odgovor ili nije njime zadovoljan, može podneti pismenu predstavku direktoru Uprave“ (st. 3). Na žalost, srbijanski zakon ne propisuje rok u kome direktor uprave

mora ispitati pritužbu. ZIKS Crne Gore sadrži još nepovoljnije rešenje, prema kome osuđeni ima samo „pravo pritužbe starješini organizacije“ (čl. 34, st. 2), bez naznačenja roka za odgovor i bez daljeg prava žalbe. Prema ZIKS Srbije sve pomenuto važi i za pritvorenike (čl. 314), maloletne osuđeničke koji se nalaze u zavodu ili maloletničkom zatvoru (čl. 218, st. 1), kao i za lica na obaveznom psihijatrijskom lečenju (čl. 191). Nasuprot tome, ZIKS Crne Gore ne govori o pravu pritužbe ovih lica.

4.5.2.2. *Razdvajanje okrivljenih i optuženih, maloletnika i odraslih.* – Prema PGP (čl. 10, st. 2) optužena i osuđena lica se moraju razdvojiti „osim u izuzetnim okolnostima“, dok se optužena maloletna lica moraju, bez izuzetka, odvojiti od punoletnih, uz zahtev da se o „njihovom slučaju odluči što je moguće pre“.

ZKP propisuje da se „po pravilu, u istu prostoriju ne mogu ... smeštati lica koja su na izdržavanju kazne s licima u pritvoru“, dok ZIKS Crne Gore (čl. 16, st. 4) i ZIKS Srbije (čl. 312, st. 1) predviđaju, bez izuzetka, odvajanje pritvorenika od osuđenika, što je u potpunosti u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, ZIKS Srbije sadrži i opšte pravilo da „pritvorenik boravi u zavodu pod istim uslovima kao i osuđeno lice, ako Zakonom o krivičnom postupku nije drukčije određeno“ (čl. 314), koje dovodi u pitanje zahtev PGP (čl. 10, st. 2a *in fine*) da se optužena lica u načelu podvrgavaju „posebnom postupku koji odgovara njihovom položaju neosuđenih lica“.

Što se pritvora tiče, ZKP dopušta izuzetke od bezuslovnog pravila da maloletnici moraju biti odvojeni od punoletnih lica, ali ih ograničava na slučajeve kada sudija za maloletnike oceni da bi „usamljenje maloletnika duže trajalo, a postoji mogućnost da se maloletnik stavi u prostoriju s punoletnim licem koje na njega ne bi štetno uticalo“ (čl. 475). Ipak, izgleda da je reč o nedopuštenom odstupanju od standarda postavljenog članom 10. st. 2b PGP. ZIKS Crne Gore propisuje da „punoljetna i maloljetna lica izdržavaju kaznu zatvora i maloljetničkog zatvora, po pravilu, odvojeno“ (čl. 16, st. 3), ali ne precizira u kojim slučajevima su odstupanja dopuštena. Jedino ZIKS Srbije ne dopušta izuzetke u ovom pogledu, pa čak predviđa da se punoletna lica kojima je izrečena kazna maloletničkog zatvora, kao i maloletnici koji za vreme izvršenja ove kazne postanu punoletni, smeštaju „u posebno odeljenje zavoda“ (čl. 282).

4.5.2.3. *Kazneno-popravni režim.* – Prema PGP, osnovni cilj postupanja s osuđenicima treba da budu njihovo prevaspitavanje i društvena reintegracija. Prema KZ SRJ, svrha kažnjavanja je „sprečavanje učinioaca da čini krivična dela i njegovo prevaspitavanje ... vaspitni uticaj na druge da ne čine krivična dela ... jačanje morala i uticaj na razvijanje društvene odgovornosti i discipline građana“. ZIKS Crne Gore (čl. 14) govori da je svrha zatvorske kazne „resocijalizacija osuđenog lica“, dok ZIKS Srbije ne govori posebno o svrsi kažnjavanja.

4.6. Pravo na pravično suđenje

Budući da je novi Zakonik o krivičnom postupku usvojen tek 26. decembra 2001. godine (Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 70/01), a da stupa na snagu tek krajem marta 2002. godine, u ovom delu ćemo analizirati samo odredbe koji su bile na snazi u 2001. godini.³⁵ Sva navođenja ZKP u tekstu počev od podnaslova 4.5.1. odnose se na stari tekst Zakona o krivičnom postupku.

³⁵ Na ovom mestu će biti analizirane samo neke odredbe novog ZKP. Novi zakonik sadrži posebne odredbe o poštovanju ličnosti osumnjičenog i okrivljenog u postupku. Tako „prema okrivljenom ne

Što se tiče paketa zakona o uređenju i funkcionisanju sudova koji su doneti 2001. godine, odlučili smo da ih, iako većina nije stupila na snagu u 2001, unesemo u tekst Izveštaja za 2001. Razlog za ovo je što je od usvajanja novih zakona prošlo dovoljno vremena da se u stručnoj javnosti ocene njihove vrednosti i dometi, a i jedan od ovih zakona je u 2001. stupio na snagu (vidi I.4.6.1).

Član 14 PGP:

1. Svi su jednaki pred sudovima i sudovima pravde. Svako lice ima pravo da njegov slučaj bude raspravljan pravično i javno pred nadležnim, nezavisnim i nepristrasnim sudom, ustanovljenim na osnovu zakona koji odlučuje o osnovanosti svake optužbe podignute protiv njega u krivičnim stvarima ili o osporavanju njegovih građanskih prava i obaveza. Može se narediti isključivanje javnosti za vreme trajanja cele rasprave ili jednog dela u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbednosti u demokratskom društvu, ili ako to interes ličnog života stranaka zahteva, ili još ako to sud smatra apsolutno potrebnim iz razloga posebnih okolnosti slučaja kada bi javnost štetila interesima pravde, ipak, svaka presuda doneta u krivičnim ili građanskim stvarima biće javna, osim ako interes maloletnika zahteva da se postupa drukčije ili ako se rasprava odnosi na bračne sporove ili na starateljstvo dece.

smeju se upotrebiti sila, pretnja, obmana, obećanje, iznuda, iznurivanje ili druga slična sredstva da bi se došlo do njegove izjave ili priznanja ili nekog činjenja koje bi se protiv njega moglo upotrebiti kao dokaz“ (čl. 89, st. 8). Na ovako pribavljenom dokazu ne može se zasnivati sudska odluka. Takođe, zabranjeno je i kažnjivo svako nasilje nad licem lišenim slobode i licem kojem je sloboda ograničena, kao i svako iznuđivanje priznanja ili kakve druge izjave od okrivljenog ili drugog lica koje učestvuje u postupku (čl. 12). Osim što propisuje ovu zabranu, zakonodavac takođe utvrđuje da se sudske odluke ne mogu zasnivati na dokazima koji su sami po sebi ili prema načinu pribavljanja u suprotnosti sa odredbama ovog zakonika, drugog zakona, ustava ili *međunarodnog prava* (čl. 18, st. 2; kurziv naš). Novim zakonskim rešenjima omogućeno je da osumnjičeni dâ iskaz i pred policijom ali samo u prisustvu advokata. Zapravo, i samu izjavu o takvoj svojoj odluci on može dati samo u prisustvu advokata. O saslušanju osumnjičenog, organ unutrašnjih poslova će obavestiti nadležnog državnog tužioca koji može prisustvovati njegovom saslušanju. Zapisnik o ovom saslušanju se ne izdvaja iz spisa i može se koristiti kao dokaz u krivičnom postupku (čl. 226, st. 9). Izbačena je odredba starog ZKP po kojoj se „javnost može isključiti radi zaštite drugih posebnih interesa društvene zajednice“. Na taj način su osnovi za odstupanja od načela opšte javnosti svedena u granice određene međunarodnim standardima. Zadržani su relativno kratki rokovi koji se ostavljaju odbrani za pripremanje odbrane (8 dana u redovnom i 3 dana u skraćenom postupku). Temeljne izmene izvršene su, međutim, u delu koji normira kontakt osumnjičenog/okrivljenog s braniocem i pravo odbrane da razgleda predmete i razmatra spise koji se u postupku koriste. Okrivljeni prema kome je određen pritvor mora imati branioca čim sud donese rešenje o pritvoru (čl. 171, st. 2). Posle donošenja rešenja o sprovođenju istrage ili posle neposrednog podizanja optužnice, a i pre toga, ako je osumnjičeni saslušan po odredbama o saslušanju okrivljenog, branilac ima pravo da razmatra spise i da razgleda prikupljene predmete koji služe kao dokaz (čl. 74, st. 1). Zakonikom o krivičnom postupku omogućeno je braniocu da neposredno pre prvog saslušanja osumnjičenog pročita krivičnu prijavu i zahtev za sprovođenje istrage (čl. 74, st. 2). Što se kontakta s braniocem tiče, pravila su znatno detaljnija u odnosu na stari zakon. Posebno se reguliše nadzor nad vođenjem razgovora osumnjičenog/okrivljenog i branioca. Branilac ima pravo na poverljiv razgovor sa osumnjičenim koji je lišen slobode i pre nego što je osumnjičeni saslušan, kao i sa okrivljenim koji se nalazi u pritvoru. Kontrola ovog razgovora pre prvog saslušanja i tokom istrage dopuštena je *samo posmatranjem, ali ne i slušanjem* (čl. 75, st. 1). Kada se završi istraga ili kad se optužnica podigne bez sprovođenja istrage, okrivljenom se ne može zabraniti da se slobodno i bez nadzora dopisuje i razgovora sa svojim braniocem (čl. 75, st. 5). Što se samog okrivljenog tiče njemu će se, ako to zahteva, omogućiti da neposredno pre prvog saslušanja pročita krivičnu prijavu i zahtev za sprovođenje istrage (čl. 89, st. 3). Tekst koji se odnosi na priznanje dato u postupku, takođe je redigovan. Kad okrivljeni prizna izvršenje krivičnog dela, organ koji vodi postupak dužan je da i dalje prikuplja dokaze o krivičnom delu *samo* ako je priznanje očigledno lažno, nepotpuno, protivrečno ili nejasno i ako nije potkrepljeno drugim dokazima (čl. 94; kurziv naš).

2. Za svako lice koje je optuženo za krivično delo pretpostavlja se da je nevino dok njegova krivica ne bude zakonski ustanovljena.

3. Svako lice koje je optuženo za krivično delo ima, uz potpunu ravnopravnost, prava bar na sledeće garancije:

a) da bude obavešteno u najkraćem roku, na jeziku koji razume i u pojedinostima, o prirodi i razlozima optužbe koja je podignuta protiv njega;

b) da raspolaže potrebnim vremenom i olakšicama u vezi s pripremanjem svoje odbrane i da opšti s braniocem koga ono bude izabralo;

c) da mu bude suđeno bez velikog zakašnjenja;

d) da prisustvuje raspravi i da se samo brani ili da ima branioca koga je izabralo; ako nema branioca, da bude obavešteno o svom pravu da ga ima i, svaki put kad to zahtevaju interesi pravde, da mu se dodeli branilac po službenoj dužnosti besplatno, ako nema mogućnosti da ga nagradi;

e) da sasluša ili da predloži da drugi saslušaju svedoke koji terete optuženog i da izdejstvuju dolazak i saslušanje svedoka odbrane pod istim uslovima kao i svedoka optužbe;

f) da dobije besplatno pomoć tumača ako ne razume ili ne govori jezik na kojem se vodi rasprava;

g) da ne bude prinuđeno da svedoči protiv samoga sebe ili da prizna krivicu.

4. Postupak koji se primenjuje na mladiće koji nisu punoletni prema krivičnom zakonu vodiće računa o njihovim godinama i o interesu njihovog prevaspitavanja.

5. Svako lice oglaseno krivim za počinjeno krivično delo ima pravo da zatraži da, shodno zakonu, viši sud ispita odluku o krivici i presudi.

6. Ako konačno izrečena krivična presuda bude docnije poništena ili ako je dato pomilovanje zbog toga što nova ili naknadno otkrivena činjenica dokazuje da se radilo o sudskoj grešci, lice koje je izdržalo kaznu na osnovu ove osude biće obeštećeno shodno zakonu, ukoliko se ne dokaže da je ono u potpunosti ili delimično krivo za neblagovremeno otkrivanje nepoznate činjenice.

7. Niko ne može biti gonjen ili kažnjen zbog krivičnog dela u vezi kojeg je već bio oslobođen krivice ili osuđen pravosnažnom presudom prema zakonu i krivičnom postupku svake zemlje.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.6.1. Nezavisnost i nepristrasnost sudova

Proklamaciju da su sudovi samostalni i nezavisni i vezani samo ustavom, zakonom i drugim opštim aktima sadrže Ustav Srbije (čl. 96, st. 1) i Ustav Crne Gore (čl. 100), ali ne i Ustav SRJ. Sva tri ustava proglašavaju načelo podele vlasti (čl. 12 Ustava SRJ; čl. 9 Ustava Srbije; čl. 5 Ustava Crne Gore). Međutim, nezavisnost sudova ne zavisi toliko od ustavnih odredbi, koliko od same prakse. Opšte je uverenje da u SRJ sudovi nisu u potpunosti nezavisni. U nekim slučajevima, tvrdnje o pristrasnosti sudova i njihovoj podložnosti političkim uticajima pokazale su se tačnim. Primeri za to su poništavanje rezultata lokalnih izbora u Srbiji u novembru 1996. godine u kome su sudovi, uključujući i Vrhovni sud Srbije, imali ogromnu ulogu kao i pokušaj Saveznog ustavnog suda da prepravi rezultate predsedničkih izbora 2000. godine (vidi I.4.14).

Tokom 2001. godine izvršene su značajne izmene u zakonskim tekstovima kojima je regulisan rad, ustrojstvo i položaj sudija i sudova. Narodna skupština Republike Srbije usvojila je pet temeljnih zakona iz oblasti pravosuđa: Zakon o uređenju sudova, Zakon o sudijama, Zakon o Visokom savetu pravosuđa, Zakon o javnom tužilaštvu i Zakon o sedištim i područjima sudova i javnih tužilaštava (*Sl. glasnik RS*, br. 63/01). Svi zakoni, osim Zakona o Visokom savetu pravosuđa, stupaju na snagu 1. januara 2002. godine.

Načelo sudske nezavisnosti je ovim propisima znatno bolje uređeno i zaštićeno. Primera radi, nadzor nad radom sudske administracije (pravosudna uprava) i formiranje sudskog budžeta, sada su na neki način podjeljeni između Ministarstva pravde i samih sudova (odn. Vrhovnog suda Srbije). Sudski poslovnik, osnovni pravni akt pravosudne uprave, sada donosi ministar ali *u saglasnosti s predsjednikom Vrhovnog suda Srbije* (kurziv naš). Izričito je propisana ništavost svakog akta pravosudne uprave kojim se dira u nezavisnost ili samostalnost sudova i sudija. Ništavost utvrđuje Veliko personalno veće, na predlog predsjednika nadležnog suda (čl. 67 Zakona o uređenju sudova, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01).

Sudska funkcija je stalna (čl. 101, st. 1 i 126. st. 2 Ustava Srbije, čl. 2, st. 1 Zakona o sudijama Srbije; čl. 103, st. 1 Ustava Crne Gore), a ograničeni mandat imaju sudije Saveznog suda i Saveznog ustavnog suda (devet godina – čl. 109, st. 2 i 125, st. 2 Ustava SRJ), kao i Ustavnog suda Crne Gore (devet godina – čl. 111, st. 2 Ustava Crne Gore). Takođe, garantuje se tzv. princip nepokretnosti sudije – zabrana premeštanja bez njegove saglasnosti – osim kod vojnih sudova (čl. 101, st. 5 Ustava Srbije i čl. 2, st. 2 i čl. 16 Zakona o sudijama Srbije; čl. 103, st. 4 Ustava Crne Gore i čl. 27 Zakona o sudovima Crne Gore). Novi zakon o sudijama Srbije zadržava mogućnost premeštaja i upućivanja u drugi sud ali poboljšava položaj sudije u takvoj situaciji. Rešenje o upućivanju donosi predsjednik Vrhovnog suda Srbije (čl. 18 Zakona o sudijama Srbije) a rešenje o premeštaju Visoki savet pravosuđa (čl. 17, st. 3). Poboljšanje je i u tome što je donošenje rešenja moguće samo nakon što se sudija prethodno pismeno saglasi (čl. 16, st. 2 i 3). Sudijama se takođe zabranjuje obavljanje drugih javnih i profesionalnih delatnosti, a ograničava im se i mogućnost političkog organizovanja (čl. 42, st. 4; 109 st. 6 i 125 st. 4 Ustava SRJ; čl. 100 i 126, st. 4 Ustava Srbije, čl. 5, st. 2 Zakona o sudovima Srbije; čl. 106 i 111, st. 5 Ustava Crne Gore, čl. 28, st. 1, tač. d Zakona o sudovima Crne Gore).

Ono što je najveća novina kada je u pitanju uspostavljanje mehanizma za zaštitu položaja sudija je osnivanje Velikog personalnog veća (čl. 36 Zakona o sudijama Srbije). Ovo veće čini devet sudija Vrhovnog suda Srbije uz ogradu da predsjednik najvišeg suda u republici ne može biti član veća (čl. 39, st. 1). Novi zakon uvodi i institut *pritužbe* koju sudija može da podnese ako smatra da je neko njegovo pravo povređeno a nije obezbeđena druga zaštita. Pritužba se podnosi Velikom personalnom veću, koje je dužno da donese odluku u roku od osam dana i da s njom upozna predsjednika suda, predsjednika neposredno višeg suda i predsjednika Vrhovnog suda Srbije (čl. 26 Zakona o sudijama Srbije).

Postupak izbora sudija je, takođe, uređen na potpuno novim osnovama. Najpre, ustanovljen je Visoki savet pravosuđa koji predlaže Narodnoj skupštini predjednike sudova, sudije i javne tužioce, imenuje sudije porotnike i zamenike javnih tužilaca (čl. 1 Zakona o Visokom savetu pravosuđa, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01). Visoki savet pravosuđa ima pet stalnih članova i osam pozivnih članova (čl. 2). Stalne članove, prema funkciji koju obavljaju, čine predsjednik Vrhovnog suda Srbije, republički javni tužilac, ministar pravde i lokalne samouprave, dok jednog bira Advokatska komora Srbije iz reda advokata i drugog Narodna skupština Srbije između tri kandidata koja predloži Vrhovni sud Srbije (čl. 3). Pozivne članove čini šest sudija, koje bira Vrhovni sud Srbije i dva javna tužioca, koje bira Republički javni tužilac (čl. 4). Dakle, u sastavu Saveta presudnu većinu imaju nosioci sudijskih i javnotužilačkih funkcija. Jedini direktni

predstavnik izvršne vlasti je ministar nadležan za pravosuđe koji je po funkciji član Visokog saveta pravosuđa (čl. 3).

Čitava procedura oglašavanja slobodnih sudijskih mesta, prijavljivanje i utvrđivanje predloga za izbor odvija se preko ovog Saveta. Narodna skupština može da izabere samo kandidata koga Visoki savet pravosuđa predloži (čl. 46, st. 1 Zakona o sudijama).

Odredbe o nezavisnosti vojnih sudova su u mnogo čemu problematične. Iako se proglašava nezavisnost i samostalnost vojnih sudova (čl. 138, st. 2 Ustava SRJ i čl. 2 Zakona o vojnim sudovima, *Sl. list SRJ*, br. 11/95), sudije i sudije-porotnici vojnih sudova postavljaju se, a ne biraju (čl. 26, st. 1 Zakona o vojnim sudovima), a za predsednike i sudije vojnih sudova važe isti propisi „kojima su uređeni odnosi u službi i prava, dužnosti i odgovornosti vojnih lica“ (čl. 41 i 42). Takođe, sudija vojnog suda „može biti razrešen dužnosti ako je aktom nadležnog organa smanjen broj sudija u vojnom sudu“ (čl. 37, st. 1), što dovodi u pitanje princip stalnosti sudijske funkcije koji je proklamovan i u Zakonu o vojnim sudovima (čl. 28, st. 1–3). Takođe, odlukom nadežnog organa Saveznog ministarstva odbrane određuje se tzv. formacijska raspodela u vojnim sudovima. Ovo praktično znači da se propisuje koliko će oficira određenog čine raditi u vojnim sudovima. To dalje znači da ukoliko oficir-sudija želi da napreduje u činu a po propisanoj „formaciji“ upražnjenih mesta u višem činu nema, biće prinuđen da napusti sud i ode u neku drugu vojnu ustanovu. Osim toga, kod privremenog upućivanja na rad u drugi vojni sud ne traži se pristanak, odnosno saglasnost sudije (čl. 40), kao što je to predviđeno u ostalim zakonima o sudovima.

4.6.2. Pravičnost i javnost rasprave

4.6.2.1. Pravičnost rasprave. – Zahtev za pravičnošću rasprave je naročito važan u krivičnom postupku, gde omogućava proširenje prava okrivljenog izvan taksativno navedenih minimalnih prava koja mu pripadaju. Radi se o opštoj klauzuli koja na generalan način štiti položaj okrivljenog. Kada se ispituje pravičnost, postupak se ceni u celosti, tako da kumulacijom nedostataka koji sami za sebe ne bi predstavljali povredu čl. 14, može doći do povrede zahteva za pravičnim suđenjem. U tom smislu, naročito se garantuje usmenost i kontradiktornost rasprave, zabranjuje se korišćenje nezakonito pribavljenih dokaza, obavezuje se tužilaštvo da odbrani otkrije sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog.

Procesne radnje se, po pravilu, preduzimaju usmeno. U skladu s tim, pravilo je da se sva pismena (optužnica, nalaz veštaka i tsl) na glavnom pretresu iznose usmeno (čitaju se). Kada drugostepeni sud odluku donosi u sednici veća a ne na osnovu rasprave, doneta odluka je, po pravilu, zasnovana na spisima. Načelo neposrednosti zahteva da sudska odluka bude zasnovana na činjenicama koje je sud sam utvrdio (npr. saslušanjem svedoka a ne čitanjem zapisnika). Iz ovog načela proizilazi i obaveza suda da svoju presudu zasnuje samo na dokazima izvedenim na glavnom pretresu (čl. 347, st. 1 ZKP).

Jedan od najvažnijih elemenata koje zahteva garancija pravičnosti suđenja je kontradiktornost postupka (*audiatur et altera pars*). Na taj način se uspostavlja jednakost stranaka i doprinosi utvrđivanju istine. Prema ZKP, okrivljeni ima pravo „da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist“ (čl. 4, st. 2). Ovo načelo je razrađeno u nizu odredbi – okrivljeni

ima pravo da razmatra spise i razgleda predmete koji služe kao dokaz (čl. 131, st. 5); da prisustvuje izvođenju pojedinih istražnih radnji i da aktivno učestvuje, a istražni sudija je dužan da obavesti njega i njegovog branioca „o vremenu i mestu obavljanja istražnih radnji, osim kada postoji opasnost od odlaganja“ (čl. 168). Braniocu i okrivljenom može se uskratiti da prisustvuju izvođenju pojedinih istražnih radnji „kad to zahtevaju posebni razlozi odbrane ili bezbednosti zemlje“ (čl. 168, st. 5 u vezi s čl. 73, st. 2) Ova prava mogu biti privremeno uskraćena sve do podizanja optužnice. Propisno sastavljena optužnica mora biti dostavljena okrivljenom bez odlaganja, a ako se nalazi u pritvoru „u roku od 24 sata po prijemu“ (čl. 266, st. 1). Isti smisao ima i odredba člana 369 ZKP o obaveznom dostavljanju primerka žalbe protivnoj stranci na odgovor. Nepoštovanje ovih odredbi predstavlja bitnu povredu krivičnog postupka.

Kontradiktornost se najlakše i najpotpunije ostvaruje na usmenom glavnom pretresu. Ravnopravnost strana u krivičnom postupku dovedena je u pitanje odredbom ZKP prema kojoj se o sednici veća pred drugostepenim sudom javni tužilac uvek obaveštava (čl. 370, st. 3), a optuženi i njegov branilac samo ako su to zahtevali ili ako sud smatra da je to „korisno za razjašnjavanje stvari“ (čl. 371, st. 1). Neobaveštavanje branioca o održavanju sednice drugostepenog suda kada je on to zahtevao predstavlja bitnu povredu odredaba krivičnog postupka.

Prema ZKP, sudska odluka ne može da se zasniva na izvesnim vrstama zapisnika i obaveštenja kao što su, na primer, obaveštenja koja je policija pribavila van krivičnog postupka (čl. 151, st. 3), izjave koje je okrivljeni dao bez prisustva branioca ili pod prinudom (čl. 218, st. 10; vidi i čl. 228 i 244, st. 1), koje se moraju „izdvojiti“. Ipak, ako okrivljeni to izričito zahteva, i ovi dokumenti se mogu koristiti na glavnom pretresu (čl. 84, st. 1). Međutim, u izuzetnim slučajevima, kada su u pitanju krivična dela za koja je propisana kazna zatvora od dvadeset godina ili smrtna kazna, sud može odlučiti da se izjave date bez prisustva branioca ili obaveštenja koja je policija prikupila van krivičnog postupka koriste i bez pristanka okrivljenog, ako se ne mogu razjasniti važne činjenice u postupku, a sud smatra da bi njihovo korišćenje doprinelo razjašnjenju stvari (čl. 84, st. 2). Ali, „osuđujuća presuda ne može se zasnovati isključivo na izjavama na koje se odnose ovi zapisnici i obaveštenja“ (čl. 86). Na ovaj način, daje se mogućnost sudu da koristi inače nedozvoljene dokaze, i to baš u slučajevima kada se okrivljenom mogu izreći najteže kazne, gde bi trebalo da važe i najveće garancije pravičnog suđenja. Ove odredbe ZKP stavljaju u bolji položaj tužioca i time dovode u pitanje načelo jednakosti strana.

Umesto da sadrži obavezu tužilaštva da odbrani otkrije sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog, ZKP u članu 15 predviđa da su „sud i državni organi koji učestvuju u krivičnom postupku dužni da istinito i potpuno utvrde činjenice koje su od važnosti za donošenje zakonite odluke“ (st. 1), kao i da „sa jednakom pažnjom ispituju i utvrde kako činjenice koje terete okrivljenog tako i one koje mu idu u korist“ (st. 2). ZKP predviđa i mogućnost razmatranja i prepisivanja spisa koji se nalaze kod javnog tužioca na osnovu njegove (tužiočeve) dozvole (čl. 131, st. 2). Pošto ne sadrže izričito pravo odbrane na pristup svim materijalnim dokazima i bezuslovnu obavezu tužioca da joj sve dokaze stavi na uvid, ove odredbe su suprotne standardima EKPS (vidi odluku Evropskog suda u slučaju *Edwards protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 247 B, 1992, st. 36).

4.6.2.2. *Javnost rasprave i javnost presude.* – Pored opšte odredbe o javnosti rada svih državnih organa (čl. 10), Ustav Srbije sadrži i posebnu odredbu o javnosti rasprave pred sudom (čl. 97, st. 1). S druge strane, Ustav SRJ ima samo odredbu o javnosti rada svih državnih organa (čl. 122, st. 1), a Ustav Crne Gore o javnosti rasprave pred sudom (čl. 102). Zakon o Saveznom sudu (*Sl. list SRJ*, br. 27/92) propisuje da je rad Suda javan i navodi na koji se način to obezbeđuje, npr. javnošću rasprave pred Sudom, obaveštavanjem javnosti o radu Suda (čl. 6, st. 1 i 2). Republički zakoni o sudovima nemaju posebne odredbe o javnosti rasprave, ali takve odredbe sadrže odgovarajući procesni zakoni.

U krivičnom i građanskom postupku važi opšte pravilo da su glavni pretres odnosno glavna rasprava javni i da im mogu prisustvovati punoletna lica (čl. 287 ZKP; čl. 306 Zakona o parničnom postupku (ZPP), *Sl. list SFRJ*, br. 4/77). Isključenje javnosti na glavnom pretresu protivno zakonu predstavlja bitnu povredu odredbi krivičnog i parničnog postupka i osnov je za ulaganje žalbe na presudu (čl. 364, st. 1, tač. 4 ZKP; čl. 354, st. 2, tač. 12 ZPP).

Prema ZKP, u postupku prema maloletnicima javnost je uvek isključena (čl. 482). Takođe, predviđeno je da se javnost može isključiti „po službenoj dužnosti ili po predlogu stranaka, ali uvek po njihovom saslušanju“ ako je to potrebno radi čuvanja tajne, javnog reda, zaštite morala, zaštite interesa maloletnika ili zaštite drugih posebnih interesa društvene zajednice. Ovi osnovi su opšte gledano u skladu sa standardom PGP, osim poslednjeg – „zaštite drugih posebnih interesa društvene zajednice“ – za koji se čini da je preširoko postavljen.

Slične odredbe sadrži ZPP, koji predviđa da se u parničnom postupku javnost može isključiti „za celu glavnu raspravu ili jedan njen deo ako to zahtevaju interesi čuvanja službene, poslovne ili lične tajne, interesi javnog reda ili razlozi morala“ (čl. 307, st. 1). Javnost se može isključiti i kada se merama za održavanje reda ne bi moglo obezbediti nesmetano održavanje rasprave (čl. 307, st. 2).

U krivičnom i u parničnom postupku izreka presude se mora uvek javno pročitati, bez obzira da li je tokom postupka javnost bila isključena ili ne (čl. 352, st. 2 ZKP; čl. 336, st. 3 ZPP). Međutim, saopštavanje razloga presude zavisi od toga da li je javnost bila isključena, i ako jeste, „veće će odlučiti da li će i ukoliko isključiti javnost prilikom objavljivanja razloga presude“ (čl. 352, st. 4 ZKP; slično čl. 336, st. 3 ZPP). Shodno rešenju o isključenju javnosti u postupku prema maloletnicima, ZKP predviđa da je za objavljivanje toka postupka i donete odluke neophodna dozvola suda (čl. 461, st. 1), ali da se nikada ne sme navesti „ime maloletnika i drugi podaci na osnovu kojih bi se moglo zaključiti o kom je maloletniku reč“ (čl. 461, st. 2).

4.6.3. Garantije optuženima za krivična dela

4.6.3.1. *Pretpostavka nevinosti.* – Prema jugoslovenskom pravu, svako ima pravo da „ne bude smatran krivim za krivično delo dok to ne bude utvrđeno pravnosnažnom odlukom suda“ (čl. 27, st. 3 Ustava SRJ, čl. 23, st. 3 Ustava Srbije, čl. 25, st. 3 Ustava Crne Gore). Iako se ova formulacija donekle razlikuje od formulacije PGP, prema kojoj „svako ima pravo da se smatra nevinim“ sve dok se njegova krivica ne dokaže, praktične razlike nema i obe formulacije imaju iste pravne posledice: oslobađaju okrivljenog tereta da dokazuje da nije kriv i obavezuju sud da ako nije s izvesnošću

utvrdio krivicu postupi onako kako je povoljnije za okrivljenog – *in dubio pro reo* (u slučaju sumnje u korist okrivljenog).

ZKP na isti način kao i ustavi garantuje načelo pretpostavke nevinosti (čl. 3), a načelo *in dubio pro reo* razrađuje u odredbi prema kojoj sud ima obavezu da donese oslobađajuću presudu i kada usled nedostatka dokaza krivica okrivljenog nije dokazana, iako je sumnja ostala (čl. 350, st. 1, tač. 3). Teret dokazivanja je isključivo na tužiocu, što proizilazi pre svega iz odredbi koje ga obavezuju da u optužnom aktu uvek navede i dokaze na kojima zasniva svoju optužbu (čl. 158, st. 3 i 262, st. 1, tač. 5 ZKP).

4.6.3.2. *Obaveštenje o optužbi, bez odlaganja i na jeziku koji optuženi razume.* – Okrivljeni mora biti obavešten o krivičnom delu koje mu se stavlja na teret i materijalnim činjenicama koje to potkrepljuju. ZKP ovo pravo svrstava u osnovna načela (čl. 4, st. 1), ali ga ponavlja i u okviru odredbi o ispitivanju okrivljenog nalažući da se okrivljenom pri prvom ispitivanju saopštava „zašto se okrivljuje i osnovi sumnje koji stoje protiv njega“ (čl. 218, st. 2). Navedena odredba shodno se primenjuje i na osumnjičenog, odnosno „lice za koje postoje osnovi sumnje da je izvršilo krivično delo“ (čl. 156, st. 3 ZKP) i/ili „protiv koga se zahteva sprovođenje istrage“ (čl. 159, st. 2 i 4) i/ili u slučaju podizanja neposredne optužnice (čl. 160, st. 2), odnosno i pre pokretanja krivičnog postupka. Optužnica se „dostavlja okrivljenom koji je na slobodi bez odlaganja, a ako se nalazi u pritvoru – u roku od 24 sata po prijemu“ (čl. 266, st. 1).

4.6.3.3. *Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane i pravo na kontakt s braniocem.* – Obaveza osiguranja dovoljnog vremena za spremanje odbrane okrivljenom predstavlja jedno od osnovnih načela ZKP (čl. 11, st. 3). Međutim minimalni rokovi koje ZKP predviđa za pripremanje odbrane isuviše su kratki (u redovnom postupku osam dana – čl. 281, st. 3, u skraćenom postupku tri dana – čl. 439, st. 3). Osim toga, kada dođe do usmene izmene optužnice na glavnom pretresu, predviđena je samo mogućnost, a ne dužnost prekida glavnog pretresa radi pripremanja odbrane (čl. 337, st. 2). Takođe, treba naglasiti da se osiguranje dovoljnog vremena za spremanje odbrane ne odnosi i na ispitivanje okrivljenog u prethodnom postupku, gde se između obaveštenja o delu i osnovima optužbe i ispitivanja ne ostavlja nikakav razmak vremena. Naime, okrivljenom se prilikom prvog ispitivanja ostavlja rok od 24 sata da osigura branioca, ali se pre toga ne upozna s predmetom optužbe i okolnostima koje ga terete.

Kada je reč o drugostepenom postupku, iako ne postoji posebna odredba u ZKP, sudska praksa zauzela je stav da žalbeni sud „prilikom upućivanja obaveštenja o sednici veća ... mora voditi računa da se strankama ostavi dovoljno vremena da se pripreme za sednicu“ (vidi stav Saveznog suda u odluci SS Kzs. 24/76). Nedostatak delimično otklanja i odredba člana 369 ZKP o obavezi dostavljanja žalbe protivnoj stranci i mogućnosti podnošenja odgovora u roku od 8 dana.

Pravo okrivljenog „da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist“ (čl. 4, st. 2 ZKP), jedna je od pretpostavki bez koje okrivljeni ne bi mogao da organizuje i vrši svoju odbranu i koju je ZKP svrstao u osnovna načela postupka. Njena konkretizacija ostvaruje se putem niza odredbi kojima se okrivljenom daje pravo da razmatra spise i razgleda predmete koji služe kao dokaz (čl. 131, st. 5), kao i pravo da prisustvuje izvođenju pojedinih istražnih radnji i da aktivno u njima učestvuje (čl. 168). Navedena prava okrivljenom mogu biti

privremeno uskraćena „u toku prethodnog postupka do podizanja optužnice ... kad to zahtevaju posebni razlozi odbrane ili bezbednosti zemlje“ (čl. 73, st. 2).

Pismeni i usmeni kontakt između okrivljenog koji je u pritvoru i branioca, isključen je pre prvog ispitivanja okrivljenog (čl. 74, st. 1). Ovo je u suprotnosti sa ustavom garantovanim pravom lica lišenog slobode da uzme branioca (čl. 23, st. 5 Ustava SRJ; čl. 22, st. 5 Ustava Crne Gore; Ustav Srbije nema takvu odredbu). Osim toga, okrivljeni koji se nalazi u pritvoru tek nakon okončanja istrage ili neposrednog optuženja može slobodno i bez nadzora da se dopisuje i razgovara sa svojim braniocem (čl. 74, st. 2 i 3. ZKP). To znači da do tada okrivljeni nema branioca, iako ga je formalno uzeo. I ovo je suprotno Ustavu SRJ, koji pravo na branioca postavlja kao ustavno pravo okrivljenog (čl. 29, st. 1).

4.6.3.4. Pravo na suđenje bez nepotrebnog odugovlačenja. – Prema ZKP (čl. 14), sud ima obavezu „da nastoji da se postupak sprovede bez odugovlačenja i da onemogući svaku zloupotrebu prava koja pripadaju licima koja učestvuju u postupku“. Ovo načelo je razrađeno u nizu odredbi ZKP (npr. čl. 175, čl. 181, čl. 279, st. 2, čl. 292, čl. 356, st. 1). U postupku prema maloletnicima ZKP zahteva posebnu hitnost (čl. 462, 479 i 484). Zakon o sudijama Srbije uvodi dužnost sudije da predsednika suda obaveštava o razvoju postupka u vremenu. On obaveštava predsednika o razlozima zbog kojih prvostepeni postupak nije okončan u roku od šest meseci od prijema predmeta i o tome ga dalje obaveštava na svakih mesec dana. Kada su u pitanju drugostepeni postupci sudija obaveštava predsednika suda zašto postupak nije okončan u roku od mesec dana od dana prijema predmeta, a nakon toga na svakih petnaest dana (čl. 25 Zakona o sudijama Srbije).

4.6.3.5. Zabrana suđenja in absentia i pravo na odbranu. – Ustav SRJ i Ustav Srbije sadrže zabranu suđenja u odsustvu, ako je lice „dostiž(no) sudu ili drugom organu nadležnom za vođenje postupka“, dok Ustav Crne Gore takvu odredbu nema (čl. 29. st. 2 Ustava SRJ; čl. 24, st. 2 Ustava Srbije). Prema ZKP, suđenje u odsustvu je dopušteno samo izuzetno, i to u slučajevima kada je do odsustva došlo krivicom optuženog, na primer, ako je optuženi „u bekstvu ili inače nije dostižan državnim organima, a postoje naročito važni razlozi da mu se sudi ako je odsutan“ (čl. 300, st. 3 i 4; za skraćeni postupak vidi čl. 442, st. 3). Osim toga, okrivljeni kome se sudi u odsustvu mora imati branioca čim se donese rešenje o suđenju u odsustvu (čl. 70, st. 3). Maloletniku se nikada ne može suditi u odsustvu (čl. 454, st. 1). Na zahtev lica koje je osuđeno u odsustvu ili njegovog branioca, krivični postupak će se ponoviti (čl. 410). U ovom delu propisi SRJ su u skladu s međunarodnim standardima.

Ustav SRJ garantuje pravo na odbranu, koje je bliže regulisano ZKP. Prema Ustavu SRJ (čl. 29):

Svakome se jamči pravo na odbranu i pravo da uzme branioca pred sudom ili drugim organom nadležnim za vođenje postupka.

Niko ko je dostižan sudu ili drugom organu nadležnom za vođenje postupka ne može biti kažnjen ako mu, u skladu sa saveznim zakonom, nije bilo omogućeno da bude saslušan i da se brani.

Svako ima pravo da njegovom saslušanju prisustvuje branilac koga izabere.

Saveznim zakonom se određuje u kojim slučajevima okrivljeni mora imati branioca.

Okrivljeni može sam da se brani samo onda kada zakon nije predvideo da je odbrana obavezna (čl. 11, st. 1 i 2 ZKP). U svakom slučaju, sud ima obavezu da ga obavesti da ima pravo na branioca (čl. 13, 67, st. 2, 183, st. 3 i 193, st. 1). Postavljeni branilac javlja se u dva slučaja: kada je reč o obaveznoj odbrani a okrivljeni nije uzeo branioca i kada se okrivljeni koristi siromaškim pravom. Zakon izričito nabrāja slučajeve u kojima okrivljeni mora da ima branioca, i od koga momenta u postupku: ako je nem, gluv ili nesposoban da se sam uspešno brani ili se postupak vodi zbog krivičnog dela za koje se može izreći smrtna kazna; ako je optužen za krivično delo za koje se može izreći kazna zatvora preko deset godina; ako se okrivljenom sudi u odsustvu (čl. 70). Umesto branioca postavljenog po službenoj dužnosti, okrivljeni uvek može uzeti drugog branioca (čl. 72, st. 1). Osim toga, okrivljeni može tražiti da predsednik suda „razreši postavljenog branioca koji neuredno vrši dužnost“, a ovaj to može učiniti i po sopstvenoj inicijativi, ali uz saglasnost okrivljenog (čl. 72, st. 4). Suština Ustavom zajemčenog prava na odbranu je da se okrivljenom obezbedi mogućnost da dobija odgovarajuću pravnu pomoć tokom čitavog postupka. S tim u vezi, Savezni ustavni sud je svojom odlukom od 14. marta 2001. godine oglašio neustavnom odredbu člana 123 stav 4 ZKP kojom se kaže da rok za izjavu pravnog leka može teći i od dana dostavljanja pismena okrivljenom (a ne i njegovom braniocu) (*Sl. list SRJ*, br. 13/01). Što se siromaškog prava tiče, ZKP predviđa da se okrivljenom koji prema svom imovnom stanju ne može snositi troškove odbrane može, a ne mora, postaviti branilac, kada se postupak vodi za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora preko 3 godine (čl. 71).

4.6.3.6. Pravo na pozivanje i ispitivanje svedoka. – Tokom čitavog postupka okrivljeni može zahtevati da se pozovu novi svedoci ili veštaci ili da se pribave drugi novi dokazi (čl. 282, 322, st. 4, 335, i 336). Posledice neodazivanja pozivu suda ili odbijanja svedočenja iste su bez obzira da li je svedoka ili veštaka predložio tužilac ili okrivljeni. Okrivljeni, po odobrenju predsednika veća, može neposredno postavljati pitanja svedocima i veštacima (čl. 327).

4.6.3.7. Pravo na prevodioca. – Ustav SRJ u članu 49 propisuje da se svakome „jamči pravo da u postupku pred sudom upotrebljava svoj jezik i da se u tom postupku upoznaje sa činjenicama na svom jeziku“. Ustav Srbije ima identičnu odredbu (čl. 123, st. 2). Nasuprot tome, Ustav Crne Gore predviđa da „pravo na upotrebu svog jezika u postupku pred državnim organima“ imaju samo pripadnici nacionalnih i etničkih grupa (čl. 72), ali ne predviđa pravo svakog lica na tumača.

Prema ZKP, stranke, svedoci i drugi učesnici u postupku imaju pravo da u postupku upotrebljavaju svoj jezik i u tu svrhu se obezbeđuje usmeno prevođenje (čl. 7). Kada je „optuženom, njegovom braniocu ... protivno njihovom zahtevu uskraćeno pravo da na glavnom pretresu upotrebljavaju svoj jezik i da na tom jeziku prate glavni pretres“ postoji bitna povreda krivičnog postupka (čl. 364, st. 1, t. 3).

4.6.3.8. Zabrana samooptuživanja. – Okrivljenom je priznato pravo da se brani ćutanjem time što mu se još prilikom prvog ispitivanja saopštava „da nije dužan da iznese svoju odbranu niti da odgovara na postavljena pitanja“ (čl. 218, st. 2), ali uz pouku „da time može otežati prikupljanje dokaza za svoju odbranu“ (čl. 218, st. 3).

Okrivljeni takođe ima pravo da se ne izjasni o optužbi i da ne iznese svoju odbranu (čl. 316, st. 5).

Takođe, ZKP zabranjuje korišćenje „sile, pretnje ili drugih sličnih sredstava da bi se došlo do okrivljenikove izjave ili priznanja“ (čl. 218, st. 8). Takođe, odluka se ne može zasnivati na iskazu okrivljenog koji je pribavljen protivno ovoj zabrani (čl. 218, st. 10). Uz to, organ koji vodi postupak mora „da i pored priznanja okrivljenog prikuplja i druge dokaze“ (čl. 223), a sud ima obavezu da izvede i druge dokaze i kada optuženi prizna delo na glavnom pretresu (čl. 323).

4.6.3.9. Poseban tretman maloletnika u krivičnom postupku. – Prema PGP (čl. 14, st. 4), postupak koji se vodi protiv maloletnika mora da bude prilagođen njihovom uzrastu i potrebi prevaspitanja. U SRJ krivičnopravni status maloletnika nije regulisan posebnim zakonima, već posebnim celinama u okviru zakona koji se primenjuju na punoletne učinioce krivičnih dela. Tako, ZKP u posebnoj glavi (XXVII) reguliše postupak prema maloletnim učiniocima krivičnih dela. Odredbe ove glave primenjuju se ako lica koja su izvršila krivično delo kao maloletnici u vreme pokretanja postupka nisu navršila 21 godinu (čl. 452, st. 1). Neke od odredbi primeniće se i na mlađa punoletna lica (čl. 452, st. 2).

Pripremni postupak sprovodi sudija za maloletnike, dok se glavni pretres vodi pred većem za maloletnike. Za sudije-porotnike zahteva se posebna specijalizacija. Postupak protiv maloletnika nije otvoren za javnost, ali ona ne mora biti potpuno isključena – dopuštena je tzv. ograničena/stručna javnost (čl. 482). Takođe, za maloletnike važi apsolutna zabrana suđenja u odsustvu (čl. 454). Maloletnik se ne može odreći prava na žalbu niti odustati od već izjavljene žalbe. Konačno, sud ima značajnu ulogu u nadzoru i daljem odlučivanju o izrečenoj vaspitnoj meri (čl. 491 i 492).

4.6.3.10. Pravo na žalbu. – Ustav SRJ (čl. 26, st. 2 i čl. 119) „svakome ... jamči pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke kojom se rešava o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu“. Istovetnu odredbu sadrže i Ustav Crne Gore (čl. 17, st. 2) i Ustav Srbije (čl. 22, st. 2).

Drugostепенost je pravilo bez izuzetka – žalba protiv presude prvostепенog suda nikad nije isključena, a pod određenim uslovima dopuštena je i trostepenost odlučivanja (čl. 391, st. 1, tač. 3 ZKP). Problem sa sudom trećeg stepena kao „višim sudom“, nastaje kada u prvom stepenu sudi okružni sud, pošto je viši (drugostепенi sud) Vrhovni sud, a u republici nema višeg suda trećeg stepena, pa u trećem stepenu odlučuje veće istog (Vrhovnog) suda, samo u drugom sastavu (pošto čl. 39, st. 1, tač. 5 ZKP isključuje od suđenja sudiju koji je učestvovao u donošenju odluke koja se pobija žalbom). Ista situacija je kod vojnih sudova, gde u drugom i trećem stepenu uvek sudi Vrhovni vojni sud, ali u različitim većima (čl. 20 Zakona o vojnim sudovima).

Pored žalbe na presudu, kao redovnog pravnog leka, osuđenom licu je na raspolaganju i nekoliko vanrednih pravnih lekova: zahtev za ponavljanje krivičnog postupka, zahtev za vanredno ublažavanje kazne i zahtev za vanredno preispitivanje pravnosnažne presude (glave XXIII i XXIV ZKP).

4.6.3.11. Pravo na odštetu. – Ustav SRJ predviđa da „lice koje je bez osnova osuđeno za krivično delo ... ima pravo na rehabilitaciju, na naknadu štete od države, kao i druga prava utvrđena saveznim zakonom“ (čl. 27, st. 4). Gotovo identičnu odredbu sadrži Ustav Srbije (čl. 23, st. 4), dok Ustav Crne Gore (čl. 25, st. 4) predviđa samo pravo na naknadu štete.

4.6.3.12. *Ne bis in idem*. – Međunarodni standardi (čl. 14, st. 7 PGP i Protokol 7 čl. 4, st. 1 EKPS) predviđaju da se „nikome ... ne može ponovo suditi niti se može ponovo kazniti ... za delo za koje je već bio pravnosnažno oslobođen ili osuđen“. EKPS, za razliku od PGP, dopušta odstupanje od ovog načela – postupak se može ponoviti „ako postoje dokazi o novim ili novo otkrivenim činjenicama ili ako je u ranijem postupku došlo do bitne povrede koja je mogla da utiče na njegov ishod“ (čl. 4, st. 2 Protokola br. 7 uz EKPS).

Odredbom člana 28 Ustava SRJ nije na odgovarajući način formulirano načelo *ne bis in idem*, pošto Ustav zabranjuje ponovnu osudu i/ili kažnjavanje, a ne – što je suština ovog načela – ponovno pokretanje krivičnog postupka za isto krivično delo protiv lica protiv koga je takav postupak već vođen i pravnosnažno okončan. Mnogo je bolje rešenje Ustava Crne Gore prema kome „niko ne može dva puta odgovarati za isto kažnjivo djelo“ (čl. 27). Ustav Srbije uopšte ne sadrži odredbu o ovom procesnom načelu.

U ZKP načelo *ne bis in idem* nije posebno definisano, ali je nesumnjivo da je ono u određenom obimu prihvaćeno, pa je na primer povreda ovog načela osnov za donošenje odbijajuće presude. Međutim, u izvesnim slučajevima odstupanje od načela *ne bis in idem* dopušteno je da do ponavljanja postupka pod određenim uslovima može doći i na štetu okrivljenog (čl. 403 i 404 ZKP).

4.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

Član 17 PGP:

1. Niko ne može biti predmet samovoljnih ili nezakonitih mešanja u njegov privatni život, u njegovu porodicu, u njegov stan ili njegovu prepisku, niti nezakonitih povreda nanesenih njegovoj časti ili njegovom ugledu.

2. Svako lice ima pravo na zaštitu zakona protiv ovakvih mešanja ili povreda.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.7.1. Privatnost

Prema opšteprihvaćenom tumačenju međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima, privatni život obuhvata identitet, integritet, intimu, autonomiju i seksualnost jedinke, kao i komunikaciju s drugima. Prema Ustavu SRJ „jamči se nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, njegove privatnosti i ličnih prava“ (čl. 22, st. 1 Ustava SRJ). Ustav Crne Gore sadrži istovetnu formulaciju (čl. 20, st. 1 Ustava Crne Gore), dok Ustav Srbije propisuje: „ljudsko dostojanstvo i pravo na privatni život čoveka su nepovredivi“ (čl. 18 Ustava Srbije).

4.7.1.1. *Pristup ličnim podacima*. – Ustav SRJ u članu 33 izričito garantuje zaštitu ličnih podataka:

Jamči se zaštita podataka o ličnosti.

Zabranjena je upotreba podataka o ličnosti van namene za koju su prikupljene.

Svako ima pravo da bude upoznat s prikupljenim podacima o ličnosti koji se na njega odnose, kao i pravo na sudsku zaštitu u slučaju njihove zloupotrebe.

Prikupljanje, obrada, korišćenje i zaštita podataka o ličnosti uređuju se saveznim zakonom.

Sličnu odredbu sadrži Ustav Crne Gore (čl. 31), dok Ustav Srbije takođe jamči zaštitu podataka o ličnosti, ali ne propisuje sudsku zaštitu u slučaju njihove zloupotrebe, kao ni pravo pojedinca da bude upoznat s podacima koji se na njega odnose (čl. 20 Ustava Srbije).

Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (*Sl. list SRJ*, br. 24/98) uređuje zaštitu ličnih podataka. Zakon predviđa da se lični podaci mogu prikupljati, obrađivati i koristiti samo za svrhe koje on određuje, a u druge svrhe samo na osnovu pismene saglasnosti građana (čl. 13). Takođe, predviđeno je da građanin može zahtevati podatke koji se vode o njemu ili uvid u njih, kao i brisanje podataka koji nisu u skladu sa zakonom i zabranu korišćenja netačnih podataka (čl. 12). Međutim, građanin ne može da koristi ova prava ako je reč o zbirkama ličnih podataka koje se vode u skladu s propisima o kaznenoj evidenciji i propisima o evidenciji u oblasti bezbednosti SRJ (čl. 13). Ovako široko određivanje osnova za nedozvoljavanje pristupa podacima praktično obesmišljava pomenuta prava građana, a državnim organima ostavlja široku diskreciju da podatke uskrate.

Oktobra 2001. Fond za humanitarno pravo podneo je Saveznom ustavnom sudu inicijativu za ocenu ustavnosti člana 13 Zakona o zaštiti podataka ličnosti.

U pogledu evidencije u oblasti bezbednosti Vlada Republike Srbije donela je Uredbu o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti (*Sl. glasnik RS*, br. 31/01). To znači da su ovi dosijei prestali da budu državna tajna, i da građani na koje se oni odnose imaju pravo da se upoznaju sa njihovom sadržinom, a takođe imaju i pravo da drugima prenesu ono što su saznali. Međutim, neposredno nakon donošenja pomenute Uredbe, a pre nego što je ona stupila na snagu, Vlada je donela Uredbu o izmenama Uredbe o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti (*Sl. glasnik RS*, br. 31/01). Tom Uredbom izmenjen je naziv i član 1 prethodne Uredbe, tj. tekst koji se odnosi na skidanje oznake poverljivosti je promenjen, i prema novim izmenama, dosijei se samo „stavljaju na uvid“. Međutim, prvom Uredbom koja je bila na snazi, već je skinuta oznaka poverljivosti sa dosijea, tako da su ti dosijei već prestali da budu poverljivi. Tek nakon toga stupila je na snagu Uredba o izmenama ove Uredbe, kojom se predviđa samo „uvid“ u dosijee. Međutim, da bi dosijei ponovo bili proglašeni državnom tajnom nije dovoljno da se samo ukine član na osnovu koga su oni prestali da budu poverljivi već bi morala da se donese nova odluka o stavljanju oznake poverljivosti.³⁶ Zbog toga nije ispravno postupanje Ministarstva

³⁶ Ivan Janković, *Tajna večera kod Dva ribara*, *Danas*, 2. avgust 2001. Još jedan problem javio se u vezi sa otvaranjem tajnih dosijea. Naime, među ljudima koji su išli da se upoznaju sa sadržinom svojih dosijea uočeno je da se u mnogima nalazi samo materijal koji se odnosi na period do početka devedesetih. Izražena je sumnja da je praćenje ovih ljudi od strane Službe državne bezbednosti zaista prestalo u to vreme. Moguće je da su kasnija dokumenta samo klasifikovana na drugačiji način i da je pristup njima i dalje onemogućen (pomenuta Uredba dozvoljava otvaranje samo onih dosijea koji se odnose na „unutrašnje neprijatelje, odnosno unutrašnje ekstremiste i teroriste“, dok su ostali i dalje poverljivi).

unutrašnjih poslova, koje upozorava građane pre nego što pročitaju svoj dosije da nije dozvoljeno da drugima otkrivaju sadržinu dosijea, jer dosijeji više nisu poverljivi i nema osnova za ograničenje cirkulacije informacija koje se u njima nalaze.

Donošenje Uredbe o otvaranju tajnih dosijea svakako jeste pomak ka demokratizaciji društva, ali ovakvom koraku Vlade mogu se uputiti i određene zamerke. Pre svega, otvaranje ovih dosijea za javnost zadire u samu suštinu prava na privatnost i zbog toga bi svakako moralo biti regulisano zakonom, a ne uredbom. Pored toga, dosijeji su i dalje pod kontrolom tajne policije. To pitanje trebalo bi, takođe, regulisati na drugačiji način, npr. trebalo bi formirati nekakvu komisiju koja bi uredila rad policije koji se tiče fizičke kontrole samih dosijea, kao i procedure uvida u dosijea.

4.7.1.2. Seksualna autonomija. – Pravo SRJ ne zabranjuje dobrovoljni seksualni odnos punoletnih homoseksualaca (iznad 18 godina starosti). Krivični zakoni inkriminišu dobrovoljni seksualni odnos homoseksualaca u kome je jedno lice mlađe od 18 godina, za šta je propisana kazna do jedne godine zatvora (čl. 110, st. 4 KZ Srbije; čl. 91, st. 4 KZ Crne Gore).

4.7.1.3. Krivičnopravna zaštita privatnog života. – Krivični zakoni, kako savezni, tako i oba republička, sankcionišu povrede prava na privatni život. Tako krivični zakonicu predviđaju sankcije za neovlašćeno fotografisanje (čl. 195a KZ SRJ; čl. 71 KZ Srbije; čl. 55 KZ Crne Gore), objavljivanje tuđeg spisa, portreta, fotografije, filma ili fonograma ličnog karaktera (čl. 71a KZ Srbije; čl. 56 KZ Crne Gore), neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje (čl. 195 i 195a KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore), povredu tajnosti pisama ili drugih pošiljki (čl. 72 KZ Srbije; čl. 52 KZ Crne Gore) i neovlašćeno otkrivanje tajne (čl. 73 KZ Srbije; čl. 53 KZ Crne Gore).

Prisluškivanje posebnim uređajima ili snimanje tuđeg razgovora ili izjave, kažnjivo je kad se vrši neovlašćeno, tj. bez pristanka lica koje razgovara ili daje izjavu (čl. 195 i 195a KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore). Poseban, teži oblik postoji kada delo vrši službeno lice u vršenju službe.

Neovlašćeno fotografisanje predstavlja krivično delo kada neko lice neovlašćeno učini fotografski, filmski ili drugi snimak drugog lica bez njegovog pristanka, a pri tom osetno zadre u njegov lični život, ili kada se takav snimak preda ili pokaže trećem licu (čl. 195a KZ SRJ; čl. 71 KZ Srbije; čl. 55 KZ Crne Gore). I kod ovog dela postoji teži oblik ako delo vrši službeno lice u vršenju službe.

Zabranjeno je i neovlašćeno objavljivanje tuđeg spisa, portreta, fotografije, filma ili fonograma, kada su ličnog karaktera (čl. 195 i 195a KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore).

Ustavni princip o nepovredivosti tajne pisama i drugih sredstava opštenja ostvaruje se kroz zabranu da se tuđe pismo, telegram ili kakvo drugo zatvoreno pismeno ili pošiljka otvaraju ili da se na drugi način povredi njihova tajnost, ili da se oni neovlašćeno zadrže, prikriju, unište ili predaju drugom (čl. 72 KZ Srbije, čl. 52 KZ Crne Gore).

Povredu prava na privatnost građana predstavlja i neovlašćeno otkrivanje tajne (čl. 73 KZ Srbije; čl. 53 KZ Crne Gore). Naime, advokat, branilac, lekar ili drugi zdravstveni radnik ili drugo lice koje ne smeju neovlašćeno da otkriju tajnu koju saznaju u vršenju svog poziva, osim u situaciji kada je otkrivanje tajne u opštem

interesu ili u interesu drugog lica koji je pretežniji od interesa čuvanja tajne. Gonjenje za ovo krivično delo se preduzima po privatnoj tužbi.

4.7.2. Stan (dom)

Ustav SRJ propisuje da je stan nepovrediv i da službeno lice može da uđe u stan i vrši pretres samo na osnovu odluke suda (čl. 31, st. 1 i 2). Pretres se mora vršiti u prisustvu dva svedoka (čl. 31, st. 3).

Službeno lice sme ući u tuđi stan ili druge prostorije i bez odluke suda i vršiti pretres bez prisustva svedoka, ako je to neophodno radi neposrednog hvatanja učinioca krivičnog dela ili radi spasavanja ljudi i imovine, na način predviđen saveznim zakonom (čl. 31, st. 4).

Ustavi Srbije i Crne Gore na isti način garantuju pravo na nepovredivost doma (čl. 21 Ustava Srbije; čl. 29 Ustava Crne Gore).

Savezni Zakon o krivičnom postupku, koji je bio na snazi 2001. godine, regulisao je pretres stana i lica (čl. 206–210 ZKP).³⁷ Prema njegovim odredbama u izuzetnim slučajevima, policija može i bez naredbe suda da izvrši pretres (čl. 210, st. 1). U ovim slučajevima, pretres se može obaviti i bez svedoka, ako ih nije moguće naći, a postoji opasnost od odlaganja (čl. 210, st. 3). Kada policija izvrši pretres bez naredbe suda, dužna je da o tome odmah podnese izveštaj istražnom sudiji ili javnom tužiocu ako istraga još nije pokrenuta (čl. 210, st. 5).

Savezni ustavni sud je proglasio neustavnim član 210, st. 1, u delu koji glasi „ako je očigledno da se drugačije ne bi mogli obezbediti dokazi“ na osnovu koga je policija u takvim slučajevima mogla da i bez naredbe suda i prisustva svedoka izvrši pretres stana. Ova odredba ZKP o pretresu bez naredbe suda nije u skladu s Ustavom SRJ, jer je uvodila druge osnove zbog kojih se takav pretres može izvršiti (*Sl. list SRJ*, br. 71/00).

Pored toga još jedan deo odredbe ZKP o pretresu bez naredbe suda nije u skladu s Ustavom SRJ, jer uvodi druge osnove zbog kojih se takav pretres može izvršiti. Neustavna je mogućnost da se pretres vrši zbog privođenja lica koje treba pritvoriti ili prinudno dovesti, a koje nije učinilac krivičnog dela (nego, na primer, saobraćajnog prekršaja).

Zakon o unutrašnjim poslovima Crne Gore (*Sl. list RCG* br. 24/94), u članu 13, st. 3 predviđa da „ovlašćena službena lica“ mogu ući u stan i izvršiti pretres bez odluke suda i bez prisustva svedoka, „ako je to neophodno radi neposrednog hvatanja učinioca krivičnog dela i spasavanja ljudi i imovine“. Bez obzira što ova formulacija poštuje izuzetke propisane članom 31, st. 4 Ustava SRJ, cela odredba je neustavna jer se izuzeci od garancije nepovredivosti stana mogu predvideti samo saveznim zakonom. Takođe, nije predviđena nikakva kontrola ovih postupaka, što otvara prostor za zloupotrebe.

Krivični zakoni kažnjavaju povrede prava na nepovredivost doma. Odredbe KZ SRJ se odnose na službena lica saveznih organa. Predviđena krivična dela su narušavanje nepovredivosti stana (čl. 192 KZ SRJ; čl. 68 KZ Srbije; čl. 50 KZ Crne Gore) i protivzakonito pretresanje (čl. 193 KZ SRJ; čl. 69 KZ Srbije; čl. 51 KZ Crne Gore).

³⁷ Krajem 2001, donet je novi Zakonik o krivičnom postupku (ZKP) (*Sl. list SRJ*, br. 70/01) koji će stupiti na snagu tek krajem marta 2002. godine.

U jugoslovenskoj sudskoj praksi se pojam stana široko tumači, kao svaka prostorija koja ljudima faktički služi za stanovanje, odnosno za kraći ili duži boravak. Kao stan se smatra i svaka prostorija koju određeno lice zakonski poseduje bez obzira da li zaista u njoj i boravi.

4.7.3. Prepiska

Pojam prepiske ne obuhvata samo pisma, nego i sve oblike komunikacije na daljinu (telefon, telegram, teleks, telefaks, kao i druga mehanička ili elektronska sredstva komunikacije). Ustav SRJ jamči tajnost pisama i drugih sredstava opštenja (čl. 32, st. 1). Ovo pravo se može ograničiti zakonom, ali može se odstupiti samo na osnovu odluke suda, ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka ili za odbranu SRJ (čl. 32, st. 2). Ovakvu odredbu sadrže i oba republička ustava (čl. 30 Ustava Crne Gore; čl. 19 Ustava Srbije).

Zakon o krivičnom postupku bliže reguliše odstupanja od prava na tajnost pisma. Istražni sudija može narediti da mu poštanske, telegrafske i druge saobraćajne organizacije predaju (uz potvrdu) pisma, telegrame i druge pošiljke koje su upućene okrivljenom ili koje on odašilje (čl. 214, st. 1). Izdate pošiljke otvara istražni sudija u prisustvu dva svedoka. Pri otvaranju će se paziti da se ne povrede pečati, a omoti i adrese će se sačuvati. O otvaranju se sastavlja zapisnik (čl. 214, st. 3).

Kada se okrivljeni nalazi u pritvoru, a ispitan je, branilac može s njim da se dopisuje i razgovara (čl. 74, st. 1). Ipak, istražni sudija može narediti da se prepiska između branioca i okrivljenog prosleđuje tek pošto je on pregleda ili da okrivljeni samo u njegovom prisustvu razgovara s braniocem (st. 2). Ovo pravilo je, očigledno, preširoko postavljeno, jer se na ovaj način slobodna komunikacija između okrivljenog i njegovog branioca dovodi u pitanje, čime se onemogućava pravo na pripremu odbrane, što predstavlja grubu povredu prava na pravično suđenje.

Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti (*Sl. list SFRJ*, br. 15/84), donet za vreme bivše SRFJ, još uvek na snazi, predviđa značajna odstupanja od nepovredivosti prepiske i drugih sredstava komunikacije:

Funkcioner koji rukovodi organom koji vrši poslove državne bezbednosti može svojim rešenjem odrediti da se u pogledu pojedinih lica i organizacija preduzmu određene mere kojima se odstupa od načela nepovredivosti tajne pisama i drugih sredstava opštenja (čl. 24).

Savezni ustavni sud je povodom inicijative za ocenu ustavnosti članom 24 navedenog zakona, doneo odluku da je ova odredba bila u skladu s Ustavom bivše SFRJ, ali ne i u skladu s članom 32 Ustava SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 15/00).

Status osuđenika je regulisan Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija (*Sl. glasnik RS*, br. 16/97). Ovim zakonom je predviđeno da osuđeni ima neograničeno pravo na dopisivanje (čl. 65 i 66).

Zakon o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91) predviđa postupak na osnovu koga policija može da kontroliše pisma i druga sredstva komunikacije (čl. 13). Na zahtev republičkog javnog tužioca ili republičkog ministra unutrašnjih poslova, Vrhovni sud Srbije može dozvoliti kontrolu pisama ili prislušivanje, ako je neophodno za vođenje krivičnog postupka ili za bezbednost i odbranu Srbije. O predlogu odlučuje Vrhovni sud Srbije, to jest njegov predsednik ili

sudija koga ovaj odredi. Na osnovu odluke suda, ministar naređuje „mere kojima se prema pojedinim licima i organizacijama odstupa od načela nepovredivosti tajne pisma“ (čl. 13, st. 3). Ovaj zakon nije u skladu ni s Ustavom Srbije ni s Ustavom SRJ, pošto kao jedan od osnova za kontrolu pisama predviđa „bezbednost“ Srbije, što nije kao osnov navedeno niti u jednom od ovih ustava. Odlukom SUS (*Sl. list SRJ*, br. 5/01) utvrđeno je da ovakva odredba nije ustavna.

Krivični zakoni kažnjavaju povrede prava na nepovredivost prepiske i druge komunikacije. Odredbe KZ SRJ se odnose na službena lica saveznih organa. Predviđena krivična dela su povreda tajnosti pisama ili drugih pošiljaka (čl. 194 KZ SRJ; čl. 72 KZ Srbije; čl. 52 KZ Crne Gore) i neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje (čl. 195 KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore).

4.7.4. Čast i ugled

U skladu s članom 17 PGP krivični zakoni republika predviđaju krivična dela klevete i uvrede (čl. 92 i 93 KZ Srbije; čl. 76 i 77 KZ Crne Gore). Takođe, kao posebno krivično delo propisano je iznošenje ličnih i porodičnih prilika (čl. 94 KZ Srbije; čl. 78 KZ Crne Gore) određenog lica, koje može škoditi njegovoj časti ili ugledu.

4.7.5. Porodični život i porodica

Jugoslovensko nacionalno pravo je uglavnom usaglašeno sa zahtevima koji proističu iz pojma zaštite porodičnog života. Tako, član 61, st. 2 Ustava Jugoslavije proklamuje ravnopravnost bračne, vanbračne i usvojene dece, a istu garantiju sadrže i ustavi Srbije i Crne Gore; normativno su uspostavljene pretpostavke za utvrđivanje prirodnog porekla deteta i pored pretpostavke da se muž majke smatra ocem deteta; i zajednica koja nije bračna proizvodi određene porodičnopravne posledice i dr.

Međutim, koncept zaštite porodice kao dela privatnosti pojedinca nije zastupljen u jugoslovenskom pravu.

Tako, dok, sa jedne strane, Ustav SRJ garantuje nepovredivost stana (čl. 31 Ustava SRJ), nepovredivost pisma i drugih sredstava opštenja (čl. 32 Ustava SRJ), i zaštitu podataka o ličnosti (čl. 33 Ustava SRJ), a Ustav Srbije pored istovetnih prava garantuje još i pravo na privatni život (čl. 18 Ustava Srbije), sa druge strane je potpuno izostavljeno regulisanje porodice kao dela privatne sfere.

Ustavi savezne države i republika članica porodicu uglavnom regulišu sa aspekta društva kao celine. Tako, prema članu 61, st. 1 Ustava SRJ „porodica i majka i dete uživaju posebnu zaštitu“ a sličnu normu sadrže i republički ustavi.

O zaštiti porodice vidi više u odeljku o posebnoj zaštiti porodice i deteta. Zakon o braku i porodičnim odnosima takođe zanemaruje ovaj aspekt regulisanja porodice. Iako je prvi deo Zakona posvećen porodici, nije određeno šta se pod pojmom porodice podrazumeva. Zakon, čak, uopšte ne poznaje porodični život kao pojam. Dalje, u Zakonu se čak i ne govori o porodičnim odnosima već o odnosima „roditelja i dece“, što implicira da se kvalitet porodičnog života vezuje samo za odnose između roditelja i dece i sa ovim izjednačene odnose između usvojenika i usvojioca (čl. 151 ZBPO). Regulativom o odnosima roditelja i dece štite se samo interesi dece i interesi društvene zajednice (tako, u čl. 7, st. 1 ZBPO propisano je da „pravo i dužnost da se staraju o podizanju i vaspitavanju svoje dece roditelji vrše u skladu sa potrebama i interesima dece i interesima društvene zajednice“), dok se interes roditelja u ovom odnosu uopšte i

ne pominje. Neadekvatnu državnu regulativu u porodičnim odnosima pokazuje i uloga organa starateljstva, koji u postupcima u kojima se raspravlja o odnosima između roditelja i dece ima zadatak da zastupa u ime države interese deteta (čl. 11 ZBPO), a sa druge strane, nije obezbeđena nikakva posebna procesna zaštita interesa roditelja da budu sjedinjeni sa svojom decom.

Takođe, prilikom odluke o tome kome će se dete poveriti prilikom razvoda braka nije posebno naglašen interes roditelja kao jedan od činilaca koje sud mora uzeti u obzir (čl. 125, st. 2 ZBPO).

Nedostatak sagledavanja porodice kroz interes svakog pojedinca-člana, proizvodi štetne posledice na porodično-pravne odnose. Možda je najočigledniji primer za ovu konstataciju odnos između deteta i daljih srodnika, kao što su dede i babe, a naime, s obzirom da se u zakonu ovaj odnos ne spominje, može se tumačiti da on ne uživa pravnu zaštitu u slučaju ugrožavanja, što predstavlja grubo negiranje realnih odnosa između ovih lica.

4.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Član 18 PGP:

1. Svako lice ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti. Ovo pravo podrazumeva slobodu ispovedanja i primanja vere ili ubeđenja po svom nahođenju, kao i slobodu da tu veru ili ubeđenje ispoljava pojedinačno ili zajedno s drugima, kako javno tako i privatno, kroz kult, vršenje verskih i ritualnih obreda i veronauku.

2. Niko ne može biti predmet prinude kojom bi se kršila sloboda njegovog ispovedanja ili primanja vere ili ubeđenja po njegovom nahođenju.

3. Sloboda ispoljavanja vere ili ubeđenja može biti predmet samo onih ograničenja koja predviđa zakon a koja su nužna radi zaštite javne bezbednosti, reda, zdravlja ili morala, ili pak osnovnih prava i sloboda drugih lica.

4. Države članice ovog pakta obavezuju se da poštuju slobodu roditelja, a u datom slučaju zakonitih staratelja, da obezbede svojoj deci ono versko i moralno obrazovanje koje je u skladu sa njihovim sopstvenim ubeđenjima.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

Savezni i oba republička ustava garantuju slobodu misli i savesti (čl. 35 Ustava SRJ; čl. 45 Ustava Srbije; čl. 34, st. 1 i 2 Ustava Crne Gore). Uz to, Ustavi SRJ i Crne Gore izričito garantuju slobodu ubeđenja. Sloboda ubeđenja, misli i savesti, kao i sloboda veroispovesti, apsolutni su i ne mogu se ograničiti ni za vreme ratnog stanja. U okviru opšte zabrane diskriminacije (čl. 20 Ustava SRJ), kao zabranjeni osnovi diskriminacije, pominju se i vera, politička i druga uverenja.

Sloboda veroispovesti je takođe zajemčena važećim saveznim i republičkim ustavima (čl. 43 Ustava SRJ; čl. 41 Ustava Srbije; čl. 11 i 34 Ustava Crne Gore). Treba istaći da su same ustavne odredbe o slobodi veroispovesti prilično šture, tako da ne obuhvataju neke od važnih elementa koje sadrže međunarodni standardi. Prema članu 43 Ustava SRJ:

Jamči se sloboda verovanja, javnog ili privatnog ispovedanja vere i vršenja verskih obreda.

Niko nije dužan da se izjašnjava o svom verskom uverenju.

Ustavi Srbije (čl. 41) i Crne Gore (čl. 11 i 34) na gotovo istovetan način određuju sadržaj slobode veroispovesti. To su verovanje, ispovedanje vere i vršenje verskih

obreda. Pored toga, ovi članovi sadrže i odredbu o odvojenosti verskih zajednica od države. Verske zajednice su slobodne u vršenju verskih poslova i obreda. One mogu osnivati verske škole i dobrotvorne organizacije. Država ih može materijalno pomagati.

Prema PGP, sadržaj prava na slobodu veroispovesti čini sloboda ispoljavanja svog verovanja veroispovedanjem, obavljanjem obreda, pohađanjem službe i nastavom. Ustav Srbije pod slobodom veroispovesti obuhvata slobodu verovanja, ispovedanja vere i vršenja verskih obreda, ali ne i versku nastavu. Ustav, doduše, ostavlja mogućnost verskim zajednicama da osnivaju verske škole, ali verska nastava nije definisana kao sastavni deo prava pojedinca na slobodu veroispovesti, već kao jedna od aktivnosti verskih zajednica.

Pored toga, prema članu 18, st. 4 PGP, države članice su se obavezale „na poštovanje slobode roditelja i, u slučaju potrebe, zakonskih staratelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece shodno svom vlastitom ubeđenju“. Međutim, ni savezni, ni republički ustavi ne garantuju ovo pravo. Kada se ova odredba tumači zajedno s odredbama člana 13, st. 3 i 4 PESK,³⁸ proizilazi da roditelji imaju pravo da osnivaju privatne škole da bi svoju decu obrazovali prema svojim verskim ubeđenjima. Međutim, u SRJ privatna lica ne mogu da osnivaju osnovne škole, to može da čini samo država (čl. 9 Zakona o osnovnoj školi Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92; čl. 17 Zakona o osnovnoj školi Crne Gore, *Sl. list RCG*, 34/91). Prema tome, SRJ ne izvršava svoje obaveze prema članu 18, st. 4 PGP i članu 13, st. 3 i 4. PESK.

Vlada Republike Srbije krajem jula 2001. godine, donela je Uredbu o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi (*Sl. glasnik RS*, br. 46/01). Jedna od nepreciznosti u Uredbi je nepominjanje naziva alternativnog predmeta. Tek kasnije, neposredno pred početak izvođenja nastave predmet dobija ime – Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima, čime se u javnosti stvara utisak konflikta i suprotstavljenosti između religije i ljudskih prava.

Uredbom je definisano da se verska nastava organizuje za tradicionalne crkve i verske zajednice. Prema Uredbi to su: Srpska pravoslavna crkva, Islamska zajednica, Katolička crkva, Slovačka evangelistička crkva a.v., Jevrejska zajednica, Reformatska hrišćanska crkva i Evangelistička hrišćanska crkva a.v.

Savezno zakonodavstvo a takođe i zakonodavstvo republika ne pominje izričito koje bi se crkve i verske zajednice mogle smatrati tradicionalnim. Tek se u ovoj uredbi one taksativno nabrajaju. Ostaje otvoreno pitanje zašto su neke od Uredbom pomenutih crkava i verskih zajednica definisane kao tradicionalne, i koji je kriterijum za odabir korišćen.

Spornim možemo smatrati i sam naziv tradicionalne crkve koji se spominje u Uredbi o uvođenju veronauke u škole. On je nespretna i netačan, a verovatno ima za cilj

³⁸ Po članu 13, st. 3 i 4 PESK:
3. Države članice ovog Pakta se obavezuju da poštuju slobodu roditelja... da izaberu za svoju decu i druge ustanove koje mogu da se propišu ili da se usvoje od strane države po pitanju školovanja i da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece prema svojim sopstvenim ubeđenjima.
4. Nikakva se odredba iz ovog člana ne može tumačiti kao da narušava slobodu pojedinca i pravnih lica da osnivaju i upravljaju školama pod uslovom da principi izneti u tački 1 ovog člana budu poštovani i da obrazovanje koje pružaju ove škole bude u skladu sa minimalnim normama koje može da propiše država.

da iz organizovanja i održavanja verske nastave isključi manje verske zajednice koje se često pogrešno nazivaju sektama.

Dva predmeta uvedena ovom Uredbom su fakultativna. O pohađanju verske nastave ili nastave alternativnog predmeta u osnovnim školama odlučuje roditelj, odnosno staratelj. Ovu odluku u srednjim školama donose učenici uz obavezno upoznavanje roditelja, odnosno staratelja s odlukom. Roditelji, odnosno staratelji (u osnovnim), tj. učenici (u srednjim školama), mogu se opredeliti za pohađanje jednog, oba ili nijednog od ponuđenih predmeta. Međutim, verska nastava je obavezna za učenika koji se opredeli za nju, jednako kao što je nastava iz alternativnog predmeta obavezna za učenika koji se opredeli za alternativnu nastavu. Uredba ne precizira da li se od jednom učinjenog izbora ne može odustati do kraja redovnog školovanja ili do kraja školske godine (što bi bilo opravdano u demokratskom društvu). Činjenica da se od izvršenog izbora ne može odustati tokom redovnog školovanja ugrožavala bi fakultativnost ovih predmeta i bila bi u suprotnosti sa članom 18, st. 2 PGP koji zabranjuje prinudu kojom bi se kršila sloboda ispovedanja ili primanja vere ili ubeđenja po nahođenju pojedinca. Zabranom odustajanja od pohađanja verske nastave, jednom kada se za nju opredelilo, može se ugroziti pravo pojedinaca na slobodu izbora veroispovesti, jer ova sloboda (po Opštem komentaru 22 (48) Komiteta za ljudska prava (1993)) uključuje i pravo zamene svoje postojeće veroispovesti drugom ili usvajanjem ateističkih gledišta.

Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava i udruženje građana *Forum iuris* iz Novog Sada su, početkom oktobra, podneli inicijativu za ocenu ustavnosti ove Uredbe, a Ustavni sud Srbije ju je uzeo u razmatranje.³⁹ Do kraja 2001. godine Ustavni sud Srbije nije doneo odluku o ustavnosti Uredbe.

Najznačajnija razlika između jugoslovenskih ustavnih rešenja i međunarodnog standarda prava na slobodu veroispovesti vezana je za slobodu promene veroispovesti ili ubeđenja. Opšti komentar 22 (48) Komiteta za ljudska prava (1993) izričito kaže kako bi slobodu „da se ostane pri svojoj, ili usvoji veroispovest ili ubeđenje po izboru“ (čl. 18, st. 1 PGP) trebalo tumačiti kao „pravo da se promeni veroispovest“. Pravo na promenu veroispovesti se izričito pominje i u članu 18 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Međutim, ni savezni ustav, ni republički ustavi uopšte ne pominju pravo pojedinca na promenu veroispovesti ili uverenja.

Ustav SRJ predviđa i pravo na „prigovor savesti“ (čl. 137, st. 2), što je u skladu s novom tendencijom priznavanja ovog prava kao dela prava na slobodu savesti i veroispovesti.⁴⁰

Građaninu koji zbog verskih ili drugih razloga savesti ne želi da ispuni vojnu obavezu pod oružjem, omogućiće se da vojnu obavezu u Vojski Jugoslavije ispuni bez oružja ili u civilnoj službi, u skladu sa saveznim zakonom.

³⁹ *Tanjug*, 10. oktobar.

⁴⁰ Vidi Rezoluciju 1989/59 Komisije UN za ljudska prava, kao i preporuku Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (87) 8 od 9. aprila 1987. Vidi, takođe, *obiter dicta* Komiteta za ljudska prava u slučaju *J. P. protiv Kanade* (No. 446/1991, st. 4.2), u kome se po prvi put kaže da je „prigovor savesti... u svakom slučaju“ zaštićen članom 18.

Ovo je pravo podrobnije regulisano Zakonom o Vojsci Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 43/94, 28/96, 44/99, 74/99), prema kome regruti koji se pozovu na „prigovor savesti“ služe vojni rok u dvostrukom trajanju – 24 meseca.

Prema Zakonu, regrut mora 15 dana po primanju poziva za regrutaciju da pismeno zahteva civilno služenje vojnog roka. Međutim, država nema obavezu da ga informiše o mogućnosti civilnog služenja vojnog roka. Ako propusti taj rok, ne može se više pozivati na prigovor savesti. O zahtevu u roku od 60 dana odlučuje regrutna komisija. Na njenu odluku može se podneti prigovor, a protiv konačnog rešenja nije dozvoljen upravni spor.

Ako bi se priznalo da je „prigovor savesti“ deo prava na slobodu savesti i veroispovesti, onda pravo svakog pojedinca da promeni svoju veroispovest ili ubeđenje važi i za taj slučaj. Međutim, Zakon o vojsci Jugoslavije (Zakon o Vojsci Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 43/94, 28/96, 44/99 i 74/99) ne daje mogućnost rezervistima koji su normalno služili vojni rok da svoju vojnu obavezu u rezervi izvršavaju bez oružja pozivajući se na „prigovor savesti“, koji je garantovan članom 137 st. 2 Ustava SRJ. Savezni ustavni sud nije prihvatio inicijativu za ocenu ustavnosti odgovarajućih odredaba Zakona o Vojsci Jugoslavije (rešenje IU br. 51/94 od 25. maja 1994, *Odluke i rešenja SUS*, 1994, str. 28–29). Prema mišljenju Suda, sâm Ustav određuje da se ovo pravo ostvaruje „u skladu sa saveznim zakonom“. U ovom slučaju to je Zakon o VJ, koji propisuje da se na „prigovor savesti“ može pozvati samo prilikom regrutacije, a ne i kasnije (čl. 298 Zakona). Iz ovoga proizilazi da Sud smatra da se obuhvat prava na „prigovor savesti“ određuju isključivo zakonom, i da nije postojala obaveza zakonodavca da vodi računa o mogućnosti promene verskog ili drugog uverenja. Ovaj Zakon omogućava obrnutu situaciju – ako regrut koji je odlučio da se pozove na „prigovor savesti“ promeni svoje uverenje i odluči da primi oružje, on to može da učini (čl. 297, st. 2 Zakona o Vojsci Jugoslavije).

Na zasedanju Savezne skupštine 20. decembra trebalo je da se usvoji Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o Vojsci Jugoslavije. Ovaj Predlog predviđa skraćenje vojnog roka s 12 na 9 meseci. Takođe, predviđeno je skraćenje trajanja civilnog služenja vojnog roka, koji prema važećem Zakonu o Vojsci Jugoslavije iznosi 24 meseca. Međutim, u dva veća Savezne skupštine usvojeni su različiti vremenski okviri civilnog služenja vojnog roka, i to 13 meseci u Veću građana, a 18 meseci u Veću republika.

U slučaju kada se u oba veća savezne skupštine ne usvoji zakon u istovetnom tekstu sprovodi se postupak usaglašavanja formiranjem komisije za usaglašavanje (čl. 91 Ustava SRJ). Ova komisija se do kraja 2001. godine nije sastala.⁴¹

4.9. Sloboda izražavanja

Član 19 PGP:

1. Niko ne može biti uznemiravan zbog svojih mišljenja.

⁴¹ Početkom 2002. godine Savezna skupština je usvojila Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Vojsci Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 3/02) kojim se predviđa skraćenje vojnog roka s 12 na 9 meseci, dok civilno služenje vojnog roka iznosi 13 meseci.

2. Svako lice ima pravo na slobodu izražavanja; ovo pravo bez obzira na granice, podrazumeva slobodu iznalaženja, primanja i širenja informacija i ideja svih vrsta, u usmenom, pismenom, štampanom ili umetničkom obliku, ili na bilo koji drugi način po slobodnom izboru.

3. Ostvarivanje sloboda predviđenih u tački 2 ovog člana obuhvata posebne dužnosti i odgovornosti. Sledstveno tome, ono može biti podvrgnuto izvesnim ograničenjima koja moraju, međutim, biti izričito određena zakonom, a potrebna su iz razloga:

a) poštovanja prava ili ugleda drugih lica;

b) zaštite državne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja ili morala.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.9.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi jamče slobodu mišljenja, izražavanja i informisanja. Međutim, način na koji se ova sloboda garantuje formalno se razlikuje od načina usvojenog u međunarodnim ugovorima, pošto se u većem broju odredbi posebno garantuju sloboda i javno izražavanje mišljenja od slobode štampe i drugih medija.

Svi ustavi garantuju pravo na slobodu javnog izražavanja mišljenja (čl. 35 Ustava SRJ; čl. 34, st. 2 Ustava Crne Gore; čl. 45 Ustava Srbije). Pored toga, Ustav SRJ i Ustav Crne Gore sadrže još jednu dodatnu odredbu: „Jamči se sloboda govora i javnog istupanja“. (čl. 39 Ustava SRJ i čl. 38 Ustava Crne Gore). Uz to, Ustav Crne Gore u članu 34, st. 2 predviđa da „Niko nije obavezan da se izjašnjava o svom mišljenju“.

Sloboda štampe i drugih masovnih medija regulisana je u ustavnom sistemu SRJ usvajanjem odvojenih pravila, u sva tri ustava. Tako, prema Ustavu SRJ, koji tri člana posvećuje štampi (čl. 36, 37 i 38), pored zaštite slobode štampe („Jamči se sloboda štampe i drugih vidova javnog obaveštavanja“ čl. 36, st. 1 Ustava SRJ) priznaju se i pravo građana da učestvuju u radu medija kako bi u njima objavljivali svoja mišljenja, kao i pravo na slobodno osnivanje štampe i drugih javnih medija, s izuzetkom radija i televizije, čije se osnivanje reguliše zakonom. Prava na odgovor, ispravku i naknadu štete nastale zbog objavljivanja netačnog saopštenja takođe su garantovana (čl. 37 Ustava SRJ). Iako sadrži zabranu cenzure, Ustav SRJ predviđa okolnosti pod kojima može doći do zabrane rasturanja štampe ili širenja drugih obaveštenja (čl. 38):

Zabranjena je cenzura štampe i drugih sredstava javnog obaveštavanja.

Niko ne može sprečiti rasturanje štampe i širenje drugih obaveštenja, osim ako se odlukom suda utvrdi da se njima poziva na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Savezne Republike Jugoslavije, kršenje zajamčenih sloboda i prava čoveka i građanina, ili izaziva nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja.

Gotovo istovetne odredbe sadrži i Ustav Crne Gore (čl. 35–37). Sem manjih terminoloških, suštinskih razlika između odredaba Ustava Crne Gore i Ustava SRJ nema.

Međutim, Ustav Srbije slobodi štampe posvećuje samo jedan član (čl. 46), koji ovu oblast reguliše na isti način kao navedene odredbe ustava SRJ i Crne Gore, uz sledeće, ali veoma značajne, razlike:

- ne garantuje se pravo na odgovor, već samo pravo na ispravku i naknadu štete;

– kod nabiranja ograničenja slobode informisanja dodaje se da „niko ne može sprečavati rasturanje štampe i širenje drugih obaveštenja ... osim ako se njima *izaziva i podstiče* nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja“ (kurziv naš, čl. 46, st. 6 Ustava Srbije).

Dakle, ograničenje je moguće ne samo ako se preko štampe *izaziva* (kako je prema Ustavu SRJ i Ustavu Crne Gore), već i ako se *podstiče* nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja. „Podsticanje“ je širi pojam od „izazivanja“, što znači da Ustav Srbije pruža veće mogućnosti za ograničenje slobode štampe.

– prema Ustavu Srbije, postoji izričita obaveza medija koji se finansiraju iz javnih prihoda da „blagovremeno i nepristrasno obavestavaju javnost“ (čl. 46, st. 7).

Može se reći da su, opšte uzev, jugoslovenske ustavne odredbe o slobodi izražavanja u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, jugoslovenski ustavi ne prate međunarodne standarde, kojima se garantuju slobode „traženja“ i „primanja“ informacija bez obzira na granice i medijum njihovog prenošenja.⁴² Čak i ako bi se prihvatilo da je „primanje“ informacija uglavnom uspešno regulisano putem garantovanja slobode medija, ostaje otvoreno pitanje slobode traženja informacija od državnih organa, koja nije ni ustavno ni zakonski predviđena.

4.9.2. Ukidanje Zakona o javnom informisanju Republike Srbije iz 1998. godine i donošenje novog

Dvadesetog oktobra 1998. godine je po hitnom postupku bio donet Zakon o javnom informisanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 36/98). Ovaj zakon sadržao je niz odredbi koje se smatraju drastičnim kršenjem slobode štampe. Zakon je ostao na snazi u toku 2000. godine i posle smene vlasti, ali se otad nije praktično primenjivao.

Iako su zahtevi za ispitivanje ustavnosti ovog zakona bili podneti još krajem 1998. godine, Savezni ustavni sud je tek početkom 2001. godine potvrdio neustavnost i suprotnost s međunarodnim standardima velikog broja odredbi Zakona o javnom informisanju. Sud je doneo odluku da članovi 17, 26 st 1, 27, 38 st 3, 41 st. 3, 44 st.1, 47 st 2, 48, 42 st. 2 i 3, 43, 44 st. 2, 45, 46, 52, 54, 61 do 64, 67, 68, 69, 72, 70 st. 1 t. 3, 71 st. 1 t. 1, 73, 74 i 76 Zakona o javnom informisanju nisu saglasni s Ustavom SRJ, međunarodnim pravom i saveznim zakonima (*Sl. list SRJ*, br. 1/01). Naposljetku, na zasedanju održanom 14. februara 2001, Narodna skupština Srbije stavila je van snage praktično ceo ovaj zakon, osim odredaba koje se odnose na registraciju glasila, pravo na odgovor i ispravku (*Sl. glasnik RS*, br 11/01). To znači da su danas na snazi samo članovi 12 do 23 (osim člana 17 kojeg je van snage stavio Savezni ustavni sud) te članovi 37 do 41 (osim člana 38, st. 3 i 4, st. 3, koji su takođe stavljeni van snage odlukom Saveznog ustavnog suda).

Promocija novog Zakona o javnom informisanju Srbije i javna rasprava u vezi s ponuđenim nacrtom zvanično je otpočela sredinom septembra 2001. Sam tekst nacrta plod je napora civilnog sektora, i predstavlja kombinaciju odredaba Modela Zakona o javnom informisanju koji je 1998. izradila stručna grupa Beogradskog centra za ljudska prava i nacrta Zakona o slobodi javnog informisanja koji je 2001. godine izradila radna

⁴² Vidi Opšti komentar Komiteta za ljudska prava, br. 10(19) od 27. jula 1983, st. 2.

grupa Medija centra. Nacrt je dobio pozitivnu ocenu od stručnjaka Saveta Evrope, čije su primedbe delimično unete u tekst. Ipak, zakon do kraja 2001. godine nije ušao u proceduru niti ga je Vlada zvanično podržala i podnela Skupštini na usvajanje.

4.9.3. Osnivanje i rad elektronskih medija

Najveće teškoće sa slobodom informisanja u Jugoslaviji i Srbiji preostale su u oblasti osnivanja i rada elektronskih medija. Propisi o osnivanju, početku rada i samog rada elektronskih medija u Jugoslaviji još uvek se nalaze rasuti u većem broju saveznih i republičkih zakona i podzakonskih akata. Oni su često neusklađeni ili protivrečni i stvorili su situaciju u kojoj je praktično nemoguće osnovati i voditi privatnu radio-televizijsku stanicu na zakonit način. Pravne prepreke s kojima se susreću privatne radio-televizijske stanice su gotovo u potpunosti vezane za primenu propisa iz oblasti telekomunikacionog prava, čemu su doprineli i pojedini postupci novih vlasti, poput uvođenja moratorijuma na izdavanje dozvola za rad medija dok ne budu doneti novi propisi. Na taj način praktično čuvaju „stečena“ prava stanica koje su frekvencije dobile zbog bliskosti s Miloševićevim režimom. Takođe, stari, još uvek važeći propisi koji regulišu rad elektronskih medija u SRJ, a posebno u Srbiji, daju velika ovlašćenja državnoj radio-televiziji (javnom radiodifuznom preduzeću), koja praktično ima određene ruke u korišćenju radio-frekvencija.

Što se tiče Crne Gore, njeno zakonodavstvo u ovoj oblasti je mnogo usklađenije s međunarodnim standardima; u izradi crnogorskog Zakona o javnom informisanju 1998. godine (*Sl. list RCG*, br. 4/98) učestvovali su i stručnjaci Saveta Evrope i OEBS. Ipak, pošto oblast elektronskih medija ni u Crnoj Gori nije pravno uređena u skladu s evropskim standardima i preporukama, tokom 2001. godine pristupilo se izradi Zakona o radiodifuziji Crne Gore. U trenutku pisanja ovog izveštaja, postoje dva konkurentna nacrti ovog akta – jedan je izradio Sekretarijat za informisanje Crne Gore, a drugi Udruženje nezavisnih elektronskih medija – UNEM. Čini se da će oba nacrti do kraja godine biti integrisana u jedan, s obzirom na to da je takav zaključak donet na regionalnoj konferenciji o radiodifuziji održanoj u organizaciji UNEM početkom oktobra 2001.

Nova Vlada SRJ konstatovala je da nisu usklađeni savezni i republički propisi kojima se reguliše postupak izdavanja dozvola za korišćenje frekvencija. Vlada je još 16. novembra 2000. godine zadužila Savezno ministarstvo telekomunikacija da pripremi predlog mera koje će važiti do sistematskog sređivanja u ovoj oblasti.⁴³ Kako je dozvole za izdavanje frekvencija Republika Crna Gora preuzela na sebe još 1998. godine, postavilo se pitanje svrsishodnosti rešavanja haotičnog medijskog stanja u Srbiji na saveznom novou. Stoga je već krajem 2000. godine radna grupa Medija centra započela sa izradom nacrti Zakona o radiodifuziji Srbije. U februaru 2001. godine Savezno ministarstvo telekomunikacija se priključilo izradi nacrti, oformivši svoju stručnu grupu koja je unapredila tekst koji je proizveden u Medija centru. Naposljetku, obe stručne grupe su se spojile, i uz pomoć stručnjaka Saveta Evrope, OEBS-a i eksperata iz SAD, u avgustu 2001. proizvedena je sedma verzija nacrti, koja je početkom oktobra stavljena na javnu raspravu. Nacrt zakona o radiodifuziji uvodi brojne novine u radiodifuzni sistem Srbije, od čega su najznačajnije uvođenje nezavisnog regulatornog tela za ovu

⁴³ Saopštenje sa sednice Savezne vlade od 16. novembra 2000. godine, [<http://www.gov.yu/yy/institucije/saoptenja/2000/00saop1611.html>]. Podrobnije vidi: *Izveštaj 1999*.

oblast (u skladu s preporukom br. 23 Komiteta ministara Saveta Evrope od decembra 2000) i transformacija državnog emitera RTS u javni servis.

Beogradski centar za ljudska prava očekuje da će zakon o javnom informisanju i o radio difuziji početkom naredne godine ući u proceduru i biti usvojeni, što je jedan od zahteva Saveta Evrope za prijem SRJ u članstvo.⁴⁴

4.9.4. Ostali nacrti propisa od značaja za slobodu izražavanja

Pored nacrtu Zakona o javnom informisanju Srbije i nacrtu Zakona o radiodifuziji Srbije i Crne Gore, Vlada Srbije podržala je rad na još dva nacrtu koji su značajni za slobodu izražavanja. Prvi od dva pomenuta nacrtu ima za cilj da uredi oblast komercijalnog informisanja, promovišući slobodu komercijalnog govora u okviru standarda postavljenih odlukama Evropskog suda za ljudska prava. Nacrt Zakona o dostupnosti javnih informacija ima za cilj da nadomesti manjkavost ustavnih garancija slobode govora, odnosno odsustvo jamčenja prava na traženje informacija u okviru jamstva slobode govora i izražavanja.

4.9.5. Odredbe krivičnih zakona

O karakteru ograničenja prava na izražavanje i informisanje najbolje govore odredbe Krivičnog zakona Srbije, koje odstupaju od međunarodnih standarda i koje su pružale vlastima pravni osnov za krivično gonjenje i zastrašivanje novinara i štampe. Pojedina krivična dela sadrže doduše i osnov oslobođenja (ekskulpaciju) u slučaju izvršenja pri obavljanju novinarskog poziva. Zakon propisuje da se prilikom ocene ovih krivičnih dela mora uzeti u obzir i način na koji je novinski tekst pisan, što odgovara zahtevu Evropskog suda za ljudska prava, koji smatra da je ozbiljnost novinskih tekstova važan element pri procenjivanju da li je ograničenje „neophodno u demokratskom društvu“ (*Jersild protiv Danske*, A 298, 1994, st. 34). Tako se, na primer, (KZ SRJ, čl. 157, st. 2; istovetnom formulacijom KZ Srbije čl. 98, st. 2) predviđa da se učinilac krivičnog dela povrede ugleda SRJ neće kazniti:

Za izlaganje poruzi najviših organa ili predstavnika tih organa ... ako se uvredljivo izrazi u naučnom, književnom ili umetničkom delu, u ozbiljnoj kritici, u izvršavanju službene dužnosti, *novinarskog poziva*, političke i druge društvene delatnosti, u odbrani nekog prava ili zaštiti opravdanih interesa *ako se iz načina izražavanja ili iz drugih okolnosti vidi da to nije učinio u nameri omalovažavanja*, ili ako dokaže istinitost svojih tvrdjenja, ili ako dokaže da je imao osnovanih razloga da poveruje u istinitost onoga što je iznosio ili pronosio (kurziv naš).

Međutim ima kvalifikacija u krivičnim zakonima koje nisu u skladu s međunarodnim standardima. Naročito je ograničavajuća formulacija krivičnog dela širenja lažnih vesti iz KZ Srbije (čl. 218, st. 1)⁴⁵:

⁴⁴ Vidi *Coe Report on the Conformity of the Legal Order of the FRY with CoE standards*, Strasbourg, 7. novembar 2001, [[http://press.coe.int/cp/2001/815a\(2001\).htm](http://press.coe.int/cp/2001/815a(2001).htm)]

⁴⁵ Zanimljivo je da je Ustavni sud Srbije još 1991. godine pojedine delove ovoga člana KZ Srbije stavio van snage kao neustavne, što nije sprečavalo sudije da u progonu novinara primenjuju baš one delove člana koji su bili ukinuti kao neustavni – primera radi, tako je bilo u slučaju progona novinara Nebojše Ristića, urednika TV Soko iz Sokobanje, koji je proveo godinu dana zatvora zbog krivičnog dela iz člana 218 KZ Srbije. Naime, u *Sl. glasniku RS*, br. 75/91, od 17. decembra 1991. godine, objavljena je Odluka

Ko iznosi ili pronosi lažne vesti ili *tvrđenja* u nameri da izazove *neraspoloženje ili uznemirenje građana* ili da se ugrozi javni red ili mir, ili to učini u nameri *da se osujeti sprovođenje odluka i mera državnih organa i ustanova ili da se umanji poverenje građana u takve odluke i mere*, kazniće se zatvorom do tri godine (kurziv naš).

Formulacija o kažnjivosti širenja lažnih vesti „u nameri da se izazove neraspoloženje ili uznemirenje građana“, veoma je uopštena i teško može da obuhvati ograničenja iz člana 20 PGP i člana 10 EKPS. Pored toga, sistem proporcionalnosti ni u ovom slučaju nije zastupljen.

Krivično delo širenja lažnih vesti „u nameri da se osujeti sprovođenje odluka i mera državnih organa ... ili da se umanji poverenje građana u takve odluke i mere“ očito je opisana preširoko i pruža mogućnost progona političkih protivnika.

Ovako formulisano krivično delo pruža široku mogućnost organima vlasti da progone svakoga ko govori ono što državnim organima ne odgovara, čime se neosnovano ograničava sloboda govora i javnog istupanja, zajemčena Ustavom SRJ, i krše međunarodni standardi o slobodi izražavanja mišljenja. Pronošenje lažnih vesti (čl. 218, st. 1; čl. 219, st. 2 u vezi sa čl. 219, st. 1 KZ Srbije) može se predvideti kao krivično delo, ali bi inkriminacija morala biti u skladu s međunarodnim obavezama SRJ.

Treba pomenuti i krivično delo neovlašćenog posedovanja i korišćenja radio stanice, koje predviđa KZ Srbije (čl. 219):

Ko protivno propisima o sistemu veza *poseduje* radio stanicu ili radio stanicu koristi bez odobrenja, kazniće se zatvorom do jedne godine.

Učinioc dela iz stava 1 ovog člana koji iznosi ili pronosi lažne vesti ili *tvrđenja* koja su dovela *ili mogla dovesti* do uznemirenja građana ili ugrožavanja javnog reda ili mira, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

Ako su izvršenjem krivičnog dela ostvarena i obeležja krivičnog dela iz člana 218 ovog zakona, ili je došlo do uznemiravanja građana, ili ugrožavanja javnog reda i mira na širem području, učinioc će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina (kurziv naš).

Novinare i urednike medija van kontrole države nadležni organi su u praksi najčešće gonili upravo zbog navodnog vršenja ova dva krivična dela (za delo iz čl. 218 KZ Srbije, kako novinare i urednike štampanih tako i elektronskih medija, a za delo iz čl. 219 KZ Srbije samo one iz elektronskih medija). Veoma je zanimljivo da su se sudovi u osuđujućim odlukama pozivali i na one delove člana 218 KZ Srbije koje je Ustavni sud Srbije još 1991. godine stavio van snage kao neustavne.

4.9.6. Zabrana propagande rata i pozivanja na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju

Član 20 PGP:

Ustavnog suda Srbije IU broj 58/91 kojom se utvrđuje da odredba člana 218 Krivičnog zakona SRS u delu koji glasi: „neraspoloženje ili“ i u delu koji glasi: „ili da se umanji poverenje građana u takve odluke i mere“ – nije u saglasnosti s Ustavom. Shodno članu 130 Ustava Republike Srbije, ova odredba u naznačenim delovima prestaje da važi danom objavljivanja odluke u *Službenom glasniku RS*.

1. Svako propagiranje rata je zakonom zabranjeno.
2. Svaki poziv na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju koji predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje, zakonom je zabranjeno.
(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

U pravu SRJ postoje zadovoljavajuće formulacije zabrane koju nalaže ovaj član Pakta. Međutim, u praksi su veoma retki slučajevi krivičnog progona zbog izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje ili zbog ratne propagande, bez obzira što su „govor mržnje“ i propaganda rata bili veoma česti neposredno pre, a naročito posle, izbijanja rata na teritoriji bivše SFRJ 1991. godine.

Jugoslovenski ustavi ne sadrže zabranu ratne propagande, ali je ona sankcionisana Krivičnim zakonom SRJ, koji u svom članu 152 jednostavno kaže da će se zatvorom od jedne do deset godina kazniti onaj „ko poziva ili podstiče na *agresivni rat*“. Odmah pada u oči razlika s članom 20 Pakta, koji zabranjuje „*svaku ratnu propagandu*“ (kurziv naš).

Odredba jugoslovenskog krivičnog zakonika može se, ipak, smatrati zadovoljavajućom, s obzirom na tumačenje izraza „ratna propaganda“ koje je dao Komitet za ljudska prava. Prema njemu, zabranjena je ratna propaganda koja teži vršenju akta agresije ili narušavanja mira protivno Povelji UN, a ne zaštiti suverenog prava na samoodbranu ili prava naroda na samoopredeljenje (Opšti komentar br. 11/19 od 29. jula 1983). Otuda je najteže u primeni člana 152 KZ SRJ utvrditi cilj sporne propagande – kako bi se ustanovilo da li je reč o „agresivnom“ ratu, pravu na samoodbranu ili o ratu za samoopredeljenje naroda.

Do toga ne bi trebalo da dođe prilikom primene odgovarajućih odredbi o zabrani izazivanja i podsticanja nacionalne, rasne i verske mržnje, koju Ustav SRJ (čl. 50) proglašava protivustavnom i kažnjivom:

Protivustavno je i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske ili druge neravnopravnosti, kao i izazivanje i raspirivanje nacionalne, rasne, verske i druge mržnje i netrpeljivosti.

Istovetnu odredbu sadrži i član 43 Ustava Crne Gore. Međutim, izričita zabrana „govora mržnje“ ne postoji u Ustavu Srbije, koji o „izazivanju i podsticanju nacionalne, rasne ili verske netrpeljivosti i mržnje“ govori tek posredno, i to u dva maha. Prvo, kao o dopuštenom razlogu za zabranu političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i delovanja (čl. 44 Ustava Srbije). Drugo, kao jedan od osnova za sprečavanje rasturanja štampe i širenja drugih obaveštenja (čl. 46 Ustava Srbije). U istom smislu su i članovi 37 i 42 Ustava Crne Gore. Formulacija Ustava SRJ odgovara prirodi obaveze preuzete članom 20 PGP, što nije slučaj s rešenjem iz Ustava Srbije, koje i zabranu raspirivanja mržnje vezuje samo za zloupotrebu prava na slobodu udruživanja i obaveštavanja, čime izostavlja ostale oblike izražavanja i načine raspirivanja mržnje.

Odredbe jugoslovenskog i crnogorskog ustava su šire nego što to zahteva član 20 PGP i mogle bi da obuhvate podsticanje mržnje i protiv drugih društvenih grupa, na primer homoseksualaca. S druge strane, dok međunarodni standardi govore o „zagovaranju mržnje“, jugoslovenski ustav proglašava kažnjivim i „izazivanje neravnopravnosti“ i „izazivanje netrpeljivosti“. Dok je prvi pojam, po svoj prilici, obuhvaćen opštom zabranom diskriminacije, drugi je prilično neprecizan. Veća preciznost člana 20 PGP ogleda se i u uspostavljanju uzročno-posledične veze između zagovaranja (*advocate*) i podsticanja. Nije kažnjivo svako zagovaranje mržnje, već

samo ono koje „predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo i nasilje“. Član 50 Ustava SRJ ne sadrži ovu korisnu dodatnu odrednicu, te zbog toga više ostavlja utisak deklarativnog političkog stava nego obavezne pravne norme.

Kritike se mogu uputiti i članu 134 KZ SRJ, koji izričito zabranjuje izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti.

Ko izaziva ili raspaljuje nacionalnu, rasnu ili versku mržnju, razdor ili netrpeljivost, među narodima i nacionalnim manjinama koje žive u SRJ, kazniće se zatvorom od jedne do pet godina.

Ako je delo iz stava 1 ovoga člana učinjeno prinudom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem poruzi nacionalnih, etničkih ili verskih simbola, oštećenjem tuđih stvari, skrnavljenjem spomenika, spomen-obeležja ili grobova, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina.

Ko delo iz stavova 1 i 2 ovog člana vrši zloupotrebom položaja ili ovlašćenja ili ako je usled tih dela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posledica po zajednički život naroda i nacionalnih manjina koje žive u SRJ, kazniće se za delo iz stava 1 ovog člana zatvorom od jedne do osam godina, a za delo iz stava 2 ovog člana zatvorom od jedne do deset godina.

Prvi stav, ovog člana ozbiljno ograničava zahteve međunarodnih standarda predviđenih PGP. Zabrana raspirivanja nacionalne mržnje ograničena je bez ikakve potrebe samo na „narode i nacionalne manjine koji žive u SRJ“. Pakt insistira na tome da se zabrani „svako“ raspirivanje nacionalne mržnje, dakle, prema bilo kojoj nacionalnoj grupi bez obzira gde ona živi.

O zabrani raspirivanja nacionalne, rasne i verske mržnje govore još dve odredbe KZ SRJ. Član 100 inkriminiše izlaganje poruzi naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa, ali opet samo onih koje žive u Jugoslaviji. Član 145 definiše krivično delo podsticanja na izvršenje zločina genocida i ostalih ratnih zločina čija se radnja obično svodi na teže oblike aktivnosti zabranjenih članom 20 PGP.

4.10. Pravo na slobodu mirnog okupljanja

Član 21 PGP:

Priznaje se pravo mirnog okupljanja. Vršenje ovog prava može da bude predmet ograničenja nametnutih u skladu sa zakonom, a koja su potrebna u jednom demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti, javnog reda ili radi zaštite javnog zdravlja ili morala ili prava i sloboda drugih lica.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.10.1. Opšte

Sloboda mirnog okupljanja garantovana je jugoslovenskim ustavima, a obe republike su zakonima detaljnije regulisale uživanje ovog prava (Zakon o okupljanju građana Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/92; Zakon o javnim skupovima Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 57/92). Prema Ustava SRJ (čl. 40):

Građanima se jamči sloboda zбора i drugog mirnog okupljanja, bez odobrenja, uz prethodnu prijavu nadležnom organu.

Sloboda zbora i drugog mirnog okupljanja građana može se privremeno ograničiti odlukom nadležnog organa radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja i morala, ili radi bezbednosti ljudi i imovine.

Slične odredbe postoje i u ustavima Srbije (čl. 43) i Crne Gore (čl. 38), osim što se u njima ne govori o slobodi „mirnog“ okupljanja, već o slobodi „javnog“ okupljanja. U ovom delu odredba Ustava SRJ sledi formulaciju međunarodnih ugovora koji govore o pravu na „mirno“ okupljanje.

Ustav SRJ (čl. 40, st. 2) i Ustav Crne Gore (čl. 39, st. 2) na isti način regulišu mogućnost ograničavanja slobode okupljanja, predviđajući da se ona može „privremeno ograničiti odlukom nadležnog organa, radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja ili morala ili radi bezbednosti ljudi i imovine“. Ovi osnovi su u skladu s međunarodnim standardima. Nijedan od ustava ne propisuje uslov „neophodnosti u demokratskom društvu“, ali nepoznavanje principa proporcionalnosti u vezi s ograničavanjem ljudskih prava predstavlja manjkavost celokupnog jugoslovenskog pravnog sistema.

Ustav Srbije (čl. 43), pored ograničenja koja predviđaju savezni i crnogorski ustav, kao razlog za ograničenje mirnog okupljanja predviđa i „sprečavanje ometanja javnog saobraćaja“. Svako ometanje javnog saobraćaja ne mora da ima kao posledicu ometanje ili ugrožavanje javnog reda ili bezbednosti, ili ugrožavanje nekog drugog interesa na osnovu koga je ograničenje slobode okupljanja dozvoljeno međunarodnim standardima. Sa druge strane, ukoliko bi „ometanje javnog saobraćaja“ imalo takvu posledicu onda bi samim tim moglo biti obuhvaćeno tim osnovom što bi njegovo izdvajanje kao zasebnog razloga za ograničenje činilo potpuno izlišnim. Iz rečenog proizilazi da je reč o samostalnom osnovu za ograničenje koji nije predviđen međunarodnim standardima i koji ostavlja širok prostor za eventualne zloupotrebe.

Osnov „ometanje javnog saobraćaja“ uključen je i u srbijanski Zakon o okupljanju građana, ali je ublažen odredbom da se skup može održati i na prostoru na kome se odvija javni saobraćaj, ako je, između ostalog, moguće privremeno izmeniti režim saobraćaja (čl. 2, st. 3).

Savezni ustavni sud je u odluci po postupku za ocenu ustavnosti pojedinih odredbi Zakona o okupljanju građana Srbije podržao ustavnost ovog rešenja, na osnovu tumačenja da javno okupljanje na mestu na kom se ne može izmeniti režim saobraćaja bi moglo dovesti do ugrožavanja bezbednosti ljudi i imovine, zdravlja i javnog morala, i da je stoga reč o osnovama prema kojima se po Ustavu SRJ sloboda zbora i mirnog okupljanja građana može privremeno ograničiti (Odluka o ocenjivanju ustavnosti odredaba čl. 2, stav 2, u delu koji glasi „ometanje javnog saobraćaja“, čl. 8, čl. 13 i čl. 15, stav 1, tačka 3, i stav 2 Zakona o okupljanju građana, *Sl. glasnik RS*, broj 29/01). Stanovište SUS polazi od pravilnog restriktivnog tumačenja po kojem ometanje javnog saobraćaja može biti razlog za ograničenje slobode okupljanja *samo* ukoliko nije moguće privremeno izmeniti režim saobraćaja.

Sva tri ustava jemče pravo na slobodu okupljanja samo „građanima“, a ne „svima“, što je suprotno međunarodnim standardima. Član 16 EKPS predviđa da nijedna odredba članova 10 (sloboda izražavanja), 11 (zabrana diskriminacije) i 14 (sloboda okupljanja i udruživanja) ne sprečava države da ograničavaju „političku delatnost stranaca.“ PGP ne sadrži sličnu odredbu. Ograničenje dozvoljeno članom 16 EKPS se odnosi samo na „političku delatnost“ i samim tim ne opravdava ograničenje prava na okupljanje stranaca ako okupljanje ima ciljeve koji nisu politički. Takođe, u

skladu sa prihvaćenim tumačenjem da „ograničenje“ ne ovlašćuje na „zabranu,“ odnosno na potpuno negiranje nekog prava, nije dozvoljeno da se strancima u potpunosti uskrati pravo na slobodu okupljanja.

Zakon o okupljanju građana Srbije je predviđao da stranac može da sazove javni skup, uz prethodno odobrenje policije; odobrenje policije je bilo potrebno i da bi stranac nastupao na skupu (čl. 7). Savezni ustavni sud je pomenute odredbe proglasio neustavnim po osnovu da je regulisanje prava stranaca u nadležnosti federacije a ne republike.⁴⁶ Ovim je ostavljena pravna praznina u srbijanskom zakonu, koja bi u praksi mogla dovesti do uskraćivanja prava strancima na okupljanje usled toga što način vršenje tog prava jednostavno nije regulisan.⁴⁷ Ovakvo stanovište bi bilo pogrešno, jer PGP, koji je ratifikovanjem postao deo jugoslovenskog pravnog poretka, priznaje strancima pravo na okupljanje. Činjenica da zakonom nije regulisan način vršenja tog prava ne negira njegovo postojanje. Primenom načela analogije, može se zaključiti da stranci moraju ispuniti sve obaveze koje leže i na građaninu prilikom organizovanja javnog skupa prema srbijanskom Zakonu o okupljanju građana.

Prema srbijanskom zakonu, javni skupovi se mogu održavati na jednom mestu ili mogu biti u pokretu (čl. 3, st. 1 Zakona o okupljanju građana Srbije). Ovakva odredba ima svoj smisao u zemlji u kojoj dugo nije postojala tradicija održavanja javnih demonstracija privatnih lica.

Prema srbijanskom zakonu javno okupljanje se definiše kao „sazivanje i održavanje zbora ili drugog skupa na za to *primerenom prostoru*“ (kurziv naš; čl. 2, st. 1). Prostor „primeren“ za okupljanje definisan je samim zakonom:

Prostorom primerenim za javni skup smatra se prostor koji je pristupačan i pogodan za okupljanje lica čiji broj i identitet nisu unapred određeni i na kome okupljanje građana ne dovodi do ometanja javnog saobraćaja, ugrožavanja zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine (čl. 2, st. 2).

Zakonom je predviđeno da opština, odnosno grad, unapred donose odluke koji su prostori „primereni“ za održavanje javnih skupova. Tako je, na primer, Skupština grada Beograda svojom odlukom odredila mesta za okupljanje građana, od kojih se neka nalaze van centra grada. (Rešenje o određivanju prostora za okupljanje građana u Beogradu, *Sl. glasnik grada Beograda*, br. 13/97). Kako je u većini slučajeva jedan od ciljeva okupljanja upravo privlačenje pažnje javnosti, teško da bi u tim slučajevima sazivač mogao da postigne željeni efekat.

⁴⁶ Sud je u gore citiranoj odluci utvrdio neustavnost članova 8 (pravo stranca na sazivanje, održanje i nastupanje na javnom skupa po odobrenju nadležnih organa), 13 (da je sazivač javnog skupa dužan da nadoknadi štetu koja nastane usled održavanja javnog skupa) i 15, stav 1, tačka 3 (da će se novčanom kaznom do 1.000 novih dinara ili kaznom zatvora do 60 dana kazniti za prekršaj stranac koji saziva ili održava javni skup, odnosno istupa na javnom skupu bez odobrenja) i stav 2 (da se za prekršaj iz stava 1, tačka 3, člana 15 strancu može izreći zaštitna mera udaljenja sa teritorije SRJ). Odluka je zasnovana na članu 77 Ustava SRJ koji utvrđuje isključivu nadležnost federacije da, preko svojih organa, utvrđuje politiku i donosi i izvršava savezne zakone, druge propise i opšte akte u oblasti obligacionih odnosa i pitanja položaja stranaca.

⁴⁷ Pravno posmatrano ovakvo stanovište bi bilo pogrešno. Strancima je zagantovano pravo na okupljanje PGP koji je ratifikovanjem postao sastavni deo jugoslovenskog pravnog poretka. Činjenica da zakonom nije regulisan način vršenja tog prava ne negira samo njegovo postojanje.

Zakonsko rešenje po kojem opštine, odnosno gradovi, unapred određuju listu primerenih mesta za okupljanje je previše restriktivno i ostavlja prostor za zloupotrebe jer faktički omogućava zabranjivanje okupljanje na svim ostalim mestima koji nisu obuhvaćena jednom takvom listom iako okupljanje na tim mestima ne bi dovelo do ugrožavanja nijednog ustavom predviđenog interesa.

U pogledu mesta održavanja javnog skupa, savezni Zakon o štrajku (*Sl. list SRJ*, br. 29/96) zabranjuje da mesto okupljanja radnika u štrajku bude izvan prostorija njihovog preduzeća (čl. 4 i čl. 5, st. 3). Na taj način se radnicima koji štrajkuju onemogućavaju javne demonstracije. Savezni ustavni sud nije prihvatio da ispita ustavnost ovih odredbi, smatrajući da se one ne odnose na način ostvarivanja ljudskih prava garantovanih Ustavom SRJ. Prema rečima Suda:

Zakonsko vezivanje mesta okupljanja učesnika u štrajku za poslovni prostor zaposlenih ne znači ograničavanje ličnih i političkih sloboda građana koje se ispoljavaju u slobodi svih građana da se kreću, misle, govore i okupljaju (Rešenje IU br. 132/96 od 9. oktobra 1996, *Odluke i rešenja SUS*, 1996, str. 33–34).

Čini se da sud u svojoj odluci polazi od stanovišta da radnici ne čine „sve“ građane i da iz toga proizilazi da ograničavanje njihove slobode okupljanja ne dovodi do ograničavanja ljudskih prava i sloboda. Ovakvo rezonovanje je neprihvatljivo. Sloboda okupljanja je garantovana svim građanima i oni je mogu ispoljavati u bilo kom svom svojstvu, kao individualna lica, kao zaposleni, ili kao pripadnici bilo koje druge grupe. Osim toga, rešenje po kojem se jednoj grupi, u ovom slučaju zaposlenima, ograničava neko pravo samo na osnovu njihovog statusa, bez utvrđivanja javnog interesa koji bi u jednom demokratskom društvu opravdavao takvo razlikovanje, je u suprotnosti sa međunarodnim standardima o zabrani diskriminacije.

Prema republičkim zakonima, organizatori javnog skupa su dužni da podnesu prijavu policiji, najkasnije 48 sati u Srbiji, odnosno 72 sata u Crnoj Gori, pre održavanja javnog skupa (čl. 6, st. 1 Zakona o okupljanju građana Srbije; čl. 3, st. 1 Zakona o javnim skupovima Crne Gore). Prema zakonu Srbije, ako se javni skup održava na prostoru na kome se odvija javni saobraćaj, pa treba obezbediti izmenu režima saobraćaja, skup se mora prijaviti 5 dana pre održavanja (čl. 6, st. 2). Srbijanski zakon predviđa da će policija onemogućiti skup koji se održava bez prethodne prijave i da će „preduzeti mere za uspostavljanje javnog reda i mira“ (čl. 14).

4.10.2. Zabrana javnog skupa

Prema Zakonu o okupljanju građana Srbije policija može da zabrani održavanje javnog skupa iz ustavom određenih razloga (ugrožavanje zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine), uključujući i ometanje javnog saobraćaja (čl. 11, st. 1). O zabrani organizator mora biti obavešten najkasnije 12 sati pre početka skupa. Na rešenje o zabrani moguća je žalba (koja ne odlaže izvršenje rešenja), a protiv konačnog rešenja se može voditi upravni spor.

Policija može i privremeno da zabrani okupljanje, ako je skup usmeren na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Srbije, kršenje ljudskih prava ili izazivanje i podsticanje rasne, verske ili nacionalne netrpeljivosti i mržnje (čl. 9, st. 1). Sazivač mora biti obavešten najkasnije 12 sati pre vremena početka o privremenoj zabrani (čl. 9, st. 2). Razlika između ove i trajne zabrane iz člana 11 je u

tome što ova zabrana može da postane trajna mera samo odlukom suda. Policija mora okružnom sudu da uputi zahtev za zabranu javnog skupa u roku od 12 sati, o kome sud odlučuje u roku od 24 sata od prijema zahteva. O odluci Okružnog suda o zabrani, organizator se može žaliti veću Vrhovnog suda Srbije (u roku od 24 sata od dostavljanja rešenja), koje je dužno da odluku donese u roku od 24 sata od prijema žalbe (čl. 10).

Nejasno je zašto se u slučaju privremene zabrane iz člana 9 Zakona pruža veća pravna zaštita propisivanjem obaveznog učešća sudova i vremenskih rokova za donošenje odluke, dok se u slučaju trajne zabrane iz člana 11 sazivač upućuje na upravni spor. Bilo bi preporučljivo kada bi se u oba slučaja primenjivala jača pravna zaštita predviđena članom 9, naročito uzimajući u obzir da zakonom nije utvrđena obaveza proporcionalnosti niti bilo koje druge smernice policiji za donošenje odluke o trajnoj zabrani, čime je policiji ostavljeno široko diskreciono ovlašćenje.

Ukoliko tokom održavanja skupa nastupe okolnosti iz člana 9, stav 1 i člana 11, stav 1, policija ga može prekinuti (čl. 12, st. 1).

U Crnoj Gori se javni skup može zabraniti ili prekinuti iz sličnih razloga koji u Srbiji važe za privremenu zabranu (na primer, nasilno rušenje ustavnog poretka; čl. 7 Zakona o javnim skupovima Crne Gore). Osim toga, skup se prekida ako dođe do nereda i nastupe okolnosti koje mogu da ugroze javni red i mir, bezbednost saobraćaja itd. (čl. 6, st. 1 u vezi s čl. 5, st. 3). Policija može privremeno da zabrani javni skup ako je to neophodno radi bezbednosti ljudi i imovine, zaštite javnog morala ili radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja ljudi (čl. 8).

Što se tiče pravne zaštite, crnogorski zakon predviđa mogućnost žalbe višem upravnom organu, protiv čijeg konačnog rešenja je moguće voditi upravni spor. Crnogorski zakon predviđa da se javni skup može održati ako se nadležni organ ne izjasni o žalbi u roku od 24 sata od njenog prijema (čl. 10, st. 4).

4.11. Sloboda udruživanja

Član 22 PGP:

1. Svako lice ima pravo da se slobodno udruži sa drugim licima, uključujući i pravo na osnivanje sindikata i učlanjenje u iste radi zaštite svojih interesa.
2. Vršenje ovog prava može biti samo predmet ograničenja predviđenih zakonom a koja su potrebna u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti, javnog reda ili radi zaštite javnog zdravlja i morala ili prava i sloboda drugih lica. Ovaj član ne sprečava da se vršenje ovog prava od strane članova oružanih snaga i policije podvrgne zakonskim ograničenjima.
3. Nijedna odredba ovog člana ne dopušta državama članicama Konvencije od 1948. godine Međunarodne organizacije rada o sindikalnoj slobodi i zaštiti sindikalnih prava da donose zakonske mere koje bi narušavale ili da primenjuju zakon na način koji bi narušavao garancije predviđene navedenom konvencijom.

(Sl. list SFRJ, br. 7/71)

4.11.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi, i savezni i republički, garantuju slobodu udruživanja. Ustavi SRJ i Crne Gore koriste iste reči: „Građanima se jamči sloboda političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i delovanja, bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa“ (čl. 41,

st. 1 Ustava SRJ; čl. 40, st. 1 Ustava Crne Gore). Slična formulacija se nalazi i u Ustavu Srbije (čl. 44, st. 1 Ustava Srbije).

Ustavi Srbije i Crne Gore jamče i slobodu sindikalnog organizovanja; prema Ustavu SRJ sindikati se osnivaju „radi zaštite prava i unapređenja profesionalnih i ekonomskih interesa njihovih članova“ (čl. 41, st. 3 Ustava SRJ). Opisana funkcija sindikata odgovara članu 8, st. 1(a) PESK, ali je uža od one iz PGP i EKPS (čl. 11). Prema PGP i EKPS, sloboda sindikalnog organizovanja je pravo svakog lica da obrazuje i pristupa sindikatima radi zaštite „svojih interesa“, što je uključeno u član 22 PGP da bi se istaklo da se sindikati bore i za građanska prava svojih članova.

Ustavi i zakoni SRJ i republika članica ne pominju pravo da se ne udružuje, odnosno da se ne bude član neke organizacije. Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava država mora svakome garantovati pravo da se ne udružuje (odluka *Sigurour A. Sigurjonsson protiv Islanda*, 30. juna 1993, A-264).

Politička i sindikalna udruženja u SRJ koja deluju na celoj njenoj teritoriji, osnivaju se i rade prema saveznom Zakonu o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ (*Sl. list SFRJ*, br. 42/90; dalje: Zakon o udruživanju građana SRJ). Status organizacija čije se delovanje prostire na teritoriji samo jedne republike regulisan je posebnim republičkim zakonima. U Crnoj Gori donet je Zakon o nevladinim organizacijama (*Sl. list RCG*, br. 27/99); danom stupanja na snagu ovog zakona prestale su da važe odredbe Zakona o udruživanju građana *Sl. list SR CG*, br. 23/90, 26/90, 13/91; *Sl. list RCG*, br. 48/91; 17/92, 21/93, 27/94, 27/99 koje se odnose na društvene organizacije i udruženja građana i Zakona o zadužbinama, fondacijama i fondovima *Sl. list SR CG*, br. 24/85), dok u Srbiji postoje dva zakona: Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana (*Sl. glasnik SRS*, br. 24/82, poslednje izmene 48/94), koji reguliše osnivanje i delovanje društvenih organizacija i udruženja građana; i Zakon o političkim organizacijama (*Sl. glasnik SRS* 37/90), koji se bavi političkim organizacijama. U Srbiji postoje dva zakona zato što je Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana donet još 1982. godine, u doba jednopartijskog sistema.

Svi ovi zakoni doneti su pre stupanja na snagu važećih ustava, te nisu u potpunosti usklađeni s njima. U Srbiji se još uvek osnivanje sindikalnih organizacija i udruženja građana vrši na osnovu pomenutog Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana iz 1982. godine. Ovaj zakon je u velikoj meri opterećen socijalističkom retorikom i arhaičnim ograničenjima.

4.11.2. Registracija i prestanak rada udruženja građana

Ustavi SRJ i Srbije jamče slobodu udruživanja bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa (čl. 41 Ustava SRJ i čl. 4 Ustava Srbije). Sam upis jeste formalni uslov da bi udruženje počelo s radom, ali ustavi ne predviđaju nikakvo prethodno odobrenje. Isključena je mogućnost zabrane udruživanja, osim u slučajevima koje ustavi predviđaju (čl. 42 Ustava SRJ; čl. 44 Ustava Srbije). Političke organizacije registruju se kod nadležnog ministarstva pravde (čl. 11 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 7 Zakona o političkim organizacijama Srbije), a sindikalne organizacije kod nadležnog ministarstva za rad (čl. 4 Pravilnika o upisu sindikalnih organizacija u registar, *Sl. glasnik RS*, br. 6/97, 33/97). Danom upisa organizacija stiče svojstvo pravnog lica.

Postupak upisa počinje podnošenjem prijave nadležnom organu koji je dužan da u roku od 15 dana (30 dana za osnivanje političkih organizacija u Srbiji) izvrši upis organizacije u registar (čl. 13 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 10 Zakona o političkim organizacijama Srbije).

Udruženja građana se u Srbiji registruju kod MUP Srbije, prema postupku koji propisuje Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana. MUP je dužan da donese odluku o upisu u registar u roku od 30 dana od podnošenja prijave, a udruženje stiče svojstvo pravnog lica i počinje s radom danom upisa u registar (čl. 34 i 35).

Međutim, Zakon, koji je donet za vreme socijalističkog sistema, propisuje delatnosti radi kojih se može osnovati udruženje: „u cilju razvijanja ličnih sklonosti i stvaralaštva u društvenim, humanitarnim, socijalnim, privrednim, tehničkim, naučnim, kulturnim, sportskim, vaspitnim, obrazovnim i drugim aktivnostima.“ Ova odredba je u suprotnosti s ustavima SRJ i Srbije, koji ne predviđaju nikakvo ograničenje u pogledu ciljeva s kojima se udruženje osniva. Ustavima je jedino zabranjeno delovanje organizacija usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, kršenje ljudskih prava drugih ili izazivanje određenih oblika mržnje i netrpeljivosti (vidi I.4.11.4.1). U praksi ova neustavna odredba Zakona o društvenim organizacijama Srbije ostavlja MUP prostor za široko diskreciono odlučivanje, koje se veoma često zloupotrebljavalo odbijanjem registracije. Tipičan primer je bilo odbijanje registracije Društvu sudija Srbije. Na žalost, ovu neustavnu praksu podržao je i Vrhovni sud Srbije odlučujući povodom žalbe Društva sudija Srbije na odluku MUP da odbije zahtev za registraciju.⁴⁸ Sud je dao neubedljivo obrazloženje da je Zakon o društvenim organizacijama Srbije i udruženja građana materijalni propis na osnovu koga se odlučuje po zahtevima za upis u registar udruženja, te da ne treba usled neusklađenosti ovog propisa s Ustavom primeniti Ustav. Sud nije našao za shodno da obrazloži zašto u slučaju kolizije zakona i Ustava prednost daje zakonskim a ne ustavnim rešenjima.

U toku godine Ministarstvo pravde i lokalne samouprave Republike Srbije je izlazilo sa nekoliko nacrtu zakona o nevladinim organizacijama. Poslednji nacrt u decembru ove godine postao je i zvaničan predlog kao Predlog zakona o udruženjima. U okviru ministarstva postojala je radna grupa koja je radila na nacrtu, sačinjena i od predstavnika nevladinih organizacija. Oni su imali zamerke na neka rešenja u Predlogu, ali na poslednjem sastanku radne grupe, predstavnici Ministarstva pravde su izrazili želju da promene sporne odredbe.

Ovom prilikom navešćemo neke sporne predloge iz Predloga zakona o udruženjima.

Već u članu 2 Predloga kaže se da se udruženja osnivaju „radi ostvarivanja i unapređivanja određenog zajedničkog ili javnog kulturnog, humanitarnog, informacijskog, ekološkog, strukovnog, socijalnog, naučnog i drugog cilja i interesa“ što, kao i slična formulacija iz navedenog Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana, nije u saglasnosti s ustavima SRJ i Srbije, koji ne predviđaju nikakva ograničenja u pogledu cilja osnivanja.

⁴⁸ Društvo sudija Srbije podnelo je zahtev za upis u registar udruženja građana 29. maja 1998. Rešenjem MUP Srbije od 7. septembra 1998, odbijen je zahtev. Protiv prvostepenog rešenja o odbijanju zahteva podneta je žalba, koja je odbijena. Protiv konačnog rešenja podneta je tužba redovnom sudu u upravnom sporu. Vrhovni sud Srbije je presudom od 17. februara 1999. odbio tužbeni zahtev.

Predlog predviđa mogućnost da udruženje postane udruženje od javnog interesa (čl. 6). Članovima 19, 20 i 21 propisani su uslovi i način sticanja statusa udruženja od javnog interesa, ali nije jasno kakav bi privilegovani status takva udruženja imala. Ovakva mogućnost postoji i u drugim državama, ali se čini da bi ovakav sistem podvajanja udruženja mogao da dovede do mnogih problema i zloupotreba u našem društvu koje nema demokratsku tradiciju i tako dovede do „podržavljenja“ nevladinih organizacija čime bi one izgubile smisao postojanja.

U Crnoj Gori 1999. godine donet je Zakon o nevladinim organizacijama koji se odnosi na nevladina udruženja, nevladine fondacije i strane nevladine organizacije (*Sl. list RCG*, br. 27/99). Danom stupanja na snagu ovog zakona prestale su da važe odredbe Zakona o udruživanju građana iz 1990. koje se odnose na društvene organizacije i udruženja građana (*Sl. list SR CG*, br. 23/90, 26/90, 13/91; *Sl. list RCG*, br. 48/91, 17/92, 21/93, 27/94, 27/99). Crnogorski zakon o nevladinim organizacijama je vrlo koncizan (35 članova) i liberalan, ali baš zbog toga ne reguliše sva pitanja koja su od značaja za uređenje rada nevladinih organizacija i ostavlja ogromne mogućnosti različitim tumačenjima. Radi usklađivanja rada nevladinih organizacija s ovim Zakonom, u članu 33 propisuje se da su društvene organizacije i udruženja građana upisana u Registar društvenih organizacija i udruženja građana obavezne da se u roku od 6 meseci od dana stupanja na snagu ovog zakona preregistruju u nevladina udruženja. Ovakva preregistracija s ograničenim, vrlo kratkim rokom za ponovnu registraciju značajno je smanjila broj nevladinih organizacija u Crnoj Gori (samo 200 nevladinih organizacija je uspelo da se registruje, što je samo 15% od prethodnog broja).

Za ostvarivanje prava na slobodno udruživanje veoma je bitno kako je uređeno pitanje prestanka aktivnosti političke i sindikalne organizacije, odnosno osnova za njihovo brisanje iz registra. Član 18 Zakona o udruživanju građana SRJ i član 65 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije predviđaju da organizacija prestaje da postoji: a) odlukom organa utvrđenog statutom organizacije; b) ako broj članova organizacije padne ispod broja određenog za njeno osnivanje; c) ako se utvrdi da je organizacija prestala s radom (osim za političke organizacije u Srbiji), i d) ako je organizaciji zabranjen rad.

Predlog zakona o udruženjima RS (čl. 46) predviđa sedam razloga za prestanak udruženja. Pored četiri osnova koji su propisani ranijim zakonima, u Predlogu se predlažu tri nova: a) istekom vremena za koje je udruženje osnovano; b) ako se udruženje pripoji drugom udruženju ili podeli; i c) u slučaju stečaja. Predlog predviđa sprovođenje postupka likvidacije prilikom prestanka udruženja, osim u slučaju podele, pripajanja i stečaja. Nekoliko odredaba je gotovo istovetno rešenjima iz Zakona o preduzećima, čime se nevladine organizacije tretiraju kao društva kapitala, čime se opet pokazuje nerazumevanje za prirodu njihove delatnosti.

Prema članu 3 Predloga zakona o udruženjima ciljevi i delovanje udruženja ne mogu biti usmereni na nasilno menjanje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Republike Srbije i Savezne Republike Jugoslavije, kršenje ustavom zajemčenih sloboda i prava čoveka i građanina, izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske i druge netrpeljivosti i mržnje. Ukoliko su ciljevi i delatnosti udruženja suprotni članu 3 ministar pravde i lokalne samouprave Srbije rešenjem može zabraniti njen rad. Protiv rešenja ministra može se pokrenuti upravni spor. Sigurno da bi trebalo zabraniti rad organizaciji čija je delatnost usmerena na npr. „kršenje ustavom

zajemčenih sloboda i prava čoveka i građanina“, ali s obzirom da su razlozi za zabranu teška krivična dela ovakvo ovlašćenje bi pre trebalo da bude u rukama sudskih nego upravnih organa.

Crnogorski Zakon o nevladinim organizacijama kao način prestanka rada nevladinih organizacija, predviđa mogućnost zabrane njihovog rada. Zakon ne kaže ništa o tome ko može da zabrani rad i iz kojih razloga.

Konvencija MOR br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava u članu 4 izričito predviđa da administrativne vlasti ne mogu raspuštati niti suspendovati sindikalne organizacije. Nasuprot ovome, odluku o zabrani rada sindikalnih organizacija u Srbiji, kao i političkih i sindikalnih organizacija registrovanih na nivou SRJ, donosi opštinski organ uprave nadležan za unutrašnje poslove, odnosno savezno ministarstvo pravde (čl. 20 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 67 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije). Pri tom Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije, za razliku od Zakona o udruživanju građana SRJ, ne zahteva čak ni da rešenje kojim se izriče zabrana delovanja bude obrazloženo. Osim toga, oba zakona sadrže i veoma nepovoljnu odredbu, prema kojoj je organizacija dužna da prestane s radom danom dostavljanja rešenja, umesto danom pravosnažnosti rešenja. Protiv odluke o zabrani Zakon o udruživanju građana SRJ predviđa mogućnost pokretanja upravnog spora pred Saveznim sudom. Međutim, Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije ne predviđa nikakvu posebnu sudsku zaštitu.

Odluku o zabrani rada političkih organizacija u Srbiji donosi Vrhovni sud, na predlog javnog tužioca (čl. 12, st. 5 Zakona o političkim organizacijama Srbije). Na odluku Vrhovnog suda može se izjaviti žalba (čl. 13, st. 4). U Crnoj Gori, o zabrani političke organizacije ili udruženja građana odlučuje Ustavni sud, na predlog javnog tužioca ili organa uprave koji vodi registar organizacija (Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 44/95).

4.11.3. Udruživanje stranaca

Za razliku od PGP i EKPS, koji pravo na slobodu udruživanja garantuju „svima“, savezni i crnogorski ustav jamče ovo pravo samo „građanima“. Od njih se razlikuje Ustav Srbije, koji u skladu s međunarodnim instrumentima ne pravi razliku između građana i stranaca.

Ipak, zakonima se ne negira u potpunosti sloboda udruživanja stranaca. Crnogorski Zakon o udruživanju građana i srbijanski Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana dopuštaju osnivanje udruženja stranaca, ali ne i njihovih političkih i društvenih organizacija, uključujući sindikate. Udruženja stranaca su podvrgnuta posebnom režimu, koji je detaljnije regulisan saveznim Zakonom o kretanju i boravku stranaca (*Sl. list SFRJ*, br. 56/80). Prema članu 68, st. 1 ovog Zakona, „udruženja stranaca osnivaju se na osnovu odobrenja nadležnog organa“. Dozvolu za osnivanje udruženja stranaca koja se osnivaju radi delatnosti na teritoriji SRJ, kao i radi delatnosti na teritoriji Srbije, daje savezni odnosno republički organ unutrašnjih poslova (policija).

Prema crnogorskom Zakonu o nevladinim organizacijama, jedini uslov za aktivnost strane nevladine organizacije na teritoriji Crne Gore je upis u registar koji

vodi Ministarstvo pravde (član 19. Zakona o nevladinim organizacijama, *Sl. list RCG*, br. 27/99).

Osim što podleže veoma restriktivnom sistemu dozvola, pravo na slobodu udruživanja stranaca je dodatno veoma ograničeno zato što nije predviđena sudska zaštita. Prema srbijanskom i crnogorskom zakonu, ako policija odbije da izda dozvolu za osnivanje udruženja stranaca, odbije njegov upis u registar ili zabrani udruženje, moguće je uložiti žalbu vladi. Ali, protiv odluke vlade nije dozvoljeno voditi upravni spor (čl. 32 Zakona o udruživanju Crne Gore i čl. 70 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije). Prema crnogorskom Zakonu o nevladinim organizacijama može se voditi upravni spor (čl. 18).

Na saveznom nivou i u Republici Srbiji do sada nije postojao poseban pravni propis koji bi uređivao uslove delovanja inostranih nevladinih organizacija. Oktobra 2001. godine, Savezno ministarstvo pravde predstavilo je Nacrt zakona o delovanju inostranih nevladinih organizacija na teritoriji SRJ kako bi se stekao pravni osnov za delovanje ovih organizacija. Nacrt definiše inostranu nevladinu organizaciju kao pravno lice sa sedištem u drugoj državi, osnovano i registrovano po propisima te države radi ostvarivanja nekog zajedničkog ili opšteg interesa ili cilja, čije delovanje nema za cilj sticanje dobiti, a ima predstavništvo na teritoriji SRJ, odnosno u Republici Srbiji. Ove organizacije morale bi biti upisane u registar predstavništava inostranih nevladinih organizacija. Uslovi za upis su u skladu sa evropskim standardima izraženim u Evropskoj konvenciji o priznavanju pravnog subjektiviteta međunarodnih nevladinih organizacija od 24. aprila 1986.

4.11.4. Ograničenja

4.11.4.1. Zabrana organizacije. – Svi ustavi u SRJ zabranjuju političko i sindikalno organizovanje i delovanje, ako je ono usmereno na nasilno menjanje ustavom utvrđenog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti i nezavisnosti, kršenje ustavom zajamčenih sloboda i prava čoveka i građana i izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne i verske netrpeljivosti i mržnje (Ustav SRJ čl. 42, st. 1; Ustav Srbije čl. 44, st. 2; Ustav Crne Gore čl. 42). Ovakvo delovanje je inkriminisano i u krivičnom zakonodavstvu. Pri utvrđivanju pravne osnove ograničavanja političkog i sindikalnog delovanja polazi se od zahteva PGP i EKPS. Ovim uslovima savezni i crnogorski ustav dodaju i zabranu zbog izazivanja i „druge netrpeljivosti i mržnje“, koja se ne kvalifikuje. Ovo je formulacija pod koju se može podvesti bilo šta, uključujući i „netrpeljivost“ prema vladi, za koju bi se mogla optužiti opozicija. Jugoslovenski zakoni o slobodi udruživanja takođe predviđaju da se politička ili sindikalna organizacija može zabraniti ako deluje radi ostvarenja zakonom zabranjenih ciljeva.

Jugoslovenski pravni sistem ne prihvata načelo proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava i ne vodi računa da sva ograničenja moraju da budu „neophodna u demokratskom društvu“, kako zahtevaju PGP i EKPS u vezi sa slobodom udruživanja.

Postojeće zakonodavstvo nedozvoljeno proširuje mogućnost korišćenja zabrane rada organizacija i udruženja. Tako Zakon o udruživanju građana SRJ predviđa da se politička i sindikalna organizacija mogu zabraniti ne samo ako deluju na način koji nije u skladu sa zakonom, nego i s „ciljevima radi kojih su osnovani, ili utvrđenom programskom orijentacijom, odnosno programom političke organizacije“ (čl. 20).

Dakle, mogla bi da bude zabranjena, na primer, jedna politička organizacija koja se svojim programom deklarise kao rojalistička, a po oceni nadležnog organa ne postupa u skladu sa svojom monarhističkom orijentacijom. Ovakvo rešenje pruža mogućnost državnim organima da sami tumače program političke organizacije i procenjuju da li se ona ponaša u skladu s njim.

Zakon o političkim organizacijama Srbije predviđa u članu 12, st. 2 da se političkoj organizaciji može zabraniti rad ako prima u svoje članstvo maloletnike „i/ili ih zloupotrebi u političke svrhe“. Iako je cilj ovog rešenja zaštita maloletnika, formulacija „zloupotreba maloletnika u političke svrhe“ je široka i neodređena, i zahteva bližu pravnu kvalifikaciju.

4.11.4.2. Finansiranje političkih stranka. – Ustav SRJ u članu 41, st. 2 određuje da su „izvori prihoda političkih stranaka dostupni uvidu javnosti“. Finansiranje političkih stranaka regulisano je posebnim saveznim i republičkim zakonima (Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. list SRJ*, br. 73/00, Zakon o finansiranju političkih stranaka; *Sl. glasnik RCG*, br. 44/97, Zakon o finansiranju političkih stranaka; *Sl. glasnik RS*, br. 32/97). U sva tri zakona predviđeno je da se jedan deo budžeta svake godine odvajaju za finansiranje rada političkih stranaka (čl. 4 i čl. 5, st. 1 Zakona o finansiranju političkih stranaka SRJ; čl. 2, 3 i 4 Zakona o finansiranju političkih stranaka Crne Gore i čl. 2, 3 i 4 Zakona o finansiranju političkih stranaka Srbije).

Pored finansiranja iz budžeta, svi zakoni dozvoljavaju da stranke stiču sredstva i iz drugih izvora (čl. 2 i 8 Zakona o finansiranju političkih stranaka SRJ; čl. 2 i 8 Zakona o finansiranju političkih stranaka Crne Gore; čl. 2 Zakona o finansiranju političkih stranaka Srbije), ali se u saveznom i srbijanskom zakonu izričito zabranjuje sticanje sredstava od stranih država i drugih stranih lica, kao i od domaćih državnih organa i ustanova koje posluju sredstvima u državnoj imovini, od javnih preduzeća i od anonimnih priloga u iznosu većem od 5% od sredstava predviđenih saveznim budžetom za rad političkih stranaka (čl. 3 Zakona o finansiranju političkih stranaka SRJ; čl. 2 i 5 Zakona o finansiranju političkih stranaka Srbije).

Cilj ovih odredbi je izbegavanje uticaja stranih država na politiku u SRJ, ali ovakva mera nije u skladu s interesom koji se štiti. Odredbe zakona su preširoke i ne može se sa sigurnošću reći šta se npr. podrazumeva pod terminom „i drugih stranih lica“. Da li bi to npr. značilo da neki raniji jugoslovenski državljanin koji se odselio i uzeo državljanstvo neke druge države, ne može pomagati političke stranke u SRJ. Posebno treba imati u vidu da s obzirom na situaciju u našoj zemlji, gotovo je nemoguće da stranka opstane i izlazi na izbore od sredstava pribavljenim od članarina. Ovako preširoke i nejasne mere ne mogu se smatrati neophodnim u demokratskom društvu.

Mišljenja oko ovog rešenja su podeljena. Osnovno pitanje je da li se unapred može znati da su donacije strankama iz inostranstva uvek skopčane sa željom da se izvrši nedozvoljeni uticaj na njih. Izgleda da bi se bolji rezultati postigli konkretnom kontrolom namene tih sredstava ili zabranom finansiranja od strane inostranih vlada ili njihovih agencija.

Više o finansiranju političkih stranaka vidi u delu o političkim pravima I.4.14.2.

4.11.4.3. Ostala ograničenja. – Zakonom o udruživanju građana Crne Gore i Zakonom o političkim organizacijama Srbije predviđeno je da osnivači političkih i sindikalnih organizacija, odnosno samo političkih organizacija u Srbiji, ne mogu biti

lica koja su osuđivana za određena krivična dela, i to u vremenu od pet godina od dana izdržane, oproštene ili zastarele kazne (čl. 5 Zakona o udruživanju građana i čl. 5, st. 2 Zakona o političkim organizacijama). Krivična dela koja se pominju spadaju u kategoriju „krivičnih dela protiv društvenog uređenja i bezbednosti“. Uz to, prema crnogorskom zakonu to su i krivična dela protiv vojske SRJ, protiv čovečnosti i međunarodnog prava i protiv sloboda i prava čoveka i građanina, kao i izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti.

Udruženja se zabranjuju ako je njihova delatnost usmerena na nasilno rušenje ustavnog poretka, širenje rasne ili nacionalne mržnje i slično. U tom slučaju se kažnjava posledica – zabrana organizacije je krajnja sankcija za protivzakonitu delatnost koju ona sprovodi. Ali, ako udruženje osnivaju lica koja su bila osuđena za određena krivična dela i izdržala su kaznu, to ne mora nužno da znači da će se njihovo udruženje baviti protivzakonitom delatnošću. Na ovaj način u potpunosti se ukida pravo na slobodu udruživanja ovih lica, koje podrazumeva i pravo da osnivaju politička ili sindikalna udruženja. Postoje drugi načini praćenja rada političkih i sindikalnih organizacija i sprečavanja njihove protivzakonite delatnosti ili moguće protivzakonite delatnosti ranije osuđenih lica. Zabrana udruživanja ovim licima je najoštrija mera, koja sigurno nije neophodna u demokratskom društvu.

4.11.5. Ograničenje slobode udruživanja pripadnika vojske i policije

PGP i EKPS ovlašćuju države da zakonski mogu ograničiti vršenje prava na slobodno udruživanje pripadnika oružanih snaga i policije, a prema EKPS i pripadnika državne uprave (čl. 22, st. 2 PGP i čl. 11, st. 2). Jugoslovenski ustav i zakoni ustanovljavaju apsolutnu zabranu političkog i sindikalnog udruživanja u odnosu na profesionalne pripadnike vojske i policije. Prema Ustavu SRJ, „profesionalni pripadnici Vojske i policije Savezne Republike Jugoslavije nemaju pravo na sindikalno organizovanje“ i „ne mogu biti članovi političkih stranaka“ (Ustav SRJ, čl. 42, st. 2 i 3). Ova odredba je sadržana i u Zakonu o Vojsci Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 43/94) koji u članu 36 predviđa da „profesionalni vojnici, studenti vojnih akademija i učenici srednjih vojnih škola ne mogu biti članovi političkih stranaka, nemaju prava na sindikalno organizovanje i nemaju prava na štrajk“. Za razliku od ove opšte zabrane, stavom 2 istog člana je određeno da „vojnici za vreme služenja vojnog roka i pripadnici rezervnog sastava dok se nalaze na službi u Vojsci ne mogu učestvovati u aktivnostima političkih stranaka“.

Ustav Crne Gore ne predviđa zabranu sindikalnog organizovanja pripadnika policije ali u članu 41, st. 2 predviđa da „profesionalni pripadnici policije ne mogu biti članovi političkih stranaka“. Ustav Srbije ne sadrži odredbe koje bi regulisale slobodu udruživanja pripadnika policije.

Zabrana profesionalnim pripadnicima vojske i policije da budu članovi političkih stranaka je sporna jer isključuje iz političkog života jedan značajan segment stanovništva. U tom smislu, ona predstavlja ozbiljno ograničenje slobode udruživanja i slobode izražavanja. U Izveštaju o ljudskim pravima u Jugoslaviji za 1998, Beogradski centar je zauzeo stanovište da ovakva apsolutna zabrana nije u skladu s PGP i EKPS.⁴⁹ Međutim, Evropski sud za ljudska prava je u svojoj odluci *Rekvenji* (Rekvényi) *protiv*

⁴⁹ Vidi *Izveštaj 1998*, deo I.4.10.5.

Mađarske (App. No. 25390/94 (1999)), stao na stanovište da zabrana pripadnicima policije da se učlanjuju u političke stranke i učestvuju u političkim aktivnostima nije protivna članovima 10 (sloboda izražavanja) i 11 (sloboda udruživanja) EKPS. Imajući u vidu ovu odluku Evropskog suda, može se reći da jugoslovenska ustavna zabrana profesionalnim pripadnicima vojske i policije da budu članovi političkih stranaka u načelu predstavlja dozvoljeno ograničenje. Međutim, vojska i policija u SRJ u praksi nisu bile politički neutralne, dugo su se poistovećivale s vladajućim strankama i do oktobra 2000. su bile jedan od njihovih glavnih oslonaca.

U Izveštaju o ljudskim pravima u Jugoslaviji za 2000, Beogradski centra za ljudska prava je izneo stav da potpuna zabrana sindikalnog udruživanja pripadnicima vojske i policije predstavlja nedozvoljeno ograničenje slobode udruživanja, kao i slobode izražavanja. Potpuna zabrana bi ovim licima onemogućila da zaštite svoje interese vezane za rad i zbog toga ju je teško smatrati „neophodnom u demoratskom društvu“. Međutim, Evropska komisija za ljudska prava je stala na stanovište da potpuna zabrana sindikalnog udruživanja pripadnicima oružanih snaga, policije i državne uprave jeste u skladu s EKPS (*Savet sindikata državnih službi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, App. No. 11603/85, (1987)). Prema mišljenju Evropske komisije državama mora biti dato široko polje slobodne procene, kada osiguravaju zaštitu njihove nacionalne bezbednosti (vidi *Leander protiv Švedske*, A-116, 1985).

Personalna ograničenja slobode udruživanja su prema jugoslovenskim ustavima proširena i na neka druga lica, koja nisu predviđena međunarodnim instrumentima. Zbog toga ovakva ograničenja treba ceniti u svetlu opšte dozvoljenih ograničenja. Tako Ustav SRJ određuje da „sudije Saveznog ustavnog suda, sudije Saveznog suda, savezni državni tužilac ... ne mogu biti članovi političkih stranaka“ (čl. 42, st. 3 Ustava SRJ).⁵⁰ Ustav Srbije ne predviđa ovu zabranu, ali srbijanski Zakon o javnom tužilaštvu (*Sl. glasnik RS*, br. 43/91, čl. 7) i Zakon o sudovima (*Sl. glasnik RS*, br. 46/91, čl. 5) predviđaju da javni tužilac i zamenik javnog tužioca kao i sudija „ne mogu vršiti političku funkciju“.

Ograničenje slobode političkog organizovanja sudijama i javnim tužiocima ima za cilj zaštitu legitimnog interesa, a to je obezbeđenje nepristrasnog i nezavisnog sudstva, i preko toga zaštita javnog poretka. U tom smislu, ovo ograničenje se može smatrati neophodnim u demokratskom društvu, na isti način kao i zabrana političkog organizovanja profesionalnim pripadnicima vojske i policije. Sudstvo i tužilaštvo u Jugoslaviji u praksi nisu bili politički neutralni, već pod velikim uticajem vladajuće stranke. Potpuna negacija prava na političko organizovanje sudijama i javnim tužiocima ustanovljena Ustavom SRJ ipak predstavlja suviše radikalnu meru imajući u vidu da republički zakoni sadrže odredbe kojima se ovo pravo manje ograničava. Tako, u zakonima o tužilaštvu i sudovima Srbije, javnim tužiocima i sudijama se ne odriče pravo na političko organizovanje već im se ono ograničava, tako što im je zabranjeno vršenje političke funkcije. Još preciznije rešenje od ovoga je sadržano u Ustavu Crne Gore, u kojem je članom 41, st. 3 određeno da „sudije, sudije Ustavnog suda i državni tužiocci ne mogu biti članovi *organa* političkih stranaka“ (kurziv naš).

⁵⁰ Sudije najviših sudova u Srbiji bile su, međutim lojalne režimu do samog njegovog kraja. Neki od njih su kao članovi izbornih komisija optuženi za falsifikovanje rezultata predsedničkih izbora od 24. septembra 2000.

Zakon o radnim odnosima u državnim organima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 48/91) proširuje ograničenje slobode političkog organizovanja i na zaposlene u državnim organima i postavljena lica. Član 4, st. 3 ovog zakona predviđa da ta lica „ne mogu biti članovi organa političkih stranaka“. Ovo ograničenje je u skladu sa EKPS, koja dozvoljava ograničavanje vršenja prava na slobodno udruživanje i u odnosu na pripadnike državne uprave. Za razliku od Evropske konvencije, PGP predviđa takvo ograničavanje samo u odnosu na pripadnike vojske i policije, a ne i pripadnike državne uprave, te bi se i u ovom slučaju to ograničenje imalo ceniti u skladu s opštim uslovima za ograničenje slobode udruživanja. U tom pogledu ova je zabrana personalno suviše široko postavljena, jer se pod zaposlenim u državnim organima smatraju i prevodioci, daktilografi, bibliotekari i drugo tehničko osoblje koje tamo radi. Ne može se reći da postoji veliki društveni interes i da je „neophodno u demokratskom društvu“ da se ovim licima ne dozvoli da budu članovi organa političkih stranaka.

Ustav Crne Gore zabranjuje „političko organizovanje u državnim organima“ (čl. 41, st. 1). Isto tako, Zakon o državnoj upravi (*Sl. glasnik RS*, br. 20/92) u članu 6 određuje da je zabranjeno „u organima državne uprave osnivati političke stranke i druge političke organizacije ili pojedine njihove organizacione oblike“. Ova zabrana je u saglasnosti s međunarodnim standardima jer ima za cilj sprečavanje poistovećivanja državnih organa s bilo kojom političkom organizacijom.

4.11.6. Pravo na štrajk

Pravo na štrajk je garantovano članom 8, st. 1(d) PESK i članom 6, tač. 4 Evropske socijalne povelje, ali ga izričito ne garantuju ni PGP, ni EKPS.⁵¹

Jugoslovenski ustavi jamče pravo na štrajk. Prema Ustavu SRJ „zaposleni imaju pravo na štrajk radi zaštite profesionalnih i ekonomskih interesa, u skladu sa saveznim zakonom“ (čl. 57, st. 1; isto Ustav Crne Gore, čl. 54, st. 1). Ustav Srbije ne kaže šta se podrazumeva pod štrajkom, već samo da „zaposleni imaju pravo na štrajk u skladu sa zakonom“ (čl. 37 Ustava Srbije).

PESK predviđa da se pravo na štrajk „vrši saobrazno zakonima svake pojedine zemlje“, što dozvoljava uvođenje određenih ograničenja radi ublažavanja štetnog dejstva i posledica štrajka po javni poredak, ali se pri tom ne može negirati samo pravo na štrajk. U tom smislu je ograničavanje prava na štrajk u Ustavu SRJ određivanjem njegovih zakonitih ciljeva, a to su zaštita profesionalnih i ekonomskih interesa, dozvoljeno sa stanovišta međunarodnih standarda.

Prema Ustavu SRJ član 57, st. 2, „pravo na štrajk se može ograničiti saveznim zakonom kad to zahtevaju priroda delatnosti ili javni interes“. Zakonom o štrajku (*Sl. list SRJ*, br. 29/1996) ustanovljen je poseban režim štrajka „u delatnostima od javnog interesa ili u delatnostima čiji bi prekid rada zbog prirode posla mogao da ugrozi život i zdravlje ljudi ili da nanese štetu velikih razmera“ (čl. 9, st. 1). Pod delatnostima od

⁵¹ Za razliku od Komiteta za ljudska prava, koji je u jednoj kontroverznoj odluci zauzeo stav da pravo na štrajk nije obuhvaćeno pravom na slobodu udruživanja garantovanim PGP (*Alberta Union protiv Kanade*, No. 18/1982), Evropski sud za ljudska prava je priznao značaj prava na štrajk u ostvarivanju slobode sindikalnog udruživanja, ali njegova sadržina još nije razrađena u praksi Suda (*Schmidt i Dahlstrom protiv Švedske*, A-21, 1976). Komitet MOR za slobodu udruživanja je takođe zauzeo stav da pravo na štrajk, koje se ne pominje izričito u Konvenciji MOR br. 87, predstavlja legitiman i suštinski (*essential*) način na koji sindikati ostvaruju interese zaposlenih (No. 118/1982, st. 2.3).

javnog interesa se smatraju i delatnosti od značaja za odbranu i bezbednost SRJ, kao i poslovi neophodni za izvršavanje međunarodnih obaveza (čl. 10, st. 3). U ovakvim delatnostima pravo na štrajk se može ostvariti ako se ispune posebni uslovi, a to je da se „obezbedi minimum procesa rada koji obezbeđuju sigurnost ljudi i imovine ili je nezamenjiv uslov života i rada građana ili rada drugog preduzeća“ (čl. 10, st. 1) ili izvršavanje poslova od značaja za odbranu SRJ i međunarodne obaveze SRJ. Ovaj minimum procesa rada utvrđuje direktor, a za javne službe i javna preduzeća osnivač, i to na način utvrđen opštim aktom poslodavca, u skladu s kolektivnim ugovorom (čl. 10, st. 3).

Nesumnjivo je da postoji potreba za posebnim režimom za štrajk u delatnostima od posebnog značaja za normalno funkcionisanje države, ali bi ona morala da se zadovoljava na drugačiji način. Mora se prihvatiti nužnost minimuma procesa rada u vitalnim postrojenjima i samo u nekim delatnostima. Pravila kojima se određuje taj minimum morala bi biti vrlo restriktivna, ali u odnosu na poslodavce a ne radnike. Način na koji je taj poseban režim formulisan postojećim Zakonom o štrajku definiše minimum procesa rada tako široko da je pitanje da li do štrajka uopšte može doći, odnosno da li štrajk može imati bilo kakvog dejstva. Uz to, široke formulacije kao „izvršavanje međunarodnih obaveza“ omogućavaju da se štrajk u nekim situacijama i potpuno zabrani, jer delatnost jednog preduzeća može u potpunosti biti okrenuta izvozu. Ovako ustanovljeni režim štrajka u određenom obimu negira samo pravo na štrajk.

Prema Ustavu SRJ, „zaposleni u državnim organima, profesionalni pripadnici vojske i policije nemaju pravo na štrajk“ (čl. 57, st. 3 Ustava SRJ). Istu odredbu u odnosu na zaposlene u državnim organima i profesionalne pripadnike policije sadrži i Ustav Crne Gore (čl. 54, st. 2). Budući da Ustav Srbije ne sadrži ovakvu odredbu, jedino ispravno tumačenje bi bilo da zaposleni u državnim organima i pripadnici policije na republičkom nivou imaju pravo na štrajk. Prema članu 8, st. 2 PESK, nacionalnim zakonodavstvom se mogu ustanoviti ograničenja prava na štrajk pripadnika oružanih snaga, policije ili državne uprave. Kao i prilikom korišćenja istog ovlašćenja u odnosu na pravo na političko i sindikalno udruživanje od strane pripadnika vojske i policije, Ustav SRJ je ovim kategorijama zaposlenih umesto ograničenja uveo zabranu i u potpunosti onemogućio ostvarenje prava na štrajk. Posledica ovog represivnog rešenja je i odredba Zakona o štrajku prema kojoj zaposlenom u državnom organu, pripadniku Vojske SRJ i pripadniku policije prestaje radni odnos ako se ustanovi da je organizovao štrajk ili učestvovao u njemu (čl. 18).

4.12. Pravo na mirno uživanje imovine

Čl. 1 Prvog protokola uz EKPS:

Svako fizičko i pravno lice ima pravo na neometano uživanje svoje imovine. Niko ne može biti lišen svoje imovine, osim u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim načelima međunarodnog prava.

Prethodne odredbe, međutim, ni na koji način ne utiču na pravo države da primenjuje zakone koje smatra potrebnim da bi regulisala korišćenje imovine u skladu s opštim interesima ili da bi obezbedila naplatu poreza ili drugih dažbina ili kazni.

Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava, član 1 Prvog protokola uz EKPS u suštini garantuje svakome pravo na imovinu, odnosno pravo da se poseduje i

upotrebljava imovina i da se njome neometano raspolaže (*Hentrich protiv France*, 1994, A-296).

4.12.1 Opšte

Ustav SRJ jamči pravo svojine „u skladu sa ustavom i zakonom“ (čl. 51). Prema članu 69, st. 3:

Niko ne može biti lišen svojine, niti mu se ona može ograničiti, osim kada to zahteva opšti interes utvrđen u skladu sa zakonom, uz naknadu koja ne može biti niža od tržišne.

Slična garancije prava svojine postoje i u Ustavu Crne Gore (čl. 45) i Ustavu Srbije (čl. 34 i 63). Ove formulacije jugoslovenskih ustava prate međunarodne standarde. Naročito je važno da se garantuje da do lišenja svojine može doći samo radi zadovoljenja opšteg (javnog) interesa, koji mora biti utvrđen na osnovu zakona, kao i da se u tom slučaju vlasniku mora isplatiti tržišna naknada.

Nadležnost u uređivanju svojinskih odnosa u SR Jugoslaviji je podeljena, tako da federacija preko svojih organa reguliše osnove svojinsko – pravnih odnosa, dok su ostala pitanja u nadležnosti republika članica (čl. 77, st. 5 Ustava SRJ). Najvažniji zakonski akt na saveznom nivou je Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa (*Sl. list SFRJ*, br. 6/80, 36/90; *Sl. list SRJ*, br. 29/96). Ovde će biti uzete u obzir samo one oblasti pozitivnopravnog zakonodavstva koje su u nesaglasnosti s međunarodnim standardima.

4.12.2. Eksproprijacija

Srbijanski Zakon o eksproprijaciji (ZOE, *Sl. glasnik RS*, br. 53/95) reguliše ograničenja i oduzimanje prava svojine na nepokretnostima, koji predstavljaju najozbiljnije oblike mešanja u pravo na mirno uživanje imovine.

ZOE predviđa mogućnost da korisnik eksproprijacije stupi u posed nepokretnosti i pre dana pravosnažnosti rešenja o naknadi, odnosno pre zaključenja sporazuma o naknadi, ako Ministarstvo finansija proceni da bi to bilo neophodno zbog hitnosti izgradnje određenog objekta ili izvođenja radova (čl. 35, st. 1). Zbog nedovoljne određenosti formulacije „hitnost izgradnje određenog objekta ili izvođenja radova“, ova odredba pruža široka ovlašćenja Ministarstvu finansija i nije dovoljno precizna da bi ispunila uslov zakonitosti u skladu s evropskim standardima. Naime, prema praksi EKPS, da bi se zadovoljio uslov zakonitosti, zakon mora da bude pristupačan, predvidljiv (dovoljno precizan u datim okolnostima) i mora da pruža zaštitu od samovolje u odlučivanju državnih organa.

Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava, kod svakog mešanja u pravo na mirno uživanje imovine neophodno je uspostaviti ravnotežu između javnog interesa, s jedne strane, i prava pojedinaca, s druge strane. Ozbiljnost državnog mešanja (oduzimanje imovine ili ograničenje njenog uživanja) treba da odredi opravdavajuće okolnosti i neophodnu naknadu. Međutim, to ne znači da se pitanje novčane naknade postavlja samo u slučaju oduzimanja imovine, već se naknada može tražiti i kada je reč o ograničenjima manjeg intenziteta (*Sporrong and Lonnroth protiv Sweden*, A 52, 1982).

Član 20 ZOE ne predviđa obavezu vlade Srbije da, kada utvrđuje postojanje opšteg interesa za eksproprijaciju, uzme u obzir i interes vlasnika nepokretnosti, niti da ispita da li njegov interes da zadrži nepokretnost i bavi se dotadašnjom delatnošću

eventualno preteže nad opštim interesom. Način donošenja odluke Vlade Srbije o utvrđivanju postojanja javnog interesa pokazivao je da se pojedinačni interes zaista nije uvažavao.

Individualni interes je ugrožen i u postupku pred opštinskim organima koji donose rešenje o eksproprijaciji. U većini slučajeva u ovoj fazi vlasniku je zabranjena gradnja na nepokretnosti, a takođe mu je otežano i raspolaganje zbog toga što se zabeležba eksproprijacije unosi u katastar nepokretnosti ili druge zemljišne knjige. ZOE ne predviđa vremenski rok u kome se ova faza postupka mora okončati, niti je predviđena mogućnost davanja materijalne naknade štete vlasniku u slučaju da ona predugo traje. Dosadašnje iskustvo govori da se vlasnik u takvom nezavidnom položaju mogao naći i duže od 10 godina. Razlog je pre svega bio opšta preopterećenost i neefikasnost sudskog sistema, a često i interes korisnika eksproprijacije da odugovlači s postupkom dok ne pribavi sredstva za preduzimanje radova i isplatu naknade.

Slična je situacija i onda kada je doneto rešenje o eksproprijaciji, a naknada još uvek nije utvrđena. Položaj (sada već bivšeg) vlasnika ekspropriisane nepokretnosti je još lošiji zbog toga što je korisnik eksproprijacije stekao pravo svojine na nepokretnosti, a on ima samo njen faktički posed. Povrh toga, ako se primeni član 35, st. 1 ZOE, on gubi i ovaj vid sigurnosti, a da mu se pri tom naknada ne isplaćuje. I ova faza je mogla trajati i preko 10 godina. U praksi je način utvrđivanja iznosa naknade i sporost njene isplate dovodio do toga da vlasnik ekspropriisane nepokretnosti na kraju primi znatno manji iznos od tržišne vrednosti, propisane čl. 44 ZOE.

Odredbе člana 44 ZOE, kojima se propisuju način i kriterijumi za utvrđivanje naknade za ekspropriisanu nepokretnost, prestale su da važe odlukom Saveznog ustavnog suda (*Sl. list SRJ*, br. 16/01).

4.12.3. Promet nepokretnosti

Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti (ZPUN, *Sl. glasnik SRS*, br. 30/89) stupio je na snagu 14. aprila 1991. godine u trajanju od 10 godina. Tokom 2001. godine istekla je njegova važnost, tako da se od 15. aprila 2001. godine zakon više ne primenjuje.⁵² ZPUN je predviđao da je za svaki akt prometa nepokretnosti u užoj Srbiji i na Kosovu neophodno odobrenje Ministarstva finansija. Prestankom važenja zakona, za kupoproduju nepokretnosti više nije neophodno odobrenje Ministarstva finansija.⁵³

Tokom primene zakona, odobrenje na promet nepokretnosti davano je u slučaju kada se prometom ne utiče na promenu nacionalne strukture stanovništva ili iseljavanje pripadnika određenog naroda, odnosno narodnosti i kad taj promet ne izaziva nespokojstvo, odnosno nesigurnost ili neravnopravnost kod građana drugog naroda ili narodnosti (čl. 3).

ZPUN nije jasno predviđao uslove za davanje odobrenja za promet nepokretnosti, čime su bila data izuzetno široka diskreciona ovlašćenja Ministarstvu finansija, što je potencijalno prodavca stavljalo u položaj potpune neizvesnosti.⁵⁴

⁵² Uredbom UNMIK 1999/10, od 13. oktobra 1999. godine ovaj Zakon je stavljen van snage za teritoriju Kosova.

⁵³ Iako formalni akt koji ovo potvrđuje nije donet, sudovi u praksi više ne traže odobrenje Ministarstva finansija za overu ugovora o kupoproduji nepokretnosti.

⁵⁴ Opširnije o ovome vidi *Izveštaj 2000*.

4.12.4. Nasleđivanje

Prema Zakonu o nasleđivanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 46/95), vojni obveznik koji napusti zemlju u cilju izbegavanja njene odbrane, a ne vrati se u zemlju do ostaviočeve smrti, smatra se nedostojnim za nasleđivanje (čl. 4, tač. 5). Kako je SRJ od početka ratnih sukoba na teritoriji bivše SFRJ insistirala na činjenici da nije u ratu, nejasno je da li je ova odredba namenjena budućnosti ili će se odnositi na lica koja su odbila da učestvuju u ovim sukobima. Međutim, jasno je da, nezavisno od prihvaćenog tumačenja, ova odredba predstavlja drastičnu povredu kako prava vlasnika da raspolaže svojinom za slučaj smrti tako i nelegitimno ograničenje prava na nasleđivanje, koje ni po kojoj osnovi ne može da predstavlja opasnost za „odbranu države“.⁵⁵

Sličnu odredbu sadrži crnogorski Zakon o nasleđivanju koji predviđa da osoba koja je počinila krivično delo upereno protiv državnog uređenja, bezbednosti i nezavisnosti zemlje ili njene odbrambene snage može biti isključena iz nasledstva (čl. 42, st. 3).

4.12.5. Promene oblika svojine u korist državne svojine

Neposredno nakon pobede demokratskih snaga na lokalnim izborima od 1996. godine, republička vlast, koja je trajala sve do 2000, na brzinu je usvojila propise koji su omogućili centralizovano podržavljenje društvene i opštinske svojine, s ciljem da se novim lokalnim vlastima onemogući upravljanje i raspolaganje takvom imovinom.

Zakon o sredstvima u svojini Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 54/96) pod sredstvima u državnoj svojini podrazumeva sva sredstva stečena od državnih organa, od organa i organizacija jedinica teritorijalne autonomije i lokalne samouprave, tj. opština, javnih službi i drugih organizacija čiji je osnivač Republika, odnosno teritorijalna jedinica, kao i sva druga sredstva odnosno prihode ostvarene na osnovu ulaganja državnog kapitala. Pored toga, Zakon je lokalne vlasti ograničavao u pravu raspolaganja imovinom, jer je za otuđenje nepokretnosti koje koriste javne službe bila potrebna saglasnost Vlade Republike Srbije (čl. 8).

Prethodna vlast je i uredbama vršila promenu oblika svojine. Najbolji primer za to je slučaj Borba. Bivša Savezna vlada je uredbom promenila oblik svojine ove izdavačke kuće. Do tada je Borba bila preduzeće u društvenoj svojini, a uredbom je postala savezna javna ustanova u državnoj svojini (Uredba Savezne vlade o Saveznoj javnoj ustanovi Borba, *Sl. list SRJ*, br. 15/97).

Posle donošenja Zakona o svojinskoj transformaciji (*Sl. glasnik RS*, br. 32/97) i neadekvatnih rešenja koja je predviđao, tokom 2001. godine donet je Zakon o izmenama i dopunama Zakona o svojinskoj transformaciji (*Sl. glasnik RS*, br. 10/01). Ovim zakonom je predviđeno da se odredbe člana 6, stav 1 tačka 1 i 2, kao i glava II koja uređuje autonomnu transformaciju, neće primenjivati do donošenja novog zakona kojim će se urediti svojinska transformacija, a najduže 6 meseci od dana stupanja na snagu ovog zakona. Tokom 2001. godine donet je Zakon o privatizaciji (*Sl. glasnik RS*, br. 38/01) koji uređuje osnove i postupak promene vlasništva društvenog, odnosno

⁵⁵ Tokom 2001. godine nije bilo inicijative za ocenu ustavnosti ove odredbe.

državnog kapitala. Danom njegovog donošenja prestao je da važi Zakon o svojinskoj transformaciji.

Savezni ustavni sud doneo je u 2001. godini odluku kojom je utvrdio da odredba člana 26, stav 5 Zakona o građevinskom zemljištu nije saglasna sa Ustavom SRJ, jer su na osnovu te odluke državni organi i organizacije oslobođeni obaveze plaćanja naknade za gradsko građevinsko zemljište u državnoj svojini. Sud je utvrdio da je time povređen princip jednake pravne zaštite svih oblika svojine. Osim toga, Sud je stao na stanovište da se navedenom odredbom građani dovede u neravnopravan položaj u pogledu obaveze plaćanja naknade za korišćenje gradskog građevinskog zemljišta, budući da građani kojima je građevinsko zemljište nacionalizovano postaju samo korisnici tog zemljišta i dužni su da plaćaju naknadu za njegovo korišćenje (*Sl. glasnik RS*, br. 23/01).

4.12.6. Povraćaj bespravno oduzete imovine i obeštećenje ranijih vlasnika

Iako su denacionalizacija i obeštećenje ranijih vlasnika jedno od važnih pitanja tranzicije, ovo pitanje još nije sveobuhvatno rešeno u SRJ.

Tokom 2001. godine usvojena su tri zakona kojima se uređuju uslovi i postupak sprovođenja privatizacije društvenog i državnog kapitala pravnih lica sa sedištem na teritoriji Republike Srbije (Zakon o privatizaciji, Zakon o agenciji za privatizaciju, Zakon o akcijskom fondu, *Sl. glasnik RS*, br. 38/01).

U pogledu privatizacije nacionalizovane imovine, član 61, stav 2 Zakona o privatizaciji precizira da se ova imovinska masa neće posebno izdvajati u procesu privatizacije, ali predviđa da će iznos od 5% od ukupne vrednosti ostvarene prodajom kapitala, poslužiti, uz druge budžetske prihode, za isplatu naknade licima kojima je ta imovina oduzeta. Za sada je nemoguće govoriti o efikasnosti ove zakonske odredbe, s obzirom na to da donošenje zakona koji će preciznije urediti pitanje povraćaja nacionalizovane imovine i obeštećenja ranijih vlasnika tek predstoji.

Skupština SRJ donela je Zakon o ukidanju Ukaza FNRJ o oduzimanju državljanstva i imovine porodici Karađorđević (*Sl. list SRJ*, broj 9/01). Tim zakonom stavljen je van snage i deo ukaza koji je bio osnov za konfiskaciju imovine porodice Karađorđević. Član 2 istog Zakona predviđa da će se uslovi za povraćaj konfiskovane imovine urediti posebnim zakonom.

Kako je prema jugoslovenskom pravu za sticanje svojine potreban pravni osnov i *modus* (način), ovim zakonskim rešenjem je taj pravni osnov u principu stvoren (ukidanjem pravnog osnova kojim je svojina konfiskovana) ali nije ustanovljen modus, odnosno on je ostavljen da bude utvrđen posebnim zakonom. Umesto posebnog zakona, Savezna vlada je donela odluku (E.P. br. 132 od 12. jula 2001. godine) kojom je imovina umesto u *svojini* stavljena na *korišćenje* princu Aleksandru II Karađorđeviću i ostalim članovima porodice Karađorđević. Ovim je stvorena jedna pravno nejasna situacija. Naime, nije jasno ko je sada titular prava svojine na toj imovini, jer više u principu nema pravnog osnova da ona pripada državi ali navodno nema ni modusa da pripada porodici Karađorđević.

Osim što je reč o jednoj nespretnoj pravnoj konstrukciji čija nejasnoća ugrožava pravnu sigurnost prava na imovinu, ovo rešenje otvara i pitanje diskriminacije ostalih građana u odnosu na porodicu Karađorđević. Nejasno je, naime, koji bi bio javni interes koji opravdava da porodica Karađorđević ima poseban tretman u odnosu na ostale

građane kojima je imovina takođe bila konfiskovana. Izgleda da se radi o rešenju motivisanom dnevnom politikom koje uspostavlja loš presedan da vlast i u buduće može pojedinačnim odlukama na diskrecioni način rešavati pitanje povraćaja konfiskovane imovine, kršeći time načelo jednakosti građana i zabrane diskriminacije i izbegavajući da donese sveobuhvatno rešenje za ovaj veoma ozbiljan i kompleksan problem.

4.13. Prava pripadnika manjina

Član 27 PGP:

U državama gde postoje etničke, verske ili jezičke manjine, lica koja pripadaju tim manjinama ne mogu biti lišena prava da imaju, zajedno sa drugim članovima svoje grupe, svoj posebni kulturni život, da ispoljavaju i upražnjavaju svoju sopstvenu veru ili da se služe svojim jezikom.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

Jugoslovenski ustavi jemče određena manjinska prava. Poređenje tih ustava međutim ukazuje da među njima postoje suštinske razlike, jer su različiti pristupi manjinskim pravima. Vrsta manjinskih prava i stepen njihove zaštite su različito određeni. Ustav Srbije, za razliku od saveznog Ustava, ne sadrži poseban član koji na uopšten način garantuje manjinska prava i njihovu zaštitu. Ustav Crne Gore pak, u odnosu na Ustav SRJ i Ustav Srbije, preciznije i celovitije reguliše manjinska prava i njihovu zaštitu.

Velike razlike među jugoslovenskim ustavima postoje i u pogledu međunarodno garantovanih manjinskih prava. Naime, Ustav SRJ u članu 10 predviđa da se priznaju u jamče slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje međunarodno pravo, što se može tumačiti kao izjednačavanje pravne snage manjinskih prava koja su garantovana instrumentima međunarodnog prava sa onima koja su proklamovana Ustavom SRJ. Inače, SRJ je pristupila Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope,⁵⁶ a pristupanje Evropskoj povelji o regionalnim ili manjinskim jezicima je u toku. Za razliku od takvog rešenja, Ustav Srbije u članu 3 proklamuje da se nacionalna prava jamče i priznaju (samo) Ustavom. Izložena neusklađenost ustavnih odredbi ne samo da može da dovede do uživanja različitih prava, već rađa i mogućnost različitih načina i nivoa pravne zaštite manjinskih prava.

Različiti načini zaštite manjinskih prava na saveznom nivou i u Republici Srbiji mogu proisteći i iz različitog zakonskog regulisanja te materije. Odredbe oba Ustava omogućavaju da se zakonom može propisati način ostvarivanja prava i sloboda, i u skladu sa tim i manjinskih prava, koje ti ustavi garantuju. Nesumnjivo je da Ustav SRJ ima veću pravnu snagu od republičkih ustava, baš kao što i savezni zakoni imaju veću pravnu snagu od republičkih zakona, ali u materiji manjinskih prava nema posebnog saveznog zakona koji bio normativno razradio odredbe Ustava SRJ o manjinskim pravima, pa je način ostvarivanja manjinskih prava uglavnom propisan republičkim

⁵⁶ Savezna skupština zakonom je potvrdila Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina 3. decembra 1998. (*Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 6/98). Međutim, neposredno nakon potvrđivanja Okvirne konvencije ratifikacioni instrumenti nisu deponovani kod Saveta Evrope. Takav postupak SRJ je pravdala stavom da nije članica Saveta Evrope a od Saveta Evrope nije ni bila pozvana da pristupi navedenoj Konvenciji. Posledica se sastojala u tome da SRJ nije bila obavezana Okvirnom konvencijom na međunarodnom planu. Nakon demokratskih promena SRJ je pozvana da pristupi i deponovani su ratifikacioni instrumenti.

zakonodavstvom. U doba pisanja ovog izveštaja pokrenut je zvanični postupak donošenja Saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina. Prilikom razmatranja pojedinih manjinskih prava u okviru ovog izveštaja biće predočena i rešenja iz Nacrta zakona o zaštiti nacionalnih manjina.

Pravo na očuvanje identiteta manjina garantuje se članom 11 saveznog Ustava:

Savezna Republika Jugoslavija priznaje i jamči slobode i prava nacionalnih manjina na očuvanje, razvoj i izražavanje njihove etničke, kulturne, jezičke i druge posebnosti, kao i na upotrebu nacionalnih simbola, u skladu sa međunarodnim pravom.

Sličnu odredbu sadrži i Ustav Crne Gore koji u članu 67, st. 1 jamči pripadnicima nacionalnih i etničkih grupa zaštitu nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i verskog identiteta. Očuvanje identiteta manjina se u Ustavu Srbije ne spominje eksplicitno, ali se obaveza zaštite manjina može posredno izvesti tumačenjem člana Ustava koji garantuje „lična, politička, *nacionalna*, ekonomska, socijalna, kulturna i druga prava čoveka i građanina“ (kurziv naš; čl. 3, st. 2). Nesumnjivo je da je izloženo rešenje iz Ustava Srbije jezički šturo i nedovoljno za ustavnopravno regulisanje manjinskih prava u višenacionalnoj državi kakva je Republika Srbija.

U vezi sa očuvanjem nacionalnog identiteta je i sloboda izražavanja nacionalne pripadnosti i proklamovanje da niko nije dužan da se izjašnjava o svojoj nacionalnoj pripadnosti (čl. 46 Ustava SRJ). Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina tome dodaje da niko ne sme pretrpeti štetu od svog opredeljenja ili izražavanja svoje nacionalne pripadnosti ili od uzdržavanja od takvog činjenja.

Osim opštih odredbi o manjinskim pravima jugoslovenski ustavi sadrže i posebne odredbe o pojedinim pravima. U mnogim slučajevima zakonska razrada tih prava nije ujednačena.

Ustav SRJ garantuje slobodu upotrebe manjinskih jezika. Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina precizira da je reč o pravu na slobodnu, privatnu i javnu upotrebu jezika i pisma. Izložena odredba Nacrta zakona o zaštiti nacionalnih manjina izražava nameru da se postupa u skladu sa članom 7 Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima kojoj SRJ treba da pristupi.

Svi jugoslovenski ustavi garantuju pravo na službenu upotrebu manjinskih jezika i pisama. Tako, prema Ustavu SRJ (čl. 15, st. 2):

Na područjima Savezne Republike Jugoslavije *gde žive nacionalne manjine* u službenoj upotrebi su i njihovi jezici i pisma, u skladu sa zakonom (kurziv naš).

Istovetnu odredbu sadrži i Ustav Srbije (čl. 8, st. 2), dok Ustav Crne Gore restriktivnije proklamuje pravo na službenu upotrebu jezika vezujući ga samo za opštine *u kojima većinu ili značajan deo* stanovništva čine pripadnici nacionalnih i etničkih grupa. U Srbiji je pravo na službenu upotrebu jezika i pisma razrađeno Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma (*Sl. glasnik* RS, br. 45/91). Prema ovom Zakonu, odluku o tome da li će jezici manjina biti u službenoj upotrebi donose opštine na čijem području žive manjine. Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma Srbije nije predvideo kriterijume koje bi opštine morale uvažavati kada utvrđuju koji će jezik biti u službenoj upotrebi. Ovaj nedostatak je doveo do toga da u opštinama postoje različita rešenja za

ovo pitanje.⁵⁷ Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina predviđa da će se jezik i pismo nacionalne manjine uvesti u službenu upotrebu u jedinici lokalne samouprave u kojoj učešće pripadnika manjina u ukupnom stanovništvu na tom području, prema zvaničnim rezultatima popisa stanovništva, premašuje 20%, uz mogućnost održavanja postojeće službene upotrebe jezika i pisma dokle god učešće pripadnika manjina u ukupnom stanovništvu na području neke jedinice lokalne samouprave premašuje 5%. Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma Republike Srbije u članu 19 propisuje:

Na područjima na kojima su u službenoj upotrebi i jezici narodnosti, nazivi mesta i drugi geografski nazivi, nazivi ulica i trgova, nazivi organa i organizacija, saobraćajni znaci, obaveštenja i upozorenja za javnost i drugi javni natpisi ispisuju se i na jezicima narodnosti.

Odredbom člana 7 ovaj Zakon ne dozvoljava da se geografski nazivi i lična imena sadržana u javnim natpisima, zamenjuju drugim nazivima, odnosno imenima, već određuje da se oni samo ispisuju na jezicima manjina, u skladu sa njihovim pravopisom. Tumačenje takve odredbe vodi zaključku da se zvanični geografski nazivi i lična imena sadržani u javnim natpisima na srpskom jeziku, ne smeju zameniti tradicionalnim nazivima i imenima iz manjinskog jezika, već da je samo dozvoljena upotreba ortografije manjinskih jezika. Pri takvom tumačenju, tradicionalni nazivi i imena iz manjinskog jezika ne bi smeli biti javno upotrebljeni čak i ukoliko predstavljaju prevod zvaničnih geografskih naziva i ličnih imena sadržanih u javnim natpisima na srpskom jeziku. Ustavni sud Srbije u svojoj praksi potvrđuje ovakvo tumačenje. U tri svoje odluke od 25. januara 2001. godine Ustavni sud Srbije je stao na stanovište da „navedena odredba Zakona ne dopušta zamenjivanje geografskih naziva izvornim nazivima na jeziku narodnosti, a iz zakonske formulacije da se nazivi „ispisuju na jeziku narodnosti u skladu sa pravopisom tog jezika „proizilazi da je isključena i mogućnost prevođenja geografskih naziva.“ (*Sl. glasnik RS*, br. 10/01, Odluke Ustavnog suda Republike Srbije od 25. januara 2001. godine; IU-111/93; IU64/94; IU350/93). Izloženo tumačenje Ustavnog suda Srbije suštinski obesmišljava službenu upotrebu manjinskih jezika u sferi ispisivanja geografskih naziva svodeći je samo na upotrebu ortografije manjinskih jezika. Nesumnjivo je da takvim tumačenjem Ustavni sud Srbije ne samo da produbljuje neusklađenost odredbi člana 7 i člana 19 Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma Republike Srbije, već stvara pravnu osnovu da se svaka upotreba manjinskog jezika pri ispisivanju naziva mesta i drugih geografskih naziva proglašeni nedopuštenim zamenjivanjem, odnosno promenom naziva (npr. dopušteno je ispisivanje naziva Szenta za Sentu, ali nije dopušteno i Zenta). Pripadnici manjina su nezadovoljni takvim rešenjem tim pre što su se tradicionalni nazivi u prethodnim periodima slobodno upotrebljavali. Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina u okviru norme posvećene službenoj upotrebi jezika i pisma predviđa dvojezično ispisivanje naziva toponima.

Pravo na školovanje na jeziku manjina garantuju sva tri jugoslovenska ustava (čl. 46, st. 1 Ustava SRJ; čl. 32, st. 4 Ustava Srbije; čl. 68 Ustava Crne Gore). Republički zakoni donekle različito regulišu način ostvarivanja ovog prava.

⁵⁷ Miroslav Samardžić, *Položaj manjina u Vojvodini*, Beograd, 1998.

Prema crnogorskom Zakonu o osnovnoj školi (*Sl. list RCG*, br. 34/91) nastava na albanskom jeziku će se održavati u školama koje se nalaze „na područjima na kojima živi veći broj pripadnika albanske narodnosti“ (kurziv naš).

U Srbiji je mogućnost odvijanja nastave na manjinskim jezicima preciznije postavljena: ako se prijavi više od 15 učenika, nastava se mora održavati na manjinskom jeziku (Zakon o osnovnim školama Srbije, *Sl. glasnik RS* br. 50/92). Prema odredbi člana 5 istog Zakona, ukoliko se za nastavu na manjinskom jeziku prijavi manje od 15 učenika, nastava se može odvijati na manjinskom jeziku uz saglasnost ministra prosvete. Nastava može da se odvija samo na jezicima manjina ili dvojezično. Ukoliko se nastava izvodi samo na manjinskom jeziku, utoliko je obavezno i pohađanje nastave srpskog jezika.

Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina predviđa da se pravo na obrazovanje na maternjem jeziku ostvaruje u javnim ustanovama predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja. Ostvarivanje ovog prava će u SRJ, i po usvajanju saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina, moći da bude uslovljeno određenim minimalnim brojem učenika, ali će novinu predstavljati zakonska odredba prema kojoj taj broj neće smeti da bude veći od minimalnog broja učenika koji je zakonom propisan za izvođenje odgovarajućih oblika nastave i obrazovanja. U izradi nastavnih planova i programa za nastavu na manjinskim jezicima učestvovaće predstavnici nacionalnih manjina posredstvom svojih nacionalnih saveta.

Ustav SRJ i Ustav Crne Gore garantuju pripadnicima manjina i pravo na informisanje, odnosno javno obaveštavanje na manjinskom jeziku (čl. 46, st. 2 Ustava SRJ i član 68 Ustava Crne Gore). Ustav Srbije ne garantuje ovo pravo.

Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina predviđa da će država u programima radija i televizije javnog servisa obezbediti informativne, kulturne i obrazovne sadržaje na jeziku nacionalne manjine. Štaviše, ostavljena je mogućnost osnivanja radio i televizijskih stanica koje bi u potpunosti svoj program emitovale na jezicima manjina. Uključivanje predstavnika manjina u rukovodstva medija koja svoj program emituju i na jezicima manjina će biti regulisano posebnim republičkim propisima jer je to materija koja po saveznom Ustavu spada u nadležnost republika članica.

Ustav SRJ garantuje pripadnicima nacionalnih manjina pravo da u skladu sa zakonom osnivaju prosvetne i kulturne organizacije ili udruženja koja se finansiraju na načelu dobrovoljnosti, *a država ih može pomagati* (kurziv naš; čl. 47 Ustava SRJ). Nešto drugačiju odredbu sadrži Ustav Republike Crne Gore koji u članu 70 garantuje pravo pripadnicima nacionalnih i etničkih grupa da osnivaju prosvetna, kulturna i verska udruženja, *uz materijalnu pomoć države* (kurziv naš; ukazuje na obavezu Crne Gore da finansijski pomaže udruženja pripadnika manjina). Ustav Srbije ne sadrži takvu odredbu već samo uopšteno jamči građanima slobodu izražavanja nacionalne kulture.

Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina sadrži odredbu prema kojoj su muzeji, arhivi i institucije za zaštitu spomenika kulture čiji je osnivač država u obavezi da obezbede predstavljanje i zaštitu kulturno-istorijskog nasleđa nacionalnih manjina sa svoje teritorije, uz obavezno uključivanje predstavnika nacionalnih saveta nacionalnih manjina u odlučivanje o načinu predstavljanja kulturno-istorijskog nasleđa nacionalnih manjina.

Ustav SRJ garantuje nacionalnim manjinama pravo na upotrebu nacionalnih simbola *u skladu sa međunarodnim pravom* (kurziv naš; čl. 11). Ustav Crne Gore sadrži odredbu o pravu na upotrebu i isticanje nacionalnih simbola bez uslovljavanja i upućivanja na međunarodno pravo (čl. 69). Ustav Republike Srbije ne sadrži odredbu o pravu na upotrebu i isticanje nacionalnih simbola.

Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina predviđa pravo službene upotrebe nacionalnih simbola na zgradama i u prostorijama organa i organizacija sa javnim ovlašćenjima na područjima na kojima je jezik nacionalne manjine u službenoj upotrebi.

Prema Ustavu SRJ i Ustavu Crne Gore, pripadnici manjina imaju pravo da održavaju nesmetane kontakte sa pripadnicima svoje nacije u drugim državama, što je korak dalje od člana 27 Pakta o građanskim i političkim pravima i u skladu je sa rešenjem usvojenim u članu 17 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina. Ustav SRJ ovome dodaje i pravo na učestvovanje u radu međunarodnih nevladinih organizacija. Oba ustava ističu da pravo na međunarodnu saradnju ne sme ići na štetu savezne države, odnosno republike članice. Ustav Srbije ne predviđa ovo pravo.

Ustav Crne Gore, za razliku od saveznog Ustava i Ustava Srbije, izričito jamči pripadnicima nacionalnih i etničkih grupa pravo na srazmernu zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti i lokalne samouprave. Pomanjkanje ustavnih odredbi o srazmernoj zastupljenosti pripadnika manjina u javnim službama i državnoj vlasti je u Republici Srbiji omogućilo donošenje izbornog zakona koji je Srbiju odredio kao jednu izbornu jedinicu istovremeno propisujući izborni cenzus od 5% osvojenih glasova za osvajanje poslaničkog mandata (*Sl. glasnik RS*, br. 35/00). Takvim rešenjem su političke partije malih nacionalnih manjina praktično onemogućene da učestvuju u parlamentarnom životu, osim ukoliko se ne udruže u koalicije. Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina posvećuje čitavu glavu delotvornom učešću nacionalnih manjina u odlučivanju o pitanjima posebnosti, u vlasti i u upravi. Ovaj akt predviđa da pripadnici manjina imaju pravo na odgovarajuću zastupljenost u javnim službama i organima državne i lokalne vlasti. Korak dalje je i odredba koja propisuje da se prilikom zapošljavanja u javnim službama vodi računa o nacionalnom sastavu stanovništva i o poznavanju jezika koji se govori na području organa ili službe.

Delotvorno učešće u pojedinim sferama društvenog života od značaja za nacionalne manjine će, ako se usvoji Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina, biti omogućeno uz pomoć institucija nacionalnih saveta nacionalnih manjina koji su zamišljeni kao tela sa izvesnim javnopravnim ovlašćenjima koja su im poverena u oblasti obrazovanja, informisanja i kulture.

Opšti okvir koji takođe treba da pospeši delotvorno učešće manjina u društvenom životu je i predviđanje mera posebnog tretmana za koju se zalaže Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina. U tom Nacrtu je predviđeno da će organi vlasti u SRJ, u skladu sa Ustavom i zakonom, donositi propise, pojedinačne pravne akte i preduzimati mere sa privremenim važenjem u cilju popravljavanja položaja lica koja pripadaju nacionalnim manjinama koje su bile diskriminisane ili lišene pojedinih prava ili mogućnosti razvitka, što je naročito slučaj sa Romima. Takvim rešenjem će se po usvajanju saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina jugoslovenski pravni poredak uskladiti sa članom 4, st. 2 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina.

Opšta odredba koja se odnosi na zaštitu manjina od progona i mržnje predviđena je Ustavom SRJ i Ustavom Crne Gore.

Protivustavno je i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske ili druge neravnopravnosti, kao i izazivanje i raspirivanje nacionalne, verske i druge mržnje i netrpeljivosti (čl. 50 Ustava SRJ; čl. 43 Ustava Crne Gore). Nažalost, Ustav Srbije je i u ovoj oblasti oskudniji u odnosu na ostale jugoslovenske ustave, jer ne sadrži opštu odredbu o protivustavnosti i kažnjivosti različitih pojava oblika progona, mržnje i netrpeljivosti koji su zasnovani na nacionalnoj pripadnosti.

Pored ove opšte zabrane, sva tri ustava predviđaju mogućnost ograničenja slobode štampe i slobode udruživanja, ako je njihovo korišćenje usmereno ka „izazivanju nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti“ (vidi I.4.9.6).

Politički mehanizam za zaštitu manjinskih prava predviđa samo Ustav Republike Crne Gore. Tim Ustavom je stvorena posebna institucija, Savet za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa, koja ima za zadatak očuvanje i zaštitu manjinskog identiteta i prava. Savetom predsedava predsednik Crne Gore, a njegov sastav i nadležnosti utvrđuje Skupština Republike Crne Gore (čl. 76). Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina čije se usvajanje očekuje, takođe predviđa stvaranje posebnog političkog mehanizma zaštite manjinskih prava kroz savezni savet za nacionalne manjine. Savezni savet za nacionalne manjine će biti telo sastavljeno od najviših zvaničnika SRJ i predstavnika manjina koje će raspravljati sva pitanja od značaja za položaj manjina.

U pravnom sistemu SRJ i republika članica ne postoje posebna pravna sredstva za zaštitu manjinskih prava garantovanih jugoslovenskim ustavima. Doduše, većina od tih prava je proklamovana Ustavom SRJ pa se mogu štititi saveznom ustavnom žalbom, kao sredstvom zaštite ustavnih prava. Zakon o Saveznom ustavnom sudu predviđa da ustavnu žalbu u ime lica čija su ustavna prava ili slobode povređena *može* podneti savezni organ nadležan za ljudska prava i prava manjina (čl. 37, st. 3; *Sl. list SRJ* 36/92). Ova odredba Zakona o Saveznom ustavnom sudu sugeriše da je ulaganje ustavne žalbe od strane saveznog organa nadležnog za ljudska prava i prava manjina diskrecionog karaktera. U dosadašnjoj praksi nije bilo slučajeva da je savezni organ nadležan za ljudska prava i prava pripadnika manjina uložio ustavnu žalbu u ime nekog lica koje pripada nekoj od manjina. Da bi se takvo rešenje popravilo, Nacrt saveznog zakona o zaštiti nacionalnih manjina predviđa da će savezni organ nadležan za prava manjina uložiti ustavnu žalbu uvek kada mu se obrati neki pripadnik manjinske zajednice koji smatra da je povređen u svojim ustavnim pravima. Ustavnu žalbu će u ime pripadnika manjina moći da uložiti i ombudsman za nacionalne manjine. Ombudsman za nacionalne manjine čije se stvaranje predviđa Nacrt zakona o zaštiti nacionalnih manjina, će moći da pokrene i redovni sudski postupak za zaštitu manjinskih prava. Ombudsman će biti ovlašćen da prima i istražuje pritužbe pripadnika nacionalnih manjina i da prati sprovođenje propisa koji regulišu prava pripadnika nacionalnih manjina. Nacrtom zakona je predviđena obaveza svih državnih organa i javnih ustanova da saraduju sa ombudsmanom za nacionalne manjine i da mu pruže potrebna obaveštenja i podatke koje on zatraži. Osim izloženih mehanizama pravne zaštite manjinskih prava, Nacrt zakona o zaštiti nacionalnih manjina predviđa i da će se krivičnopravna zaštita prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina predvideti krivičnim zakonom.

4.14. Politička prava

Član 25 PGP:

Svaki građanin ima pravo i mogućnost, bez ikakve diskriminacije pomenute u članu 2 i bez neosnovanih ograničenja:

- a) da učestvuje u upravljanju javnim poslovima, bilo neposredno, bilo preko slobodno izabranih predstavnika;
- b) da bira i da bude biran na povremenim istinskim, opštim, jednakim i tajnim izborima, koji obezbeđuju slobodno izražavanje volje birača;
- c) da bude primljen, pod opštim jednakim uslovima, u javne službe svoje zemlje.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.14.1. Opšte

Prema Ustavu SRJ, u Jugoslaviji vlast pripada građanima, koji je vrše neposredno i preko slobodno izabranih predstavnika (čl. 8). Jugoslovenski državljanin koji je navršio 18 godina života ima pravo da bira i da bude biran u državne organe (čl. 34). Ustavi Srbije i Crne Gore takođe proklamuju narodnu suverenost i opšte i jednako biračko pravo (čl. 2 i 42 Ustava Srbije; čl. 2, 3 i 32 Ustava Crne Gore).

U SRJ se političke stranke osnivaju i deluju slobodno (vidi I.4.11). Na vlasti u Crnoj Gori i Srbiji su se nalazile, sve do 1997. godine, koalicije stranaka u kojima je dominantna uloga pripadala strankama nastalim od bivših komunističkih partija. U Crnoj Gori 1998. godine na vlast dolazi reformsko krilo DPS, na izborima koje su pozitivno ocenili domaći i strani posmatrači. Republički parlamentarni izbori u Srbiji održani decembra 2000. godine, prvi su fer i demokratski izbori na teritoriji Republike Srbije posle Drugog svetskog rata. Do formalnog uvođenja parlamentarne demokratije 1990. godine stvarni izbori nisu bili mogući zbog ustavno proklamovanog jednopartijskog sistema a posle toga zbog niza zakonskih i faktičkih prepreka koje je postavljao tada uspostavljen režim.⁵⁸ Ipak, tadašnje opozicione stranke u Srbiji, smatrale su da nijedni izbori od uvođenja višepartijskog sistema (1990) nisu bili istinski slobodni i fer, uključujući predsedničke, parlamentarne i lokalne izbore održane septembra 2000, koji su omogućili njihov dolazak na vlast.⁵⁹

4.14.2. Finansiranje

Finansiranje političkih stranaka regulisano je posebnim saveznim i republičkim zakonima (Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. list SRJ*, br. 73/00, Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. glasnik RCG*, br. 44/97, Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97). U sva tri zakona predviđeno je da se jedan deo budžeta svake godine odvajaju za finansiranje rada političkih stranaka, a predviđa se i dodatno finansiranje za troškove izborne kampanje, za godinu u kojoj se održavaju izbori (čl. 4 i 5 Zakona o finansiranju političkih stranaka SRJ, čl. 3, 4 i 6 Zakona o

⁵⁸ Vidi *Izveštaj 1998, 1999 i 2000*.

⁵⁹ Ozbiljne zamerke na organizaciju i sprovođenje izbornog postupka u Srbiji se mogu naći i u izveštajima posmatrača OEBS. Vidi: Parliamentary Elections September 21, 1997 and Presidential elections September 21 and October 5, 1997, i Assessment of Election Legislation in the Federal Republic of Yugoslavia, 2000. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (u daljem tekstu: Izveštaj OEBS 1997).

finansiranju političkih stranaka Crne Gore i čl. 2, 3 i 4 Zakona o finansiranju političkih stranaka Srbije). O zabrani sticanja sredstava od stranih država i drugih stranih lica, kao i pojedinih domaćih organa vidi više o slobodi udruživanja I.4.11.4.2. U svim zakonima predviđena su određena ograničenja u pogledu troškova izborne kampanje, kako stranke ne bi došle u neravnopravan položaj zbog svoje finansijske situacije. Tako se u saveznom zakonu predviđa da ukupan iznos sredstava koja stranke same obezbede za izborne troškove ne može biti veći od dvostrukog iznosa koji je kao najviši iznos isplaćen iz saveznog budžeta političkoj stranci (čl. 8 saveznog Zakona o finansiranju političkih stranaka). Crnogorski zakon ovaj problem reguliše tako što predviđa da troškovi izborne propagande ne smeju preći iznos od 250 prosečnih mesečnih zarada (čl. 9 crnogorskog Zakona o finansiranju političkih stranaka), dok stranke moraju, kad se raspišu izbori, da zaključe poseban sporazum o ograničenjima troškova izborne kampanje (čl. 10 crnogorskog Zakona o finansiranju političkih stranaka).

Saveznim Zakonom o finansiranju političkih stranaka regulisano je i korišćenje imovine kojom su raspolagali Savez komunista Jugoslavije, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije i Savez socijalističke omladine Jugoslavije. Ta imovina prelazi u svojину Savezne Republike Jugoslavije, ali je predviđeno da se najmanje polovina ovako stečenih nepokretnosti mora dati na korišćenje parlamentarnim strankama (čl. 13 Zakona o finansiranju političkih stranaka).

4.14.3. Aktivno i pasivno biračko pravo

Na parlamentarnim republičkim, kao i na lokalnim izborima u obe republike, pravo glasa imaju lica koja su: 1) jugoslovenski državljani s prebivalištem u republici u kojoj se izbori održavaju, 2) navršila 18 godina života i poslovno su sposobna (čl. 10 Zakona o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 35/00; čl. 122 Zakona o lokalnoj samoupravi, *Sl. glasnik RS*, br. 48/99; čl. 11 Zakona o izboru poslanika i odbornika, *Sl. list RCG* br. 4/98, 17/98 i 14/00). Jugoslovensko izborno zakonodavstvo poznaje različita rešenja u pogledu pasivnog biračkog prava, u zavisnosti o kojim izborima je reč. Tako, za predsednika SRJ može biti predloženo lice koje je jugoslovenski državljanin i ima prebivalište na teritoriji SRJ najmanje 10 godina pre dana kandidovanja (čl. 3 st. 1 Zakona o izboru i prestanku mandata predsednika Republike, *Sl. list SRJ*, br. 32/00). Za predsednika Republike Srbije kandidat mora biti državljanin Srbije i imati prebivalište na njenoj teritoriji najmanje godinu dana pre dana održavanja izbora, dok crnogorski zakon ne zahteva od kandidata crnogorsko državljanstvo (čl. 3 st. 1 Zakona o izboru predsednika Republike, *Sl. glasnik RS*, br. 1/90 i 79/92; čl. 2 Zakona o izboru predsednika Republike, *Sl. list RCG*, br. 46/92 i 50/92). Svi navedeni propisi od kandidata očekuju da poseduju aktivno biračko pravo.

Faktička mogućnost da se glasa i bude biran zavisi od toga da li je neko lice upisano u birački spisak. Uredno ažuriranje biračkog spiska predstavlja jedan od osnovnih uslova, ne samo za ostvarenje individualnog biračkog prava, već i za održavanje regularnih izbora u celini. Praksa sa proteklih izbora pokazala je brojne nepravilnosti i dokazala neurednost biračkih spiskova. Novi Zakon o biračkim spiskovima Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 4/98) detaljno razrađuje sistem kontrole ažurnosti u vođenju evidencije birača. Između ostalog, tačno je utvrđena odgovornost za vođenje i ažuriranje biračkih spiskova, a za neispunjenje obaveza predviđene su sankcije (čl. 16). Takođe, u Crnoj Gori je obezbeđena transparentnost biračkih spiskova, a političke stranke koje učestvuju na izborima imaju pravo da dobiju kopiju celokupnog

biračkog spiska na disketi, u roku od 48 sati. Strankama se, takođe, pruža i mogućnost ispitivanja i ulaganja žalbi i primedbi. Međutim, strankama je dozvoljeno i da ispituju i dobijaju kopije dokumenata koji se odnose na individualne birače, i čak im je dozvoljeno da deluju u ime birača, ne obavestavajući ga o intervencijama, čime se ozbiljno narušava pravo građana na privatnost.

U izveštaju OEBS o izborima u Crnoj Gori⁶⁰ izražena je zabrinutost kad je u pitanju raspodela mandata. Prema zakonu, jedna polovina mandata koje je stranka osvojila dodeljuje se prvim kandidatima sa izborne liste, a preostali mandati se raspodeljuju u skladu sa odlukom podnosilaca izborne liste, što je u suprotnosti sa prihvaćenim standardima transparentnosti, a može delovati i zbunjujuće na birače. Pored toga, predviđeno je da poslaniku mandat prestaje pre vremena ukoliko mu prestane članstvo u stranci sa čije liste je izabran. To ima za posledicu da su poslanici pre svega odgovorni svojim strankama, a umanjuje se njihova odgovornost prema biračima.

Na saveznim i lokalnim izborima od 24. septembra 2000. godine korišćen je samo jedan birački spisak za sve izbore. Time je uskraćeno pravo građanima da odluče na koje će izbore izaći a na koje ne (npr. glasajući na predsedničkim izborima glasač je u biračkom spisaku označen kao da je glasao na svim izborima, iako on to možda nije želeo).

Novi srbijanski Zakon predviđa da se lica privremeno odseljena iz stalnog mesta boravka (izbeglice)⁶¹ upisuju u birački spisak u mestu u kome su prijavljena s tim statusom (čl. 13). Nejasno je zašto se pominju izbeglice⁶¹ a ne privremeno raseljena lica, na koje je zakonodavac verovatno mislio i koja jedino imaju pravo glasa (za razliku od izbeglica), pošto su to državljani SRJ koji su raseljeni s Kosova i Metohije. Savezni izborni zakoni i srpski izborni propisi ne predviđaju nikakve sankcije za neuredno vođenje biračkih spiskova.⁶¹ Za razliku od crnogorskog zakona, oni ne predviđaju mogućnost da predlagači izbornih lista dobiju kopiju celog biračkog spiska i sami organizuju kontrolu njegove ispravnosti. Uvid u celokupni birački spisak je izuzetno značajan za kontrolu regularnosti izbora: birački spiskovi se vode po opštinama, pa postoji mogućnost da se isto lice nađe na spisku u više opština. Odredba srbijanskog zakona po kojoj građani mogu da izvrše uvid u birački spisak i zahtevaju izmene nije dovoljna. Iluzorno je očekivati da će građani obilaziti sve opštine i proveravati svaki opštinski spisak.

U Srbiji je novim izbornim zakonom po prvi put regulisan način kontrole glasanja pomoću specijalnog spreja i stavljanja potpisa u birački spisak (čl. 68 st. 3 i 4).

4.14.4. Izborni postupak

4.14.4.1. *Izborne komisije.* – Osim u zakonima o izborima, veoma važna pravila o izbornom postupku nalaze se u aktima savezne izborne komisije i republičkih izbornih

⁶⁰ OSCE/ODIHR, *Election Observation Mission, Report in Parliamentary election in the Republic of Montenegro, FRY, Warsaw, 22 April 2001*, [http://www.osce.org/odihr/documents/reports/election_reports/yy/fry_mont_fin2001pe.pdf].

⁶¹ Zakon Srbije predviđa krivičnu odgovornost lica koje drugog *u nameri* da mu onemogući glasanje za poslanika protivzakonito ne uvede u spisak ili ga izbriše iz tog spiska (čl. 105 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije).

komisija. Ove komisije imaju zadatak da se staraju o zakonitom sprovođenju izbora, o jedinstvenoj primeni izbornog zakona i izboru stalnog sastava izbornih komisija izbornih jedinica (u Crnoj Gori – opštinskih izbornih komisija). One donose uputstva za rad izbornih komisija i biračkih odbora.⁶² Konačno, centralne izborne komisije odlučuju, u drugom stepenu, o izbornim prigovorima (prema čl. 95 st. 2 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije, Republička izborna komisija je nadležna za razmatranje prigovora u prvom stepenu).

Saveznu i republičke izborne komisije imenuju savezni, odnosno republički, parlamenti (čl. 33, st. 1 Zakona o izboru saveznih poslanika; čl. 38, st. 1 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije; čl. 29 Zakona o izboru poslanika Crne Gore). Izbornu komisiju čine: 1) šest članova i predsednik, koje imenuje Skupština (tzv. stalni sastav),⁶³ 2) predstavnici podnosilaca izbornih lista (političkih stranaka, koalicija ili grupa građana). Stalni sastav komisija bi trebalo da bude politički neutralan, jer ga obično čine sudije, ali, imajući u vidu veliku zavisnost sudske od izvršne vlasti, u praksi može doći do toga da stalni članovi izbornih komisija u stvari zastupaju interese stranaka na vlasti, kao što je to bilo sve do republičkih izbora 2000. godine u Srbiji. Prošireni sastav izbornih komisija, koji uz predstavnike skupštinske većine uključuje i predstavnike ostalih političkih stranaka, uključuje se u rad komisija tek pošto se izborne liste proglase u izbornim jedinicama.

Sporne su odredbe zakona koja predviđa da su organi za sprovođenje izbora odgovorni za svoj rad organu koji ih je imenovao (čl. 24 st. 2 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine; čl. 28 st. 2 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije i čl. 17 st. 2 Zakona o izboru odbornika i poslanika Crne Gore). Kako članove opštinskih izbornih komisija imenuje Skupština opštine, to je u praksi, u nekim slučajevima, učešće političkih stranaka u opštinskim komisijama protumačeno kao članstvo na osnovu političke ravnoteže u opštinskim skupštinama, što je u izbornim komisijama dovelo do odlučivanja po političkoj liniji.⁶⁴

4.14.4.2. Kontrola broja štampanih glasačkih listića i čuvanje izbornog materijala. – Prema izbornim zakonima SRJ i obe republike, centralne izborne komisije bliže propisuju način, mesto i kontrolu štampanja glasačkih listića. Međutim, njihova uputstva nisu detaljnije regulisala ovaj proces niti su predvidela odgovarajući sistem kontrole (Izveštaj OEBS 1997, str. 11). U uputstvima centralnih izbornih komisija ne pominje se precizno obaveza i način čuvanja izbornog materijala pre njegove predaje izbornim komisijama, npr. pečačenje prostorije itd. U cilju sprečavanja lažnih glasačkih listića za savezne izbore 2000. godine propisano je da se listići štampaju na jednom mestu na hartiji koja je zaštićena vodenim žigom (npr. čl. 63 st. 4 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 32/00).

⁶² Tako je Savezna izborna komisija neposredno pred održavanje izbora 24. septembra 2000. godine donela uputstvo, u kojem se pored ostalog nalaže da glasači moraju prilikom glasanja za predsedničke izbore pokazati članu biračkog odbora glasački listić. Ovo pravilo važilo je samo za predsedničke izbore i znatno je povredilo tajnost glasanja, a imalo je za cilj zastrašivanje građana.

⁶³ Zakonom o izboru narodnih poslanika Srbije broj članova je povećan, te je komisija sastavljena od predsednika i šesnaest članova (čl. 33).

⁶⁴ OSCE/ ODIHR, *Election Observation Mission, Report on the Parliamentary Elections in The Republic of Montenegro (FRY)*, Warsaw, 22. April 2001, [http://www.osce.org/odihr/documents/reports/election_reports/you/fry_mont_fin2001pe.pdf].

U svom izveštaju o prevremenim izborima u Crnoj Gori, Biro za demokratske institucije i ljudska prava Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju konstatovao je da ne postoji odredba koja reguliše situaciju kad birač ošteti birački listić.

4.14.4.3. *Razlozi za poništavanje izbora.* – Prema Zakonu o izboru narodnih poslanika Srbije, postoje dve vrste razloga za poništavanje izbora na pojedinom biračkom mestu. Ukoliko se utvrdi postojanje jednog od razloga u prilog apsolutne ništavosti, izbori na određenom biračkom mestu moraju se ponoviti, a birački odbor raspustiti i imenovati nov. S druge strane, kad je reč o razlozima relativne ništavosti, izborna komisija može na osnovu prigovora da odluči da li će poništiti izbore ili ne (vidi, na primer čl. 72 Zakona o izboru poslanika Crne Gore). Savezni zakoni vrlo konkretno i detaljno utvrđuje razloge apsolutne ništavosti⁶⁵, što dovodi do toga da se ponekad izbori moraju poništiti zbog beznačajnih propusta, koji nisu nužno morali da utiču na ishod izbora (na primer, ako članovi biračkog odbora ne objasne glasaču, na njegov zahtev, način glasanja – čl. 71, ili ako se u krugu od 50 metara od biračkog mesta ističu simboli političkih stranaka – čl. 58 Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana).

4.14.4.4. *Pravni lekovi.* – Prema postojećim izbornim zakonima osnovni pravni lek povodom izbornih nepravilnosti je prigovor koji svaki birač ili učesnik na izborima podnosi nadležnoj izornoj komisiji.

Nijedan od izbornih zakona ne propisuje prema kojim pravilima postupka izborna komisija treba da odlučuje po prigovoru, što je za posledicu imalo neujednačeno postupanje u vezi s utvrđivanjem činjeničnog stanja, upotrebom dokaznih sredstava i posebno, poštovanjem načela kontradiktornosti. Jedino novi Zakon o izboru poslanika Crne Gore (čl. 111) predviđa supsidijarnu primenu Zakona o upravnom postupku (ZUP). Ipak, sam ZUP predviđa da se njegove odredbe primenjuju u svim upravnim stvarima, a da se kod postupaka kod kojih je zbog specifičnosti neophodno odstupanje, postupak mora voditi u skladu s opštim načelima tog zakona (čl. 1 i 3 ZUP).

Crnogorski zakon predviđa da će se sve odluke po prigovorima dostavljati prema postupku predviđenom u Zakonu o upravnom postupku (*Sl. list SRJ*, br. 55/96). Drugim rečima, obezbeđeno je da sve zainteresovane strane saznaju odluku. Slična odredba ne postoji u saveznom zakonu i izbornim zakonima Srbije, zbog čega svi učesnici u izborima nisu obaveštavani o prigovorima, niti su imali pravo da učestvuju u postupku koji je po tim prigovorima vođen.

Nepostojanje obaveze upućivanja na primenu ZUP dovelo je do diskrecionog odlučivanja u izbornom postupku i pri oceni dokaza. Naime, prema ZUP, u postupku se moraju pravilno i potpuno utvrditi sve relevantne činjenice, koje se utvrđuju dokazima (čl. 8 i 149 ZUP). Međutim, u izbornim postupcima rešenja su se donosila na osnovu nedokazanih činjeničnih tvrdnji stranaka u postupku.⁶⁵ Izborni zakoni predviđaju žalbu protiv rešenja nadležnih izbornih komisija: opštinskom sudu u slučaju lokalnih izbora u Srbiji (čl. 156 Zakona o lokalnoj samoupravi), Vrhovnom sudu Srbije u slučaju republičkih parlamentarnih i predsedničkih izbora (čl. 97 Zakona o izboru narodnih poslanika), Ustavnom sudu Crne Gore u slučaju izbora na svim nivoima u ovoj

⁶⁵ Vidi izveštaj Komisije udruženja pravnika Srbije za stručnu analizu postupaka vođenih povodom izbora, održanih u Srbiji u novembru 1996. godine, tač. 2, *Dokumentacija Beogradskog centra za ljudska prava*.

republici (čl. 110 Zakona o izboru odbornika i poslanika) i Saveznom ustavnom sudu u slučaju saveznih izbora (čl. 105 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine).

4.14.5. Crnogorski Zakon o referendumu

Tokom 2001 godine zaoštava se politička kriza nastala između dve federalne jedinice SRJ. Republika Crna Gora donosi novi Zakon o referendumu (*Sl. list RCG*, br. 9/01), koji se, prema Ustavu Crne Gore, mora raspisati u situaciji kad se donosi odluka o promeni državnog statusa, promeni oblika vladavine i promeni granica. Prema članu 8 Zakona o referendumu, pravo učešća na referendumu imaju lica koja su upisana u birački spisak koji se koristi za izbore. To je izazvalo polemike, jer se na taj način onemogućava državljanima Crne Gore koji ne žive u Crnoj Gori da uzmu učešće na referendumu. Međutim, Biro za demokratske institucije i ljudska prava (BDILJP)⁶⁶ je u svom izveštaju⁶⁷ o ovom Zakonu izneo ocenu da je ovakvo rešenje prihvatljivo, i da lica koja nemaju prebivalište u Crnoj Gori ne treba da učestvuju na referendumu, jer nemaju ni inače pravo glasa na parlamentarnim izborima u Crnoj Gori. U protivnom, moglo bi doći do situacije da oni učestvuju na referendumu, a da odluku o referendumu potvrđuje parlament u kome nema njihovih predstavnika. Pored toga, crnogorski državljani koji žive u Srbiji imaju pravo glasa, kao i pravo učešća na referendumu u Srbiji, pa bi u slučaju da to pravo imaju i u Crnoj Gori, mogli da glasaju na dva mesta u istoj državi.⁶⁸ U svom izveštaju, BDILJP je konstatovao da su neke preporuke i komentari koje je BDILJP ranije izneo uzeti u obzir prilikom sastavljanja Zakona, ali ipak ukazuje i na nekoliko krupnih nedostataka (npr. nije predviđeno da većina koja može doneti odluku na referendumu treba da bude na neki način kvalifikovana, nije obezbeđena transparentnost prilikom brojanja glasova i objavljivanja rezultata, ovlašćenja posmatrača nisu jasno precizirana).

Predsednik Parlamenta Crne Gore uputio je molbu BDILJP da pregleda i da svoje komentare na Nacrt zakona o referendumu o državnom statusu Republike Crne Gore. Nacrt sadrži svega 17 članova, i predstavlja, u stvari, *lex specialis* u odnosu na Zakon o referendumu koji je usvojen u februaru. BDILJP je Nacrt pregledao i sastavio izveštaj u kome je izneo svoje primedbe.⁶⁹ U izveštaju je sa zabrinutošću konstatovano da

⁶⁶ Institucija koja deluje u okviru Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju; formirana je 1990. godine, sa sedištem u Varšavi.

⁶⁷ ODIHR/OSCE, *Assessment of the Referendum Law, Republic of Montenegro, FRY*, Warsaw, 6 jul 2001.

⁶⁸ Predlogom Stranke deviznih štediša Crne Gore – Herceg Novi pred Saveznim ustavnim sudom pokrenut je postupak za ocenu ustavnosti člana 8. Savezni ustavni sud utvrdio je da ova odredba u delu koji glasi: „u skladu sa propisima o izborima“ nije saglasna sa Ustavom SRJ, jer se „neposredno izjašnjavanje građana može ostvariti na različite načine putem plebiscita, referenduma, narodne inicijative, narodnog veta i sl. Svaki od navedenih oblika neposrednog izjašnjavanja građana podrazumeva različite načine njihovog ostvarivanja. Izjednačavanje prava odlučivanja referendumom sa izbornim pravom za izbor predstavnika u državne i lokalne organe može značiti i neosnovano proširenje i neosnovano ograničenje ovog prava zavisno od pitanja o kome se referendumom odlučuje“. *Sl. list SRJ*, 17/01.

⁶⁹ ODIHR/OSCE, *Comments on the Draft „Referendum Law on the Status of the Republic of Montenegro“*, FRY, Warsaw, 5 novembar 2001.

sugestije koje je BDILJP izneo u svom prethodnom izveštaju o Zakonu o referendumu,⁷⁰ nisu prihvaćene prilikom sastavljanja Nacrta.

4.15. Posebna zaštita porodice i deteta

Član 23 PGP:

1. Porodica je prirodni i osnovni sastavni deo društva i ima pravo na zaštitu društva i države.
2. Pravo na sklapanje braka i osnivanja porodice priznaje se čoveku i ženi kada su dorasli za ženidbu.
3. Nijedan brak se ne može sklapati bez slobodnog i potpunog pristanka budućih supružnika.
4. Države članice ovog pakta doneće odgovarajuće mere radi obezbeđenja jednakosti u pravima i odgovornosti supružnika u pogledu braka za vreme braka i prilikom njegovog raskida. U slučaju raskida braka, preduzimaju se mere radi obezbeđenja potrebne zaštite dece.

Član 24 PGP:

1. Svako dete, bez diskriminacije zasnovane na rasi, boji, polu, jeziku, veri, nacionalnom ili socijalnom poreklu, imovnom stanju ili rođenju, ima pravo da mu njegova porodica, društvo i država ukazuju zaštitu koju zahteva njegov status maloletnika.
2. Odmah posle rođenja, svako dete mora biti upisano u matičnu knjigu rođenih i nositi neko ime.
3. Svako dete ima pravo da stiče neko državljanstvo.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.15.1. Zaštita porodice

Ustav SRJ garantuje „posebnu zaštitu porodice, majke i deteta“ (čl. 61, st. 1). Slične odredbe sadrže i ustavi Srbije i Crne Gore (čl. 28, st. 1 i čl. 29, st. 1 Ustava Srbije; čl. 59, st. 1 i čl. 60, st. 1 Ustava Crne Gore). Načelna zaštita porodice predviđena ustavima detaljnije se razrađuje republičkim zakonima – Zakonom o braku i porodičnim odnosima Srbije (ZBPO Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 22/80) i Porodičnim zakonom Crne Gore (PZ Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 7/89).

Tako, na primer, prema ZBPO Srbije društvo politikom razvoja, kao i posebnim merama u oblasti obrazovanja, kulture, socijalne zaštite i zdravstva obezbeđuje uslove za zasnivanje porodice i za skladan zajednički život u braku i porodici (čl. 19). Ovi se principi dalje razrađuju u nizu posebnih odredbi. Takođe, regulisani su i posebni pravni postupci u vezi s bračnim i porodičnim odnosima, kao i pravna dejstva vanbračne zajednice i imovinski odnosi u porodici.

Jugoslovenski propisi u ovoj oblasti ne definišu pravni pojam porodice. Većina odredaba porodičnog prava, međutim, odnosi se na porodicu u užem smislu (roditelje i decu), dok manji broj (npr. one koje se odnose na obavezu izdržavanja ili na srodstvo kao bračnu smetnju) uređuje odnose nešto šireg kruga srodnika.

Jugoslovenski propisi predviđaju obavezu izdržavanja u okviru porodice. To je dužnost i pravo člana porodice i drugih srodnika i izraz njihove porodične solidarnosti (čl. 10 ZBPO Srbije; čl. 9 PZ Crne Gore). Nepoštovanje obaveze izdržavanja sankcionišu krivični zakoni republika (čl. 119 KZ Srbije i čl. 102 KZ Crne Gore). Takođe, krivični zakoni kažnjavaju i radnje kojima se narušavaju porodične obaveze –

⁷⁰ OSCE/ODIHR, *Assessment of the Referendum Law of the Republic of Montenegro, (FRY)*, Warsaw, 6. jul 2001.

ostavljanje u teškom položaju ili napuštanje člana porodice koji nije u stanju da se sam o sebi stara (čl. 120 KZ Srbije; čl. 101 KZ Crne Gore).

4.15.2. Brak

Ustav SRJ o braku govori samo u kontekstu obezbeđivanja jednakosti bračne i vanbračne dece (čl. 62, st. 2). Prema Ustavu Srbije, brak i odnosi u braku i porodici uređuju se zakonom (čl. 29, st. 2), dok Ustav Crne Gore naglašava da se brak može zaključiti „samo uz slobodan pristanak žene i muškarca“ (čl. 59). Bliže odredbe o braku sadrže već pomenuti republički zakoni (ZBPO Srbije i PZ Crne Gore).

Prema jugoslovenskim propisima, supružnici su u braku jednaki. Brak se ne može zaključiti ako postoje bračne smetnje koje su taksativno nabrojane u zakonima. Neke od njih obezbeđuju stupanje u brak slobodnom voljom budućih supružnika (brak je nevažeći u slučaju prinude, zablude, nepostojanja poslovne sposobnosti), druge zabranjuju brak između krvnih srodnika (do 4. stepena pobočnog srodstva) ili srodnika po tazbini (do 2. stepena tazbinskog srodstva). Konačno, na ovaj način se obezbeđuje da samo muškarci i žene zreli za brak mogu da ga zaključe, što je u skladu s PGP (čl. 23, st. 2). U brak se, po pravilu, može stupiti s navršenih 18, a uz dozvolu suda i s navršenih 16 godina. Ako sud dozvoli stupanje u brak maloletnom licu starijem od 16 godina, ono tada stiče punu poslovnu sposobnost koju ne može izgubiti ni ako brak prestane.

Razvod je dozvoljen i do njega se može doći ili sporazumom supružnika (čl. 84, st. 1 ZBPO; čl. 56 PZ Crne Gore) ili na zahtev jednog od njih u slučaju da su bračni odnosi ozbiljno i trajno poremećeni ili se iz drugih razloga (nestalnost, duševna bolest i sl.) ne može ostvariti svrha braka (čl. 83 ZBPO; čl. 55 PZ Crne Gore). Međutim, za vreme trudnoće žene i dok dete ne napuni godinu dana, zakoni dozvoljavaju samo sporazumni razvod (čl. 84, st. 2 ZBPO Srbije; čl. 57 PZ Crne Gore). Sud može da odbije da razvede brak na osnovu sporazuma bračnih drugova ako to zahtevaju opravdani interesi njihove zajedničke maloletne dece (čl. 84 ZBPO Srbije i čl. 56 PZ Crne Gore).

Imovina koju su bračni drugovi stekli radom u toku bračne zajednice njihova je zajednička imovina, i njome supružnici upravljaju i raspolažu zajednički i sporazumno (čl. 324 ZBPO Srbije i čl. 284 PZ Crne Gore). Imovina koju jedan bračni drug ima u vreme zaključenja braka ostaje njegova posebna imovina (čl. 70 ZBPO Srbije; čl. 279 PZ Crne Gore).

4.15.3. Posebna zaštita deteta

4.15.3.1. Opšte – Jugoslavija je ratifikovala Konvenciju o pravima deteta 1990. godine (*Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 15/90).⁷¹

U jugoslovenskom pravu nema posebne definicije deteta. Savezni i republički ustavi sticanje punoletstva vezuju za sticanje aktivnog i pasivnog biračkog prava. Članom 15 stav 1 ZBPO RS izričito je predviđeno da se punoletstvo stiče sa 18 godina

⁷¹ Izvršavajući obavezu preuzetu ratifikacijom Konvencije, vlasti u SRJ su 1994. godine podnele Komitetu za prava deteta *Izveštaj o primeni Konvencije o pravima deteta u SRJ za period 1990–1993*. Komitet za prava deteta je Vladi SRJ postavio dodatnih 32 pitanja, na koja je Vlada odgovorila pismeno odbijajući da, prema uobičajenoj proceduri, na njih i usmeno odgovori. Naredni izveštaj, vlasti u SRJ bile su obavezne da podnesu 1998. godine. U vreme pisanja ovog Izveštaja još uvek ga nisu podnele.

života. Crnogorski Porodični zakon ne sadrži ovakvu odredbu. Prema čl. 82 KZ SRJ granica krivične odgovornosti u krivičnom pravu je 14 godina. Iz ovih nekoliko primera vidi se da je pitanje starosne granice za sticanje pojedinih prava i obaveza različito rešeno.

4.15.3.2. *„Mere zaštite ... koje zahteva položaj maloletnika.“* – Prema članu 24, st. 1 PGP „svako dete bez ikakvog razlikovanja ... ima pravo na mere zaštite od strane njegove porodice, društva i države koje zahteva njegov položaj maloletnika“. Iako PGP sadrži opštu zabranu diskriminacije (čl. 2 i 26, vidi I.4.1), navedena odredba posebno naglašava obavezu države da obezbedi da se u zaštiti dece ne pravi nedozvoljeno razlikovanje. U skladu s tim, Ustav SRJ (čl. 20), osim što sadrži opštu zabranu diskriminacije, izričito propisuje (čl. 61, st. 2) da vanbračna deca imaju ista prava (i dužnosti) kao deca rođena u braku. Odgovarajuće odredbe sadrže i republički ustavi (čl. 13 i 29 st. 4 Ustava Srbije, čl. 15, 17 st. 1 i 60 st. 2 Ustava Crne Gore), što je razrađeno u republičkim zakonima o porodici i braku (čl. 5 PZ Crne Gore i čl. 7 ZBPO Srbije).

Roditelji imaju pravo i dužnost da se staraju o ličnosti, pravima i interesima svoje dece. Dužni su da obezbeđuju materijalna sredstva za izdržavanje dece u skladu sa svojim materijalnim mogućnostima. Roditelji su takođe dužni da decu usmeravaju ka usvajanju porodičnih i drugih vrednosti (čl. 113–117 ZBPO Srbije i čl. 58–61 PZ Crne Gore).

Opšte je pravilo da svoja prava prema detetu roditelji vrše zajednički i sporazumno. Ipak, oni ne moraju zajednički vršiti sva roditeljska prava, već se mogu sporazumeti da određeno pravo vrši jedan od njih. Ako dođe do neslaganja roditelja u vršenju roditeljskog prava, konačnu odluku donosi organ starateljstva. U pitanjima koja su od bitnog značaja za razvoj deteta odlučuju oba roditelja i kada ne žive zajedno (čl. 123 i 124 ZBPO Srbije i čl. 66–74 PZ Crne Gore).

U bračnim sporovima sud po službenoj dužnosti odlučuje o čuvanju i vaspitanju zajedničke maloletne dece, nezavisno od sporazuma roditelja. Održavanje ličnih odnosa dece s roditeljima može se ograničiti ili privremeno zabraniti samo radi zaštite zdravlja i drugih ličnih interesa maloletne dece (vidi čl. 125–131 ZBPO Srbije i čl. 66–74 PZ Crne Gore).

Osnovni vidovi zaštite dece bez roditeljskog staranja su usvojenje i organizovan smeštaj u drugu porodicu (čl. 148 i 149 ZBPO Srbije). Usvojenje je dopušteno ako je korisno za usvojenika (čl. 152 ZBPO Srbije). Porodični smeštaj se obezbeđuje u porodici koja sa uspehom može da vrši roditeljske dužnosti (čl. 202 ZBPO Srbije, čl. 217 PZ Crne Gore).

Dete može imati svoju imovinu, koju može steći putem nasleđa, poklona ili drugog vida besteretnog sticanja. Pretpostavka je da dete do 15 godine života ne stiče imovinu svojim radom, ali se ova mogućnost ne može isključiti.

4.15.3.3. *Zaštita maloletnika u krivičnom pravu i postupku.* – Krivični zakon SRJ predviđa posebna pravila u vezi s postupkom s maloletnim učiniocima krivičnih dela. Ove odredbe su izdvojene u posebnu glavu i primenjuju se na maloletnike zajedno s odgovarajućim odredbama republičkih krivičnih zakona, a ostale odredbe krivičnih zakona primenjuju se samo ako nisu u suprotnosti sa ovim posebnim pravilima (čl. 71).

Prema detetu koje u vreme izvršenja krivičnog dela nije navršilo 14 godina ne mogu se primeniti krivične sankcije, a detetu koje je u vreme izvršenja krivičnog dela

bilo starije od 14 a mlađe od 16 godina (mlađi maloletnik), mogu se izreći samo vaspitne mere. Detetu koje je u vreme izvršenja krivičnog dela navršilo 16 a nije navršilo 18 godina (stariji maloletnik), mogu se izreći vaspitne mere, a izuzetno mu se može izreći i kazna zatvora (u slučaju teških krivičnih dela). Svrha vaspitnih mera i maloletničkog zatvora je da se deci – učiniocima krivičnih dela pruži zaštita i pomoć i obezbedi njihov pravilan razvoj i vaspitanje (vidi čl. 72–75).

Kada je reč o krivičnom postupku prema deci, na njih se primenjuju odredbe posebnog poglavlja ZKP (čl. 452–492), a ostale odredbe tog zakona – ukoliko nisu u suprotnosti sa ovim odredbama. Pošto se prema Krivičnom zakonu SRJ prema detetu mlađem od 14 godina ne mogu primeniti krivične sankcije, ZKP predviđa da će se obustaviti krivični postupak protiv deteta koje u vreme izvršenja krivičnog dela nije napunilo 14 godina, i da će se o tome obavestiti organ starateljstva (čl. 453 ZKP). ZKP sadrži izričitu zabranu da se detetu sudi u odsustvu. Organi koji učestvuju u postupku, pri preduzimanju radnji kojima prisustvuje dete, a naročito pri njegovom ispitivanju, dužni su da vode računa o duševnoj razvijenosti, osetljivosti i ličnim svojstvima deteta, kako vođenje postupka ne bi uticalo na njegov razvoj (čl. 454 ZKP). Dete mora imati branioca od početka postupka, ako se vodi postupak za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora preko 5 godina, a u drugim slučajevima ako sudija proceni da mu je potreban branilac (čl. 456 ZKP).

O svakom pokretanju postupka prema detetu javni tužilac je dužan da obavesti organ starateljstva (čl. 459 ZKP). Takođe, tok postupka ne može se objaviti bez dozvole suda, a i kada je ta dozvola data, ne smeju se navesti ime deteta ili drugi podaci koji bi ga identifikovali (čl. 461 ZKP). Javnost je uvek isključena sa suđenja detetu (čl. 482 ZKP).

Postupak prema detetu vodi sudija za maloletnike, odnosno veće za maloletnike, a može se odrediti i jedan sud koji će u prvom stepenu biti nadležan za sve krivične predmete dece sa područja više sudova. Sudije porotnici koji učestvuju u suđenju u predmetima koji se tiču dece biraju se iz redova profesora, učitelja, vaspitača i drugih lica koja imaju iskustvo u vaspitanju dece (čl. 463 ZKP).

4.15.3.4. Rođenje i lično ime deteta. – Da bi se obezbedilo da svako dete bude registrovano neposredno po rođenju, određeno je da se rođenje prijavljuje (usmeno ili pismeno) matičaru u matičnom području u mestu u kome se dete rodilo. Rođenje deteta u prevoznom sredstvu prijavljuje se matičaru matičnog područja gde se putovanje majke završilo. Rođenje deteta je dužna da prijavi zdravstvena ustanova u kojoj je ono rođeno. Kada je dete rođeno van zdravstvene ustanove, dužni su da prijave njegovo rođenje otac deteta, a ako on nije u mogućnosti, drugi član domaćinstva ili majka, zatim lice u čijem stanu je dete rođeno i službena lica koja su sudelovala pri porođaju (babica ili lekar), a ako nema ovih lica, ili su oni u nemogućnosti da rođenje prijave – lice koje je saznalo za rođenje deteta. Rođenje deteta se prijavljuje u roku od 15 dana od dana rođenja. Ako je dete mrtvorodeno, rođenje se mora prijaviti u roku od 24 sata od dana rođenja. Ako su roditelji deteta nepoznati, rođenje se upisuje u matičnu knjigu rođenih mesta gde je dete nađeno. Upis se vrši na osnovu rešenja nadležnog organa starateljstva (čl. 17, 25 i 17 Zakona o matičnim knjigama Srbije, čl. 5, 7 i 9 Zakona o matičnim knjigama Crne Gore).

Lično ime (koje se sastoji od imena i prezimena) lično je pravo građana. Ono se stiče upisom u matičnu knjigu rođenih. Ime deteta određuju roditelji sporazumno u roku

od dva meseca od dana rođenja. Ako se roditelji u ovom roku ne sporazumeju, lično ime određuje organ starateljstva. Dete dobija prezime jednog ili oba roditelja, s tim što se u Srbiji ne mogu zajedničkoj deci odrediti različita prezimena. Ako jedan od roditelja nije u životu, ili je nepoznat, ili je u nemogućnosti da vrši roditeljsko pravo, lično ime deteta određuje drugi roditelj. Ako oba roditelja nisu u životu, ili su nepoznati ili su u nemogućnosti da vrše roditeljsko pravo, lično ime deteta određuje organ starateljstva (čl. 393–396 ZBPO Srbije; čl. 1–6 Zakon o ličnom imenu, *Sl. list SR CG*, br. 20/93, 27/94). Odredba člana 398. ZBPO Srbije i član 7 ZLIR Crne Gore zabranjuju određivanje detetu imena koje je pogrdno, kojim se vređa moral, ili je u suprotnosti sa običajima i shvatanjima sredine. Članom 2 Zakona o ličnom imenu Crne Gore pripadnici nacionalnih i etničkih grupa, lično ime mogu upisati na svom jeziku.

4.16. Državljanstvo

Član 15 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima.⁷²

Svako ima pravo na neko državljanstvo.

Niko ne sme biti samovoljno lišen svog državljanstva niti prava da promeni državljanstvo.

Član 24 st. 3 PGP:

Svako dete ima pravo da stiče neko državljanstvo.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.16.1. Opšte

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima predviđa pravo svakog čoveka na državljanstvo, kao i zabranu proizvoljnog oduzimanja državljanstva i uskraćivanja prava na promenu državljanstva (čl. 15). PGP ne govori posebno o pravu na državljanstvo. Ipak, član 24 PGP, koji se bavi položajem deteta (vidi I.4.15), u stavu 3 garantuje pravo svakog deteta na sticanje državljanstva. To je učinjeno da bi se izbeglo povećanje broja lica bez državljanstva. Ova odredba samo obavezuje države da novorođenoj deci omoguće sticanje državljanstva, a ne nužno da svakom detetu daju svoje državljanstvo. Način i uslovi sticanja državljanstva regulisani su unutrašnjim propisima države. U svakom slučaju, ne sme se praviti diskriminacija između novorođene dece.

Prema Ustavu SRJ, sticanje i prestanak jugoslovenskog državljanstva regulišu se saveznim zakonom. Jugoslovenski državljani imaju i državljanstvo jedne od republike članica. Jugoslovenski državljanin ne može biti lišen državljanstva, proteran iz zemlje, ili izručen drugoj državi (čl. 17 Ustava SRJ). Kao i savezni ustavi, ustavi Srbije (čl. 47) i Crne Gore (čl. 10) u principu sadrže istovetno bazično rešenje koje se vezuje generalno za član 15 Univerzalne deklaracije.

Ustav Srbije, za razliku od saveznog i crnogorskog ustava, sadrži odredbe prema kojima se građaninu Srbije, koji ima i drugo državljanstvo, može oduzeti srbijansko državljanstvo „samo ako odbije da ispuni ustavom određenu dužnost građanina“ (čl. 47, st. 4). S druge strane, Ustav SRJ predviđa da je svaki „jugoslovenski državljanin istovremeno ... državljanin republike članice“. Uz to, uređivanje jugoslovenskog

⁷² Prevod iz knjige *Osnovni dokumenti o ljudskim pravima*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998.

državljanstva je u nadležnosti federacije (čl. 17, st. 2 i 5). Mogućnost oduzimanja srpskog državljanstva prema Ustavu Srbije može dovesti do situacije da jedno lice ima jugoslovensko, ali ne i republičko državljanstvo, što bi bilo suprotno ovoj izričitoj odredbi saveznog ustava.

U toku postojanja SFRJ, čiji je raspad doveo u pitanje državljanstvo velike grupe njenih građana, doneta su četiri savezna zakona o državljanstvu. To su: Zakon o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije (1945); Zakon o državljanstvu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946); Zakon o jugoslovenskom državljanstvu (1964) i Zakon o državljanstvu SFRJ iz 1976. godine (*Sl. list SFRJ*, br. 58/1976). Zakon iz 1976. godine je bio na snazi u momentu raspada SFRJ. Danas sve države nastale na teritoriji bivše SFRJ imaju nove zakone o državljanstvu.

U SRJ je, nakon nepunih pet godina primene Zakona o jugoslovenskom državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 33/96), marta 2001. godine, na snagu stupio Zakon o izmenama i dopunama ovog zakona (*Sl. list SRJ*, br. 9/01).

Početkom marta 2001, stupio je na snagu još jedan pravni akt, važan za režim državljanstva u SRJ, ali možda još važniji za pitanja izgradnje i očuvanja pravnog sistema zasnovanog na načelima pravne sigurnosti i poštovanja ljudskih prava – Zakon o ukidanju Ukaza o oduzimanju državljanstva i imovine porodici Karađorđević (*Sl. list SRJ*, br. 9/01) ukinut je Ukaz Predsedništva Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ (*Sl. list FNRJ*, br. 64/47), kojim je pre više od pet decenija stvoren pravni osnov da se oduzme jugoslovensko državljanstvo i konfiskuje celokupna imovina poimence navedenim članovima porodice Karađorđević. Zakonom se jugoslovensko državljanstvo automatski vraća licima kojima je ono oduzeto jednim više političkim nego pravnim aktom, dok će se uslovi za povraćaj oduzete imovine urediti posebnim zakonom (čl. 2 Zakona o ukidanju Ukaza).

4.16.2. Sticanje jugoslovenskog državljanstva

Jugoslovensko državljanstvo se stiče poreklom, rođenjem na teritoriji Jugoslavije, prijemom i po međunarodnom ugovoru (čl. 2).

Jugoslovensko državljanstvo stiču poreklom, po samom zakonu (*ex lege*), deca čiji su roditelji jugoslovenski državljani, bez obzira gde su rođena, i deca čiji je samo jedan od roditelja Jugosloven, ako su rođena u Jugoslaviji. Osim toga deca rođena u inostranstvu, čiji je jedan roditelj Jugosloven, stiču jugoslovensko državljanstvo poreklom ako im je drugi roditelj nepoznat ili bez državljanstva (čl. 7).

Uz to, deca koja su rođena u inostranstvu, čiji je jedan roditelj Jugosloven a drugi strani državljanin, steći će jugoslovensko državljanstvo ako se ispuni jedan od sledećih uslova (čl. 8):

1) ako ih do 18 godine njihov roditelj Jugosloven prijavi kao jugoslovenske državljane diplomatskom predstavništvu SRJ (ako su deca starija od 14 godina potrebna je njihova saglasnost, a između 18. i 23. godine mogu sama podneti zahtev);

2) ako bi bez dobijanja jugoslovenskog državljanstva ostali apatridi (lica bez državljanstva).

Osnovni kriterijum sticanja državljanstva – poreklo (*ius sanguinis*) korigovan je sticanjem državljanstva rođenjem (*ius soli*). Na taj način, deca rođena ili nađena na

teritoriji SRJ dobijaju jugoslovensko državljanstvo ako su im roditelji nepoznati ili apatridi.

Zakonskim izmenama i dopunama, usvojenim ove godine, promenjen je jedan od uslova za prijem stranca u jugoslovensko državljanstvo (čl. 12). Raniji uslov – „da se iz njegovog ponašanja može zaključiti da će biti lojalan građanin Jugoslavije“, preformulisan je i sada glasi – „da se iz njegovog ponašanja može zaključiti da će poštovati pravni poredak Jugoslavije“ (čl. 12, st. 1, t. 5). Iako i dalje ostavlja na snazi diskreciona ovlašćenja organa nadležnog da odlučuje o zahtevu za prijem u jugoslovensko državljanstvo, potonje rešenje ih sužava dajući ovom organu jasnije instrukcije. Na ovaj način otklonjena je mogućnost da odluka o prijemu stranog državljanina u jugoslovensko državljanstvo bude politički motivisana tumačenjem pojma „lojalan građanin Jugoslavije“, kako je prethodno bilo predviđeno.

4.16.3. Rešavanje problema državljanstva nastalih raspadom bivše SFRJ

Položaj izbeglica, pogođenih ratnim dešavanjima i ekonomskom krizom na teritoriji na koju su prebegle, tokom prethodnih nekoliko godina bio je dodatno otežan diskriminatornim normama Zakona o jugoslovenskom državljanstvu iz 1996. godine. Naime, sticanje jugoslovenskog državljanstva državljana republika bivše SFRJ (osim Srbije i Crne Gore) rešavano je na različite načine u zavisnosti od toga da li su prebivalište na teritoriji SRJ stekli pre, ili posle dana proglašenja Ustava SRJ, 27. aprila 1992. godine (čl. 47 i čl. 48). Pored toga, ovim odredbama su data i široka diskreciona ovlašćenja organima nadležnim da odlučuju o državljanstvu onih izbeglica koje su prebivalište na teritoriji SRJ stekle nakon 27. aprila 1992. godine.⁷³

Usvajanjem Zakona o izmenama i dopunama Zakona o jugoslovenskom državljanstvu olakšan je status izbeglih i prognanih lica, u onom delu u kojem on zavisi od pitanja njihovog državljanstva.⁷⁴

Prema Zakonu o jugoslovenskom državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 33/96) jugoslovenskim državljaninom smatra se državljanin bivše SFRJ koji je na dan proglašenja Ustava SRJ, 27. aprila 1992, imao državljanstvo Republike Srbije ili Republike Crne Gore, kao i njegova deca rođena nakon tog datuma (čl. 46).

Sticanje jugoslovenskog državljanstva olakšano je za još dve kategorije subjekata:

1. državljane bivše SFRJ koji su imali neko drugo republičko državljanstvo, a ne srpsko i crnogorsko, kao i *državljanke druge države nastale na teritoriji SFRJ*, ako su 27. aprila 1992. imali prebivalište na teritoriji današnje SRJ. Ova odredba se odnosi i na decu navedene kategorije lica, ukoliko su rođena nakon dana proglašenja Ustava SRJ (čl. 47, st. 1);

2. državljane bivše SFRJ koji su imali neko drugo republičko državljanstvo, a ne srpsko ili crnogorsko, i koji su prihvatili prevođenje u profesionalnog oficira i profesionalnog podoficira, odnosno civilno lice na službi u Vojsci Jugoslavije, kao i njihovi bračni drugovi i deca (čl. 47, st. 1).

⁷³ Vidi *Izveštaj 2000*, I.4.1.2.3.

⁷⁴ Vidi više CoE, *Report on the Conformity of the Legal Order of the FRY with the CoE Standards*, op. cit., fusnota 44.

Prva kategorija navedenih subjekata je najnovijom zakonskom regulativom proširena. Ona sada pored državljana drugih republika bivše SFRJ, obuhvata i državljane drugih država nastalih na nekadašnjoj teritoriji ove zemlje. Pomenutim licima je omogućeno da postanu bipatridi, tako da zakon više, kao jedan od uslova za sticanje jugoslovenskog državljanstva, ne traži izjavu podnosioca zahteva da nema drugo državljanstvo, odnosno da ga se, ako ga ima, odriče (st. 4).

Izmenama i dopunama ukinut je i ranije predviđeni rok za podnošenje zahteva za upis u matičnu knjigu jugoslovenskih državljana, koji je, u pravilu, iznosio godinu dana i koji se u opravdanim slučajevima mogao produžiti na rok od tri godine od dana stupanja na snagu zakona iz 1996. godine. Ovakvim zakonskim rešenjem olakšava se položaj izbeglica koje se nalaze u teškoj finansijskoj situaciji, pošto su one sada oslobođene obaveze da pitanje svog državljanstva pokrenu u određenom zakonskom roku. Naime, sticanjem jugoslovenskog državljanstva, ova lica bi automatski izgubila pravo na status izbeglice, čime bi ostala uskraćena za mnoga prava koja im omogućavaju lakše rešavanje materijalnih problema.⁷⁵

Izмене sličnih dejstava pretrpela je i odredba koja uređuje tzv. „prihvat u jugoslovensko državljanstvo“, uveden Zakonom iz 1996, kao jedan od načina sticanja jugoslovenskog državljanstva. Subjekt prava na podnošenje zahteva za prihvatanje u jugoslovensko državljanstvo je do donošenja Zakona o izmenama i dopunama, bio onaj „državljanin SFRJ koji zbog svoje nacionalne, verske ili političke pripadnosti ili zalaganja za poštovanje ljudskih prava i sloboda izbegne na teritoriju Jugoslavije...“ (čl. 48, st. 1). Nova zakonska regulativa ovaj krug lica definiše na drugačiji način. Ustanovom prihvata u jugoslovensko državljanstvo, sada se mogu koristiti državljani SFRJ koji su imali državljanstvo druge republike SFRJ, ili su *državljanima druge države nastale na teritoriji SFRJ* i koji kao izbegla, prognana ili raseljena lica borave na teritoriji Jugoslavije ili su izbegla u inostranstvo (čl. 48, st. 1; kurziv naš). Prihvaćen u jugoslovensko državljanstvo može biti i „državljanin SFRJ koji boravi u Jugoslaviji ili u inostranstvu, a nema državljanstvo druge države nastale na teritoriji SFRJ“ (čl. 48, st. 2), dakle apatrid ili lice koje je u međuvremenu steklo državljanstvo neke druge strane države. Pojedincima koji ispunjavaju sve navedene uslove takođe se zakonski omogućava da postanu dvojni državljani. U tom smislu, ni izjava da podnosilac zahteva nema strano državljanstvo, odnosno da se istog odriče više nije neophodna.

U skladu s drugačijim načinom definisanja kruga lica na koja se odnosi stav 1, člana 48, podnosilac se oslobađa obaveze da u okviru zahteva posebno navodi okolnosti i činjenice koje ukazuju na proganjanje iz gore navedenih razloga. Potkrepljivanje navoda o proganjanju više i objektivno nije neophodno jer se potreban status izbeglice, prognanog ili raseljenog lica već svakako dobija na osnovu Zakona o izbeglicama Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 18/92), Uredbe o načinu zbrinjavanja prognanih lica (*Sl. glasnik RS*, br. 47/95), kao i na osnovu Uredbe o zbrinjavanju raseljenih lica⁷⁶ (*Sl. list RCG*, br. 37/92).

⁷⁵ Vidi *Pravi odgovor*, br. 2, mart 2001, str. 5.

⁷⁶ Izbegla i prognana lica crnogorski propisi nazivaju raseljenim licima. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o jugoslovenskom državljanstvu je, iz rečnika navedene uredbe, preuzeo taj termin. U tom smislu, pomenute zakonske izmene i dopune se ne odnose na interno raseljena lica s Kosova, koja u najvećem broju slučajeva i jesu jugoslovenski državljani.

O ispunjenosti uslova za prihvatanje u državljanstvo, a u skladu sa svojim nadležnostima utvrđenim zakonom, odlučuje savezni i republički organ nadležan za unutrašnje poslove, pri čemu vodi računa o interesima bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije (čl. 48, st. 3). Savezni, odnosno republički organ koji postupa po podnesenom zahtevu, zakonskim izmenama gubi ranije ovlašćenje na osnovu koga je cenio i opravdanost razloga sadržanih u zahtevu (čl. 48, st. 3). Ipak, njegovo diskreciono pravo da donese odluku „vodeći računa o interesima bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije“ ostaje nepromenjeno.

Vremenska odrednica odlučujuća za način sticanja jugoslovenskog državljanstva ipak ostaje nepromenjena. I dalje će državljani bivših republika SFRJ (osim Republike Srbije i Republike Crne Gore), a sada i državljani druge države nastale na teritoriji SFRJ, moći da stiču jugoslovensko državljanstvo, odnosno da budu prihvaćeni u njega, u zavisnosti od toga da li su prebivalište na teritoriji SRJ stekli pre ili posle određenog datuma. Ipak, lica koja su prebivalište na teritoriji SRJ stekla nakon 27. aprila 1992. Još uvek se nalaze u nepovoljnijoj poziciji jer se o ovom njihovom pravu i dalje diskreciono odlučuje, iako su, istina, ovlašćenja nadležnog organa, u tom smislu, umnogome sužena. Dok za lica koja su na teritoriji SRJ imala prijavljeno prebivalište pre navedenog datuma važi izvestan automatizam u ostvarivanju prava, gde se radi, zapravo, o sticanju jugoslovenskog državljanstva na osnovu samog zakona uz ispunjenost propisanih uslova, druga kategorija lica biva prihvaćena u jugoslovensko državljanstvo na osnovu odluke upravnog organa (čl. 48, st. 7).

Ni Zakonu o jugoslovenskom državljanstvu iz 1996. nije bila nepoznata mogućnost uvođenja ustanove dvojnog državljanstva u pravni sistem Jugoslavije. Član 18, st. 2 predviđa da se pod uslovom uzajamnosti, međunarodnim ugovorom može ustanoviti dvojno državljanstvo. Nekim njegovim odredbama bipatridija je i konkretno omogućena. Takav je npr. slučaj kada stranac može biti primljen u jugoslovensko državljanstvo zbog naročitih zasluga za Jugoslaviju i drugih zakonom predviđenih razloga, iako nema otpust iz stranog državljanstva (čl. 14).⁷⁷

Međutim, najnovijim proširenjem kruga potencijalnih subjekata dvojnog državljanstva otvara se pitanje njihovog budućeg pravnog statusa u odnosu na države čiji su državljani. Pošto se sa sigurnošću može pretpostaviti da će se u najvećem broju slučajeva ova lica pojaviti kao državljani Hrvatske i državljani Bosne i Hercegovine, treba naglasiti da Zakon o hrvatskom državljanstvu dozvoljava hrvatskom državljaninu da ima, odnosno da stekne državljanstvo druge zemlje (čl. 2). Drugačija je, međutim, situacija sa Zakonom o državljanstvu BiH, koji uvođenje dvojnog državljanstva uslovljava prethodnim zaključenjem bilateralnog sporazuma sa odnosnom državom kojim se to pitanje reguliše. Sporazum o dvojnog državljanstvu između SRJ i BiH, iako sklopljen, nije međutim, prošao neophodnu ustavnu i zakonsku proceduru predviđenu propisima Bosne i Hercegovine, tako da za režim državljanstva u BiH nema nikakav pravni značaj.⁷⁸

4.17. Sloboda kretanja

Član 12 PGP:

⁷⁷ Vidi Vida Čok, *Pravo na državljanstvo*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1999, str. 102.

⁷⁸ Vidi *op. cit.*, fusnota 71; o predlogu novog sporazuma vidi IV.3.2.1.

1. Svako lice koje se legalno nalazi na teritoriji neke države ima pravo da se slobodno kreće u njoj i da slobodno izabere svoje mesto stanovanja.
2. Svako lice ima pravo da napusti bilo koju zemlju, uključujući i svoju.
3. Napred navedena prava mogu biti ograničena samo ako su ova ograničenja zakonom predviđena, ako su ona potrebna radi zaštite nacionalne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja ili morala ili prava i slobode drugih lica, i ako su u skladu sa ostalim pravima koja priznaje ovaj pakt.
4. Niko ne može biti proizvoljno lišen prava da uđe u svoju zemlju.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/71)

4.17.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi, i savezni i republički, garantuju slobodu kretanja, prihvatajući pri tom pristup međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima. Prema članu 30 Ustava SRJ:

Građaninu se jamči sloboda kretanja i nastanjivanja i pravo da napusti SRJ i u nju se vrati.

Sloboda kretanja i nastanjivanja i pravo da se napusti SRJ može se ograničiti saveznim zakonom, ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka, sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili za odbranu SRJ.

Ustav Srbije u članu 17 na sličan način garantuje slobodu kretanja, dok je Ustav Crne Gore manje precizan: iako se u članu 28, st. 1 zajemčuje sloboda kretanja i nastanjivanja, ne govori se o slobodi neometanog napuštanja Crne Gore i slobodnog povratka u nju.

4.17.2. Ograničenja

Ograničenja prava na slobodu kretanja koja se nalaze u jugoslovenskim ustavima formulisana su u skladu s međunarodnim standardima. Propisuje se da ograničenje mora da bude zakonom uvedeno i neophodno za ostvarivanje nekog od legitimnih razloga. Razlozi za ograničenja koje navode jugoslovenski ustavi su malobrojniji i uže formulisani od onih navedenih u PGP.

Nova Savezna vlada je 7. novembra 2000. donela Odluku o prestanku važenja odluke o plaćanju posebne takse prilikom izlaska iz Savezne Republike Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 61/00). Ovom odlukom jedan podzakonski akt koji je direktno ograničavao ustavna prava građana SRJ stavljen je van snage.

Odlukom Saveznog ustavnog suda (*Sl. list SRJ*, br. 5/01) utvrđeno je da članovi 11, 14 i 15 Zakona o unutrašnjim poslovima Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/91, br. 79/91 i br. 54/96) nisu saglasni sa Ustavom SRJ jer su pitanja pritvora i zadržavanja lica u pritvoru, kao i pitanje slobode kretanja bili uređeni od strane Republike Srbije, a Ustav SRJ propisuje da je ovo isključiva savezna nadležnost.

Savezni ustavni sud je 29. marta 2000. godine doneo odluku (*Sl. list SRJ*, br. 15/00) kojom je odredba Zakona o putnim ispravama jugoslovenskih državljana (*Sl. list SRJ*, br. 33/96, 49/96, 12/98, 44/99, 15/00, 7/01, 71/01) proglašena neustavnom. Osporenim odredbom je bilo predviđeno da će organ kome je podnet zahtev za izdavanje putne isprave ili vize, na zahtev nadležnog organa, odbiti zahtev ako utvrdi da lice koje traži izdavanje putne isprave ili vize odlaskom u inostranstvo nastoji da izbegne dospelu poresku ili carinsku obavezu (čl. 46, st. 1, tač. 4). Ovako određen

osnov ograničenja slobode kretanja se prema stavu Saveznog ustavnog suda ne može podvesti pod ustavom dozvoljene osnove za ograničenja ove slobode – da je to „neophodno za vođenje krivičnog postupka, sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili za odbranu SRJ“ (čl. 30, st. 2 Ustava SRJ) – jer „osporenom odredbom saveznog zakona propisano je ograničenje prava građanina da napusti SRJ i u onim slučajevima kada protiv njega nisu preduzete ni zakonom propisane radnje za vođenje krivičnog postupka“.

S istim obrazloženjem, Savezni ustavni sud je januara 2001, proglasio neustavnom odredbu (*Sl. list SRJ*, br. 7/01) Zakona o putnim ispravama jugoslovenskih državljana kojom je bilo predviđeno da će organ kome je podnet zahtev za izdavanje putne isprave ili vize odbiti zahtev u slučaju da, na predlog zainteresovanog lica ili njegovog staraoca, odnosno organa starateljstva, utvrdi da tražilac nastoji da odlaskom u inostranstvo izbegne dospelu obavezu izdržavanja ili dospelu imovinsko-pravnu obavezu iz bračnog ili odnosa roditelja i dece, a za koju postoji izvršna isprava (čl. 46, st. 1, tač. 3).

Istim zakonom je predviđeno da će organ unutrašnjih poslova, na zahtev nadležnog vojnog organa, odbiti zahtev za izdavanje putne isprave ili vize ukoliko utvrdi da tražilac nastoji da odlaskom u inostranstvo izbegne obavezu služenja vojnog roka ili službu u Vojsci Jugoslavije (čl. 46, st 1, tačka 5). Naime, uz zahtev za izdavanje putne isprave i vize, vojni obveznik je za vreme regrutne obaveze, dužan da priloži i odobrenje za putovanje u inostranstvo (čl. 43, st. 1). Ovaj razlog ograničenja slobode kretanja može se podvesti pod jedan od ustavom dozvoljenih – da je to neophodno za odbranu SRJ (čl. 30, st. 2 Ustava SRJ). Sam zakon, međutim, doslovno navodi pomenuti ustavni osnov kao poseban razlog odbijanja zahteva za izdavanje putne isprave i vize (čl. 46, st. 1, tač. 7). Nejasno je, stoga, paralelno postojanje dva osnova ograničenja slobode kretanja od kojih se jedan može podvesti pod drugi.

Pored toga, član 46, stav 1, tačka 5, organu unutrašnjih poslova, daje široka diskreciona ovlašćenja, odnosno u ovom slučaju upravni organ ima pravo da oceni da li lice koje traži izdavanje putne isprave ili vize odlaskom u inostranstvo nastoji da izbegne vojnu obavezu ili zemlju napušta iz drugih, „dozvoljenih“ razloga. Ovako predviđene odredbe mogu dovesti do nedozvoljenog ograničavanja, pa i ukidanja onog dela prava na slobodu kretanja koji se odnosi na napuštanje sopstvene zemlje.

4.18. Ekonomska, socijalna i kulturna prava

U saveznom i u republičkim ustavima postoje opšte odredbe o osnovnim socijalnim pravima građana i pojedinih društvenih grupa (deca, žene, majke, stare osobe). Vrste i opseg socijalnih prava definisani su u odgovarajućim republičkim zakonima i podzakonskim aktima. Organizacije u kojima se ostvaruju socijalna prava građana svrstana su u kategoriju javnih službi i nazivaju se ustanovama.

Prema odredbama Zakona o javnim službama iz 1991. godine, ove ustanove mogu osnivati i fizička lica, čime je omogućeno uvođenje privatne inicijative i rad sa sredstvima u privatnoj svojini u oblasti socijalnih i kulturnih prava. Privatnom sektoru, međutim nije omogućeno da ravnopravno konkuriše za korišćenje sredstava iz javnih fondova i budžeta (čl. 10). Ta sredstva mogu da koriste samo državne ustanove u oblasti javnih službi. Iako je od donošenja ovog zakona prošlo skoro 10 godina, privatne ustanove još nisu integrisane u podsisteme zdravstvene zaštite, socijalne zaštite, brige o

deci, obrazovanja i druge sektore, ni u organizacionom ni u finansijskom smislu. To je omogućilo zadržavanje monopolske pozicije državnih ustanova u ovoj oblasti, naročito u pogledu korišćenja sredstava koja se obavezno izdvajaju iz plata zaposlenih i drugih poreza i doprinosa, kao i netransparentnu i pravno nedefinisiranu kohabitaciju privatnog i državnog sektora u oblasti javnih službi, naročito preko personalnih sprega i političkih i ekonomskih centara moći.⁷⁹

4.18.1. Pravo na rad

Pravo na rad je izričito garantovano ustavima Srbije i Crne Gore (čl. 35 Ustava Srbije i čl. 52 Ustava Crne Gore), ali ne i Ustavom SRJ. Svi ustavi garantuju pravo na slobodan izbor zanimanja i zaposlenja, kao i zabranu prinudnog rada (čl. 54, st. 1 Ustava SRJ). Ustav Srbije jedini predviđa da su svakome, pod jednakim uslovima, dostupni radno mesto i funkcija (čl. 54, st. 1 Ustava Srbije).

Ustavom SRJ i Ustavom Srbije je u izvesnoj meri garantovana i sigurnost radnog odnosa propisivanjem da radni odnos zaposlenom može prestati protiv njegove volje samo pod uslovima i na način utvrđen zakonom i kolektivnim ugovorom (čl. 54, st. 2 Ustava SRJ i čl. 35, st. 2 Ustava Srbije). Odluku o otkazu, koja mora biti obrazložena, donosi direktor i ona je konačna (čl. 65 Zakona o osnovama radnih odnosa, *Sl. list SRJ* 29/96, 51/99). Do izricanja disciplinske mere prestanka radnog odnosa može doći samo u slučaju onih povreda radnih obaveza koje su izričito određene zakonom ili kolektivnim ugovorom. Ovu meru takođe izriče direktor, a kod poslodavca koji ima upravni odbor, upravni odbor kao drugostepeni organ nadležan je za preispitivanje ove odluke po prigovoru zaposlenog (čl. 56, st. 2 ZORO).

Odluka o prestanku radnog odnosa i razlozi za donošenje te odluke moraju se dostaviti zaposlenom u pismenoj formi sa poukom o pravnom leku. Zaposleni može u roku od 15 dana od dostavljanja ove odluke pokrenuti spor pred nadležnim sudom. U 2001. godini donet je novi Zakon o radu (Zakon o radu, *Sl. glasnik RS*, br. 70/01, 73/01) koji propisuje da se spor u prvom stepenu okončava u roku od 6 meseci od pokretanja spora (čl. 122, st. 3). Presuda po kojoj je pravno lice dužno da vrati zaposlenog na rad mora se u izvršnom postupku izvršiti pod pretnjom novčane kazne, s tim da se novčana kazna može izricati najviše tri puta. Poslodavac koji otkaže zaposlenom ugovor o radu suprotno zakonu kazniće se novčanom kaznom od 100.000 do 200.000 dinara (čl. 164, st. 1. tač. 4) Neizvršavanje pravosnažne sudske odluke o vraćanju zaposlenog na rad predstavlja krivično delo (čl. 91 KZ Srbije i čl. 75 KZ Crne Gore).

Obavezan otkazni rok ne može biti kraći od mesec dana niti duži od tri meseca, odnosno šest meseci u Crnoj Gori (čl. 55 Zakona o radnim odnosima, *Sl. list SR CG*, br. 29/90, 42/90, 28/91, *Sl. list RCG*, br. 48/91, 17/92, 27/94, 16/95, 21/96, 5/00). Zaposleni može prestati sa radom i pre isteka otkaznog roka, u Srbiji uz saglasnost poslodavca, a u

⁷⁹ Na primer, u pregledu finansijskog poslovanja jedne od najpoznatijih bolnica u Beogradu, „Sveti Sava“, posle smene direktora u oktobru 2000. između ostalog je utvrđeno da je deo bolničkog prostora bolnice „Sveti Sava“ iznajmljen privatnoj lekarskoj ordinaciji čiji je vlasnik, lekar, inače sin medicinske sestre zaposlene u toj bolnici. Ona je bila savetnik smenjenog direktora za medicinska pitanja (s mesečnom platom osam puta većom od plate redovnog profesora Beogradskog univerziteta). Toj privatnoj ordinaciji smenjeni direktor je po bagatelnim cenama prodao dva otpisana ultrazvučna aparata i jedan EEG, a iznajmio im je moderni kolor-dopler aparat, donaciju Savezne uprave carina, vredan oko 250.000 nemačkih maraka (*Blic*, 25. oktobar 2000, str. 6).

Crnoj Gori po odluci poslodavca, s tim što u tom slučaju zaposlenom pripada pravo na naknadu zarade do isteka otkaznog roka.

Zakonom su uređena posebna prava zaposlenih koji spadaju u tzv. tehnološki višak. Reč je o licima kojima prestaje radni odnos zbog prestanka potrebe za njihovim radom u slučaju uvođenja tehnoloških, ekonomskih ili organizacionih promena. Po Zakonu o radu Srbije poslodavac takvom licu može otkazati ugovor o radu samo ako ne može da mu obezbedi obavljanje drugih poslova, odnosno da ga osposobi za rad na drugim poslovima (čl. 101, st. 1, tač. 8). Ova odredba ne odnosi se na poslodavca koji u radnom odnosu na neodređeno vreme ima manje od 50 zaposlenih. U roku od 3 meseca poslodavac ne može angažovati drugo lice na istom radnom mestu, a ako se u tom periodu javi potreba za takvim radnikom prednost će imati zaposleni kome je prestao radni odnos (čl. 101, st. 5 i 6). Zaposleni kome radni odnos prestaje po ovom osnovu ima pravo na otpremninu čija visina zavisi od dužine radnog staža (čl. 117).

Pravo na rad uključuje i pravo na besplatnu pomoć prilikom traženja zaposlenja. U republikama postoje zavodi za tržište rada, sa zadatkom da ostvaruju program zapošljavanja i usklađuju ponudu i potražnju radne snage. Zavod pruža besplatnu stručnu pomoć u vidu informisanja zainteresovanih lica o uslovima i mogućnostima zapošljavanja i bavi se poslovima posredovanja u zapošljavanju između nezaposlenih lica i poslodavaca. Zavod obavlja i poslove profesionalne orijentacije pri izboru zanimanja i zapošljavanja, kao i pripreme za zapošljavanje, u smislu prekvalifikacije, dokvalifikacije i inoviranja znanja.

4.18.2. Pravo na pravedne i povoljne uslove rada

Jugoslovenski ustavi garantuju zaposlenom pravo na odgovarajuću zaradu (čl. 55 Ustava SRJ; čl. 36 Ustava Srbije i čl. 53, st. 1 Ustava Crne Gore).

Zakon o osnovama radnih odnosa predviđa da zaposleni imaju pravo na odgovarajuću zaradu i da se ona utvrđuje u skladu sa zakonom i kolektivnim ugovorom. Zarada se isplaćuje najmanje jedanput mesečno (čl. 48 ZORO). Zaposleni ima pravo na naknadu zarade u dane praznika za koje ne radi, za vreme godišnjeg odmora, plaćenog odsustva, vojne vežbe i u drugim slučajevima utvrđenim zakonom i kolektivnim ugovorom. Zaposlenom je zakonom garantovano pravo na uvećanu zaradu u slučaju rada za vreme državnih praznika, prekovremenog i noćnog rada (čl. 49 ZORO). Pored zarade, zaposleni ima pravo i na druga primanja, kao što su primanja za pokriće troškova godišnjeg odmora, toplog obroka, prevoza i slično (čl. 51 ZORO).

Radi obezbeđivanja materijalne i socijalne sigurnosti zaposlenih, zakonom je predviđeno pravo zaposlenih na minimalnu zaradu. Minimalnu zaradu utvrđuju sporazumno Vlada, reprezentativni sindikat i reprezentativno udruženje poslodavaca, organizovani za teritoriju Republike Srbije, u skladu sa zakonom (čl. 84 Zakona o radu Srbije). Ukoliko se sporazum ne postigne u roku od 10 dana minimalnu zaradu utvrđuje Vlada Republike Srbije (čl. 84, st. 3).

Jugoslovenski ustavi na uopšten način garantuju i pravo zaposlenog na ograničeno radno vreme, kao i na plaćeni godišnji odmor i odsustva. Ustav SRJ i Ustav Srbije predviđaju i pravo na dnevni i nedeljni odmor, ali bez bližeg preciziranja (čl. 56, st. 1 Ustava SRJ; čl. 38, st. 1 Ustava Srbije i čl. 53, st. 2 Ustava Crne Gore).

Puno radno vreme iznosi 40 sati u jednoj radnoj nedelji. Zakonom je predviđena obaveza uvođenja skraćenog radnog vremena za lica koja rade na naročito teškim, napornim i po zdravlje štetnim poslovima, i to srazmerno štetnom uticaju na zdravlje, odnosno radnu sposobnost zaposlenog. U Srbiji skraćenje može biti najviše 10 sati nedeljno, a Crnoj Gori radno vreme ovih lica najviše se može skratiti na 36 sati nedeljno (čl. 36, st. 1 Zakona o radu Srbije i čl. 17 Zakona o radnim odnosima Crne Gore). Radno vreme zaposlenog može trajati i duže od punog radnog vremena ali ne duže od 10 sati nedeljno, osim ako je reč o nekom od slučajeva koji su izričito predviđeni zakonom, kada postoji obaveza zaposlenog da radi prekovremeno, npr. u slučaju elementarne nepogode, požara, eksplozije i sl. (čl. 20 ZORO).

U pogledu prava na odmor, zaposleni ima pravo na odmor u toku dnevnog rada u trajanju od 30 minuta, pravo na odmor između dva radna dana u trajanju od najmanje 12 sati neprekidno, osim u pogledu sezonskih radova kada ovaj minimum iznosi 10 sati. Zaposleni ima pravo i na nedeljni odmor u trajanju od najmanje 24 časa neprekidno, kao i pravo na godišnji odmor u trajanju od najmanje 18 radnih dana. Zaposlenom se ne može uskratiti pravo na bilo koji od odmora garantovanih zakonom. Zaposleni ima pravo i na plaćeno ili neplaćeno odsustvo sa rada u slučajevima utvrđenim zakonom i kolektivnim ugovorom (čl. 26–31 ZORO).

Ustavima se zajemčuje i zaštita zaposlenih na radu bez bližeg preciziranja. Ženama, invalidima i omladini je garantovana posebna zaštita na radu (čl. 56, st. 2 i 3 Ustava SRJ; čl. 38, st. 2 i 3 Ustava Srbije i čl. 53, st. 3 i 4 Ustava Crne Gore).

Zakonom o osnovama radnih odnosa utvrđena je obaveza poslodavca da obezbedi potrebne uslove za zaštitu na radu. Preduzeće može da otpočne obavljanje neke delatnosti tek kada nadležni inspekcijски organ svojim rešenjem utvrdi da su, između ostalog, ispunjeni i uslovi u pogledu zaštite na radu (čl. 18 Zakona o preduzećima, *Sl. list SRJ*, br. 29/96). Poslodavac je dužan da zaposlenog upozna sa svim opasnostima po život i zdravlje na radnom mestu, kao i sa pravima i obavezama u vezi sa zaštitom na radu i uslovima rada. Zaposleni ima pravo da odbije da radi ukoliko nisu sprovedene propisane mere zaštite na radu, ali samo pod uslovom da postoji objektivna opasnost po njegov život ili zdravlje (čl. 33–34 ZORO).

Da bi zaposleni bio raspoređen na radno mesto gde postoji povećana opasnost od povređivanja i profesionalnih ili drugih oboljenja potrebno je da ispunjava i uslove za rad u pogledu zdravstvenog stanja, psihofizičkih sposobnosti i životne dobi. Radi zaštite ovih lica zakonom su ustanovljeni i obavezni prethodni i periodični lekarski pregledi (čl. 30–35 Zakona o zaštiti na radu, *Sl. glasnik RS*, br. 42/91, 53/93, 67/93, 48/94, 42/98). Iz istog razloga zakonom je ustanovljena obaveza skraćjenja radnog vremena za ova lica.

Detaljnije odredbe o zaštiti na radu u Srbiji sadržane su u posebnom Zakonu o zaštiti na radu, dok se u Crnoj Gori one nalaze u okviru Zakona o radnim odnosima. Ovim propisima, kao i podzakonskim aktima donetim na osnovu njih, konkretnije su utvrđene obaveze poslodavca u vezi s merama i sredstvima koji su neophodni za obezbeđenje uslova za bezbedan rad. Nadzor nad sprovođenjem zakona, drugih propisa i kolektivnih ugovora iz oblasti zaštite na radu vrši inspekcija rada. Nepridržavanje mera zaštite na radu osnov je za prestanak rada preduzeća (čl. 100, st. 1, tač. 1 Zakona o preduzećima), a u određenim slučajevima može da predstavlja i krivično delo (čl. 90 KZ Srbije i čl. 74 KZ Crne Gore).

Novi Zakon o radu zadržao je pravo zaposlene žene na porodiljsko odsustvo radi nege deteta u trajanju od 365 dana. Uneto je pravo oca na plaćeno odsustvo umesto majke u periodu nakon navršena tri meseca do jedne godine starosti deteta, ako se roditelji tako sporazumeju. Zadržana su i neka druga prava na odsustvo u vezi posebne nege deteta iz dosadašnjeg zakona. U Zakonu o radu prvi put je uvedena odredba da zaposleni može dobiti otkaz ako zloupotrebi bolovanje (čl.101, st. 1 tač. 7). Takođe, predviđeno je produženje godina za starosnu penziju na 65 za muškarce i 60 za žene, odnosno za pet više nego prema važećem zakonu.

4.18.3. Pravo na socijalno obezbeđenje

Pravo na socijalno obezbeđenje obuhvata pravo na socijalno osiguranje i pravo na socijalnu pomoć.

U jugoslovenskim ustavima je pravo na socijalno osiguranje predviđeno u vidu obaveznog osiguranja zaposlenih lica (čl. 58 Ustava SRJ i čl. 55 Ustava Crne Gore). Ustav Srbije precizira da zaposleni, u skladu sa zakonom, obaveznim osiguranjem obezbeđuju sebi pravo na zdravstvenu zaštitu i druga prava za slučaj bolesti, trudnoće, porođaja, smanjenja ili gubitka radne sposobnosti, nezaposlenosti i starosti i prava na druge oblike socijalnog osiguranja, a za članove svoje porodice pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na porodičnu penziju, kao i druga prava na osnovu socijalnog osiguranja (čl. 40 Ustava Srbije).

Socijalno osiguranje obuhvata penzijsko, invalidsko i zdravstveno osiguranje, osiguranje za slučaj nezaposlenosti i zdravstveno osiguranje. Postoji više zakona koji regulišu oblast socijalnog osiguranja.

Tokom 2001. godine usvojen je Zakon o izmenama i dopunama zakona o penzijskom osiguranju, na saveznom nivou (*Sl. list SRJ*, br. 70/01) i u Republici Srbiji (*Sl. glasnik RS*, br. 29/01). Takođe je usvojen Zakon o izmenama i dopunama zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana (*Sl. glasnik RS*, br. 29/01).

Obavezno osiguranje obuhvata sve zaposlene, lica koja obavljaju samostalnu delatnost i zemljoradnike.

Pored obaveznog, postoji i mogućnost dobrovoljnog osiguranja za lica koja nisu obavezno osigurana pod uslovima, u obimu i na način predviđen zakonom (čl. 16 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja, *Sl. list SRJ*, br. 70/01).

Osiguranik stiče pravo na starosnu penziju ako kumulativno ispuni uslove u pogledu godina života i dužine penzijskog staža (čl. 22 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja). Novim Zakonom o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja ti uslovi su korigovani. Tako, osiguranik stiče pravo na starosnu penziju: kad navrši 63 (muškarac), odnosno 58 (žena) godina života i najmanje 20 godina penzijskog staža ili 65 (60) godina života i najmanje 15 godina staža osiguranja ili 40 (35) godina staža i najmanje 53 godine života (čl. 22). Visina starosne penzije se određuje s obzirom na penzijski osnov i penzijski staž. Penzijski osnov predstavlja mesečni prosek zarade, odnosno osnovice osiguranja osiguranika, u bilo kojih uzastopnih deset godina koji su za osiguranika najpovoljniji. Zakonom je limitiran najviši iznos penzijskog osnova na 3,8 prosečne neto-zarade po zaposlenom na teritoriji Republike u prethodnoj godini (čl. 10 Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 52/96, 48/98, 29/01). Konkretna visina penzije se utvrđuje u određenom procentu od penzijskog osnova, u zavisnosti od dužine penzijskog staža. Zakonom je limitirana visina ovog

procenta, tako da osiguranik ima pravo na najviše 85% od penzijskog osnova (čl. 35, st. 3 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Prava za slučaj invalidnosti su pravo na invalidsku penziju i prava po osnovu preostale radne sposobnosti. To su, takođe, i pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju, pravo na raspoređivanje odnosno zaposlenje na drugom odgovarajućem poslu sa punim radnim vremenom i pravo na novčane naknade u vezi sa korišćenjem ovih prava. Uzrok nastanka invalidnosti nije od značaja za utvrđivanje samog pojma invalidnosti, ali jeste kada je reč o utvrđivanju uslova za sticanje pojedinih prava kao i obima tih prava.

Pravo na invalidsku penziju stiće osiguranik kod koga je zbog promena u zdravstvenom stanju koje se ne mogu otkloniti lečenjem ili rehabilitacijom došlo do gubitka radne sposobnosti, ili osiguranik kod koga je došlo do smanjenja radne sposobnosti, ali pod uslovom da zbog navršenih godina života (50 za muškarce i 45 za žene) nema pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju (čl. 45, st. 1 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja). Ako je invalidnost prouzrokovana povredom na radu ili profesionalnom bolešću, pravo na invalidsku penziju se stiće bez obzira na dužinu penzijskog staža i to u visini od 85% od penzijskog osnova. Kada je invalidnost prouzrokovana povredom van rada ili bolešću onda je sticanje prava na invalidsku penziju uslovljeno dužinom penzijskog staža, a visina invalidnosti se utvrđuje prema tri kriterijuma: polu osiguranika, godinama života u momentu nastanka invalidnosti i dužini penzijskog staža (čl. 48 i 49 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Zakon sadrži i odredbe o najnižoj starosnoj odnosno invalidskoj penziji, koje imaju zaštitni karakter i čija je svrha da obezbede minimum egzistencije onima koji su imali malo godina penzijskog staža i/ili nisku zaradu. Osnov za ovu penziju ne čini desetogodišnji prosek zarade, odnosno osnovice osiguranja, već prosečna mesečna neto-zarada zaposlenih ostvarena na teritoriji Republike u prethodnoj godini. Najniži iznos penzije određuje se u procentu od penzijskog osnova. Zakonom je predviđeno i pravo na novčane naknade u slučaju telesnog oštećenja ali samo ukoliko je to oštećenje prouzrokovano povredom na radu ili profesionalnom bolešću.

U slučaju smrti osiguranika, odnosno korisnika starosne ili invalidske penzije ili korisnika prava po osnovu preostale radne sposobnosti, članovima njegove porodice pripada pravo na porodičnu penziju. Ovo pravo im pripada ukoliko ispunjavaju određene uslove koji su različito regulisani u zavisnosti od toga o kojim članovima porodice je reč (čl. 64–73 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Penzijsko i invalidsko osiguranje obezbeđuje i sprovodi odgovarajući republički fond.

Osiguranje za slučaj nezaposlenosti je regulisano na republičkom nivou Zakonom o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica u Srbiji i Zakonom o zapošljavanju u Crnoj Gori. Svi jugoslovenski ustavi garantuju pravo na materijalno obezbeđenje u slučaju privremene nezaposlenosti (čl. 55, st. 2 Ustava SRJ; čl. 36, st. 2 Ustava Srbije i čl. 53, st. 1 Ustava Crne Gore).

Pravo koje se ostvaruje u slučaju prestanka radnog odnosa jeste pravo na novčanu naknadu, pod uslovom da je lice bilo osigurano najmanje devet meseci neprekidno ili 12 meseci sa prekidima u poslednjih 18 meseci (čl. 13 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 22/92, 73/93, 82/92 i čl. 28

Zakona o zapošljavanju, *Sl. list RCG*, br. 29/90). Svaki prestanak radnog odnosa ne daje pravo na novčanu naknadu. U Srbiji su predviđeni slučajevi u kojima lice ima pravo na novčanu naknadu (čl. 12 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije), dok su u Crnoj Gori predviđeni slučajevi u kojima lice neće imati to pravo (čl. 31 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). Generalno, ukoliko je do prestanka radnog odnosa došlo krivicom ili voljom zaposlenog lica, on neće imati pravo na novčanu naknadu. Naknada se isplaćuje u određenom vremenskom periodu koji zavisi od dužine osiguranja i kreće se od 3 do 24 meseca (čl. 13 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije i čl. 33 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). Isplata naknade će se nastaviti i po proteku ovog vremena u određenim slučajevima (čl. 15 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije i čl. 34 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). Osnov za novčanu naknadu predstavlja prosečna neto zarada nezaposlenog lica ostvarena u poslednja tri meseca rada pre prestanka osiguranja i isplaćuje mu se mesečno unazad, a pod određenim uslovima može mu se isplatiti i u jednokratnom iznosu. Za vreme za koje primaju naknadu, nezaposlena lica imaju pravo i na zdravstveno i penzijsko-invalidsko osiguranje (čl. 27 Zakona o zapošljavanju Crne Gore i čl. 8 tač. 6 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije). O pravima nezaposlenih lica odlučuju nadležni organi Zavoda za tržište rada.

Za razliku od socijalnog osiguranja, gde zaposleni izdvajaju deo svog dohotka kako bi sebi i članovima svoje porodice omogućili određena prava za slučaj starosti, bolesti, invalidnosti ili smrti, socijalna pomoć podrazumeva davanja iz javnih fondova formiranih putem poreza.

Ustav SRJ i Ustav Crne Gore predviđaju da država obezbeđuje materijalnu sigurnost građanima koji su nesposobni za rad i/ili nemaju sredstava za život, dok Ustav Srbije garantuje socijalnu sigurnost samo građanima koji su nesposobni za rad, a nemaju sredstva za izdržavanje (čl. 55 Ustava Crne Gore; čl. 58 Ustava SRJ i čl. 39, st. 2 Ustava Srbije). Socijalna zaštita je uređena Zakonom o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana u Srbiji i Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti u Crnoj Gori. U 2001. godini donete su izmene i dopune srbijanskog Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana (*Sl. glasnik RS*, br. 29/01).

Osnovno pravo u okviru socijalne zaštite jeste pravo na materijalno obezbeđenje. U Srbiji ovo pravo pripada pojedincu ili porodici koja ostvaruje prihode ispod nivoa socijalne sigurnosti. Nivo socijalne sigurnosti se utvrđuje zakonom u procentima, čija visina zavisi od broja članova porodice i od osnovice koju čini prosečna zarada po zaposlenom u opštini ili gradu u prethodnom kvartalu (čl. 11 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, *Sl. glasnik RS*, br. 36/91, 33/93, 67/93, 53/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01). Za ostvarivanje prava na materijalno obezbeđenje, zakon predviđa i niz dodatnih pojedinačnih uslova (čl. 12 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana Srbije). Materijalno obezbeđenje se određuje u mesečnom novčanom iznosu u visini razlike između iznosa prosečnog mesečnog prihoda pojedinca, odnosno porodice, ostvarenog u prethodnom kvartalu i nivoa socijalne sigurnosti (čl. 20, st. 1 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana Srbije). Visina materijalnog obezbeđenja se usklađuje s kretanjem prosečnih zarada u Republici Srbiji. Slična rešenja u pogledu materijalnog obezbeđenja sadrži i Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 45/93, 27/94, 16/95).

Ostala prava u sistemu socijalne zaštite, koja predviđaju oba republička zakona, jesu pravo na dodatak za pomoć i negu drugog lica, pravo na pomoć za osposobljavanje za rad i pravo na smeštaj u ustanove socijalne zaštite ili drugu porodicu (čl. 37 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore; čl. 25 i čl. 27 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti Srbije).

O svim ovim pravima odlučuju odgovarajuće ustanove socijalne zaštite.

4.18.4. Pravo na zaštitu porodice

Ustav SRJ predviđa da porodica, majka i dete uživaju posebnu zaštitu i da deca rođena van braka imaju jednaka prava i dužnosti kao i deca rođena u braku. Pravo na zaštitu porodice, majke i deteta garantovano je sveobuhvatnije republičkim ustavima. Oba republička ustava predviđaju pravo i obavezu roditelja da se brinu o deci, da ih vaspitavaju i školuju, kao i obavezu dece da se brinu o svojim roditeljima kojima je potrebna pomoć (čl. 61 Ustava SRJ; čl. 27 i 29 Ustava Srbije i čl. 58 i 59 Ustava Crne Gore).

Zaposlena žena uživa posebnu zaštitu po propisima o radnim odnosima, i to kako s obzirom na svoje psihofizičke karakteristike, tako i po osnovu trudnoće i materinstva. Posebnu zaštitu žena na radu, kao i zaštitu omladine i invalida, garantuju svi jugoslovenski ustavi (čl. 56, st. 3 Ustav SRJ; čl. 38, st. 3 Ustava Srbije i čl. 53, st. 4 Ustava Crne Gore). Veći deo ovih prava predviđen je saveznim Zakonom o osnovama radnih odnosa. Zakon o radu (*Sl. glasnik RS*, br. 70/01, 73/01) Srbije preuzima sve odredbe iz saveznog zakona uz neka dopunska pravila, za razliku od Zakona o radnim odnosima Crne Gore, koji sadrži veoma mali broj odredbi koje se odnose na posebnu zaštitu žena i omladine.

Zakon o osnovama radnih odnosa predviđa da zaposlene žene ne mogu da rade na radnim mestima na kojima se pretežno obavljaju naročito teški fizički poslovi, radovi pod zemljom ili pod vodom, niti na poslovima koji bi mogli štetno i sa povećanim rizikom da utiču na njihovo zdravlje i život (čl. 35, st. 1 ZORO). Osim toga, zaposlena žena za vreme trudnoće ne može da radi na radnim mestima na kojima postoje povećani rizici za održavanje trudnoće i razvoj ploda (čl. 35, st. 2 ZORO). Ustanovljena su i izvesna ograničenja u pogledu mogućnosti prekovremenog i noćnog rada. Zakon o osnovama radnih odnosa predviđa da žena za vreme trudnoće ili sa detetom do tri godine ne može da radi duže od punog radnog vremena, odnosno noću. Izuzetno, žena sa detetom starijim od dve godine može da radi noću ali samo na osnovu svog pismenog zahteva. Takođe, samohrani roditelj sa detetom do sedam godina ili detetom koje je težak invalid može da radi duže od punog radnog vremena ili noću samo na osnovu svog pismenog zahteva (čl. 36 ZORO, čl. 68, st. 3 Zakona o radu Srbije). Pored ovoga, ženi zaposlenoj u industriji i građevinarstvu zabranjen je noćni rad, osim u izuzetnim okolnostima (čl. 40 ZORO).

Osnovno pravo koje pripada zaposlenoj ženi u vezi sa trudnoćom i porođajem jeste pravo na porodiljsko odsustvo. Žena može da otpočne porodiljsko odsustvo 45 dana pre porođaja, a mora to da učini 28 dana pre porođaja (čl. 37, st. 3 ZORO). Porodiljsko odsustvo traje najmanje do navršene godine dana života deteta (čl. 37, st. 2 ZORO). Prema srbijanskom Zakonu o radu žena ima pravo na porodiljsko odsustvo i odsustvo radi nege deteta u trajanju od 365 dana (čl. 79 Zakona o radu Srbije). U slučaju rođenja mrtvog deteta ili smrti deteta pre isteka porodiljskog odsustva,

zaposlena žena ima pravo da produži porodiljsko odsustvo za onoliko vremena koliko joj je potrebno da se oporavi od gubitka deteta, a minimum 45 dana, i za to vreme joj pripadaju sva prava po osnovu porodiljskog odsustva (čl. 39 ZORO).

Za vreme trajanja porodiljskog odsustva zaposlena žena ima pravo na naknadu u visini zarade koju bi ostvarila na svom radnom mestu, pod uslovom da je bila u radnom odnosu najmanje 6 meseci. U suprotnom joj pripada pravo na naknadu zarade u određenom procentu od tog osnova (čl. 13 Zakona o društvenoj brizi o deci, *Sl. glasnik RS*, br. 49/92, poslednje izmene 25/96 i čl. 73 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore). Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore, pored prava na naknadu zaposlenoj ženi, predviđa da porodilja koja nije u radnom odnosu, a vodi se na evidenciji kod zavoda za zapošljavanje ili je redovan student, ima pravo na novčanu naknadu u visini od 50% od najniže plate u Republici za mesec za koji se vrši isplata, i to za vreme od 270 dana od rođenja deteta (čl. 81 i 82).

Ukoliko je detetu zbog posebnog stanja njegovog zdravlja potrebna posebna nega, odnosno ukoliko je dete teže hendikepirano, majka ima pravo na dodatna odsustva (čl. 37, st. 4 i čl. 81 ZORO). U Srbiji jedan od roditelja ima pravo da odsustvuje sa rada, ili da radi s polovinom radnog vremena, u kom slučaju ima pravo na zaradu za vreme za koje radi kao i pravo na naknadu zarade za drugu polovinu radnog vremena, najduže do navršenih 5 godina života deteta, osim u slučajevima predviđenim u propisima o zdravstvenom osiguranju (čl. 71 Zakona o radu Srbije). Zakon o radnim odnosima Crne Gore predviđa da zaposlena žena sa detetom kod koga je prisutno znatnije oštećenje fizičkog i psihičkog zdravlja koje vodi ili je dovelo do invalidnosti, ima pravo da radi s polovinom radnog vremena, ali najduže do treće godine života deteta (čl. 40 Zakona o radnim odnosima Crne Gore). Republičkim propisima je predviđeno i pravo da jedan roditelj, odnosno samo majka u Crnoj Gori, može odsustvovati s rada dok dete ne navrší tri godine života. Za to vreme tom licu prava i obaveze po osnovu rada miruju, s tim što u Crnoj Gori majka ima pravo na zdravstveno i penzijsko osiguranje ukoliko koristi ovo pravo (čl. 75 Zakona o radu Srbije i čl. 42 Zakona o radnim odnosima Crne Gore).

Zakonom je u izvesnoj meri garantovana sigurnost radnog odnosa žene za vreme trudnoće, porodiljskog odsustva i korišćenja prava na dodatno odsustvo. U ovim slučajevima njoj ne može prestati radni odnos zbog utvrđivanja prestanka potrebe za njenim radom (čl. 38, st. 3 ZORO), ali može prestati po drugim osnovima za prestanak.

Sva ova prava prvenstveno se garantuju ženi, ali, u slučaju njene smrti, ili ako napusti dete ili je sprečena da koristi ta prava, može ih koristiti zaposleni otac (čl. 38, st. 1 ZORO).

Republički propisi o zaštiti dece predviđaju još neka prava, od kojih je najvažnije pravo na dodatak za decu. U Srbiji se dodatak obezbeđuje za prvo troje dece i pravo na dodatak zavisi od materijalnog položaja porodice, osim ukoliko je reč o porodici sa tri deteta, kada pravo na dodatak pripada trećem detetu, bez obzira na materijalni položaj porodice. Dodatak pripada deci najduže do 19. godine života, ako su na redovnom školovanju (čl. 21–29 Zakona o društvenoj brizi o deci). U Crnoj Gori su predviđena slične odredbe, s tim da pravo na dodatak ne zavisi od materijalnog položaja porodice. Njegova visina se određuje u zavisnosti od uzrasta deteta, stepena obrazovanja i psihofizičkog stanja deteta (čl. 42–50 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore).

Svi jugoslovenski ustavi jemče posebnu zaštitu dece. Ustav Crne Gore, pored garantovanja posebne zaštite, predviđa i zabranu zloupotrebe dece, kao i zapošljavanje

dece i maloletnika na poslovima koji su štetni za njihovo zdravlje i razvoj (čl. 61 Ustava Crne Gore).

Ustavima je garantovana i posebna zaštita na radu omladine. Prema propisima iz radnih odnosa, donja granica za zasnivanje radnog odnosa je 15 godina (čl. 7 ZORO), a zaposlena lica mlađa od 18 godina uživaju posebnu zaštitu. U pogledu zapošljavanja na nekim radnim mestima predviđene su istovetne zabrane kao za zaposlene žene. Lice mlađe od 18 godina ne može biti raspoređeno da radi duže od punog radnog vremena, a kolektivnim ugovorom, odnosno opštim aktom poslodavca, može se utvrditi radno vreme kraće od punog radnog vremena. Za lica mlađa od 18 godina, koja su zaposlena u industriji, građevinarstvu ili saobraćaju, predviđena je zabrana noćnog rada (čl. 41 ZORO).

4.18.5. Pravo na zdravlje

Jugoslovenski ustavi jemče svima pravo na zaštitu zdravlja. Pored toga, ustavima je posebno predviđeno da se deci, trudnicama i starim licima, ukoliko zdravstvenu zaštitu ne ostvaruju po nekom drugom osnovu, mora obezbediti zdravstvena zaštita iz javnih prihoda (čl. 60 Ustava SRJ; čl. 30 Ustava Srbije i čl. 57 Ustava Crne Gore). Pored ovih posebnih ustavnih odredbi posvećenih pravu na zdravlje, pravo na zdravstveno osiguranje je obuhvaćeno i pravima zaposlenih lica i članova njihovih porodica na osnovu obaveznog socijalnog osiguranja.

Pitanje zdravstvene zaštite je u nadležnosti republika. U Srbiji ga uređuju Zakon o zdravstvenom osiguranju i Zakon o zdravstvenoj zaštiti, a u Crnoj Gori je ova materija regulisana Zakonom o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju. Ne postoje suštinske razlike između republičkih propisa koji uređuju ovu oblast.

Republički zakoni uređuju obavezno osiguranje, a predviđena je i mogućnost ustanovljenja dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja za lica koja nisu obavezno osigurana ili koja žele da obezbede širi spektar zdravstvene zaštite. Zakonom su određene kategorije lica koja su obavezno osigurana i koja plaćaju doprinos za svoje zdravstveno osiguranje. Prava na osnovu zdravstvenog osiguranja ostvaruju i članovi njihovih porodica.

Što se tiče lica koja su materijalno neobezbeđena, a nisu obavezno osigurana, sredstva za njihovu zdravstvenu zaštitu obezbeđuju se budžetom. Republički zakoni na nešto drugačiji način regulišu ovo pitanje. U Srbiji su Zakonom o zdravstvenoj zaštiti utvrđene kategorije lica za koja se iz budžeta obezbeđuju sredstva za zdravstvenu zaštitu, ukoliko ta lica nisu obuhvaćena obaveznim osiguranjem. Reč je o deci do 15. godine, odnosno do završetka školovanja, a najkasnije do 26. godine, ženama u vezi sa trudnoćom i materinstvom, licima starijim od 65 godina, hendikepiranim i invalidnim licima, licima koja ostvaruju određena primanja po osnovu socijalne pomoći i licima obolelim od određenih teških bolesti (čl. 7 i 8 Zakona o zdravstvenoj zaštiti, *Sl. glasnik RS*, br. 17/92, poslednje izmene 25/96). Osim ovoga, iz budžeta se određuju sredstva za sprečavanje i suzbijanje epidemija zaraznih bolesti, kao i za sprečavanje i otklanjanje zdravstvenih posledica prouzrokovanih elementarnim i drugim pojavama i nesrećama.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore ne predviđa kategorije lica, već obavezne vidove zdravstvene zaštite koji se obezbeđuju svim građanima i na koje imaju pravo i lica koja su nesposobna za rad i privređivanje, a nemaju sredstva za izdržavanje, kada im zdravstvena zaštita nije obezbeđena po nekom

drugom osnovu. Ovi obavezni vidovi zdravstvene zaštite obuhvataju otkrivanje, suzbijanje i lečenje određenih težih bolesti, kao i zdravstvenu zaštitu dece, žena u vezi sa trudnoćom i materinstvom i lica starijih od 65 godina (čl. 32 i 22 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, *Sl. list RCG*, br. 39/90, poslednje izmene 23/96).

Osnovna prava iz zdravstvenog osiguranja su pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na naknadu zarade za vreme privremene sprečenosti za rad, pravo na naknadu putnih troškova u vezi s korišćenjem zdravstvene zaštite i pravo na naknadu pogrebnih troškova.

Zdravstvena zaštita obuhvata preventivne i kontrolne medicinske mere, lečenje, lekove, rehabilitaciju i drugo, a bliže se uređuje aktima Zavoda za zdravstveno osiguranje. U obimu i sadržini u kom je utvrđena pomenutim aktima, njeni troškovi padaju na teret zdravstvenog osiguranja. Van tih okvira troškove snosi sam korisnik. Osim toga, zakonom je predviđena mogućnost uvođenja participacije korisnika u troškovima zdravstvenog osiguranja, što u suštini predstavlja doplaćivanje zdravstvenih usluga. U Crnoj Gori je predviđeno da se participacija ne može uvesti za obavezne vidove zdravstvene zaštite (čl. 34, st. 1 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore), a u Srbiji je ograničenje uvođenja participacije postavljeno određenjem da ovo učešće ne sme da odvrća građane od korišćenja zdravstvene zaštite (čl. 28 Zakona o zdravstvenom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92, poslednje izmene 54/99).

U pogledu mogućnosti upućivanja na lečenje u inostranstvo, to pravo je u potpunosti ograničeno. U Srbiji je ovo pravo garantovano samo licu mlađem od 15 godina, ako je u pitanju oboljenje ili stanje koje se ne može lečiti u Jugoslaviji, a u zemlji u koju se osiguranik upućuje postoji mogućnost uspešnog lečenja. U Crnoj Gori nije predviđena starosna granica (čl. 31 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore i čl. 27 Zakona o zdravstvenom osiguranju).

Pravo na naknadu zarade imaju samo oni osiguranici koji plaćaju doprinos za osiguranje, ali ne i članovi njihovih porodica. To pravo im pripada ukoliko su usled bolesti ili povrede privremeno nesposobni za rad, kao i ako su određeni za negu užeg člana porodice ili za pratioca bolesnika upućenog na lečenje ili lekarski pregled u drugo mesto. Naknada zarade pripada samo za dane za koje bi pripadala zarada ili naknada zarade po propisima o radnim odnosima. Osnov za utvrđivanje naknade je neto zarada osiguranika, ostvarena u mesecu koji je prethodio mesecu u kom je nastupio osigurani slučaj i iznosi najmanje 70% od osnova, a najviše 85%. Ako je privremena sprečenost za rad izazvana povredom na radu, profesionalnom bolešću ili davanjem tkiva ili organa, korisnik ima pravo na 100% od osnova. Naknada zarade za vreme sprečenosti za rad zbog održavanja trudnoće takođe iznosi 100% od osnova, ali pod uslovom da zaposlena žena ima određeni staž osiguranja. U suprotnom, naknada je niža, ali ne može biti niža od 80% od osnova (čl. 44 i 47 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije). Zakonom je garantovan i najniži mogući iznos naknade zarade određivanjem da naknada zarade ne može biti niža od garantovane neto zarade.

Obaveznim zdravstvenim osiguranjem pokriveni su i troškovi prevoza radi lečenja ili pregleda u drugom mestu, kao i pogrebni troškovi.

O pravima iz zdravstvenog osiguranja po pravilu odlučuju Zavod za zdravstveno osiguranje i njegove filijale, a u postupku je obezbeđena dvostepenost. Drugostepeno

rešenje je konačno i protiv njega se ne može voditi upravni spor, ali se može tražiti zaštita prava pred nadležnim sudom (čl. 68 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije).

Postoje i oblici dobrovoljnog osiguranja (čl. 3) koje može uvesti Republički zavod za zdravstveno osiguranje za građane koji nisu obavezno osigurani po ovom zakonu, ili za obavezno osigurane građane koji žele da obezbede veći obim prava od onih koja su za pojedine kategorije osiguranika propisane Zakonom o zdravstvenom osiguranju.

Unazad nekoliko godina uvedeno je i alternativno zdravstveno osiguranje u nekoliko privatnih firmi (beogradska klinika *Anlave*, na primer), ali nije poznato koliko je građana osigurano u tom sistemu, ko su stvarni vlasnici ovog sistema i kakve su garancije njegovog funkcionisanja i pouzdanosti.

Do sada nije uveden sistem vaučera za plaćanje usluga u privatnom sektoru za građane koji su u sistemu obaveznog zdravstvenog osiguranja. Obavezno osigurani građani pravo na lečenje mogu ostvarivati samo u zdravstvenim ustanovama u javnom sektoru, dok za lečenje u privatnim zdravstvenim ustanovama plaćaju punu cenu.

U Uredbi o planu mreže zdravstvenih ustanova (*Sl. glasnik RS*, br. 13/97) utvrđuju se vrsta, broj, struktura i raspored zdravstvenih ustanova u državnoj svojini i bolničkih postelja. Kriterijum za organizovanje tipa ustanove (dom zdravlja, ambulanta, apoteka, stacionar i sl.) je broj stanovnika. Zakon ne predviđa obavezu formiranja mobilnih medicinskih ekipa i mobilnih ambulanti, kojima bi se povećala dostupnost zdravstvenih usluga za građane u udaljenim naseljima i slabo naseljenim područjima. Koncept je izrazito urbocentričan i prilagođen područjima sa većom gustinom naseljenosti.

Grupa eksperata Centra za proučavanje alternativa uradila je u 2001. godini projekat „Osnove za reformu sistema zdravstvene zaštite u Republici Srbiji“. U ovoj studiji identifikovane su ključne oblasti reformskih zahvata, ponuđena moguća rešenja i definisani elementi procesa implementacije i evaluacije reformskih odluka. Osnovni ciljevi reforme su: pravednost u korišćenju i finansiranju sistema zdravstvene zaštite; alokativna, tehnička i administrativna efikasnost sistema zdravstvene zaštite; finansijska i institucionalna održivost sistema; stalno unapređenje kvaliteta rada i usluga koje se pružaju korisnicima; prihvatljivost sistema zdravstvene zaštite za korisnike i davaoce usluga u zdravstvu. Neki od principa na kojima se reforma zasniva su:

- Svojsinska transformacija, uz procenu državnog i društvenog interesa u zdravstvu i dela koji će biti prepušten privatnom sektoru;
- Aktivan stav prema privatnoj praksi i njeno uključivanje u finansiranje i sistem zdravstvene zaštite stanovništva;
- Nastaviće se razvoj obaveznog zdravstvenog osiguranja. Postojeći Fond zdravstvene zaštite biće u većoj meri decentralizovan, sa većom autonomijom regionalnih filijala, a planira se formiranje drugih oblika zdravstvenog osiguranja, uključujući dobrovoljno i privatno;
- Povećanje participacije osiguranika, u iznosu od 10 do 15 procenata ukupnih troškova zdravstvene zaštite u zemlji;
- Računa se na prilagođavanje bolničkih kapaciteta, odnosno pet postelja na hiljadu stanovnika;
- Primarna zdravstvena zaštita, kao osnov sistema zdravstvene zaštite, organizuje se u okviru doma zdravlja (opštinski nivo), i podrazumeva pravo građanina

da izabere „svog“ lekara. Očekuje se uključivanje privatne lekarske službe u primarnu zdravstvenu zaštitu i ugovaranje zdravstvene zaštite sa građaninom/porodicom pod jednakim uslovima kao i za lekare u javnom sektoru. Planira se da lekari-privatnici imaju mogućnost zakupa ordinacija u domovima zdravlja i korišćenja zajedničkih službi u ovim ustanovama (laboratorija, rendgen, zdravstvena administracija i dr);

– U stomatološkoj zdravstvenoj zaštiti predlaže se da Fond zdravstvene zaštite zadrži finansiranje samo preventivne stomatološke zaštite i urgentnih stanja, a da se sve ostale usluge prepuste privatnom sektoru i drugim vidovima osiguranja.

4.18.6. Stanovanje

Pravo na stanovanje ne pominje se ni u saveznom ni u republičkim ustavima.

Razumevanje stambene situacije građana u Srbiji i Crnoj Gori podrazumeva nekoliko napomena. U periodu od 1991. do 1993. godine u Srbiji i Crnoj Gori dato je pravo korisnicima društvenih stanova da ih otkupe po izuzetno niskim cenama. Prosečna cena kvadratnog metra stana iznosila je manje od stotinu nemačkih maraka, a zbog inflacije tokom 1992. i 1993. godine, otkupna cena znatnog broja stanova bila je ispod 100 nemačkih maraka za ceo stan. Pre otkupa, stanovi u društvenom/državnom vlasništvu činili su oko 24% ukupnog stambenog fonda u Srbiji i Crnoj Gori, i većinom su bili građeni u većim gradovima (u Beogradu, na primer, više od polovine stambenog fonda grada bili su stanovi u društvenoj, odnosno državnoj svojini). Ostali stanovi i stambene zgrade bili su u privatnoj svojini. Danas je blizu 99% stanova u privatnom vlasništvu. Stanovi u društvenoj, odnosno državnoj svojini u SFRJ nisu bili isto što i socijalni stanovi u evropskim zemljama, odnosno stanovi koji su bili građeni uz odgovarajuće subvencije za manje imućne društvene grupe (*public housing*, HLM, stambene zadruge, itd). Korisnici društvenih, odnosno državnih stanova u SFRJ bili su iz različitih društvenih slojeva, a pripadnici viših slojeva, naročito oni iz državnih službi, partijske nomenklature, privredni i vojni rukovodioci i stručnjaci, imali su veće izgleda da dobiju ove stanove na korišćenje, kao i mogućnost izbora boljeg stana, naročito u pogledu lokacije, tipa i kvaliteta gradnje, površine i broja soba. Niske otkupne cene ovih stanova učinile su da ih njihovi korisnici dobiju gotovo na poklon. Takvom politikom otkupa stanova suspendovan je najznačajniji izvor formiranja javnih fondova za finansiranje i podsticanje nove stambene izgradnje (subvencionirani krediti, hipotekarni krediti i sl), iako je takva mogućnost finansiranja predviđena u Zakonu o stanovanju iz 1992. godine.

Zakon o stanovanju (*Sl. glasnik RS, br. 50/92*), reguliše: (1) otkup preostalih stanova u društvenom vlasništvu, (2) zakup stanova u društvenoj svojini i (3) status zaštićenih stanara koji imaju stanarsko pravo na stanovima u privatnoj svojini. U svemu ostalom, stanovanje je u Srbiji i Crnoj Gori praktično prevedeno na tržišnu regulaciju, a stan i zadovoljenje stambene potrebe dobili su status robe. Samo u članu 2 Zakona, kaže se da „država preduzima mere za stvaranje povoljnih uslova za stambenu izgradnju i obezbeđuje uslove za *rešavanje stambenih potreba socijalno ugroženih lica* u skladu sa zakonom“. Svi ostali elementi stambene politike koja štiti osetljive i ugrožene društvene grupe, i koji u različitim oblicima postoje u svim evropskim zemljama, nisu bili više predmet interesovanja državnih službi u Srbiji i Crnoj Gori. Kada se ovome doda da se u socijalno ugrožena lica svrstavaju samo lica koje ostvaruju pravo na socijalnu pomoć (dohodak domaćinstva znatno ispod apsolutne granice siromaštva od jednog američkog

dolara po glavi stanovnika), onda je krug građana koja mogu očekivati čak i hipotetičku pomoć u zadovoljavanju stambenih potreba sasvim neznatan.

Država je, doduše, zadržala neka prava iz ranijeg zakona o stanovanju i neke elemente stambene politike prethodne Jugoslavije (davanje novog stanarskog prava, odnosno davanje stana na korišćenje, koji je odmah otkupljiv pod povoljnim uslovima, selektivno korišćenje povoljnih bankarskih kredita za pripadnike nomenklature, itd.), koji nisu sadržani u važećem Zakonu o stanovanju, što je bila samo potvrda rasprostranjenih privilegija vladajuće nomenklature i nepoštovanja pravnih normi i zakonskih propisa.⁸⁰

Jedan od akutnih problema u oblasti stanovanja je održavanje stanova i stambenih zgrada. Ova materija je precizno definisana u Zakonu o stanovanju i njegovim izmenama i dopunama (*Sl. glasnik RS*, br. 33/93). U Zakonu o održavanju stambenih zgrada (*Sl. glasnik RS*, br. 44/95) i Zakonu o izmenama Zakona o održavanju stambenih zgrada (*Sl. glasnik RS*, br. 46/98) detaljno su navedeni svi radovi neophodni za investiciono i tekuće održavanje stambenih zgrada i stanova, kao i obaveze vlasnika stanova da te radove finansiraju srazmerno površini svog stana. Nepoštovanje propisa i nepostojanje obaveze vlasnika stana da štetu prouzrokovanu neblagovremenom popravkom ili lošim održavanjem svog stana nadoknadi susedima doprinose lošem održavanju i propadanju stambenog fonda, snižavaju kvalitet stanovanja i umanjuju vrednost nekretnina.

U Srbiji i Crnoj Gori nisu utvrđeni minimalni standardi stanovanja. Tako se pojam stana rasteže od objekta sažidanog od priručnog materijala, bez vode, klozeta, neretko i struje, do raskošnih vila s bazenima i teniskim igralištima. Neodgovarajuća definicija stana stvara nepremostive teškoće u nastojanju da se statistički utvrdi broj loših stanova s nestandardnim uslovima stanovanja.⁸¹

Penzioneri su jedina ugrožena društvena grupa za koju je donet poseban pravilnik o rešavanju stambenih potreba (*Sl. glasnik RS*, br. 38/97). Ovim pitanjima se bavi Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje.

Na opštinskom nivou postoje oskudni fondovi namenjeni izgradnji stanova solidarnosti, iz kojih bi trebalo da se daju stanovi na korišćenje siromašnim porodicama. Ne postoji sistematski niti objedinjen uvid u broj tih stanova, njihov kvalitet, kriterijume dodele i režim korišćenja. Ustavni sud reagovao je donošenjem odluke kojom je naznačio da je Skupština grada ovlašćena da uredi jedinstvene kriterijume za

⁸⁰ Nakon političkih promena oktobra ove godine, postala su dostupna mnoga dokumenta iz kojih se vidi neslućeni obim kršenja Zakona o stanovanju, na primer, od strane državnih službi i vladajućih partijskih koalicija. Iako je Zakon od 1992. godine ukinuo mogućnost davanja stana na korišćenje dobijanjem stanarskog prava, izuzev za pomenute stanove solidarnosti/socijalne stanove, visoki državni, partijski i privredni činovnici dobijali su stanarska prava na velike, luksuzne i skupe stanove, koje su odmah potom otkupljivali po netržišnim, srazmerno niskim cenama i sticali pravo vlasništva.

⁸¹ U Zakonu o stanovanju stan je definisan na sledeći način: „Stanom, u smislu ovog zakona, smatra se jedna ili više prostorija *namenjenih i podobnih za stanovanje*, koje, po pravilu, čine jednu građevinsku celinu i imaju zaseban ulaz“ (čl. 3). U službenoj statistici, definicija stana glasi: „Stan se kao građevinski povezana celina sastoji od jedne ili više soba sa odgovarajućim pomoćnim prostorijama (kuhinja, ostava, predsofbje, kupatilo, nužnik i sl.) ili bez pomoćnih prostorija i može imati jedan ili više ulaza“ (kuziv naš).

dodelu stanova, a da preduzeća svojim opštim aktom utvrđuju kriterijume i merila za davanje stanova solidarnosti u zakup (*Sl. glasnik RS*, br. 1/01).

4.18.7. Lica s umanjenim telesnim i mentalnim sposobnostima

Ustav Republike Srbije građanima delimično sposobnim za rad jemči osposobljavanje za odgovarajući posao i obezbeđivanje uslova za zapošljavanje, u skladu sa zakonom. Građanima koji su nesposobni za rad, a nemaju sredstva za izdržavanje, država obezbeđuje socijalnu sigurnost (čl. 40).

Više o socijalnom obezbeđenju invalida videti I.4.18.3.

4.18.8. Ishrana

U Ustavu SRJ i ustavima republika članica ne pominje se pravo građana na kvalitetnu i dovoljnu ishranu. Takva odredba ne postoji ni u zakonskim, ni podzakonskim aktima. Posledica toga je da ne postoje posebne subvencije za poboljšanje kvaliteta ishrane najsiromašnijih i osetljivih društvenih grupa. Postoje tzv. zaštitne cene nekih prehrambenih proizvoda, da bi se održala njihova relativno niska cena. Dosadašnja pomoć u vidu hrane ugroženim građanima (izbeglice, siromašni, osetljive grupe, nezaposleni i dr) dolazila je uglavnom od humanitarnih organizacija (inostranih i domaćih) i distribuirala se preko Crvenog krsta, crkava i drugih humanitarnih organizacija.

4.18.9. Siromaštvo

Ne postoji jasno utvrđena granica siromaštva u SRJ niti zvanična procena broja siromašnih građana i porodica. U stručnoj literaturi u upotrebi su definicije međunarodnih organizacija (jedan ili dva američka dolara dnevno po osobi; ispod proseka regionalne celine ili države; složeni indeksi zadovoljenja osnovnih potreba, itd). Kategorija „socijalno ugroženih lica i porodica“ obuhvata porodice čiji je mesečni prihod znatno ispod granice apsolutnog siromaštva od jednog dolara dnevno, čak i za celu porodicu.

4.18.10. Obrazovanje

U Ustavu SRJ kaže se da je školovanje svakom dostupno pod jednakim uslovima. Osnovno školovanje je obavezno, u skladu sa zakonom, i za njega se ne plaća školarina (čl. 62). Identična odredba sadržana je i u Ustavu Crne Gore (čl. 62). Ustav Srbije u članu 32 kaže da „za redovno školovanje koje se finansira iz javnih prihoda, građani ne plaćaju školarinu“. Obavezno obrazovanje traje osam godina i organizuje se u osnovnoj školi.

Iako PESK predviđa takvu mogućnost, u SRJ privatna lica ne mogu da osnivaju osnovne škole, već to može da čini samo država (čl. 9 Zakona o osnovnoj školi Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92; čl. 17 Zakona o osnovnoj školi Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 34/91).

Zakon izričito „zabranjuje političko organizovanje i delovanje u školi i korišćenje školskog prostora u te svrhe“ (Zakon o osnovnoj školi, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92, čl. 7).⁸²

⁸² Ovu zakonska odredbu naročito je kršila prethodna vlast tokom predizborne kampanje uoči izbora 24. septembra. Tada su na prigodnim svečanostima u osnovnim školama, uz učešće visokih funkcionera

Vlada Republike Srbije utvrđuje broj i prostorni raspored škola u Republici, a Ministarstvo prosvete, na predlog opštine, utvrđuje područje sa kojeg se deca upisuju u određenu školu. Finansiranje zarada, naknada i drugih primanja prosvetnih radnika, kao i sredstva zajedničke potrošnje, je centralizovano i vrši se preko Ministarstva prosvete. Opština obezbeđuje sredstva za: stručno usavršavanje nastavnika, stručnih saradnika i vaspitača, prevoz učenika koji su nastanjeni na udaljenosti većoj od 4 km od sedišta škole, ako na toj udaljenosti nema škole (za učenike ometene u razvoju obezbeđuje se prevoz bez obzira na udaljenost stana od škole), investiciono i tekuće održavanje, opremanje, materijalne troškove i amortizaciju u skladu sa zakonom. Ukoliko opština ne može da obezbedi u potpunosti sredstva za prevoz učenika, deo sredstava za prevoz mogu da obezbede i roditelji učenika. Odluku o visini učešća roditelja u obezbeđivanju sredstava za prevoz učenika donosi škola. Zakon ne predviđa organizovanje specijalizovanog đачkog prevoza, čak ni u opštinama s niskom gustinom naseljenosti i disperzovanim naseljima. Za ta naselja, kao i za naselja gde je mali broj dece stasale za osnovnu školu, zakonodavac predviđa formiranje tzv. područnih škola, sa kombinovanim odeljenjima. Zakon sadrži kategoriju „kombinovano odeljenje“ za niže razrede osnovne škole (I–IV razred), u kome su spojena dva razreda (u tom slučaju odeljenje broji do 20 učenika) ili tri i četiri razreda (do 15 učenika). Kvalitet rada u kombinovanim odeljenjima, koja se nalaze u starim i slabo opremljenim zgradama (često bez klozeta i tekuće vode u zgradi, biblioteke, kuhinje, kabineta i sličnih prostorija), veoma je nizak i demotivišući za učenike.

Zakon ne predviđa kaznene odredbe za opštinske vlasti, niti za Ministarstvo prosvete, ako ne obezbede da učenici pohađaju školu pod uslovima propisanim ovim Zakonom, ali su zato predviđene kazne za roditelje. Novčanom kaznom od 1.000 do 20.000 dinara ili kaznom zatvora do 30 dana kazniće se za prekršaj roditelj ako namerno ne upiše dete u školu ili dete neopravdano izostaje iz škole (čl. 141).

Završen je rad na Predlogu zakona o izmenama i dopunama Zakona o osnovnom obrazovanju. Izmene i dopune mahom se odnose na status, organizaciju, plan i program verske nastave, preciziranje upravnog i inspekcijuskog nadzora, te delokrug rada školskih odbora i saveta roditelja. Verska nastava je novi predmet, za sada fakultativnog statusa, uveden (alternativno sa predmetom pod nazivom „građansko vaspitanje“) u osnovne i srednje škole u Srbiji od školske 2001/2002. godine. I pored toga što se manje od polovine učenika prijavilo za nastavu na jednom od dva pomenuta izborna predmeta, republička Vlada je izgleda odlučila da se od iduće školske godine predmet verska nastava (a verovatno i građansko vaspitanje) u većem stepenu institucionalizuje u osnovnom i srednjem obrazovanju. Deo stručne i kulturne javnosti uputio je oštre javne kritike na ovakvu odluku Vlade Republike Srbije, smatrajući da je uvođenjem verske nastave u javne osnovne i srednje škole prekršen ustavni princip svetovne države, eksplicitan u Ustavu Srbije.⁸³

U Predlogu izmena i dopuna Zakona o osnovnom obrazovanju nisu predložene odredbe koje bi obezbedile povećanje prostorne dostupnosti osnovnih škola za učenike iz manjih naselja u kojima nema osnovne škole, ili onih koji stanuju daleko od škole. Zadržana je odredba iz važećeg zakona da je u nadležnosti opštine da obezbedi

vladajućih partija, deljeni pokloni đacima, uz oznake i simbole ovih partija, o čemu su izveštavali mnogi mediji.

⁸³ Vidi I.4.8.

subvencionirane karte za učenike koji stanuju daleko od škole. U izmenama i dopunama uneta je obaveza opštine da obezbedi prevoz za decu ometenu u razvoju. Ostaje otvoren problem, kako će tu obavezu ostvariti siromašne opštine, koje iz svog budžeta ne mogu da izdvoje za to potrebna sredstva. Dosadašnja obaveza opština, iako zakonom regulisana, nije bila ostvarivana u siromašnim opštinama (po pravilu u seoskim područjima), gde je problem velikih distanci između škole i stanovanja i najizraženiji.

Pored Izmena i dopuna Zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju, Ministarstvo prosvete priprema projekat celovite i sveobuhvatne reforme sistema obrazovanja u Srbiji. Može se očekivati da će projekat reforme biti prezentiran javnosti u prvoj polovini naredne godine.

5. Zaključak

1. Iako bi se moglo reći da jugoslovenski propisi u mnogim oblastima zadovoljavaju međunarodne standarde ljudskih prava, strukturalni nedostaci pravnog sistema, kao i nepoštovanje međunarodnih standarda u određenim važnim oblastima, nameću zaključak da jugoslovensko pravo u celini još ne garantuje dovoljnu zaštitu ljudskih prava. Takođe, načelo vladavine prava još uvek nije ostavreno u SRJ, pre svega zbog postojanja velikog broja protivurečnih propisa, daljeg važenja i primene niza zakona kojima se suprotno Ustavu SRJ ograničavaju garantovana ljudska prava, kao i još nepostojećeg nezavisnog sudstva.

2. Garantije Ustava SRJ, kao i činjenica da međunarodni ugovori, bar normativno, u jugoslovenskom pravnom poretku stoje iznad zakona, u celini gledano pružaju dobar osnov za razvijanje sistema zaštite ljudskih prava i vladavine prava. Međutim, veliki broj saveznih i republičkih propisa još nisu usaglašeni s Ustavom SRJ. Na taj način se neke od ustavnih garantija ljudskih prava uopšte ne primenjuju, a umesto njih važe neustavne, restriktivne odredbe starih propisa. Naročito je velika nesaglasnost Ustava Srbije i Ustava SRJ.

3. Krajem 2001. godine donet je novi Zakonik o krivičnom postupku koji stupa na snagu marta 2002. godine. U 2001. godini bio je na snazi stari Zakona o krivičnom postupku (ZKP) koji je bio neusaglašen sa saveznim ustavom, što je imalo za posledicu da se nekim odredbama ZKP praktično ukidaju ustavom garantovana prava. Tako prema starom ZKP policija nije imala obavezu da lice koje lišava slobode odmah obavesti o razlozima za to, što je bilo suprotno saveznom ustavu. Neki nedostaci su otklonjeni odlukama Saveznog ustavnog suda iz 2000. i 2001. godine. Novi Zakonik o krivičnom postupku priža potpunije garancije okrivljenom i optuženom u krivičnom postupku.

4. Pravni sistem još ne pruža delotvorne pravne lekove za zaštitu ljudskih prava, pre svega zato što dugo nije postojalo nezavisno sudstvo. Tokom 2001. godine izvršene su značajne izmene u zakonskim tekstovima kojima je regulisana rad, ustrojstvo i položaj sudija i sudova. Načelo sudske nezavisnosti je ovim propisima znatno bolje uređeno i zaštićeno. Primera radi, nadzor nad radom sudske administracije (pravosudna uprava) i formiranje sudskog budžeta, sada su na neki način podeljeni između Ministarstva pravde i samih sudova (odn. Vrhovnog suda Srbije). Međutim, svi ovi zakoni, osim jednog, stupili su na snagu januara 2002. godine i tek treba da se vidi kako će biti primenjeni u praksi. Tako ni u 2001. godini sudovi nisu imali nikakvog nadzora nad radom sudske administracije, niti uticaja na formiranje sudskog budžeta. Ovakav

položaj sudstva naročito ima uticaja na sprovođenje garantija čl. 14 PGP, prema kome svako o čijoj se krivici ili pravima i obavezama odlučuje ima pravo da bude saslušan od strane „nezavisnog i nepristrasnog suda“.

5. Iako Ustav SRJ i Ustav Crne Gore predviđaju da žrtve kršenja ljudskih prava imaju pravo na poseban pravni lek – ustavnu žalbu Saveznom ustavnom sudu, odnosno Ustavnom sudu Crne Gore – u praksi je mogućnost podnošenja ustavne žalbe toliko sužena da ona predstavlja samo teoretski pravni lek.

6. Ni jugoslovenski propisi ni sudska praksa ne poznaju koncept proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava, što otvara mogućnost da se ona sužavaju u meri koja ne odgovara legitimnim interesima zbog kojih se ograničenje uvodi. U pogledu derogiranja ljudskih prava „u doba izvanredne javne opasnosti“ nije predviđeno da derogacije moraju da budu „u obimu strogo određenom zahtevima situacije“. Uz to, Ustav Srbije ne navodi koja se prava ne mogu ukinuti ni u vreme ratnog stanja, a Ustav SRJ je propustio da među pravima od kojih nema derogacije pomene pravo na život.

7. U 2001. godini nisu postojale dovoljne garantije za pravično suđenje u krivičnim stvarima, jer nije postojala obaveza tužilaštva da odbrani učini dostupnim sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog, nego je to predmet diskrecione ocene javnog tužioca. Novim ZKP ova obaveza je ustanovljena.

8. Jugoslovenski propisi ne garantuju izričito pravo roditelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece shodno svojim ubeđenjima. U praksi je uživanje ovog prava veoma suženo jer u SRJ ne postoji mogućnost osnivanja privatnih osnovnih škola. U 2001. godini Uredbom Vlade Republike Srbije uvedena je veronauka kao fakultativni i opcioni nastavni predmet u osnovne i srednje škole. Ipak, fakultativnost veronauke je dovedena u pitanje odredbom da se od jednom učinjenog izbora ne može odustati. Verska nastava se organizuje samo za crkve koje su određene kao tradicionalne, s tim što ne postoji zakonom propisan osnov koji bi odredio koje bi se crkve u Srbiji smatrale tradicionalnim.

9. Prema Ustavu SRJ dozvoljen je „prigovor savesti“, ali je veoma restriktivno regulisan i praktično obesmišljen: regruti imaju veoma kratak rok u kome mogu da se prijave za civilno služenje vojnog roka, a država nema obavezu da ih o toj mogućnosti obavesti. Svi koji su jednom primili oružje nemaju pravo da se više pozovu na prigovor savesti, pa čak i kada su vojni rok služili u vreme kada ovo pravo nije bilo priznato u Jugoslaviji.

10. Neke odredbe krivičnog zakonodavstva pružaju mogućnost za kršenje slobode izražavanja i progon štampe. To je posebno slučaj sa krivičnim delom širenja lažnih vesti iz KZ Srbije čija široka i neodređena definicija pruža mogućnost za progon političkih protivnika i ograničavanje slobode štampe.

11. Neki od osnova za zabranu organizacija suprotni su međunarodnim standardima, kao i odredbe prema kojima lica osuđena za krivična dela ne mogu da osnivaju političke i sindikalne organizacije. To važi i za zabranu štrajka svim zaposlenim u državnim organima, profesionalnim vojnicima i policajcima.

12. U pogledu zaštite manjinskih prava, Ustav Srbije priznaje uža manjinska prava od Ustava SRJ. U praksi se primenjuju garancije Ustava Srbije što znači da manjine u Srbiji uživaju niži nivo zaštite od minimuma predviđenog saveznim ustavom.

Uz to ne postoje posebni pravni lekovi za zaštitu manjinskih prava garantovanih jugoslovenskim ustavima, tako da ona u velikoj meri imaju deklaratorni karakter.

Ljudska prava u primeni

II LJUDSKA PRAVA U PRIMENI

1. Uvod

1.1. Istraživačka građa. – Građa za izveštaj se sastojala od tri grupe izvora. Prvu grupu čine izvori u domaćoj štampi. Drugu grupu čine izveštaji domaćih nevladinih organizacija, dok treću grupu čine izveštaji međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija. Materijali su ciritani prema nazivu novine koja ih je objavila, odnosno prema skraćenici organizacije, i prema datumu.

1.2. Domaća štampa kao izvor podataka. – U Jugoslaviji izlazi 14 dnevnih listova, 10 u Srbiji i četiri u Crnoj Gori. Među njima je sedam politički relevantnih, koji se distribuiraju na teritoriji cele federacije. Istovremeno, u SRJ politički je relevantno šest nedeljnika, pet u Srbiji i jedan u Crnoj Gori.

Saradnici Beogradskog centra za ljudska prava su za potrebe ovogodišnjeg izveštaja pratili pet dnevnika – *Politiku*, *Danas*, *Večernje novosti* i *Blic*, koji izlaze u Beogradu i *Vijesti*, koji izlazi u Podgorici; i tri nedeljnika – *NIN* i *Vreme* iz Beograda i *Monitor* iz Podgorice, koji su u privatnom vlasništvu.

Osim tekstova iz ovih novina i nedeljnika, korišćeni su i servisi novinskih agencija – državne informativne agencije *Tanjug*, najveće domaće privatne novinske agencije *Beta* i nekih stranih novinskih agencija.

Prema medijima, kršenja ljudskih prava u SRJ u 2001. godini bilo je znatno manje nego u prethodnoj. Saradnici Centra su u 2000. godini izdvojili 17.928 a u 2001. godini 11.215 tekstova vezanih za ljudska prava.

Primetna je i razlika u broju tekstova koji se odnose na pojedine teme. Tako tekstovi o radu Međunarodnog tribunala za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji sa sedištem u Hagu (ICTY) čine jednu petinu od svih tekstova razmatranih u 2001. godini, što je povećanje od gotovo 100%.

Napisi o položaju nealbanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji i kršenju njegovih ljudskih prava čine 19% ukupnog broja tekstova, što je umanjeno za trećinu u odnosu na 2000. Ono je posledica davanja većeg medijskog prostora promenama u SRJ. Osim toga, primetan je i zamor kosovskim temama kod građana Jugoslavije kao i nestanak, u provladinim novinama, tekstova koji su bezrezervno branili raniju politiku srbijanske vlasti na Kosovu i za sve probleme optuživali Albance, NATO i druge strane subjekte.

Tekstova o položaju manjina u užoj Srbiji u 2001. bilo je znatno više; oni su činili 17,5% od ukupnog broja tekstova. Razlog za to je situacija u južnosrbijanskim opštinama, koja je naizgled načelno rešena maja 2001. Takođe, rad novih vlasti na zakonu o položaju pripadnika nacionalnih manjina, koji je pratila i kampanja o toleranciji, kao i pokušaji novih vlasti da isprave pojedinačne nepravde nanete članovima manjinskih zajednica u prethodnom periodu uticali su na povećanje broja tekstova o pravima manjina.

Za razliku od 2000. godine u kojoj je političkim pravima, mirnom okupljanju i slobodi izražavanja bilo posvećeno oko 60% tekstova, u 2001. godini, ove teme zauzimaju tek jednu petinu (oko 20%) prostora u analiziranim napisima.

Učešće tekstova o političkim pravima (15%), pravu na život (4,4%), pravu na pravično suđenje (6,3%) i socijalnim i ekonomskim pravima (4,8%), diktirano je specifičnom situacijom u kojoj se SRJ nalazila. Na veliki broj tekstova o političkim pravima uticali su vanredni parlamentarni izbori u Crnoj Gori u aprilu i kontinuirani sukobi crnogorskog i srbijanskog rukovodstva o opstanku federacije. Broj tekstova o pravu na život nije posledica povećanog broja slučajeva ugrožavanja prava na život političkih protivnika, što je bio slučaj u vreme režima Slobodana Miloševića, već posledica napora vlasti da otkriju počiniocce nerasvetljenih ubistava iz ranijeg perioda i otkriće masovnih grobnica, kako se pretpostavlja kosovskih Albanaca ubijenih tokom sukoba NATO, u nekim delovima Srbije. Na uvećanje broja tekstova o pravu na pravično suđenje uticalo je oslobađanje kosovskih Albanaca iz zatvora u Srbiji (što na osnovu saveznog Zakona o amnestiji, što na osnovu akata pomilovanja od strane predsednika SRJ), naponi novih vlasti da isprave neke ranije nepravde kao i namera da pred sud izvedu neke funkcionere bivšeg režima koji su se ogrešili o zakon. Broj tekstova o socijalnim i ekonomskim pravima naročito je uvećan posle marta, kada su počele da se pojavljuju prve negativne ali nužne posledice tranzicije – npr. otpuštanje radnika. Pritisci privatnih vlasnika i direktora na sindikate kako bi se ograničili legitimnu borbu za osnovna sindikalna prava radnika su takođe uticali na učestalost tekstova o ovoj temi.

Među analiziranim tekstovima u 2001. godini porastao je i broj napisa o diskriminaciji i zabrani mučenja. Razlog za to nije porast diskriminacije ili mučenja već to što je celokupna štampa pomno analizirala svaki slučaj njihovog kršenja.

Tabela 1: broj tekstova o ljudskim pravima u jugoslovenskim novinama u 2001.

NOVINA	Jan	Feb	Mar	Apr	Maj	Jun	Jul	Avg	Sep	Okt	Nov	Dec	Sve ga
Politika	278	281	272	197	220	202	180	203	135	109	149	139	2.365
Blic	320	319	247	186	215	205	166	205	171	148	155	153	2.490
Danas	251	331	227	157	220	188	193	218	164	142	143	174	2.408
Večer. novosti	214	257	235	215	212	144	164	163	141	123	139	159	2.166
Vijesti	148	114	112	85	116	80	83	94	81	91	92	124	1.220
NIN	13	20	20	13	15	15	15	21	22	18	20	12	204
Vreme	15	19	22	21	13	12	16	11	9	13	20	12	183
Monitor	16	14	18	22	10	14	10	15	11	12	21	14	177

SVEGA	1.25 5	1.35 5	1.15 3	896	1.02 1	860	827	930	734	656	739	787	11.2 13
-------	-----------	-----------	-----------	-----	-----------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------------

1.3. *Izveštaji domaćih nevladinih organizacija.* – Spisak važnijih izveštaja i saopštenje korišćenih u ovom izveštaju:

- a) Stav o primeni konvencije protiv torture, Fond za humanitarno pravo, oktobar 2001;
- b) Otmice i nestanci ne-Albanaca na Kosovu, Fond za humanitarno pravo, 2001;
- c) Mesečni izveštaji, Centar za antiratnu akciju, 2001;
- d) Mesečni izveštaji, Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava, 2001;
- e) Agenda za budućnost, Jugoslovenski centar za prava deteta, 2001;
- f) Prilozi i saopštenja FHP, 2001;
- g) Prilozi i saopštenja JUKOM, 2001;
- h) Prilozi i saopštenja Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001;
- i) Prilozi i saopštenja JCPD, 2001;
- j) Prilozi i saopštenja CeSID, 2001.
- k) Građanski parlament Srbije i G17 Čačak, saopštenje 2001;
- l) Prilog Helsinškog odbora za ljudska prava u Sandžaku, 2001;
- m) Grupa 484, prilozi 2001.

1.4. *Izveštaji međunarodnih organizacija.* – U izveštaju su korišćeni materijali Ujedinjenih nacija i njihovih agencija – UNICEF, UNDP i OCHA. Korišćen je i Izveštaj OEBS o parlamentarnim izborima u Crnoj Gori. Izveštaj Saveta Evrope o usklađenosti pravnog poretka SRJ sa standardima Saveta Evrope, kao i zajednički izveštaj Saveta Evrope i OEBS o stanju u srbijanskim zatvorima. Takođe, korišćena su i saopštenja Međunarodnog komiteta Crvenog krsta i *Knjiga o nestalim osobama na Kosovu od januara 1998.* Konačno, kao građa poslužili su izveštaji i saopštenja međunarodnih nevladinih organizacija, kao što su *Human Rights Watch (HRW)*, *Amnesty International (AI)*, *Institute for War and Peace Reporting (IWPR)* i *International Crisis Group (ICG)*.

2. Posebna prava

2.1. Zabrana diskriminacije

2.1.1. *Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti.* – Diskriminacija, posebno na osnovu nacionalne pripadnosti, bila je u prethodnoj deceniji jedan od najčešćih vidova kršenja ljudskih prava u SRJ. Ni posle promena od 5. oktobra 2000. godine ona nije iščezla. Na osnovu onoga što su prenosili mediji i nevladine organizacije, čija su saopštenja pratili saradnici Beogradskog centra za ljudska prava, može se zaključiti da država u 2001. nije sprovodila diskriminaciju, ali ju je u većini slučajeva tolerisala, tj. nije gonila i kažnjavala počinioce. Zabrinjava činjenica da su u nekim slučajevima upravo pripadnici policije zlostavljali pripadnike nacionalnih manjina, naročito Rome, i što su pri tom zlostavljali i maloletnike. Jugoslovenski mediji su brižljivije ispitivali ovaj fenomen.

U 2001. godini je aktivnije počeo da deluje ultranacionalistički pokret *Obraz*, koji otvoreno propagira rasizam, antiseminizam i netoleranciju. Njegova delatnost je svakako uticala na porast antisemitskih istupa.

U 2001. godini, po prvi put u SRJ, napad na pripadnike manjinskih grupa sud je okvalifikovano kao krivično delo izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje, inače predviđeno članom 134 KZ SRJ. Maja 2001. godine, Oliver Mirković (20) i Nataša Marković (20) proglašeni su krivim za izazivanje rasne, nacionalne i verske mržnje i osuđeni na kaznu zatvora od šest meseci, uslovno na dve godine. Presudu je donelo veće Okružnog suda u Nišu, utvrdivši da je mržnja prema Romima bila motiv njihovog napada na dečaka romske nacionalnosti D. A. (15) i njegovog oca u Nišu aprila 2000.⁸⁴ (Saopštenje FHP, 17. maj; *Danas*, 17. maj, str. 24).

2.1.1.1. Nasilje prema Romima. – Tokom 2001. godine najviše slučajeva diskriminacije, skopčane s nasiljem, zabeleženo je prema Romima. Povodom ovih slučajeva pravosudni organi uglavnom nisu reagovali. U većini slučajeva pripadnici policije su bili počinioci akata nasilja.

U nekoliko zabeleženih slučajeva se dogodilo da su pripadnici policije zlostavljali Rome pokušavajući da im na taj način iznude priznanje da su počinili neko krivično delo. Nevladine organizacije koje su zastupale žrtve diskriminacije i zlostavljanja podnosile su krivične prijave nadležnim tužilaštvima. Ona na ove prijave nisu reagovala.

Tako je prema saopštenju leskovačkog Odbora za ljudska prava i kancelarije Jugoslovenskog komiteta pravnika za ljudska prava (JUKOM), 28. i 29. januara 2001. u policijskoj stanici u Leskovcu, surovo su zlostavljana osmorica Roma iz obližnjeg sela Vinarce. Trajče Bakić, Miroslav Ajdarević, Daka Zekić, Srđan Kurtić, Miodrag Bakterović, Dragiša Zekić, Sava Remić i Sadrija Kurtić su uhapšeni pošto su policajci pretresli njihove stanove, i to bez naloga, u potrazi za ilegalnim oružjem (Izveštaj JUKOM, februar; Saopštenje FHP, 23. februar). U pritvoru su proveli dva dana, gde su ih policajci tukli, uskraćivali im hranu i vodu i vređali na nacionalnoj osnovi. Daka Zenić (76) izjavio je da ga je jedan policajac tokom dva dana provedenih u pritvoru neprestano tukao i govorio mu da je on „gori od Hitlera za Cigane i Jevreje“ (Saopštenje FHP, 23. februar; Izveštaj JUKOM, februar). Leskovačka policija je saopštila da je kod ove grupe pronašla četiri bombe, jedan pištolj i 87 metaka (*Danas*, 23. i 26. februar i 1. mart, str. 13). Time se, međutim, ne mogu pravdati nezakoniti pretres stana, protivpravno lišavanje slobode i iznuđivanje iskaza batinanjem i vređanjem po nacionalnoj osnovi.

Advokati pomenutih organizacija podneli su krivične prijave protiv inspektora i policajaca SUP Leskovac zbog osnovane sumnje da su u ovom slučaju počinjena krivičnih dela iznuđivanja iskaza (čl. 65 KZ Srbije), zlostave u službi (čl. 66 KZ Srbije), protivpravnog lišenja slobode (čl. 63 KZ Srbije) i protivzakonitog pretresa stana (čl. 69 KZ Srbije) (Saopštenje FHP, 23. februar; Izveštaj JUKOM, februar).

Slična dva slučaja su se dogodila i u Beogradu. U prvom su četiri nepoznata policajca iz Beograda (iz policijske stanice Zvezdara) 5. marta pretukli Roma Miroslava Milića (18) da bi mu iznudili priznanje da je počinio pljačku. Pri tom su ga vređali na nacionalnoj osnovi. FHP je podneo krivičnu prijavu protiv njih (Saopštenje FHP, 9.

⁸⁴ Vidi *Izveštaj 2000*, IV.3.

mart; *Danas*, 14. mart, str. 22). U drugom je beogradska policija 21. juna privela jedanaestogodišnjeg romskog dečaka pod sumnjom da je s prijateljima obio automobil. Kako je saopštio FHP, inspektor koji je ispitivao dečaka, nezadovoljan dobijenim odgovorima, počeo je da ga šamara i udara pendrekom po dlanovima i leđima. Dečak je pušten tek nakon dva sata provedena u stanici. Ovaj dečak, stanovnik jednog od romskih slamova u Beogradu, pripada onoj grupi Roma koji zvanično ne postoje, s obzirom na to da ne poseduje nijedan dokument (Saopštenje FHP, 30. jul). Porodica dečaka nije podnela krivičnu prijavu, plašeći se osвете. Inače, nekoliko dana pošto je FHP izdao saopštenje o ovom događaju, iz kabineta ministra unutrašnjih poslova Republike Srbije stiglo je pismo u kome se FHP optužuje da iznosi „neistine i neproverene podatke“, jer im navodno događaj opisan u saopštenju nije poznat i da dete u njemu pomenuto „nije privođeno u Odeljenje za suzbijanje maloletničke delikvencije, koje je nadležno za rad s decom“ (Stav FHP o primeni Konvencije UN protiv torture u SRJ, novembar).

U policijskoj stanici u Bačkoj Topoli, 7. maja 2001. godine, inspektor Josip Fontanji i dvojica neimenovanih policajaca su, pretukli Rome Stevana Brančića (38) i Sašu Gojkova (28) u nameri da im iznude priznanje da su počinili krađu. Jedan od dvojice policajaca je i vređao Sašu Gojkova na nacionalnoj osnovi. Pošto Brančić i Gojkov nisu ništa priznali, bili su pušteni da odu (Saopštenje FHP, 14. maj). Obojica Roma su, prema nalazima zdravstvene ustanove Bački Petrovac, zadobila lake telesne povrede (Saopštenje Grupa 484, 14. maj). FHP je protiv ovih policajaca podneo krivičnu prijavu opštinskom javnom tužilaštvu u Bačkoj Topoli zbog navodnog iznuđivanja iskaza i nanošenja lakih telesnih povreda (Saopštenje FHP, 14. maj). U medijima do kraja 2001. godine nije bilo podataka da li je povodom ovog slučaja sprovedena istraga.

Zabeleženi su i drugi slučajevi policijskog nasilja prema Romima, povodom kojih pravosudni organi nisu reagovali. Tako je Četvrto opštinsko javno tužilaštvo u Beogradu 25. maja odbacilo krivičnu prijavu koju je Fond za humanitarno pravo podneo avgusta 2000. protiv nepoznatih policajaca za nanošenja lakih telesnih povreda (čl. 54 KZ Srbije) i zlostave u službi (čl. 66 KZ Srbije) zbog toga što su navodno tukli Rome, muškarce, žene i decu, prilikom rušenja divljeg naselja *Antena* u Surčinu, juna 2000. Naime, 7. juna 2000, romsko naselje *Antena*, u kojem je živelo 126 ljudi, većinom Roma izbeglih s Kosova, srušeno je buldožerima uz brutalnu intervenciju policije (Saopštenje FHP, 26. maj).⁸⁵ Prema saopštenju FHP, ova krivična prijava odbačena je samo na osnovu izveštaja SUP Novi Beograd, u kojem se navodi da su policajci samo pružali pomoć radnicima koji su rušili naselje po nalogu opštine. Samo tužilaštvo nije preduzelo nijednu radnju u cilju utvrđivanja identiteta počinilaca ovog krivičnog dela, već je isključivo na osnovu policijskog dopisa donelo odluku da ne postoji osnovana sumnja da je izvršeno neko krivično delo, iako su uz krivičnu prijavu podneta imena svedoka događaja, kao i lekarska dokumentacija o povredama žrtava intervencije policije (Saopštenje FHP, 26. maj; *Politika*, 26. maj, str. 14).

Slučajevi policijskog nasilja prema Romima u 2001. godini zabeleženi su i u Novom Sadu (12. jun i 22. septembar), Raškoj (26. mart), Užicu, Požarevcu i Beogradu (Stav o primeni Konvencije protiv mučenja FHP, novembar; *Danas*, 23. april, str. 10;

⁸⁵ Vidi *Izveštaj 2000*, IV.3.

Saopštenje FHP, 27. septembar). Do kraja 2001. godine nije bilo saznanja da je povodom ovih slučajeva pokrenuta istraga.

Pravosudni organi su češće reagovali na akte fizičkog nasilja policije prema građanima većinske populacije.⁸⁶ Tako je opštinski sud u Kragujevcu 16. marta osudio policajca Radomira Veličkovića na tri meseca zatvora i godinu dana suspenzije zbog zlostavljanja u službi. Veličković je februara 1998. pretukao Roma Branka Kostića na gradskoj pijaci u Kragujevcu (Saopštenje FHP, 21. mart; *Politika*, 18. mart, str. 9).

U 2001. godini neka privatna lica pokazala su netrpeljivost i agresivnost prema pripadnicima romske nacionalne manjine. U tome su prednjačili „skinhedsi“. Grupa od oko petnaest skinhedsa napala je grupu Roma 11. marta na beogradskoj opštini Banjica. Skinhedsi su kamenovali tramvaj u kome se nalazilo tridesetak muškaraca, žena i dece romske nacionalnosti. Pošto su napadnuti Romi izašli iz tramvaja, došlo je do tuče u kojoj je lakše povređeno pet Roma. Dvoje medicinskih radnika iz ekipe hitne pomoći koja je došla na mesto događaja nedolično se ponašalo prema povređenim Romima (Saopštenje FHP, 14. mart; *Danas*, 14. mart, str. 22). Do kraja 2001. godine u medijima nije bilo podataka da li je povodom ovog slučaja pokrenuta istraga.

U noći između 2. i 3. februara dogodio se napad na Cucija Nikolića (28), Roma iz Kovina. Marko Marković, Vladimir Krstin, Dejan Lukša, Žika zvani Ubica i advokat Zoran Koščal naneli su Nikoliću teške telesne povrede, jer se zabavlja s Koščalovom kćerkom. Postoje i indicije da je policijski inspektor Zoran Despenić znao za nameru napadača jer je Nikoliću, pre nego su ga odveli, rekao da ovi samo žele da popričaju s njim. Pri tom ništa nije učinio da napad na Nikolića spreči. Policija u Pančevu je privela Koščala i četiri batinaša i u saopštenju izdatom tim povodom ocenila da motiv za to krivično delo nije „rasizam, već problematična prošlost Cucija Nikolića, koja je smetala advokatu Koščalu“ (*Danas*, 9, 12. i 14. februar, str. 12, 4 i 22). Ono što u ovom slučaju naročito zabrinjava jeste da je napad organizovao advokat iz Kovina (Saopštenje Beogradskog centra za ljudska prava, 11. februar).

U prvoj polovini avgusta bačena je bomba na radnju Koste Nikolića, predsednika Udruženja Roma Požarevca. U eksploziji nije bilo povređenih, a prema Nikolićevoj izjavi napad je povezan s „pretnjama članovima romske zajednice“ (*Politika*, 14. avgust, str. 12). Slični slučajevi su se dogodili u Beogradu 3. i 4. oktobra (Saopštenje FHP, 17. oktobar).

U Crnoj Gori direktor osnovne škole u naselju Željezara u Nikšiću odbio je da u prvi razred upiše deset romskih mališana uz obrazloženje da „škola mora da upiše još 15 mališana većinske populacije“. Kao dodatni razlog, direktor je naveo da mali Romi imaju po 8 i 9 godina i da su zato prerasli starosnu granicu za upis. Ova deca, inače izbeglice s Kosova i Metohije, zakasnila su s upisom jer su išla na pripremnu nastavu kako bi naučila srpski jezik na kome se nastava odvija. Aktivisti *SOS telefona za decu i žene žrtve nasilja* u Nikšiću slučaj su okarakterisali kao „rasizam i diskriminaciju“. Nakon pritiska javnosti i intervencije republičkih organa, desetoro malih Roma je ipak upisano u školu (*Vijesti* 6. i 29 septembar, str. 9 i 11 i *Monitor* 14. septembar, str 32).

Diskriminacije Roma bilo je i u raspodeli humanitarne pomoći. Romsko humanitarno udruženje *Novi put* iz Kragujevca saopštilo je da je humanitarno udruženje

⁸⁶ Vidi više II.2.3.

Stara Srbija odbilo da uruči pomoć Romima izbeglim s Kosova. Predstavnici udruženja *Stare Srbije* preporučili su Romima da „traže pomoć od Roma“ (*Beta*, 13. februar).

2.1.1.2. *Nasilje prema drugim nacionalnim grupama.* – U 2001. godini porastao je i broj nacionalističkih i antisemitskih istupa.⁸⁷ Takođe, u slobodnoj prodaji našlo se nekoliko antisemitskih publikacija. O ovome će biti više reči u delu o govoru mržnje u poglavlju o slobodi izražavanja (II.2.9.3) Zabeleženi su i slučajevi diskriminacije Albanaca, Goranaca⁸⁸ i Bošnjaka.⁸⁹

Februara 2001. ispisivane antisemitske parole na Sinagogi u Zemunu, bioskopu *Rex* u Beogradu, gde je bila postavljena izložba o Romima, Jevrejskoj opštini i Jevrejskom groblju u Beogradu. Rasističke poruke ispisane su i na Centru za kulturnu dekontaminaciju pred izvođenje predstave jedne romske pozorišne grupe (Saopštenje FHP, 15. februar). U martu su se, na više mesta u Beogradu, pojavile i rasističke parole „Smrt Romima“, „Srbija Srbima“ i „Romi napolje“ (*Večernje novosti*, 8. mart, str. 15). Krajem jula u Pančevu pojavili su se antisemitski i antimuslimanski grafiti (*Politika*, 26. jul, str. 14). Na fasadama u Somboru pojavili su se grafiti „Smrt Jevrejima“, „Demokratija vas neće spasiti srpske odmazde“ i kukasti krstovi. U istom gradu su se pojavili i grafiti „Šiptari napolje“ i „Mađari napolje“ (*Danas*, 19. februar, str. 10). Šestog jula u Surdulici, na dan Bala trubača,⁹⁰ na fasadama nekih zgrada osvanuli su kukasti krstovi, preteći i uvredljivi grafiti na račun Roma. Iako su opštinske vlasti odmah reagovale, organizujući prefarbavanje fasada Doma kulture, hotela „Srbije“ i bine pre početka kulturne manifestacije, ove poruke su izazvale veliko uznemirenje u gradu, gde trećinu žitelja čine Romi (Saopštenje FHP, 6. jul).

Početak marta nepoznati počinioci oštetili su spomenploču posvećenu jevrejskim žrtvama u Zrenjaninu, a u gradu su se pojavili leci uvredljive sadržine, u čijem potpisu je stajalo „Savez nacionalista Srbije“ (*Blic*, 7. mart, str. 8). Krajem marta su se, na Filozofskom fakultetu u Beogradu, pojavile antisemitske parole. Navodno je njihov autor udruženje studenata odseka za istoriju *Sveti Justin Filozof* (*Politika*, 24. mart, str. 12). Ovo udruženje je osnovano 1. marta 2001. godine i kao njegov glavni cilj označena je „borba protiv neprijatelja srpskog naroda svim sredstvima“. Prema saopštenju FHP, iza ovog udruženja stoji ultranacionalistički pokret *Obraz*, koji otvoreno zagovara rasizam, antisemitizam, ksenofobiju i netoleranciju (Saopštenje FHP, 1. mart).⁹¹

Predsednik Saveza jevrejskih opština, Aca Singer, izjavio je da se povećao broj antisemitskih istupa u Jugoslaviji (Saopštenje FHP, 19. april). Prema Singerovim

⁸⁷ Po procenama Saveza jevrejskih opština, u Jugoslaviji živi svega oko 3.000 Jevreja (*Danas*, 4. jul, str. 4).

⁸⁸ Stanovnici južnog dela Kosova i Metohije, slovenskog porekla i muslimanske veroispovesti. Prezimena Goranaca liče na albanska.

⁸⁹ Termin *Bošnjak* označava etničku pripadnost ljudi na prostoru bivše Jugoslavije koji su muslimanske veroispovesti. Na ovaj način se pripadnici te etničke grupe međusobno oslovljavaju, a i u Nacrtu zakona o pravima nacionalnih manjina, koji je sačinila ekspertska grupa Saveznog ministarstva nacionalnih i etničkih zajednica, koristi se ovaj termin kako bi se označili pripadnici muslimanske veroispovesti.

⁹⁰ Balom trubača tradicionalno otpočinje trodnevna kulturna manifestacija *Vlasinsko leto*, najvažniji kulturni događaj za građane Surdulice.

⁹¹ O *Obrazu* vidi više u II.2.9.3

rečima, ove poruke u najvećem broju slučajeva potiču od pokreta *Obraz* i bivšeg sveštenika Srpske pravoslavne crkve, Žarka Gavrilovića. *Obraz*, međutim, poriče svoju umešanost u zastrašivanje Jevreja (*IWPR Balkan Crisis Report*, No. 288, 6. avgust).

Prema rečima predsednika omladine Lige socijaldemokrata Vojvodine u Kikindi, Raše Nedeljkova, u aprilu su na adrese nekih jevrejskih porodica u tom gradu stizala preteća pisma, dok su na fasadama njihovih kuća iscertani kukasti krstovi (Saopštenje FHP, 19. april). U Apatinu su se pojavili leci šovinističkog i rasističkog sadržaja (Saopštenje FHP, 22. mart).

U Subotici je dva puta bila napadnuta advokat Mira Poljaković, potpredsednica Jevrejske opštine i član Svetske organizacije Jevrejki (*Blic*, 8. maj, str. 9).

Građanski parlament Srbije, G17 PLUS u Čačku, Helsinški odbor za ljudska prava i Opštinski odbor Socijaldemokratske unije organizovali su 31. jula u Čačku tribinu na temu antisemitizma u Srbiji. Tribinu su prekinule, kako se u saopštenju navodi, organizovane ultranacionalističke grupe. Opštinske vlasti nisu reagovala na antisemitske plakate i poruke koje su se danima nalazile na oglasnoj tabli u zgradi skupštine opštine Čačak, u kojoj je trebalo da se održi tribina (Saopštenje Građanskog parlamenta Srbije i G17 PLUS, 3. avgust).

Jugoslovenske i srbijanske vlasti su, kao i većina političkih partija, osudile antisemitske ispade. Predsednik SRJ Vojislav Koštunica je Jevrejima i Romima uputio „najdublje izvinjenje“ (*Politika*, 15. februar, str. 8).

Tokom 2001. godine zabeleženi su i slučajevi diskriminacije Albanaca i Goranaca. U martu je pretučen Nedžad Haliti (*Nexhat Haliti*), Albanac iz Beočina. Napadači su mu uništili i radnju. Čitav događaj su nereagujući posmatrala dvojica policajaca (*Danas*, 21. mart, str. 22). Pristalice bivšeg jugoslovenskog predsednika Slobodana Miloševića, koje su pred Centralnim zatvorom u Beogradu zahtevale oslobađanje svog lidera, fizički su napale, ponižavale i vređale grupu žena albanske nacionalnosti, koje su došle u posetu albanskim zatvorenicima (*Beta*, 23. jun).

Zoran Jurišić-Lođa i šestorica njegovih prijatelja su 16. maja 2001. u Sremskoj Mitrovici navodno pretukli vlasnika pekare Asana Dautija (*Asan Dauti*) (53) i njegovog sina Bekima (*Bekim*) (24), samo zato što su Albanci. Pri tom su im zapretili da moraju da se isele iz Sremske Mitrovice. Policija u ovom slučaju nije izašla na uviđaj. Dautiji su završili u bolnici. Istoga dana uveče, po povratku iz bolnice, Jurišić ih je pozvao telefonom i pripremio je Bekimu smrću ako ga označi kao napadača (Saopštenje FHP, 25. jun). Podataka da li je povodom ovoga sprovedena istraga do kraja 2001. godine nije bilo.

Zlata Štefan Kačinari (*Shtjefën Kaqinari*), jedini Albanac koji ima radnju u Leskovcu, dobio je početkom jula sudski nalog da se iz nje iseli. Kačinari, koji je zakupac radnje već 16 godina, trebalo je da se prinudno iseli zbog neredovnog plaćanja zakupnine tokom bombardovanja SRJ od strane NATO. Iako postoji zakonski osnov za njegovo iseljenje, veruje se da je posredi diskriminatorni postupak sudskih organa jer je Kačinari jedini od 100 leskovačkih zanatlija koji se nalaze u istoj poziciji koji je dobio nalog za iseljenje. Lokalni novinari koji su pisali o ovom slučaju dobijali su anonimne pretnje (*Beta*, 20, 26. i 27. jul).

Nepoznati policajci su 26. oktobra pretukli i vređali na nacionalnoj osnovi trojicu Albanaca – Ekrema Sulejmanija (*Ekrem Sylejmani*), Bejtulu Musahua (*Bejtulla*

Musahu) i Avnia Musahua (*Avni Musahu*) – iz Preševa. Odbor za ljudska prava iz Bujanovca je obavestio Koordinaciono telo za jug Srbije o ovom incidentu, posle čega je policija saslušala žrtve zlostavljanja i pokrenula istragu (Saopštenje FHP, 12. novembar). Do kraja 2001, nije bilo podataka da li je podignuta optužnica protiv nasilnih policajaca.

K. N. (17), Goranca izbeglog s Kosova, pretukli su 27. februara u Vranju neki njegovi školski drugovi jer im se nije dopalo njegovo prezime koje podseća na albansko (završava na „ci“) (*Danas*, 19. mart, str. 10).

Krajem avgusta policajac Dragoslav Krsmanović je, na beogradskoj pijaci Kalenić, pretukao maloletnog Goranca R. I., uz pretnje i uvrede na račun Goranaca. Sličan slučaj se dogodio u Vranju par meseci ranije, marta 2001. (*Danas*, 25. avgust, str. 15; Saopštenje FHP, 11. septembar; *Danas*, 19. mart, str. 10). U medijima nije bilo podataka da li je policija sprovela istragu u ovim slučajevima.

Dvadesetak mladića sa Cetinja je početkom juna napalo đake, pripadnike bošnjačke nacionalne manjine iz Bijelog Polja koji su došli na ekskurziju (*Večernje novosti*, 11. jun, str. 3).

Policajac (službeni broj 102291) pretukao je bez razloga Saliha Papića, vlasnika jednog kioska u Beogradu. FHP je uputio zahtev da se pokrene istraga povodom ovog slučaja. Iako je identitet navodnog počinioca poznat, u medijima do kraja 2001. godine nije bilo podataka da je u ovom slučaju pokrenut krivični i disciplinski postupak protiv njega (Saopštenje FHP, 14. decembar).

Diskriminaciji po nacionalnoj pripadnosti bili su u 2001. izloženi i Srbi. Četiri maloletna Bošnjaka iz Novog Pazara su krajem maja kamenovala autobus sa đacima iz Kragujevca koji su prolazeći kroz Novi Pazar, pokazivali srpski pozdrav s tri prsta. Tom prilikom su lakše povređena četiri učenika, a protiv dva maloletna napadača podneta je krivična prijava zbog „izazivanja nacionalne, verske i rasne mržnje, razdora i netrpeljivosti uz upotrebu nasilja“ kaže se u saopštenju MUP Novi Pazar. Pošto su roditelji maloletnih Bošnjaka poslali telegram izvinjenja roditeljima kragujevačkih đaka, a kaluđeri manastira Đurđevi stupovi apelovali da se odustane od krivičnog gonjenja napadača, to je i učinjeno i oni su pušteni iz pritvora (*Danas*, 29. maj, str. 12 i *Blic*, 30. maj, str. 9).

Drugo kamenovanje dogodilo se u okolini Rožaja u Crnoj Gori, gde su lokalni Albanci zasuli kamenjem autobuse u kojima su bili pravoslavni sveštenici koji su se vraćali iz posete crkvama na Kosovu. Pratlja KFOR, koja je obezbeđivala kolonu, nije reagovala na napad (*Danas*, 19. mart, str. 22).

2.1.2. Diskriminacija na osnovu političke pripadnosti. – Ovaj oblik diskriminacije u 2001. nije bio rasprostranjen kao u doba Miloševićevog režima. Ipak, slučajevi diskriminacije na osnovu političke pripadnosti zabeleženi su u i 2001. godini u Crnoj Gori.

Politička borba između zagovornika nezavisnosti Crne Gore (koalicija *Pobjeda je Crne Gore*) i pristalica njene zajednice sa Srbijom (koalicija *Zajedno za Jugoslaviju*) izazvala je razne incidente. Neposredno pred vanredne parlamentarne izbore, održane 20. aprila u Budvi, gde lokalnu vlast drži koalicija za nezavisnost Crne Gore, smenjen je šef komunalne inspekcije, navodno zato što je pristalica suparničke koalicije (*Večernje novosti*, 26. april, str. 4).

Krajem maja, književniku Sretenu Petroviću pripadnici plemena Kuča zabranili su da održi predavanje o Marku Miljanovu, jednom od najpoznatijih crnogorskih književnika, jer je on navodno pristalica koalicije za nezavisnost Crne Gore (*Monitor*, 11. maj, str. 27).

U 2001. godini srbijanski sudovi su počeli da ispravljaju nepravde nanete represivnim Zakonom o univerzitetu iz vremena Slobodana Miloševića. Preko 50 profesora i saradnika Beogradskog univerziteta bilo je izgubilo je posao na osnovu ovog zakona.⁹² Tokom 2001, neki od njih vraćeni su na posao (*Blic*, 2. avgust, str. 6).

2.1.3. Diskriminacija na osnovu verske pripadnosti. – Pored navedenih slučajeva diskriminacije prema Bošnjacima, Gorancima i Jevrejima, gde se nacionalni osnov meša s verskim, u 2001. godini zabeleženi su i slučajevi diskriminacije na osnovu verske pripadnosti i to između vernika Srpske pravoslavne crkve (SPC) i vernika Crnogorske pravoslavne crkve (CPC).

U februaru su na Cetinju napadnuta tri učenika Cetinjske bogoslovije (SPC), a u martu dva učenika osnovne škole, navodno zbog toga što „njihovi srodnici imaju veze sa SPC“ (*Danas*, 19. februar i 24. mart, str. 24 i 22).

2.1.4. Diskriminacija po drugim osnovama. – Diskriminaciji su u 2001. bile izložene i druge društvene grupe – žene i homoseksualci. Pitanje diskriminacije žena i njihove zastupljenosti u političkom životu u jugoslovenskom društvu pokrenulo je niz rasprava. Tako su crnogorske ženske organizacije saopštile da u crnogorskom parlamentu ima 5,1% žena, da ih u rukovodstvu vladajuće Demokratske partije socijalista (DPS) ima 4%, a u rukovodstvu suparničke, Narodne stranke (NS), svega 3,8%. Od svih direktora u Crnoj Gori samo su 3% žene (*Monitor*, 9. februar, str. 30 i *Vijesti*, 14. maj, str. 5).

Među nezaposlenima u Srbiji je 60% žena a u Beogradu 75% nezaposlenih s visokim obrazovanjem čine žene (*Danas*, 27–28. oktobar, str. VIII).

Povodom praznika Međunarodnog dana ponosa lezbijki i homoseksualaca, organizovan je 30. juna 2001. godine u Beogradu javni skup (Saopštenje FHP, 1. jul). Ovo okupljanje nasilno su sprečili članovi nekih ekstremističkih grupacija, a reakcija policije je bila neodgovarajuća.⁹³

Grupa mladih članova Socijaldemokratske unije (SDU), *Queeria LezBiGaz*, koja se zalaže za prava homoseksualaca i biseksualaca, apelovala je na aktuelne vlasti da legalizuju brak homoseksualaca, pozivajući se na ravnopravnost svih građana, koju garantuju Ustav i međunarodni instrumenti za zaštitu ljudskih prava (*Tanjug*, 30. januar). Pretpostavlja se da je ovaj apel bio motiv napada na prostorije SDU u Beogradu 9. marta, kada je grupa skinhedsa demolirala prostorije i pretukla aktiviste ove stranke (Saopštenje FHP, 9. mart). Policija je nakon tri dana privela šest osoba osumnjičenih za ovaj napad i protiv njih podnela krivičnu prijavu (Saopštenje FHP, 12. mart). Do kraja 2001. nije bilo podataka da li je podignuta optužnica protiv lica osumnjičenih za ovaj napad.

Sredinom septembra, neki učenici Osnovne škole „Milorad Musa Burzan“ u Podgorici bojkotovali su nastavu zbog odluke rukovodstva škole da dečak zaražen

⁹² Vidi više *Izveštaj 1998*, IV.4.3.

⁹³ Vidi više II.2.10.

virusom side bude raspoređen u njihovo odeljenje. Zbog sličnog protivljenja, za ovog dečaka je, u prve četiri godine školovanja, organizovana individualna nastava. Bez obzira na lekarsko uverenje, koje potvrđuje da ovaj jedanaestogodišnjak nije opasan po okolinu, deca i roditelji su ostali pri svom zahtevu (*Vijesti*, 19. septembar, str. 4 i *Monitor*, 28. septembar, str. 22). Ovaj dečak ide u odeljenje koje je sastavljeno od tri učenika. Osim dvojice njegovih drugova svi učenici su odbili da idu s njim u razred (*Blic*, 20. decembar, str. 15).

2.2. Pravo na život

U 2001. godini zabeleženo je manje slučajeva povreda prava na život nego u prethodnim godinama. Kršenja su se uglavnom događala u južnosrbijanskim opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa, i na Kosovu i Metohiji. Tokom ove godine pokrenute su istrage povodom slučajeva ubistava i nestanaka lica na teritoriji SRJ za vreme vladavine bivšeg predsednika Slobodana Miloševića. Međutim, mnoge od tih istraga još uvek nisu dale rezultate. Tako se još uvek ne može reći da pravosudni sistem u SRJ u potpunosti pruža delotvornu zaštitu prava na život.

Eksperti Saveta Evrope su kao ključni preduslov za uspostavljanje sigurnog okruženja i delotvorne zaštite prava na život, označili otkrivanje i gonjenje za ratne zločine, zločine protiv čovečnosti i druge zločine počinjene u prošlosti.⁹⁴ Pri tom je, prema njihovom mišljenju, od najveće važnosti saradnja jugoslovenskih vlasti s Haškim tribunalom.⁹⁵

2.2.1. Ugrožavanje prava na život u oružanim sukobima. – Na području južnosrbijanskih opština Preševo, Bujanovac i Medveđa u prvih pet meseci 2001. godine zabeležen je veliki broj oružanih incidenata manjeg intenziteta. Ove opštine se delimično nalaze u kopnenoj zoni bezbednosti (KZB), stvorenoj posle bombardovanja SRJ od strane NATO.⁹⁶ Zona se nalazi uz granicu s Kosovom i široka je 5 kilometara.

Od kraja 1999. lokalne albanske terorističke grupe, okupljene u „OVPBM“ (Oslobodilačka vojska Preševa, Bujanovca i Medveđe) napadale su policajce, vojnike i civile srpske nacionalnosti. Krajem 2000. godine Savezna vlada i Vlada Republike Srbije osnovale su Koordinaciono telo za jug Srbije s ciljem da političkim sredstvima reše krizu na jugu Srbije (*Blic*, 5. jun, str. 4).⁹⁷

U periodu od marta do maja 2001, na osnovu sporazuma s predstavnicima NATO, Vojska Jugoslavije (VJ) i srbijanska policija vratile su se u KZB, a pripadnici

⁹⁴ CoE Report on the Conformity of the Legal Order of the FRY with the CoE Standards, *op. cit.*, fusnota 44.

⁹⁵ *Id.* O saradnji jugoslovenskih vlasti s Haškim tribunalom vidi više u posebnom poglavlju IV.2.

⁹⁶ Zona je ustanovljena Vojnotehničkim sporazumom VJ i NATO na osnovu Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN.

⁹⁷ Vidi više *Izveštaj 2000*, II.2.12.1. Početkom 2001. godine jugoslovenske i srbijanske vlasti sačinile su Plan za rešavanje krize na jugu Srbije. Njime je predviđena demilitarizacija opština Veliki Trnovac i Lučani i linije razdvajanja s Kosovom uz nadzor predstavnika međunarodne zajednice, uključivanje predstavnika albanske zajednice u državni i društveni sistem Srbije i ulaganje u infrastrukturu i ekonomiju ovog područja uz podršku međunarodne zajednice (Izveštaj CAA, februar).

„OVPBM“ predali oružje ili prebegli na teritoriju Kosova (Izveštaji CAA, februar – maj).⁹⁸

Prema podacima medija koje su pratili saradnici Beogradskog centra za ljudska prava, u 2001. je u ove tri opštine poginulo 33 lica. Prema podacima MUP Srbije, pripadnici „OVPBM“ izvršili su 724 oružana napada, što je prouzrokovalo smrt 6 građana, 7 policajaca i 6 pripadnika VJ. Ranjeno je 45 ljudi – 18 vojnika, 13 policajaca, 12 pripadnika „OVPBM“ i 2 civila, a oteto je ukupno 28 lica koja su posle nekoliko dana puštena na slobodu (*Politika*, 18. decembar, str. 6).

Pored situacije na jugu Srbije, za pregled stanja u pogledu prava na život u oružanim sukobima u 2001. godini relevantni su i okončani postupci protiv Republike Srbije zbog pogibije izbeglica koji su bili nezakonito i prinudno mobilisani, tokom oružanih sukoba u Hrvatskoj i Bosni. O ovome vidi više u posebnom poglavlju o položaju izbeglica u SRJ (IV.3).

2.2.1.1. Ugrožavanje prava na život od strane pripadnika VJ i policije. – Pripadnici VJ i srbijanske policije su prethodnih godina često ugrožavali života civila, naročito Albanaca na Kosovu i Metohiji. U 2001. godini mediji koje su pratili saradnici Beogradskog centra zabeležili su samo nekoliko takvih incidenata do kojih je, uglavnom, dolazilo usled prekoračenja ovlašćenja. Počinioci ovih akta su bili krivično gonjeni. Policajci Miroslav Matić i Zlatan Vuković iz Beograda uhapšeni su početkom maja pod optužbom da su 1. maja u Loznici u tuči ubili vojnika po ugovoru Milisava Aleksića. Aleksić je preminuo usled povreda glave i grudi, koje su mu navodno naneli Matić i Vuković; oni u vreme incidenta nisu bili na dužnosti (*Blic*, 3. maj, str. 9).

Neimenovani pripadnik VJ je 2. juna u okolini Šapca ranio Milana Lackovića (23). Do incidenta je došlo dok su pripadnici VJ pretresali automobil u kome se nalazila roba navodno namenjena švercu u Republiku Srpsku. Prema svedočenjima očevidaca, pripadnik VJ je udarcima nogom deformisao vrata Lackovićevog automobila, tako da ovaj nije mogao da izađe iz njega, kako mu je naređeno. Potom je pripadnik VJ pucao iz automatske puške i ranio Lackovića. Lokalno stanovništvo je narednog dana blokiralo puteve u znak protesta zbog ovog incidenta (*Blic*, 4. jun, str. 8).

Vojni sud u Podgorici osudio je vojnike Igora Drakulića i Dragana Čupića na osam i šest godina zatvora zbog ubistva civila Maksuta Rašitija (*Maksut Rashiti*) iz Bara. (*Vijesti*, 6. mart, str. 9).

U martu je, posle tri godine pauze, nastavljeno suđenje trojici beogradskih policajaca, koji su tokom 1995. godine pretukli na smrt Dušana Lukića (41) iz Velike Moštance. Njega su policajci uhapsili pod optužbom da je ukrao automobil i tri dana ga tukli po glavi i telu. Lukić je, s teškim telesnim povredama prebačen u bolnicu, gde je i umro (*Glas javnosti*, 9. mart, str. 12, 13). U medijima nije bilo podataka da li je ovo suđenje završeno do kraja 2001.

2.2.1.2. Istrage povodom zločina pripadnika VJ i policije na Kosovu. Prema saopštenju organizacije *Human Rights Watch (HRW)*, od februara 1998. do marta 1999. godine ubijeno oko 2.000 lica albanske nacionalnosti od strane srpske policije i pripadnika VJ. Između marta i juna 1999, tokom bombardovanja NATO, ubijeno je još najmanje 4.000 Albanaca. Prema podacima kojima raspolaže Međunarodni komitet

⁹⁸ Sporazumi su potpisani u Merdarima, na granici s Kosovom 12. marta, 20. maja i 15. avgusta.

Crvenog krsta, oko 3.500 osoba je nestalo u pomenutim sukobima. U tom periodu jugoslovenske snage proterale su s Kosova više od 850.000 lica albanske nacionalnosti (Saopštenje *HRW*, 26. april).

VJ i MUP Srbije su u aprilu i maju 2001. godine obavestili javnost o istragama, podignutim optužnicama i postupcima protiv vojnika i policajaca zbog zločina počinjenih na Kosovu i Metohiji od 1. marta 1998. do 26. juna 1999. godine.

General-potpukovnik Sreten Lukić,⁹⁹ načelnik resora javne bezbednosti MUP Srbije, izjavio je da je 66 pripadnika policije pod istragom zbog raznih krivičnih dela na Kosovu tokom bombardovanja NATO (*Danas*, 25. maj, str. 2). Informativna služba VJ saopštila je da je protiv 254 njena pripadnika pokrenut postupak i da su podignute 183 optužnice. U saopštenju VJ navodi se da se ta lica „terete za krivična dela koja za posledicu imaju smrt ili ugrožavanje života i tela ljudi, dostojanstva ličnosti i morala i imovine građana“ (Saopštenje FHP, 25. april). Početkom decembra načelnik Generalštaba, general-pukovnik Nebojša Pavković, izjavio je da su dela u 26 slučajeva kvalifikovana kao ratni zločini (*NIN*, 6. decembar, str. 14).

Pozivajući jugoslovenske vlasti da učine jasnijim prirodu ovih postupaka i navode optužnica po kojima se oni vode, *HRW* je istakao da se najveći akcenat stavlja na obaveze saradnje vlasti u vezi s izručivanjem optuženih visokih državnih zvaničnika Haškom tribunalu, dok pomenuta suđenja, bez obzira koliko pravična ona bila, ne mogu biti alternativa saradnji s Tribunalom (Saopštenje *HRW*, 26. april).

HRW je naglasio da se iz saopštenja VJ jasno ne vidi na koji način pravosudni organi nameravaju da dođu do svedočenja onih Albanaca koji su ključni svedoci navodnih zločina a žive na Kosovu, kao i da li će ovi sudski postupci biti otvoreni za javnost. Međutim, saopštenje VJ je shvaćeno kao indirektno priznanje masovnosti i ozbiljnosti zločina počinjenih nad kosovskim Albancima (Saopštenje *HRW*, 26. april).

Predsednik Vojnog suda u Nišu, pukovnik Vukadin Milojević, izjavio je da je pred tim sudom, u vreme ratnog stanja tokom 1999. godine, vođena istraga protiv 1.803 pripadnika VJ, a da je protiv njih 1.419 podignuta optužnica.¹⁰⁰ On je naglasio da su jedan oficir VJ i dvojica rezervista osuđeni zbog ubistva bračnog para Albanaca,¹⁰¹ a da je još je ukupno 169 pripadnika VJ osuđeno zbog krivičnih dela počinjenih protiv albanskih civila i njihove imovine (*Beta*, 13. maj).

Početkom novembra vrhovni vojni tužilac, pukovnik Nikola Petković, izjavio je da je za zločine na Kosovu i Metohiji pred Vojnim sudom u Nišu nedavno optuženo 13 pripadnika VJ. U jednom od tih slučajeva doneta je i prvostepena presuda. Neki od optuženih su oficiri a neki vojnici u rezervi (*Politika*, 5. novembar, str. 13).

Human Rights Watch je postavio pitanje zainteresovanosti novih vlasti za stvarne promene zbog imenovanja general-potpukovnika Sretena Lukića, načelnika resora javne bezbednosti MUP Srbije. Lukić je tokom 1998. i 1999. godine komandovao policijskom jedinicom na Kosovu koja je navodno počinila „brojne zločine i kršenja ljudskih prava,

⁹⁹ Više o general-pukovniku Sretenu Lukiću vidi str. 231–232.

¹⁰⁰ Juna 2000. godine Okružni sud u Valjevu je odbacio navode optužnice, koju je Vojno tužilaštvo u Nišu podiglo protiv Stevana Jekića. Jekić se u optužnici teretio za počinjene ratne zločine protiv civilnog stanovništva na Kosovu, a oslobođen je zbog nedostatka dokaza (*Blic*, 9. avgust, str. 9).

¹⁰¹ Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.2.2.

uključujući i torturu, neselektivne napade, prisilna izbacivanja i pogubljenja mimo sudske procedure“. Iako su nove srbijanske vlasti smenile general-pukovnika Vlastimira Đorđevića, pomoćnika ministra unutrašnjih poslova, i general-potpukovnika Obrada Stevanovića, koji su bili bliski režimu Slobodana Miloševića, imenovanje Lukića, prema *HRW*, postavlja pitanje koliko su nove vlasti u Srbiji zainteresovane za stvarne promene (Saopštenje *HRW*, 2. februar).¹⁰²

U julu 2001. godine započet je prvi proces pred srbijanskim sudovima, i to pred Okružnim sudom u Prokuplju, za ratne zločine protiv civilnog stanovništva, počinjene 1999. godine na Kosovu. Saša Cvijetan iz Novog Sada i još jedno lice, čije ime nije saopšteno i koje se nalazi u bekstvu, optuženi su za učešće u ubistvu 19 Albanaca marta 1999. u Podujevu. Još pre dve godine podneti su krivična prijava i zahtev za sprovođenje istrage i predlog za određivanje pritvora ali je sudsko veće Okružnog suda u Prokuplju odlučilo da obustavi postupak zbog nedostatka dokaza i da osumnjičene pusti na slobodu.

Sredinom novembra pred istim sudom počelo je suđenje Ivanu Nikoliću, koji je optužen da je 24. maja 1999. ubio dva albanska civila u selu Penduh (*Danas*, 15. novembar, str. 5). Isti sud je osudio Miloša Lukića na godinu i šest meseci zatvora zbog ubistva Hamdije Maljokua (*Hamdi Maloku*) iz Podujeva, a oslobodio je odgovornosti Radoja Ivanjca, koga je Vojno tužilaštvo u Nišu optužilo da je 30. aprila 1999. ubio Albanca iz sela Livadica kod Podujeva (*Blic*, 7. avgust, str. 8). U oba ova slučaja u pitanju su bila suđenja za obična ubistva, a ne za ona kvalifikovana kao ratni zločin.

Godine 2001. otkriveno je više masovnih grobnica u kojima se nalaze, kako se pretpostavlja, tela Albanaca s Kosova ubijenih tokom intervencije NATO (mart-jun 1999). U dve grobnice u Petrovom Selu kod Kladova na Dunavu pronađena su tela 77 osobe. U Batajnici, takođe na dve lokacije, u neposrednoj blizini terena za obuku srbijanske policije, iskopani su ostaci 305 osoba, a na lokaciji kod jezera Perućac otkriveno je 48 tela. Na većini ostataka ovih 430 tela utvrđene su povrede projektilima, a u nekim slučajevima su vidljivi i pokušaji spaljivanja (Španska agencija *EFE*, 29. oktobar, *Vreme* 1. novembar, str. 24 i *Blic*, 24. novembar, str. 9). Povodom ovih slučajeva nije podignuta krivična prijava protiv nepoznatih počinitelja niti je pokrenuta istraga do kraja 2001. godine, već su sprovedene samo neke istražne radnje. Ovo dovodi u pitanje odlučnost vlasti da pronađe i kazni počiniocima ovih zločina.

2.2.1.3. *Nestala lica*. – Od dolaska međunarodnih snaga (KFOR) na Kosovo, 12. juna 1999. godine, do 31. decembra 2000. godine nestalo je pod nerazjašnjenim okolnostima ili je oteto najmanje 932 ne-Albanaca. Prema izveštaju Fonda za humanitarno pravo, u toku sukoba srpskih snaga i OVK tokom NATO bombardovanja, nestalo je preko 1.500 Albanaca, najčešće posle odvajanja muškaraca iz kolona izbeglica, kao i više desetina pripadnika Vojske Jugoslavije ili policije. Sudbine nestalih su još uvek nepoznate.

Prema podacima Međunarodno komiteta Crvenog krsta (ICRC) na Kosovu je, u periodu od januara 1998. do marta 2001, nestalo 3.525 lica (Saopštenje ICRC, 12. jul).¹⁰³

¹⁰² Vidi izveštaj HRW, *Under Orders* na [<http://www.hrw.org/reports/2001/kosovo>].

¹⁰³ Vidi ICRC, *Book of Missing Persons in Relation to the Events in Kosovo from January 1998*.

2.2.2. *Ugožavanje prava na život iz političkih razloga.* – U 2001. godini je zabeleženo nekoliko slučajeva koji bi se mogli kvalifikovati kao ugrožavanje života iz političkih razloga. Takođe, bilo je nekoliko oružanih napada na visoke funkcionere srbijanskih i crnogorskih vlasti, čiji počinioci do kraja 2001. nisu otkriveni. Istovremeno, istrage koje su pokrenute povodom slučajeva ugrožavanja prava na život iz političkih razloga 1999. i 2000. godine nisu daleko odmakle.

Odgovorni za ubistvo novinara Slavka Ćuruvije, urednika i vlasnika nezavisnog *Dnevnog telegrafa*, izvršeno još aprila 1999. godine, još uvek nisu otkriveni. Pretpostavlja se da je ovo bilo politički motivisano ubistvo.¹⁰⁴ Ni otmičari Ivana Stambolića, bivšeg predsednika Predsedništva Republike Srbije, koji je nestao avgusta 2000. godine, takođe nisu otkriveni. I za ovu otmicu se pretpostavlja da ima političku pozadinu. Srbijanska policija je u septembru raspisala nagradu od 300.000 nemačkih maraka za rasvetljavanje 22 nerešena zločina, među kojima su i slučajevi Slavka Ćuruvije i Ivana Stambolića (*Večernje novosti*, 12. oktobar, str. 11). Početkom novembra sačinjen je i foto robot jednog od ubica Slavka Ćuruvije i objavljen je u dnevnoj štampi, ali ni to nije dovelo do hvatanja osumnjičenih za ovaj zločin (*Blic*, 7. novembar, str. 9).

Tri beogradska advokata zatražila su u aprilu od predsednika srbijanske vlade Zorana Đinđića, da se „odmah rasformira borbena jedinica Službe državne bezbednosti (SDB) Srbije koja je za potrebe bivšeg režima likvidirala političke neistomišljenike i delovala po obrascu eskadrona smrti“. Prema navodima advokata, ljudi iz ove jedinice učestvovali su u ubistvu Slavka Ćuruvije i otmici Ivana Stambolića. Srbijanske vlasti su negirale postojanje ovakve jedinice (*Danas*, 17. april, str. 7).

Krajem januara u centru Beograda u napadu na tada novoimenovanog načelnika SDB MUP Srbije ranjen je njegov vozač (*Danas*, 29. januar, str. 1). Petnaestak dana kasnije, takođe u centru Beograda, pokušao je atentat na Dušana Mihajlovića, srbijanskog ministra unutrašnjih poslova (*Politika*, 16. februar, str. 1). Međutim, postoje i indicije da je u ovom slučaju u pitanju mafijaški obračun, kome je Mihajlović slučajno prisustvovao (*Vreme*, 22. februar, str. 22).

Početkom juna *Beli orlovi*, do tada nepoznata organizacija, zapretili su smrću Nebojši Čoviću, potpredsedniku srbijanske vlade i predsedniku koordinacionog tela za jug Srbije. Oni su bili nezadovoljni „popustljivošću“ Čovića, zalagali se za oružano rešenje za jug Srbije i predsednika koordinacionog tela optužili da je „američko-albanski plaćenik“ (*Večernje novosti*, 21. jun, str. 4).

Trećeg avgusta 2001. godine ubijen je Momir Gavrilović, bivši radnik SDB. U javnosti je bilo nagađanja da je ovo bilo politički motivisano ubistvo. Naime, dnevnik *Blic* je objavio da se ono dogodilo nekoliko sati posle Gavrilovićevog razgovora sa saradnicima jugoslovenskog predsednika Vojislava Koštunice. Prema tvrdnji ovog lista, Gavrilović je posedovao dokaze o sprezi „povrednih ljudi iz vrha aktuelne srbijanske vlasti sa čelnim ljudima organizovanog kriminala u Srbiji“. Koštunica je potvrdio da je Gavrilović bio u njegovom kabinetu i da je tema razgovora bila kriminalizacija društva i korupcija. Beogradski okružni javni tužilac zatražio je službene zabeleške sa ovog razgovora i, nakon provere, izjavio da u tom dokumentu nema osnove za pokretanje krivičnog postupka. U saopštenju tužilaštva se kaže da „u razgovoru sa saradnicima

¹⁰⁴ Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.2.3.

predsednika SRJ nije pomenuto ni jedno ime iz vlade Srbije ili nekog drugog državnog organa koje je u sprezi sa čelnicima organizovanog kriminala“ (*Blic*, 4. avgust, str. 9 i 8. avgust, str. 8; *Danas*, 10. i 14. avgust, str. 1; *Večernje novosti*, 4. septembar, str. 11). Gavrilovićevo ubistvo je prouzrokovalo jedan od najvećih sukoba u u vladajućoj koaliciji DOS.

Početakom januara u centru Podgorice ubijen je Darko Raspopović, visoki funkcioner crnogorske Službe državne bezbednosti (SDB). Počinioci do kraja 2001. nisu otkriveni; a i sumnja se da je ovo ubistvo imalo političku pozadinu (*Monitor*, 12. januar, str. 18).

2.2.3. *Ugrožavanje opšte sigurnosti.* – Vrhovni sud Srbije ukinuo je rešenje Okružnog suda u Beogradu, kojim je ovaj sud doneo odluku da nema osnova za pokretanje krivičnog postupka protiv generalnog direktora preduzeća *Grmeč*, Rajka Unčanina, i još četvorice odgovornih rukovodilaca za eksploziju koja se, 23. juna 1995. godine, dogodila u hali za proizvodnju raketnog goriva.¹⁰⁵ U ovoj eksploziji poginulo je jedanaest ljudi, a devetoro je teže povređeno (Saopštenje FHP, 3. mart). Veće Vrhovnog suda Srbije donelo je odluku da Okružni sud nije utvrdio pravi uzrok eksplozije i da je preuranjeno zaključio da rukovodioci *Grmeča* za ovu tragediju ne snose odgovornost. Tako je predmet vraćen na ponovni postupak (Saopštenje FHP, 3. mart). Do kraja 2001. u medijima nije bilo podataka o ponovnom postupku u ovom slučaju.

U februaru 2001. godine uhapšen je bivši direktor Radio-televizije Srbije (*RTS*), Dragoljub Milanović, zbog osnovane sumnje da je počinio krivično delo protiv opšte sigurnosti.¹⁰⁶ Njemu se stavlja na odgovornost smrt 16 radnika koji su poginuli u noći između 23. i 24. aprila 1999, kada su snage NATO bombardovale zgradu *RTS* u Aberdarevoj ulici u Beogradu. Milanović je negirao navode optužbe. Do kraja 2001. saslušani su brojni svedoci, a presuda još uvek nije doneta. Milanović je pušten iz pritvora 26. oktobra i brani se sa slobode (*Danas*, 24. april, str. 1; *Blic* 26. april, str. 6 i *Beta*, 9. i 26. oktobar).¹⁰⁷

Povodom bombardovanja zgrade *RTS* pokrenut je i postupak, *Banković i drugi protiv Belgije i drugih*, pred Evropskim sudom za ljudska prava protiv 17 država članica NATO koje su ujedno i ugovornice Evropske konvencije o ljudskim pravima. Podnosioci zahteva bili su roditelji poginulih Ksenije Banković, Nebojše Stojanovića i Darka Stoimenovskog, supruga poginulog Milana Joksimovića, kao i povređeni Dragan Šuković. Beogradski centar za ljudska prava prikupio je materijal za tužbu a njegovi saradnici, zajedno s timom advokata iz Velike Britanije, SAD i Holandije, zastupali su porodice pred Evropskim sudom. Devetnaestog decembra Evropski sud je doneo odluku kojom je odbacio ovu predstavku. Podnosioci predstavke su tražili naknadu štete zbog povrede Evropske konvencije o ljudskim pravima, tj. tvrdili su da tužene države nisu poštovale pravo na život petoro žrtava, garantovano Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Takođe su tvrdili da je određivanje zgrade *RTS* za vojni cilj bilo nezakonito prema međunarodnom pravu i protivno Evropskoj konvenciji.

¹⁰⁵ Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.2.4.

¹⁰⁶ Milanović je optužen i za zloupotrebu službenog položaja.

¹⁰⁷ O slučaju *Banković i drugi protiv Belgije i drugih* vidi više na sajtu Beogradskog centra za ljudska prava [<http://www.bgcentar.org.yu>].

2.2.4. *Ugrožavanje prava na život po drugim osnovama.* – U 2001. godini bile su česte i optužbe protiv lekara da je usled njihovog nemara došlo do smrti pacijenata.

Vode se postupci protiv lekara iz Beograda, Subotice i Pljevalja (*Danas*, 22. maj, str. 4; *Politika*, 17. jul, str. 12; *Vijesti*, 13. jun, str. 9).

Lokalne vlasti u nekim gradovima Srbije pokazale su nemar u uklanjanju ekološki opasnih materija, što je izazvalo proteste građana. Tako su građani Šapca početkom marta upozorili da se na pet stotina metara od obdaništa nalazi deponija s oko hiljadu tona pirita, kancerogene materije koja u sebi sadrži arsenik (*Politika*, 7. mart. str. 10). Građani Bora su u junu protestovali zbog neadekvatnog skladištenja zemljišta kontaminiranog kancerogenim uljem piralenom. Ovo zemljište, zagađeno tokom intervencije NATO, prema tvrđenju građana Bora nije propisno obezbeđeno i zbog toga je navodno otrovano tri stotine stanovnika ovog grada. Rudarsko-topioničarski basen *Bor*, kome pripada trafostanica iz koje je iscureo piralen, nema dovoljno sredstava da dekontaminira zemljište. Novac za sanaciju očekuje se od inostranih donatora, ali do kraja 2001. on nije prispeo (*Danas*, 11. jun, str. 14).

2.2.5. *Smrtna kazna.* – Jugoslovenski parlament je usvojio izmene i dopune Krivičnog zakona SRJ kojim se ukida smrtna kazna i zamenjuje kaznom od 40 godina zatvora (*Blic*, 7. novembar, str. 6).¹⁰⁸ Savet Evrope, u koji SRJ želi da uđe što pre, bio je upozorio da je smrtna kazna u suprotnosti sa Šestim protokolom Evropske konvencije o ljudskim pravima.¹⁰⁹

Pred Saveznim ustavnim sudom pokrenut je krajem januara postupak za ocenjivanje ustavnosti odredbi Krivičnog zakona Republike Srbije koje predviđaju smrtu kaznu za određena krivična dela. Srbijanski i crnogorski krivični zakon su, u trenutku pisanja ovog izveštaja, predviđali izricanje smrtne kazne za određene krivična dela. U Srbiji ima 20 osuđenika na smrt s pravnosnažnom presudom a poslednja smrtna kazna izvršena je februara 1992. godine (*Beta*, 31. januar, *Blic*, 19. novembar str. 6 i *Večernje novosti*, 24. novembar, str. 5). U Crnoj Gori je, u poslednjih šest godina izrečeno 5 smrtnih presuda, ali ni jedna nije izvršena. Poslednji put je smrtna kazna u Crnoj Gori izvršena 1980. godine. (*Vijesti*, 15. oktobar, str. 5). Dvanaestog oktobra sud u Podgorici osudio je jedno lice na smrtu kaznu.¹¹⁰

Novi krivični zakon Srbije, koji se nalazi u skupštinskoj proceduri, takođe predviđa ukidanje smrtne kazne i zamenu zatvorom od 40 godina. Ako se ovaj predlog usvoji, pravnosnažne smrtne presude se neće automatski zameniti kaznama od 40 godina zatvora, nego će to moći da učini samo predsednik Republike (*Blic*, 19. novembar, str. 8).¹¹¹

2.3. Zabrana mučenja

Nakon demokratskih promena u SRJ oktobra 2000. godine, domaći mediji su češće pisali o zlostavljanju građana od strane policije, tako da je većina tih slučajeva

¹⁰⁸ Vidi deo I.4.2.1.

¹⁰⁹ *Call on Serbian Authorities to Abolish Death Penalty*, 9. april 2001, [[http://press.coe.int7cp720017261a\(2001\).htm](http://press.coe.int7cp720017261a(2001).htm)].

¹¹⁰ Vesti B92, 12. oktobar, [<http://www.b92.net>].

¹¹¹ Vidi deo I.4.2.1.

dospela u javnost. Zato se čini da se njihov broj nije povećavao, već da se o njima više saznavalo.

Postoje osnovi za verovanje da ima ozbiljnog zlostavljanja u toku policijskog pritvora, u nameri da se na ovaj način brzo dođe do podatka u krivičnoj istrazi.¹¹² U 2001. godini u Srbiji se nastavilo s praksom policijske brutalnosti i nad maloletnicima. Zabeleženi su i slučajevi surovog i ponižavajućeg postupanja policajaca s romskom decom radi iznuđivanja iskaza.¹¹³

Takođe, zabeleženi su slučajevi gde državni organi nisu sproveli delotvornu istragu pri sumnji da postoje mučenje, nečovečni i ponižavajućih postupci i kazne. Ovo svakako predstavlja kršenje zabrane mučenja, jer država ne samo da je dužna da zaštiti telesni i psihički integritet pojedinca, već je dužna da sve povrede i istraži (*Assenov i drugi protiv Bugarske*, App. No. 24760/94 (1998)).

Sudovi su dosuđivali aktivistima *Otpora* naknadu štete u slučajevima u kojima su utvrdili da su ih nezakonito hapsili ili zlostavljali pripadnici policije tokom 2000. godine.

Jedanaestog maja 2001. doneta je prva odluka jednog međunarodnog tela koje se bavi zaštitom ljudskih prava povodom predstavke podnete protiv SRJ. Komitet protiv mučenja UN usvojio je predstavku, koju je FHP podneo u ime Radivoja Ristića, oca preminulog Milana Ristića. Komitet je utvrdio da je SRJ prekršila obaveze na osnovu Konvencije protiv mučenja (Saopštenje FHP, 13. jun).¹¹⁴ Milan Ristić je preminuo 13. februara 1995. u Šapcu. Njegovi roditelji su posumnjali da je smrt posledica postupaka policije pa su zatražili sprovođenje istrage. Policija je slučaj pokušala da zataška tvrdnjom da je u pitanju samoubistvo.¹¹⁵ Postupak vođen protiv policajaca okončan je 18. marta 1997. odlukom Vrhovnog suda Srbije, ali nije utvrđeno ko je odgovoran za smrt Milana Ristića (Saopštenje FHP, 13. jun). Komitet protiv mučenja je zaključio da je SRJ prekršila članove 12 i 13 Konvencije protiv mučenja, i naložio joj da oštećenima omogući pravo na pravni lek, da sprovede efikasnu istragu, kao i da o preduzetim koracima izvesti Komitet u roku od 90 dana.¹¹⁶ Do kraja 2001. godine, republički javni tužilac, kao državni organ nadležan da preduzme navedene mere, nije postupio prema nalogima Komiteta (Saopštenje FHP, 25. decembar).

Krajem decembra 2001. godine, u ime Dragana Dimitrijevića (24), Roma iz Kragujevca, FHP je podneo predstavku Komitetu protiv mučenja. Dimitrijevića su nepoznati policajci teško pretukli i vređali na nacionalnoj osnovi u policijskoj stanici u Kragujevcu 27. oktobra 1999. godine. Do kraja decembra 2001, Opštinsko javno tužilaštvo u Kragujevcu nije odgovorilo na krivičnu prijavu, koju je oštećeni podneo još 31. januara 2000. godine. FHP smatra da je i u ovom slučaju SRJ prekršila obaveze na

¹¹² Vidi više CoE, *Report on the Conformity of the Legal Order of the FRY with the CoE Standards op. cit.*, fusnota 44.

¹¹³ Vidi više u II.2.2.1.

¹¹⁴ Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, *Sl. list SFRJ*, br. 9/91.

¹¹⁵ Vidi *Izveštaj 1998*, 3.3.2.2.

¹¹⁶ Communication No. 113/1998: *Radivoje Ristić protiv Yugoslavie* [<http://www.unhcr.ch/TBS/doc.nsf/385c2add1632f4a8c12565a9004dc311/bee2d63824cbaa59c1256a5FILE/G0143626.pdf>].

osnovu Konvencije protiv mučenja. Do zaključenja ovog Izveštaja, FHP je podneo šest predstavljanja Komitetu protiv mučenja.

2.3.1. *Slučajevi mučenja i nečovečnog i ponižavajućeg postupanja.* – Prema navodima u medijima, ovakvi slučajevi su se navodno desili u Baru (*Beta*, 9. april), Beogradu (*Danas*, 19. april, str. 22; *Politika*, 20. aprila, str. 15), Srbobranu (Saopštenje FHP, 26. jun), Leskovcu (*Danas*, 2. jun, str. 4), Novom Pazaru i Sjenici (*Beta*, 2. jun), Podgorici (*Beta*, 29. avgust; *Monitor*, 14. septembar, str. 35; *Tanjug*, 18. oktobar), Zrenjaninu (*Danas*, 11. oktobar, str. 18), Preševu (*Danas*, 13. novembar, str. 2), Subotici (*Blic*, 9. mart, str. 8), Kragujevcu (*Blic*, 19. maj, str. 8) i Požarevcu (*Blic*, 12. maj, str. 9).

2.3.2. *Pokretanje postupka povodom ranijih zlostavljanja.* – Postupci protiv policajaca osumnjičenih za zlostavljanje u toku prethodnih godina vođeni su u Nišu (*Politika*, 29. januar, str. 12, *Blic*, 29. januar, str. 8 i *Politika*, 12. februar, str. 13; Izveštaj CAA, januar), Zaječaru (*Večernje novosti*, 3. mart, str. 11), Vladičinom Hanu (*Danas*, 10. septembra, str. 3), Leskovcu (Saopštenje FHP, 22. oktobar) i Beogradu (Saopštenje FHP, 21. novembar).

Aktivisti nevladinih organizacija nezadovoljni su zbog neefikasnosti ovih postupaka. Na primer, Opštinski sud u Vladičinom Hanu osudio je u avgustu trojicu policajaca koji su u ovom gradu brutalno pretukli sedam aktivista *Otpora* 2000 godine na kazne zatvora od dva, četiri odnosno pet meseci (Stav FHP o primeni Konvencije UN protiv torture u SRJ, novembar). Policija je pokušavala da zataška ovaj slučaj i da spreči pozivanje na odgovornost vinovnika. Početkom septembra *Otpor* iz Vladičinog Hana saopštio je da je obustavljen disciplinski postupak protiv ove trojice policajaca. Policija je saopštila da je disciplinski postupak obustavljen zbog zastarelosti. Ti policajci su, nakon prvobitne suspenzije početkom godine, drugostepenom odlukom republičkog MUP bili vraćeni na posao (*Danas*, 10. septembar, str. 3).¹¹⁷

2.3.3. *Naknada štete zbog povrede telesnog i psihičkog integriteta.* – U 2001. godini sudovi su u nekoliko navrata dodeljivali naknadu licima kojima je bilo prekršeno pravo na telesni i psihički integritet.

Tako je Opštinski sud u Vršcu doneo 27. avgusta presudu kojom se Republici Srbiji nalaže da Georgu Taniju (20) isplati naknadu od 15.000 dinara za duševne bolove koje je pretrpeo usled psihičkog i fizičkog mučenja u policijskoj stanici 23. novembra 2000. godine u Plandištu (Saopštenje FHP, 27. avgust).

Prvi opštinski sud u Beogradu 25. decembra doneo je odluku u kojoj se nalaže Republici Srbiji da Jovanu Modiću (18) iz Bođana isplati 100.000 dinara (nešto više od DEM 3.333) na ime naknade štete za duševne bolove. Modić je 1996, kada je imao dvanaest godina, bio prisutan kada su dvojica policajaca, Miloš Čoranov i Branislav Đukić, surovo pretukli njegovog bliskog rođaka, Nenada Pilipovića posle čega je ovaj preminuo. Policajci Miloš Čoranov i Branislav Đukić osuđeni su u krivičnom postupku pred Okružnim sudom u Novom Sadu, na kazne od šest, odnosno pet godina zatvora (Saopštenje FHP, 25. decembar).

2.3.4. *Zatvori u Srbiji.* – Dvadeset i četvrtog maja 2001. broj lica u srbijanskim zatvorima bio je 5.560 – 4.400 osuđenih i 1.160 neosuđenih. Od toga 110 žena, 180

¹¹⁷ Više o ovom slučaju *Izveštaj 2000*, II.2.3.

maloletnika i 220 lica koja se nalaze u popravnim domovima, što čini skoro 10% od ukupnog broja zatvorenika.

Eksperti Saveta Evrope i OEBS su tokom maja i juna 2001. godine posetili neke zatvore.¹¹⁸ Budući da srbijanski Zakon o izvršenju krivičnih sankcija ne poznaje odredbu o mogućnosti poseta predstavnika nevladinih organizacija zatvorima izveštaj međunarodnih stručnjaka predstavlja dragocen izvor podataka o situaciji u zatvorima.¹¹⁹

Opšta ocena eksperata bila je da su zatvori uglavnom zapušteni i da je neophodno njihovo renoviranje. Takođe, u nekima je primećen nedostatak grejanja zimi i nedostatak aktivnosti zatvorenika na otvorenom. Međutim, uslovi života za zatvorenike, smeštaj i higijena su uglavnom bili na zadovoljavajućem nivou i u skladu s evropskim standardima, iako se najbolje mogu opisati kao „spartanski“.¹²⁰

Uočljive su bile i posledice prošlogodišnjih pobuna.¹²¹ U većini zatvora se, prema svedočenju zatvorenika, situacija nakon pobune nije poboljšala i pored datih obećanja. Zatvor u Požarevcu je jedini primer gde su primećeni napori da se situacija u zatvoru promeni.¹²²

U nekim zatvorima su uočene ozbiljne tenzije između zatvorenika i zatvorskog osoblja. Zato je kao jedna od glavnih preporuka obučavanje zatvorskog osoblja iz ljudskih prava i međuljudskih odnosa. Preporučena je i izmena sadašnjih zakona u svetlu procedure za podnošenje žalbi od strane zatvorenika, kao i mehanizama inspekcije zatvora.¹²³

2.4. Zabrana ropstva i ropskog položaja

Trgovine belim robljem ima sve više u SRJ i o njoj se sve više javno raspravlja. Spovedene su i neke akcije policije kako bi se trgovini ljudima stalo na put.

Savezni ministar policije je u decembru saopštio da se trgovina ljudima obavlja preko južnih i istočnih granica SRJ i da je 2001. oko 300 osoba, uglavnom žena, bilo žrtva takve trgovine (*Tanjug*, 18. decembar). Načelnik policije za Pčinjski okrug (južna Srbija), Novica Zdravković saopštio je da je 2001. godine „prekinuto osam ilegalnih kanala trgovine uglavnom ženama iz Moldavije, Ukrajne, Rumunije i Belorusije, podneto 19 krivičnih prijava protiv stranih i 19 protiv državljana“ (*Danas*, 12. decembar, str. 5).

Zbog sumnje da su se bavili trgovinom belim robljem uhapšena su lica iz Beograda, Vranja i Žabara (*Blic*, 24. januar, str. 8; *Večernje novosti*, 29. jun, str. 11; *Danas*, 20. novembar, str. 22).

¹¹⁸ Per Colliander (OSCE/ODIHR) i Derek Aram (CoE) posetili su: Okružni zatvor u Beogradu, zatvorsku bolnicu u Beogradu, zatvore u Nišu, Požarevcu, popravni dom za žene u Požarevcu, zatvore u Sremskoj Mitrovici i Padinskoj Skeli i popravni dom za maloletnike u Kruševcu.

¹¹⁹ CoE i OSCE/ODIHR, *Report on Assessment Visit to Serbian Prisons*, 5. jul 2001. [http://www.osce.org/news/generate.php3?news_id=2025].

¹²⁰ *Id.*

¹²¹ O pobuni u zatvorima vidi *Izveštaj 2000*, II.2.4.2.

¹²² CoE i OSCE/ODIHR, *Report on Assessment Visit to Serbian Prisons*, *op. cit.*, fusnota 115.

¹²³ *Id.*

Policija Crne Gore takođe je preduzimala ozbiljne napore da spreči trgovinu ljudima. U 2001. godini u Crnoj Gori je podneta 51 krivična prijava za dela povezana s trgovinom ljudima. Dva postupka su okončana, jedan kaznom zatvora od 6 meseci a drugi oslobađajućom presudom za 19 lica zbog nedostatka dokaza. Inače, u podgoričkoj *Sigurnoj ženskoj kući* nalaze se dve žrtve međunarodne trgovine ljudima koje su podnele tužbu protiv ljudi koji su ih iskorišćavali. Tokom 2000. godine u Crnoj Gori je izrečena zaštitna mera otkaza boravka za 735 osoba, među kojima je najviše bilo državljanki Moldavije, Rumunije i Bugarske (*Monitor*, 13. jul, str. 16).

2.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

U 2001. godini zabeležen je niz nezakonitih lišenja slobode i nepoštovanja garantija koje licima lišenim slobode pripadaju. Sudovi su dosuđivali aktivistima *Otpora* i nevladinih organizacija naknadu štete u slučajevima u kojima su utvrdili da su ih policajci nezakonito hapsili tokom 2001. godine. U 2001. godini doneti su zakoni o amnestiji, na osnovu koga su nove vlasti određen broj lica pustile na slobodu.

2.5.1. *Situacija u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa.* – Najviše slučajeva otmica i kidnapovanja u 2001. godini zabeleženo je u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa, i to od strane paravojne formacije „OVPBM“.

Početkom januara pripadnici „OVPBM“ oteli su šest Srba, koji su pušteni nakon 48 časova (*Večernje novosti*, 3. januar, str. 4). Početkom marta kidnapovana su četiri lica srpske nacionalnosti (*Danas*, 8. mart, str. 22 i *Danas*, 2. april, str. 2). Pripadnici „OVPBM“ oteli su 21. marta dva pripadnika VJ za koje su tražili otkup od 200.000 nemačkih maraka. Vojnici su pušteni nakon mesec dana s vidljivim tragovima nehumanog postupanja. Jedan od njih, Milija Bjeloica, nije mogao da hoda (*Večernje novosti*, 23. mart, str. 4; *Večernje novosti*, 7. april, str. 13 i *Danas*, 18. april, str. 1).

2.5.2. *Ostali slučajevi.* – Krajem maja FHP je izrazio zabrinutost zato što srbijanska policija nastavlja da poziva građane na informativne razgovore isključivo zbog njihovih političkih aktivnosti ili angažovanja u nevladinim organizacijama. Tako je 29. maja policija pozvala na informativni razgovor Miloša Čvorovića, studenta i aktivistu Beogradskog kruga. U tročasovnom razgovoru inspektori SDB Lekić i jedan njegov kolega interesovali su se za Čvorovićeve kontakte s kosovskim Albancima i liderima tamošnjih političkih partija. Takođe su se raspitivali „o radu Helsinškog komiteta za ljudska prava, Žena u crnom, Socijaldemokratske unije, *Balkan Peace Teama*, kao i o tome šta zna o njihovim kontaktima s kosovskim Albancima“. Policajci su Čvoroviću rekli da nikome ne sme da priča o tom razgovoru (Saopštenje FHP, 29. maj).

Tokom jula policija je na informativni razgovor privela Slavoljuba Mihajlovića (52) iz sela Mala Kruševica kod Varvarina, zbog sumnje za klevetu. Ovaj aktivista *Otpora* je nakon izručenja Slobodana Miloševića Haškom tribunalu izjavio da će uskoro odgovarati „i još neki mali Slobodani“ i izneo detalje o zloupotrebama bivšeg lokalnog rukovodstva. Policija je saopštila da je zahtevala informativni razgovor na osnovu prijave bivšeg predsednika opštine Varvarin, člana SPS Dragana Žabričića, koji je Mihajlovića tužio za klevetu (*Beta*, 18. jul). U junu je policija u Baču privela je tri aktivista *Otpora* zbog crtanja simbola organizacije (*Beta*, 13. jun).

2.5.3. *Savezni Zakon o amnestiji*.¹²⁴ – Početkom 2001. godine donet je savezni Zakon o amnestiji za krivična dela u vezi s izbegavanjem učešća u ratovima na teritoriji bivše SFRJ i niza drugih krivičnih dela predviđenih saveznim Krivičnim zakonom. Ovim zakonom amnestirano je više stotina Albanaca koji su tokom Miloševićeve vladavine, optuženi ili suđeni u političkim procesima. Međutim, ovaj zakon izuzima lica optužena ili osuđena za krivično delo terorizma iz člana 125 KZ SRJ, pa je tako 86 Albanaca osuđenih za ovo krivično delo ostalo u zatvorima u Srbiji (*Reporter*, 19. decembar, str. 24).¹²⁵

Početkom 2001. godine u zatvorima se nalazilo oko 650 kosovskih Albanaca, za koje bi se moglo reći da imaju status političkih zatvorenika (*Politika*, 13. januar, str. 14). Većina njih je bila optužena ili osuđena za krivična dela udruživanja radi neprijateljske delatnosti i terorizam. Primenom odredaba republičkog i saveznog Zakona o amnestiji do 10. aprila 2001. iz zatvora u Srbiji je pušteno 229 zatvorenika, od kojih je 16 služilo kazne za opšti kriminal, dok su ostali bili osuđeni za udruživanje radi neprijateljske delatnosti (čl. 136 KZ SRJ) ili oružanu pobunu (čl. 124 KZ SRJ) (Saopštenje FHP, 17. april).¹²⁶

Prema poslednjim podacima, koje je izneo Gradimir Nalić, savetnik Predsednika SRJ za ljudska prava, u srbijanskim zatvorima se nalaze još 163 albanska zatvorenika. Od toga je 76 na izdržavanju kazne za opšti kriminal, dok je ostalih 86 osuđeno za krivično delo terorizma (*Reporter*, 19. decembra, str. 24).

Povodom izuzimanja krivičnog dela terorizma iz saveznog Zakona o amnestiji tadašnji savezni ministar pravde Momčilo Grubač izjavio je da je terorizam takvo krivično delo koje je nemoguće obuhvatiti ovim Zakonom „iako je bilo velikih pritisaka da se to učini“ (*Večernje novosti*, 12. januar, str. 6). Nevladine organizacije i stručna javnost upozoravali su da su osude za terorizam problematične. „Tačno je da je terorizam vrlo teško delo, ali samo ako je izvršeno i ako je pred nadležnim sudom, nakon sprovedene zakonske procedure, dokazano. To nije slučaj sa osuđenim Albancima koji su svi, bez izuzetka, osuđeni za krivično delo terorizma. Međutim, osuđeni su nakon klasičnih montiranih i političkih procesa“, konstatovao je advokat Dragoljub Todorović (*Danas*, 15. i 19. januar, str. 6 i 11; *Danas*, 56. februar, str. 6).

Pored lica albanske nacionalnosti, koja su tokom Miloševićevog režima u političkim procesima uglavnom bila osuđivana za krivično delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti, savezni Zakon o amnestiji obuhvatio je i 28.000 građana koji se nisu odazvali na vojni poziv od 27. aprila 1992. do 5. oktobra 2000. (*Politika*, 27. februar, str. 9). Najveći broj amnestiranih lica bio je gonjen za krivična dela kao što su neodazivanje vojnom pozivu, izbegavanje služenja vojnog roka, samovoljno udaljavanje iz vojne službe i udruživanje radi neprijateljske delatnosti (Saopštenje FHP, 2. mart). Prema rečima predsednika Vojnog suda u Nišu, pukovnika Vujadina Milojevića, u tom sudu se nalazi 4.278 predmeta za ova krivična dela (Saopštenje FHP, 2. mart).

¹²⁴ Više I.1.4.

¹²⁵ *Id.*

¹²⁶ Inače po podacima FHP, u zatvorima u Srbiji se na izdržavanju kazne u aprilu nalazilo 413 albanskih zatvorenika – 123 osuđeno za opšti kriminal, 11 za nelegalno posedovanje oružja, 2 za špijunažu i 227 za terorizam.

Petog marta iz zatvora u Srbiji je pušteno više od 5.000 zatvorenika, a obustavljeni su postupci protiv 24.000 lica koja se za vreme intervencije NATO nisu odazvala vojnom pozivu ili su dezertirala (Saopštenje FHP, 6. mart). Crnogorski stručnjak za vojno pravo Goran Rodić kritikovao je zakon tvrdeći da „on nema tzv. grejs period, odnosno vreme za koje se lica mogu vratiti, javiti državnim organima i regulisati svoj status“ (*Vijesti*, 19. mart, str. 4).

Grupa beogradskih nevladinih organizacija zatražila je pomilovanje Dejana Tomića iz Pirota, koji je kao pripadnik VJ u aprilu 1999. osuđen na 4 godine zatvora. Tomić je osuđen zbog odbijanja da izvrši naređenje. Nевladine organizacije su upozorile da su amnestirani svi oni koji su odbili vojni poziv ili pobjegli iz jedinice, a da je Tomić „suočen sa dugom zatvorskom kaznom zbog solidarnosti sa vojnicima iz svoje jedinice“ (*Večernje novosti*, 28. mart, str. 4).¹²⁷

Inače, zabeležen je i slučaj nepoštovanja odedaba saveznog Zakona o amnestiji. Tako je sportski komentator *TV Crna Gora* Branko Vujisić uhapšen 4. septembra na beogradskom aerodromu, zbog toga što se u vreme napada NATO na SRJ, nije odazvao vojnom pozivu. Vujisić je pušten nakon nekoliko sati provedenih u vojnoj komandi (*Vijesti*, 5. septembar, str. 5).

2.5.4. *Zakon o amnestiji Republike Srbije*.¹²⁸ Srbijanskim zakonom o amnestiji predviđa se smanjenje kazne za sva počinjena krivična dela predviđena srbijanskim krivičnim zakonom, uz neke izuzetke.

Zbog sporosti u sprovođenju Zakona o amnestiji u tri zatvora u Srbiji – u Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici – izbile su pobune i štrajkovi glađu u februaru i martu (*Beta*, 31. januar, *Blic*, 9. februar, str. 9, *Danas*, 14. mart, str. 22 i *Blic*, 17. mart, str. 8). Republički ministar pravde Vladan Batić izjavio je da će smanjenjem kazne za jednu četvrtinu kroz amnestiju biti oslobođeno između 600 i 700 od ukupno 6.000 zatvorenika u Srbiji (*Danas*, 7. mart, str. 4). Ovo skraćivanje nije obuhvatilo najteže krvne delikte. Nевladine organizacije koje se bave zaštitom ženskih prava protestovale su jer je umanjenje kazne obuhvatilo i osuđene za nasilje nad ženama i decom (*Politika*, 10. februar, str. 9).

2.5.5. *Naknade štete zbog nezakonitog lišavanja slobode*. – U 2001. godini sudovi su aktivistima *Otpora* i nevladinih organizacija dosudili u više navrata naknadu štete zbog nezakonitog lišavanja slobode u 2000. godini. Aktiviste *Otpora* zatupali su advokati FHP, koji su u ime 88 građana podneli 62 tužbe zbog nezakonitog postupanja policije u periodu od januara do septembra 2000. godine. Tako je sredinom februara sud u Kikindi dosudio petorici aktivista *Otpora* odštetu od 250.000 dinara zbog nezakonitog hapšenja i zlostavljanja u policiji (*Politika*, 12. februar, str. 13). Iz istih razloga početkom aprila Vladan Slavković, aktivista *Otpora*, dobio je odštetu od 80.000 dinara (*Politika*, 2. april, str. 13). Opštinski sud u Babušnici je Milanu Čoliću, aktivisti Centra za slobodne izbore i demokratiju (CeSID), dosudio 15.000 dinara odštete zbog nezakonitog hapšenja.

Opštinski sud u Čačku naložio je 3. jula državi Srbiji da aktivistkinji *Otpora* Jeleni Radovanović isplati 60.000 dinara zbog povrede ugleda, časti, slobode i prava

¹²⁷ O postupcima pred vojnim sudovima vidi u *Izveštaju 1999*, II.2.5.3.

¹²⁸ Vidi I.1.4..

ličnosti koju su joj nezakonitim postupanjem naneli pripadnici MUP Srbije 2000. godine (Saopštenje FHP, 3. jula). Opštinski sud u Pančevu obavezao je 12. jula Republiku Srbiju da aktivisti *Otpora* Branislavu Vukosavljeviću isplati 50.000 dinara zbog nezakonitog postupanja policije jula 2000. (Saopštenje FHP, 12. jula). Opštinski sud u Bečeju je početkom novembra naložio Republici Srbiji da isplati 300.000 dinara odštete aktivisti *Otpora* Borisu Negeliju. U obrazloženju presude se navodi da je Sud prihvatio navode tužbe u celosti jer je Negeli „samo zbog slobodnog ispoljavanja svoje političke misli privođen, zatvaran, maltretiran, saslušavan i fotografisan uz uzimanje otisaka prstiju“ (Saopštenje FHP, 8. novembar; *Blic*, 9. novembar, str. 9).

Advokati FHP su, u drugoj polovini oktobra, podneli tužbu protiv Republike Srbije radi naknade štete zbog „neosnovanog lišavanja slobode četvorice kosovskih Albanaca“, koji su uhapšeni na Kosovu 17. aprila 1999. godine. U srbijanskim zatvorima su bili do 10. februara 2000. godine, kada su oslobođeni optužbe za udruživanje radi neprijateljske delatnosti. Odštetni zahtev za svakog od njih iznosi 120.000 dinara (*Beta*, 22. oktobar; Saopštenje FHP, 22. oktobar).

2.6. Pravo na pravično suđenje

Jedna od karakteristika prethodnog režima su bili monitirani procesi protiv kosovskih Albanaca i političkih neistomišljenika. Ove pojave su dolaskom nove vlasti iščezle, mada su se neki postupci započeti prethodnih godina okončavali osuđujućim presudama. Donošenje Zakona o amnestiji na saveznom nivou¹²⁹ bilo je usmereno ka ispravljanju nepravdi nanetih licima ovim montiranim procesima. U nekoliko slučajeva Vrhovni sud Srbije je ukinuo presude ili smanjio kazne u montiranim procesima.

Tako je stupanjem na snagu saveznog Zakona o amnestiji iz srbijanskih zatvora pušteno više stotina Albanaca, koji su uglavnom bili osuđeni za krivično delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti. Međutim, kako Zakon ne predviđa amnestiju za krivično delo terorizma veliki broj Albanaca ostao je u srbijanskim zatvorima.¹³⁰

U 2001. pokrenute su istrage i započeti su procesi protiv nekih funkcionera bivšeg režima u kojima su oni uglavnom osumnjičeni, odnosno optuženi za krivična dela zloupotrebe položaja, odavanja državne tajne i finansijske malverzacije, ali i za pokušaj ubistva i neovlašćeno prisluškivanje i praćenje.

Takođe, primećen je i nekorektan odnos medija u izveštavanju o sudskim procesima, koji nedvosmisleno predstavlja jedan od izvora pritiska na nepristrasnost sudija u sporovima.

2.6.1. Suđenja kosovskim Albancima. – Veće Vojnog suda u Nišu zakazalo je 6. februara suđenje trojici Albanaca, Bekimu Susuriju (Bekim Susuri), Šafćetu Maksaniju (Shafqet Maksani) i Džemalju Beriši (Xhemajl Berisha), optuženim za udruživanje radi neprijateljske delatnosti i terorizam, a da prethodno nije uklonio nepravilnost na koju mu je ukazao Vrhovni vojni sud. Naime, Vrhovni vojni sud je 5. decembra ukinuo presudu kojom su optuženi osuđeni na dugogodišnje zatvorske kazne s obrazloženjem da prvostepeni sud nije poštovao pravo okrivljenih na odbranu i pripremu odbrane na maternjem jeziku. I pored ove odluke, Vojni sud u Nišu je zakazao suđenje a da

¹²⁹ *Id.*

¹³⁰ Vidi II.2.5.3.

optuženima nije dostavio materijal prvostepenog i drugostepenog suda na maternjem jeziku. Sud je na pretresu uvažio prigovor odbrane, s tim što je naložio da se prevede samo odluka Vrhovnog vojnog suda kojom je ukinuta prvostepena presuda, obrazlažući to činjenicom da je Vrhovni vojni sud ukinuo prvostepenu presudu, pa je ona zato „nepostojeća“ i nema razloga da se prevodi (Saopštenje FHP, 8. februar).

Krajem aprila članovi tzv. „Đakovičke grupe“ pušteni su iz pritvora. U krivičnom postupku, koji je okončan maja 2000. godine, 143 lica albanske nacionalnosti bilo je osuđeno za krivično delo terorizma na ukupno 1.632 godine zatvora. Na ovu presudu podneta je žalba zbog „bitnih povreda odredaba krivičnog postupka, pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja i pogrešne primene materijalnog prava“ (Saopštenje FHP, 17. April; *Amnesty International (AI)*, Press Release, FRY – AI Demands Fair Trial, 24. april).¹³¹ Na sednici Vrhovnog suda Srbije, održanoj 23. aprila, doneta je odluka kojom se njima izrečene presude ukidaju (Saopštenje FHP, 24. april; *Beta*, 24. april; *Blic*, 26. april, str. 9). Odlukom Vrhovnog suda Srbije predmet je vraćen prvostepenom sudu na ponovno suđenje (Saopštenje FHP, 24. april; *Beta*, 2. aprila).

Suđenje kosovskim Albancima, braći Ljuanu i Bekimu Mazreku (*Luan i Bekim Mazreku*) iz Mališeva, optuženim za terorizam, mučenje i ubijanje civila na Kosovu okončano je pred Okružnim sudom u Nišu osuđujućom presudom na po 20 godina zatvora 18. aprila 2001.¹³² Braća Mazreku su negirala navode optužnice i izjavila da je ona „montirana od strane SDB“.

U ovom procesu je zabeležen niz povreda pravila krivičnog postupka.¹³³ Činjenica da su sudsko veće činile sudije koje su raseljena lica s Kosova ukazuje na to da su mogle imati predrasude u vezi s predmetom suđenja. Sama presuda protiv braće Mazreku zasnovana je na izjavama o priznanju koje su oni, pod prinudom, dali pred kamerama RTS na dan hapšenja. Naime, lekarski pregled okrivljenih, koji je predsednik sudskog veća u ovom postupku, Milomir Lukić, konačno dozvolio 21. februara, ustanovio je da su braći Mazreku nanete lake telesne povrede u pretkrivičnom postupku od strane policije (Saopštenje FHP, 3. i 7. mart). Ovim je prekršen i član 83 ZKP, koji propisuje da svi zapisnici i obaveštenja prikupljeni za vreme pretkrivičnog postupka moraju biti zapečaćeni i izdvojeni iz spisa predmeta pre podizanja optužnice, tako da se na njima presuda ne može zasnivati. Sud se na ovo nije obazirao. Advokat Čedomir Nikolić je izjavio da suđenje nije bilo pravično jer je sud „odbio da prihvati neke važne dokaze odbrane“ (*Beta*, 23. januar, *Danas*, 24. februar, str. 2, *Blic*, 17. mart, str. 9 i *Blic*, 19. april, str. 9). Do kraja 2001. u medijima nije bilo podataka šta se dalje dogodilo u slučaju braće Mazreku.

Vrhovni sud Srbije je 19. maja smanjio kaznu Petritu Berişi (*Petrit Berisha*) sa sedam na tri godine zatvora. Petrit Berişa, Driton Berişa (*Driton Berisha*), Driton Meća (*Driton Meqa*), Škodran Derguti (*Shkodran Dërguti*) i Isam Abdulahu (*Isam Abdullahu*) bili su studenti albanske nacionalnosti Univerziteta u Beogradu, koji su 10. jula 2000. godine presudom Okružnog suda u Beogradu osuđeni na kazne zatvora u trajanju od šest do dvanaest godina. Oni su oglašeni krivim za krivično delo udruživanja radi

¹³¹ O suđenju tzv. „Đakovičkoj grupi“ vidi više *Izveštaj 2000*, II.2.5.1.

¹³² *Id.*

¹³³ Više vidi FHP – *Pravna analizu suđenja braći Mazreku*.

neprijateljske delatnosti, a Petrit Beriša i za krivično delo terorizma¹³⁴ (Saopštenje FHP, 19. maj). Branioci okrivljenih su 8. januara 2001. godine Vrhovnom sudu Srbije uložili žalbu kojom se ova sudska odluka osporava u celosti zbog bitnih povreda odredaba krivičnog postupka, povrede krivičnog zakona, pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja i odluke o kazni.¹³⁵ Postupajući po žalbi Petrita Beriše, Vrhovni sud Srbije je, zanemarišući odredbe ZKP, priznao iznuđeno Berišino priznanje kao dokaz. Sa druge strane, prema saopštenju FHP, kazna zatvora od tri godine, na koliko je ona u ovom slučaju smanjena sudskom odlukom, neuobičajeno je blaga sankcija za tako teško krivično delo kao što je terorizam (Saopštenje FHP, 19. maj). Na odluku Vrhovnog suda Srbije branilac Beriše je uputio Saveznom sudu zahtev za vanredno preispitivanje pravnosnažne presude.

Driton Beriša, Driton Meća, Škodran Derguti i Isam Abdulahu su amnestirani po stupanju na snagu saveznog Zakona o amnestiji. Trinaestog septembra, skoto četiri meseca posle presude Vrhovnog suda Srbije, Petrit Beriša je pomilovan odlukom Predsednika SRJ, a tek 20. septembra je pušten na slobodu.

Postupak puštanja na slobodu po odluci o pomilovanju obično traje jedan do dva dana. Odluka o pomilovanju iz kabineta predsednika SRJ se šalje Saveznom ministarstvu pravde, koje onda pismeno obaveštava zatvorsku ustanovu u kojoj se nalazi pomilovani. Primećeno je da, kada postoji odluka o pomilovanju lica albanske nacionalnosti, neki službenici Saveznog ministarstva pravde nesavesno rade. Naime, oni se trude da na razne načine odugovlače puštanje na slobodu određenog lica izostajanjem s posla ili sitnim omaškama kojim onemogućavaju da se pismeno o pomilovanju uputi u što kraćem roku zatvoru u kome se to lice nalazi. To se dogodilo i u slučaju Petrita Beriše, koji je tako nekoliko dana proveo u zatvoru bez zakonskog osnova. Zato je branilac Beriše podneo tužbu za naknadu štete i disciplinsku prijavu protiv nepoznatog službenika Saveznom ministarstvu pravde (Intervju s advokatom Ivanom Jankovićem, 7. decembar, Arhiv Beogradskog centra za ljudska prava).

Sedmog septembra 2001, sud je dostavio pismeni otpravak presude četvorici Albanaca, Sulejmanu Bitićiju (*Sylejman Bytyqi*), Besimu Zumberiju (*Besim Zymberi*), Skeneru Feriziju (*Skender Ferizi*) i Agimu Rečici (*Agim Reçica*), iz tzv. „Uroševačke grupe“.¹³⁶ Presuda, kojom se ova lica oglašavaju krivim za krivično delo terorizma, izrečena je još februara 1999. godine. Nedostavljanjem pismenog otpravka presude više od dve i po godine nakon njenog izricanja sud je prekršio pravo na odbranu, jer se žalba može podneti samo na napisanu presudu (Saopštenje FHP, 7. septembar). Prema ZKP pismeni otpravak se mora sačiniti i dostaviti strankama u postupku u roku od 8 dana, a u naročito složenim slučajevima u roku od 15 dana. Veće Okružnog suda u Prištini, kojim je predsedavao sudija Dragoljub Zdravković, donelo je presudu na osnovu priznanja

¹³⁴ Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.5.1.

¹³⁵ *Id.*

¹³⁶ Dvadeset i šest Albanaca, pripadnika tzv. „Uroševačke grupe“ 5. februara 1999. godine osuđeno je na kazne zatvora od dve do petnaest godina za krivična dela udruživanja radi neprijateljske delatnosti (čl. 136 KZ SRJ) i terorizma (čl. 125 KZ SRJ). Sedamnaestorici je suđeno u odsustvu, neki su poginuli prilikom bombardovanja zatvora Dubrava (Kosovo), u kome su se nalazila tokom intervencije NATO, marta 2001. Na osnovu Zakona o amnestiji iz zatvora je pušten jedan osuđeni, dok se u zatvorima u Nišu i Sremskoj Mitrovici nalaze još četvorica koja su osuđena za terorizam.

iznuđenih torturom. Četvorica Albanaca se nalaze u nezakonitom pritvoru još od juna 1998. godine (Saopštenje FHP, 7. septembar).

Aljbin Kurti (*Albin Kurti*), nekadašnji lider albanskog studentskog protesta, predsednik Unije albanskih studenata i portparol šefa političkog krila „OVK“ Adema Demaćija (*Adem Demaqi*), 2000. godine je osuđen na 15 godina za krivično delo ugrožavanja teritorijalne celovitosti SRJ i udruživanje radi neprijateljske delatnosti u vezi s krivičnim delom terorizma (Saopštenje FHP, 17 april).¹³⁷ Kurti je oslobođen 7. decembra i predat aktivistima Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (*Beta*, 7. decembar). Predsednik SRJ pomilovao je Kurtija. „Povodom Međunarodnog dana ljudskih prava, na predlog JUKOM, predsednik Koštunica doneo je odluku o oslobađanju Kurtija...“ navodi se u saopštenju iz kabineta predsednika SRJ (*Beta*, 10. decembar). Saopštenje predsednika Koštunice objavljeno je tri dana nakon puštanja Kurtija na slobodu, tako da su do tada jugoslovenski mediji spekulisali ko je i po kom osnovu oslobodio Kurtija.

U ime Albanaca koji su optuženi ili osuđeni za krivično delo terorizma, pa tako i izuzeti od amnestije, advokati FHP podneli su 43 molbe za pomilovanje predsedniku SRJ, na koje on nije odgovorio, zatim 17 molbi za uslovni otpust, na koje Ministarstvo pravde Srbije nije odgovorilo. Oni su takođe podneli 6 zahteva za vanredno ublažavanje kazne i samo u slučaju teško ranjenog Bedrija Kukoljaja (*Bedri Kukolaj*), Vrhovni vojni sud odlučio je da smanji zatvorsku kaznu sa 10 na 8 godina. Na zahtev za prekid izdržavanja kazne devetorici zatvorenika koji su ranjeni tokom bombardovanja zatvora Dubrava na Kosovu u maju 1999. godine, Ministarstvo pravde Srbije takođe nije odgovorilo (Saopštenje FHP, 17. april).

2.6.2. *Hapšenja i suđenja pripadnicima bivšeg režima.* – U noći između 31. marta i 1. aprila uhapšen je bivši predsednik SRJ Slobodan Milošević, zbog neodazivanja sudskom pozivu. Milošević je optužen za zloupotrebu položaja i finansijske malverzacije u visini od 250 miliona nemačkih maraka. Tokom hapšenja došlo je do sukoba policije i privatnog Miloševićevog obezbeđenja, a u rezidenciji je pronađena i veća količina oružja, uključujući i borbena vozila VJ (*Blic*, 1. april, str. 9). Desetak dana nakon hapšenja, Miloševiću se pogoršalo zdravstveno stanje, pa je prebačen na Vojnomedicinsku akademiju (VMA) u Beogradu. Posle njegovog vraćanja u zatvor, opozicione partije, SPS, JUL i SRS, zahtevale su da se Milošević leči van zatvora jer je „nehumano teško bolesnog čoveka držati u zatvorskoj ćeliji koja mu može doći glave“ (*Politika*, 12. april, str. 1 i *Politika*, 9. jun, str. 13). Miloševićeva SPS je ponudila kauciju od 250 miliona nemačkih maraka, koju je sud odbio.

Savezni parlament nije usvojio Zakon o saradnji s Haškim tribunalom, koji predviđa isporučivanje osumnjičenih, a Uredbu, koju je po ovom pitanju donela Savezna vlada, Savezni ustavni sud je stavio van snage 28. juna.¹³⁸ Istog dana srbijanska vlada se pozvala na član 153 Ustava Srbije, koji omogućava da, u slučaju ugrožavanja vitalnih interesa republike, ona preuzme ingerencije saveznih vlasti pa je isporučila Miloševića Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju u Hagu

¹³⁷ Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.5.1.

¹³⁸ Više o tome vidi u posebnom poglavlju o Haškom tribunalu, IV.2.

(*Večernje novosti*, 23. jun, str. 5 i *Politika*, 29. jun, str. 1).¹³⁹ Ovaj sud je 27. maja 1999. podigao optužnicu protiv Miloševića za zločine protiv čovečnosti i kršenje ratnih zakona i običaja rata.¹⁴⁰

U prvoj polovini 2001. pritvoreno je 236 funkcionera Miloševićevog režima (*Vreme*, 5. jul, str. 25). Računa se da je ukupan broj uhapšenih u 2001. preko 300 a broj onih protiv kojih su podnete krivične prijave preko 500. U pokrenutim postupcima zbog zloupotrebe službenog položaja polazi se od podataka da je „nezakonito pribavljena korist u protivrednosti od 2.5 milijardi nemačkih maraka“, izjavio je Dragomir Nedić, vršilac dužnosti srbijanskog javnog tužioca (*Politika*, 5. novembar, str. 1). Bivši funkcioneri su uglavnom optuženi za sledeća krivična dela: pokušaj ubistva, neovlašćeno prisluškivanje i praćenje, zloupotrebu položaja, odavanje državne tajne i finansijske malverzacije. Među njima su Radomir Marković, bivši šef SDB Srbije, Dragoljub Milanović, bivši generalni direktor RTS, Mihalj Kertes, bivši direktor Savezne uprave carina, Nikola Šainović i Jovan Zebić, bivši potpredsednici Savezne vlade, Uroš Šuvaković, visoki funkcioner SPS, Miodrag Đurić, bivši šef beogradske policije i drugi (*Politika*, 25. februar, str. 1, *Blic*, 27. mart, str. 10, *Danas*, 24. april, str. 11, *Blic*, 26. april, str. 6 i *Politika*, 2. jun, str. 1).

Bivše vladajuće a sada opozicione stranke su ova hapšenja okarakterisale kao uvod u montirane političke procese (*Danas*, 24. april, str. 5).

Radomir Marković, bivši šef SDB, je osuđen početkom avgusta na godinu dana zatvora zbog odavanja državne tajne (*Danas*, 7. avgust, str. 1). Suđenje je bilo zatvoreno za javnost, a prema tvrdnji jednog od Markovićevih branilaca presuda Okružnog suda u Beogradu je bila zasnovana samo na izjavi jednog svedoka koji je više puta izmenio svoj iskaz (*Vreme*, 17. januar 2002, str. 20). Na ovu presudu podneli su žalbu i tužilac i branioci osuđenog. Početkom septembra počelo mu je drugo suđenje za pokušaj ubistva i zloupotrebu položaja. U pitanju je pokušaj ubistva lidera opozicionog SPO Vuka Draškovića, oktobra 1999.¹⁴¹ Marković je na suđenju izjavio da mu je nuđeno da se optužnica protiv njega povuče ako pristane da bude svedok u procesu protiv Slobodana Miloševića (*Danas*, 10. septembar, str. 12).

U jesen 2001. desetak funkcionera bivšeg režima optuženo je za zloupotrebu službenog položaja i finansijske malverzacije. Među njima se našao i bivši ministar kulture u Vladi Srbije, Željko Simić, koji je optužen za krađu u stanu prijatelja. Policija je došla u posed video zapisa ove navodne krađe i distribuirala ga beogradskim medijima, pre nego što je počelo suđenje. Sve beogradske TV stanice, osim B92, emitovale su taj snimak (*Vreme*, 20. septembar, str. 10, *Blic*, 30. septembar, str. 3). Ovo je verovatno najočitiiji primer mešanja medija u stvari pravosuđa i kršenja načela zabrane uticaja na sud.

Polovinom novembra Opštinsko javno tužilaštvo u Požarevcu je podiglo optužnicu protiv Marka Miloševića, sina bivšeg predsednika Slobodana Miloševića. On i još šest osoba optuženi su za pretnje smrću i zlostavljanje aktiviste *Otpora* iz

¹³⁹ Više o izručenju Miloševića vidi i posebnom poglavlju o Haškom tribunalu , IV.2. i International Crisis Group (ICG) *Balkans Briefing Paper, Milosevic in The Hague: What it Means for Yugoslavia and the Region*, 6. jul 2001.

¹⁴⁰ Vidi *Izveštaj 1999*, str. 300 i [<http://www.un.org/icty/bhs/indict>].

¹⁴¹ Vidi *Izveštaj 1999*, II.2.2.2.

Požarevca, Zorana Milovanovića (*Danas*, 16. novembar, str. 22). Nepoznata organizacija *Srpski oslobodilački front* uputila je pretnje pripadnicima pokreta *Otpor* i funkcionerima opštine Požarevac zbog ove tužbe. Nekoliko dana pre toga, gradonačelniku Požarevca Slavoljubu Matiću na sličan način obratio se i sam Marko Milošević (*Danas*, 10. decembar, str. 18).

2.6.3. *Ostala suđenja.* – Krivični postupak protiv Vladimira Nikolića, osuđenog 2000. na zatvorsku kaznu zbog krivičnog dela odavanja državne tajne, obustavljen je odustajanjem Okružnog tužioca u Beogradu od daljeg gonjenja. Kako je saopštio Nikolićev advokat, ovaj bivši rukovodilac beogradskog centra SDB nezakonito je proveo 400 dana u zatvoru pa će branioci tražiti naknadu štete (*Tanjug*, 25. jul). Vrhovni sud Srbije je 5. novembra podržao zahtev za razrešenje Pavla Vukašinića, sudije tog suda „zbog nestručnog i nesavesnog obavljanja sudijske funkcije“ u predmetu Vladimira Nikolića. U saopštenju Vrhovnog suda Srbije stoji da je Vukašinić u tom slučaju postupao kao predsednik Veća Okružnog suda u Beogradu (*Blic*, 7. novembar, str. 6).¹⁴² Narodna skupština Republike Srbije 17. decembra razrešila je Vukašinića sudijske funkcije (*Tanjug*, 17. decembar).

Vrhovni sud Srbije je u septembru ukinuo presudu kojom je 14 državnika zemalja članica NATO osuđeno na po 20 godina zatvora zbog dela tokom bombardovanja SRJ. Četrnaest državnika je septembra 2000. osuđeno za pet krivičnih dela: ratne zločine protiv civilnog stanovništva (čl. 142 KZ SRJ), povredu teritorijalnog suvereniteta (čl. 135 KZ SRJ), upotrebu nedozvoljenih sredstava borbe (čl. 148 KZ SRJ), pokušaja ubistva predstavnika najviših državnih organa (čl. 122 KZ SRJ) i podsticanje na agresivni rat (čl. 152 KZ SRJ). Kao razlog za ukidanje presude sud je naveo činjenicu da nisu bile ispunjene procesne pretpostavke, tj. da je, između ostalog, u ovom slučaju sudio redovan sud za dela koja spadaju u isključivu nadležnost vojnog suda (*Danas* 13. septembar, str. 11 i *Politika* 20. septembar, str 7). Nekoliko dana kasnije Okružno javno tužilaštvo u Beogradu odustalo je od postupka protiv ovih 14 političara (*Politika*, 18. septembar, str. 13).¹⁴³ Predmet je ustupljen vojnom tužilaštvu i za sada nema podataka da li je vojni tužilac rešio da podigne optužnicu ili da odustane od krivičnog gonjenja.

Važno je napomenuti da je većina osuđenih državnika prema pravilima jugoslovenskog prava uživala imunitet koji isključuje mogućnost krivičnog gonjenja pred sudovima SRJ (do skidanja imuniteta od strane države čiji je državljanin osumnjičeni). Naime, član 145 ZKP upućuje na pravila međunarodnog prava kada se postavi pitanje isključenja krivičnog gonjenja lica koja uživaju pravo imuniteta. Međunarodno pravo garantuje potpuni imunitet šefovima država i predsednicima vlada; dakle, bilo da su u pitanju dela proizašla iz vršenja njihove javne funkcije ili ona koja izlaze iz tog okvira ova lica se ne mogu krivično goniti pred sudovima drugih država. Ostalim visokim državnim zvaničnicima imunitet se garantuje za dela proizašla iz vršenja njihovih javnih ovlašćenja.¹⁴⁴ Iz svega rečenog se može zaključiti da je postojala još jedna procesna pretpostavka koja u suđenju 14 lidera NATO nije ispunjena.

¹⁴² Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.5.3.

¹⁴³ Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.5.2.

¹⁴⁴ Vidi Watts, *The Legal Position in International Law of Heads of States, Heads of Government and Foreign Ministers* u Domrosch, Henkin, Pugh, Schachter, Smit, *International law*, West Group, 2001.

Decembra 2001. godine ponovo je odloženo suđenje Nenadu Ranisavljeviću, jednom od osumnjičenih za učešće u otmici 19 putnika, uglavnom Bošnjaka, iz voza koji je saobraćao na prugi Beograd–Bar u mestu Štrpci 27. februara 1993. godine. Suđenje, koje je otpočelo maja 1998. godine pred Višim sudom u Bijelom Polju, 15 puta je zakazivano, započinjano i odlagano na neodređeno vreme. Tako je ovaj proces više puta počinjao iznova i ponovo su izvođeni dokazi, budući da član 305, stav 3 ZKP propisuje ovakvo postupanje kada je odlaganje pretresa trajalo duže od mesec dana. Ovo ukazuje na nesposobnost i nespremnost domaćeg pravosuđa da rasvetli ovaj zločin i kazni počinioca (razgovor sa Šefkom Alomerovićem, predsednikom Helsinškog odbora za ljudska prava iz Sandžaka, Arhiv Beogradskog centra za ljudska prava, januar 2002).

2.6.4. *Pritisak na sudove.* – Društvo sudija Srbije je izrazilo zabrinutost zbog pritiska javnosti, nekih političara i novinara na sudove. „Prenošenjem neodmerenih izjava u kojima su sadržane najave hapšenja, detalja iz postupaka u kojima je javnost isključena, ocene dokaza po izboru zainteresovanih lica, izricanjem presuda, klevetanjem i vređanjem sudija, prelaze se granice slobodnog govora, izražavanja i javnog informisanja“, kaže se u saopštenju ovog Društva (*Politika*, 3. jun, str. 2).

Odeljenje Društva sudija Srbije u Nišu protestovalo je i zbog ponašanja policije u istražnom postupku. „SUP Niš kada saopštava koja su krivična dela otkrivena, saopštava i imena učinioca dela na takav način da se iz tih saopštenja može izvesti zaključak da imenovane smatra krivim za krivično delo koje je otkriveno. Ovakav način informisanja javnosti suprotan je član 23, stav 3 Ustava Republike, kojim je propisano da niko ne može biti smatran krivim za krivično delo dok to ne bude utvrđeno pravosnažnom sudskom odlukom“ kaže se u saopštenju odeljenja Društva sudija Srbije (*Blic*, 11. decembar, str. 8).

Ministarstvo pravde Srbije je izašlo u javnost sa spiskom za razrešenje 69 sudija za prekršaje¹⁴⁵ i sudija redovnih sudova. Neophodno je pokrenuti postupke za razrešenje onih sudija koji su nezakonito i nesavesno obavljali svoju funkciju, ali to treba uraditi u skladu sa zakonom. Postupak razrešenja sudija redovnih sudova razlikuje se od postupka razrešenja prekršajnih sudova. Postupak za razrešenje sudija za prekršaje inicira ministar pravde a razrešava ih Vlada. Postupkom Ministarstva pravde Srbije prekršen je zakonom propisan postupak za razrešenje sudija redovnih sudova.

Inicijativu za razrešenje sudija redovnih sudova podnosi predsednik Vrhovnog suda Srbije. Da bi Skupština Srbije uopšte odlučivala o ovoj inicijativi potrebno je da ona bude odobrena na opštoj sednici Vrhovnog suda Srbije. Međutim, ministar Batić je izašao u javnost sa spiskom za razrešenje sudija pre nego što je sproveden ovakav postupak. Saopštavanje imena sudija koji su samo predloženi za razrešenje ometa rad sudova i vrši uticaj na sudije. Pri tom podaci koji su služili kao osnov za sačinjavanje liste predloga za razrešenje sudija nisu bili provereni. Zato ovaj potez ministra Batića izgleda kao da je bio više usmeren ka dobijanju političkih poena nego ka istinskom suočavanju s nezakonitim i nesavesnim obavljanjem sudijske funkcije u srbijanskom pravosuđu tokom prethodnog režima.

U septembru za predsednika Višeg privrednog suda nija izabrana Jelisaveta Vasilić, stručnjak za tu oblast i sudija koja je smenjena upravo zbog zalaganja za

¹⁴⁵ Više o razrešenju sudija za prekršaje vidi u delu II.2.9.2.

nezavisno sudstvo. DS je javno pozvala svoje poslanike u republičkom parlamentu da se uzdrže od glasanja za Jelisavetu Vasilić. Po oceni sudija Privrednog suda u Beogradu, u pitanju je nespремnost Vasilićeve „da bude poslušnik dnevne politike“ (*Blic*, 29. septembar, str. 6)

2.6.5. *Sudske greške.* – Vojkan Radulović (34) iz Zaječara je početkom 2000. osuđen na 14 meseci zatvora za krivično delo krađe, koje nije počinio. Kada je pravi lopov uhvaćen, sudije su Radulovića osudile za prikrivanje tog krivičnog dela na 6 meseci zatvora. Za 8 meseci, koliko je više proveo u zatvoru, dobio je naknadu od 40.000 dinara, koja mu nije isplaćena (*Danas*, 14. februar, str. 18).

Milan Tripković, bivši generalni direktor hotelsko-turističkog preduzeća *Boka* iz Crne Gore, proveo je 4 godine u istražnom zatvoru. Maja 2001. Vrhovni sud Crne Gore mu je ukinuo pritvor, a optužnica za zloupotrebu službenog položaja još uvek nije dokazana. Tripković tvrdi da je optužnica isfabrikovana, da nisu ni saslušani svedoci niti su kao mogući materijalni dokaz pregledane poslovne knjige (*Monitor*, 18. maj, str. 22).

2.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

Mediji i nevladine organizacije čija su saopštenja pratili saradnici Beogradskog centra za ljudska prava, nisu zabeležili značajnija kršenja prava na privatnost u 2001. godini.

Srbijanski sudovi su tokom 2001. godine doneli više presuda za naknadu štete aktivistima *Otpora* i nevladinih organizacija zbog nezakonitog pretresanja stanova koji su se dogodili 2000. godine tokom vladavine režima slobodana Miloševića.

Avgusta 2001. Vuk Drašković, predsednik Srpskog pokreta obnove (SPO), tužio je Republiku Srbiju zahtevajući da ukloni prislušne uređaje iz njegovog stana. SDB je prihvatila ovaj zahtev, ali nije dozvolila da uklanjanju prisustvuju predstavnici SPO ili Drašković, već samo službeno ovlašćena lica. Drašković je to odbio zbog mogućnosti da „tom prilikom budu postavljeni novi, još savremeniji prisluškivači“. Goran Petrović, načelnik SDB, objasnio je da pravila SDB nalažu da u prostorijama prilikom postavljanja ili uklanjanja prislušnih uređaja mogu biti prisutna samo službena lica (*Danas*, 9. avgust, str. 4).

Srbijanska policija je u junu otvorila dosijee SDB koji su pravljeni za građane osumnjičene da su „unutrašnji neprijatelji, ekstremisti i teroristi“ na osnovu Uredbe o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti koju je Vlada Republike Srbije donela juna 2001. Tako su ovi dosijei prestali da budu državna tajna, i građani na koje se oni odnose imaju pravo da se upoznaju sa njihovom sadržinom, a takođe imaju i pravo da drugima prenesu ono što su saznali. Međutim, neposredno po donošenju ove Uredbe, Vlada je donela novu Uredbu o njenim izmenama kojom se samo predviđa uvid u dosijee. Ovo je unelo zabunu među građane i pripadnike policije budući da je prva Uredba stupila na snagu pre one o njenim izmena, tako da su ti dosijei prestali da budu država tajna. Zato se smatra da nije ispravno postupanje policije koje upozorava građane da nije dozvoljeno drugim licima otkrivati sadržinu svog dosijea.¹⁴⁶ Ovaj dugo očekivani potez novih vlasti u Srbiji

¹⁴⁶ Vidi I.4.7.

izazavao je razočarenje i mnoštvo kritika, kao i sumnje u pogledu mere u kojoj DOS zaista želi da raskine sa represivnom prošlošću (IWPR Balkan Crisis Report, *Serbian Police Dossiers Opened*, No. 257, 21. jun).

Građani su mogli da pogledaju dosijea u prostorijama policije, ali im je zabranjeno da prave bilo kakve beleške o njihovom sadržaju. Iako je MUP saopštio da će objaviti spisak građana o kojima je vođena ova vrsta dosijea (čl. 2 Uredbe), ovaj spisak nije objavljen, niti su građani koji si imali dosijee o tome obavešteni pismenim putem. Zainteresovanima su ponuđeni samo brojevi telefona kancelarija SDB u većim gradovima republike, putem kojih mogu dobiti više informacija. Postoje i sumnje da su neki od dosijea izmenjeni ili uništeni nakon 5. oktobra 2000. godine (Izveštaj CAA, jun 2001).

Centar za antiratnu akciju (CAA) je pozvao Vladu Srbije da što pre otvori i pitanja dosijea koji su o građanima vođeni u vojnim i drugim obaveštajnim službama, iako ova materija nije u njenoj nadležnosti (Saopštenje CAA, 9. avgust).

„Od 7.529 građana Srbije koliko se ukupno obratilo našim teritorijalnim jedinicama i interesovalo da li imaju dosijea, samo njih 397 ili 5,3% je dobilo pozitivan odgovor. Od toga je njih 336 došlo u naše prostorije i pročitalo dosijee,“ izjavio je Miloš Teodorović vršilac dužnosti pomoćnika načelnika SDB (*Danas*, 12. decembar, str. 5).

Policija je u februaru pokretu *Otpor* vratila 1.554 dosijea. Pripadnici *Otpora* su izrazili sumnju da su iz dosijea, pre njihovog predavanja, odstranjeni mnogi dokumenti (*Danas*, 12. februar, str. 13 i *Večernje novosti*, 17. jun, str. 11).

Ove sumnje *Otpora* potvrdio je posredno i savezni ministar policije Zoran Živković, koji je izjavio da su pojedini pripadnici SDB u Nišu, nakon 5. oktobra, uništavali dosijee građana (*Danas*, 21. jul, str. 1).

Krajem septembra crnogorska policija je otvorila dosijee građana koji su vođeni pod kategorijom „unutrašnji neprijatelj“ i „unutrašnji ekstremist“. Građani imaju pravo na uvid u sve dosijee „napravljene od 1945. godine do donošenja uredbe 29. septembra 2001. godine“ (*Vijesti*, 15. septembar, str. 4 i *Beta*, 9. oktobar). Do 11. oktobra 42 građanina su tražila uvid u dosijee a deset njih ih je i imalo, saopštio je crnogorski ministar policije Andrija Jovičević (*Vijesti*, 12. oktobar, str. 2).

2.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Početak 2001. godine jedna od najvažnijih tema u medijima, koja se odnosi na pravo na slobodu misli savesti i veroispovesti, bila je uvođenje verske nastave u obrazovni sistem Srbije. Zabrinjavao je i veliki broj napada na verske objekte, koji svedoče o netoleranciji eksternih predstavnika većinske veroispovesti prema drugima. Alternativne verske zajednice, koje se uglavnom pejorativno nazivaju sektama, su i u ovoj godini bile meta verbalnih napada, kako Srpske pravoslavne crkve (SPC), tako i državnih organa i pojedinaca.

Prema izveštaju o religijskim slobodama, koji je izdao Biro za demokratiju, ljudska prava i rad vlade SAD, stanje religijskih sloboda u SRJ se, po svrgavanju Miloševića, popravilo.¹⁴⁷

Eksperti Saveta Evrope i OEBS preporučili su uvođenje sveštenika u zatvore koji bi verujućim zatvorenici potpuno omogućili uživanje njihovog prava na slobodu veroispovesti.¹⁴⁸ No, to se nije desilo ni u 2001. godini. Međutim, ove godine sveštenici su češće nego ranije posećivali srbijanske zatvore. Eksperimentalno su uvedeni vojni sveštenici u neke garnizone VJ, ali samo oni pravoslavne veroispovesti.

2.8.1. *Veronauka.* – Jul 2001. Vlada Srbije je donela Uredbu o verskoj nastavi, kojom je, kao fakultativni predmet, uvela veronauku u osnovne i srednje škole.¹⁴⁹

Pitanje uvođenja veronauke je izazvalo protivrečna mišljenja. Tako je u jedan užički vrtić početkom januara čak uvedena veronauka kao sastavni deo godišnjeg programa rada, i to bez saglasnosti nadležnog ministarstva, opštinskih vlasti i roditelja, a uz „blagoslov predstavnika pravoslavne crkve“. Početkom februara, opštinske vlasti su zabranile održavanje veronauke u ovom vrtiću (*NIN*, 22. februar, str. 33).

Prva državna inicijativa za uvođenje veronauke potekla je od Odbora za prosvetu Skupštine Srbije, da bi potom isti zahtev istakle i verske zajednice. Pozitivan stav prema uvođenju veronauke iskazivali su jugoslovenski predsednik Vojislav Koštunica, srbijanski premijer Zoran Đinđić, savezni i srbijanski ministri vera i poglavari svih verskih zajednica. Tako je savezni ministar vera Bogoljub Šijaković izjavio da je „veronauka osnovno ljudsko pravo, i da je kao takvo određeno u čitavom nizu međunarodnih pravnih akata“ (*Politika*, 23. februar, str. 14). Beogradski muftija, Hamdija Jusufspahić, izjavio da „ne samo da je povratak veronauke u škole neophodan, nego bi bilo potrebno i da predstavnici verskih zajednica dobiju mesto u parlamentu“ (*Politika*, 7. februar, str. 12).

S druge strane, gotovo sve nevladine organizacije u SRJ protestovale su protiv zahteva za uvođenje veronauke u škole (*Beta*, 19. april).

Beogradski centar za ljudska prava je izrazio zabrinutost zbog toga što se u raspravama oko uvođenja verske nastave u državne škole pogrešno tumači pravo na slobodu savesti i veroispovesti. Sloboda savesti i veroispovesti sadrži pravo čoveka da ispoveda onu veru za koju se opredeli, ali i pravo da ne ispoveda nijednu veru.

Pogrešno je, kaže se u saopštenju, tvrditi da pravo na slobodu savesti i veroispovesti znači obavezu države da u javne škole uvodi versku nastavu, obaveznu ili fakultativnu. Država treba samo da omogući slobodnu versku nastavu i da ne čini ništa da je ometa. Centar se usprotivio naglim rešenjima koja se usvajaju bez prethodne temeljite diskusije. „U jednom multikulturalnom i multikonfesionalnom društvu, kakvo je društvo u Srbiji, ovim stvarima treba prilaziti s krajnjim oprezom“ (Saopštenje Beogradskog centra za ljudska prava, 17. jul).¹⁵⁰

¹⁴⁷ *International Religious Freedom Report* released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, oktobar 2001.

¹⁴⁸ CoE i OSCE/ODIHR, *Report on Assessment Visit to Serbian Prisons*, op. cit., fusnota 115.

¹⁴⁹ Sadržinu Uredbe vidi u I.4.8.

¹⁵⁰ Vidi više na sajtu Beogradskog centra za ljudska prava na [<http://www.bgcentar.org.yu>].

Povodom uvođenja veronauke u škole javljaju se stalne nesuglasice između Ministarstva prosvete i sporta i Ministarstva vera po različitim pitanjima – od plana, programa i udžbenika do pitanja obaveznosti nastave. Ministarstvo vera i Srpska pravoslavna crkva zastupali su stav da veronauka treba da bude uvedena kao obavezan predmet, dok je Ministarstvo prosvete bilo mišljenja da ova nastava treba da bude fakultativna. Istovremeno su se u javnosti vodile rasprave o pitanju obaveznosti pohađanja verske nastave. Tako, Sveti sinod Srpske pravoslavne crkve u saopštenju od 6. jula ističe da će verska nastava biti redovan školski predmet, koji će biti obavezan za sve učenike, osim za one koji se opredele za alternativni predmet (*Beta*, 6. jul). Kolegijum Vlade Srbije isticao je neophodnost poštovanja zakona. Naime, da bi se veronauka uvrstila među obavezne predmete, bilo bi neophodno promeniti fond časova, a za to je potrebno promeniti zakone o osnovnom i srednjem obrazovanju (Saopštenje Vlade Republike Srbije, 27. avgust).

Verske zajednice – srpska pravoslavna, islamska, katolička, slovačka evangelistička a.v, jevrejska, reformatska hrišćanska, evangelistička hrišćanska a.v. – koje su naznačene u Uredbi kao tradicionalne, tj. one koje određene kao one koje će organizovati veronauku, protestovale su zbog tumačenja fakultativnosti veronauke. Sekretarijat za zakonodavstvo je ponovo protumačio tu odredbu i zaključio da se „ti predmeti mogu uvesti u obrazovni sistem samo u statusu fakultativnog, što nedvosmisleno pruža mogućnost roditeljima i učenicima da se pored izbora jednog ili oba, ne opredele ni za jedan (pohađanje ni jednog od ova dva predmeta)“ (*Danas*, 3. septembar, str. 5).

Sinod SPC je, krajem septembra, optužio srbijanskog ministra prosvete da ometa uvođenje veronauke. „Zaprepašćeni smo i ogorčeni krajnje nekorektnim, neprikosnoveno antidemokratskim i nezakonitim držanjem ministra prosvete i grupe njegovih saradnika. Vršiti se organizovana hajka protiv verske nastave i duhovno nasilje nad učenicima i roditeljima koji tu nastavu žele“, kaže se u saopštenju SPC (*Večernje novosti*, 29. septembar, str. 5). Slične primedbe iznela je i Biskupska konferencija SRJ. Ministarstvo prosvete odbacilo je ove tvrdnje. „Od početka akcije uzdržavali smo se od iznošenja bilo kakvog suda. Nismo reagovali čak ni na pojavu TV spota za veronauku u kome nije pominjana druga opcija a koji je bez našeg znanja potpisan našim imenom“, navodi se u saopštenju ministarstva (*Večernje novosti*, 29. septembar, str. 5).¹⁵¹

Roditelji đaka osmogodišnjih škola i učenici srednjih škola su u septembru dobili priliku da se izjasne. Po podacima Ministarstva prosvete i sporta, 30% učenika osnovnih škola ne želi da pohađa nastavu ni iz jednog predmeta, isti procenat se opredelilo za veronauku, 20% se opredelilo za građansko vaspitanje a 10% za oba predmeta. U srednjim školama, gde su sami đaci odlučivali koji će predmet da pohađaju, njih 67% je odlučilo da ne sluša ni jedan od ova dva predmeta, 15% za veronauku, 10% za građansko vaspitanje a 3% za oba predmeta (*NIN*, 15. novembar, str. 28).

U drugoj polovini avgusta, znači samo dve nedelje pred početak nove školske godine, udžbenici iz ova dva predmeta još nisu bili predati Ministarstvu prosvete na odobrenje (Saopštenje Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije, 17. avgust).

Iako je ranije bilo najavljivano da će izvođenje nastave iz opcionih predmeta početi kad i nova školska godina, ono je počelo sa dva meseca zakašnjenja.

¹⁵¹ Reč je o spotu u prilog verskog obrazovanja i religiji uopšte, koju je naručilo Ministarstvo vera Srbije.

2.8.2. *Sloboda veroispovesti u VJ i zatvorima.* – Jugoslovenske vojne vlasti su početkom juna donele odluku da eksperimentalno uvedu vojne sveštenike u jedanaest garnizona VJ. Saopšteno je da će se to činiti postepeno; za početak postavljeni su samo pravoslavni sveštenici. Pripadnici VJ koji ispovedaju katoličku, islamsku, protestantsku i jevrejsku veru, u vreme najvećih praznika imaju samo pravo na odsustvo (*Blic*, 6. maj, str. 7).

Savet Evrope i OEBS su preporučili uvođenje sveštenika u srbijanske zatvore.¹⁵² U 2001. godini zabeležene su česte posete sveštenika zatvorima u Srbiji. Tako su beogradski sveštenici za Uskrs pričestili i ispovedili oko stotinu zatvorenika u Centralnom zatvoru u Beogradu (*Politika*, 19. april, str. 13).

2.8.3. *Alternativne verske zajednice.* – U 2001. godini nastavilo je da raste nepoverenje prema alternativnim verskim zajednicama, koje se uglavnom pežorativno nazivaju sektama. SPC i njoj naklonjeni publicisti su se posebno isticali u borbi protiv njih. Aleksandar Senić, jedan od istraživača koji se bavi sektama, izjavio je čak da se „sekte perfidno infiltriraju (u društvo) u vidu raznih nevladinih organizacija“ (*Vreme*, 26. april, str. 32). Po mišljenju autora knjige *Verske sekte, priručnik za samoodbranu* Zorana Lukovića, inače kapetana policije, u Srbiji ima između 120 i 150 sekti, koje okupljaju između 200.000 i 250.000 registrovanih članova. „Prema važećim zakonima delovanje sekti nije ni krivično ni prekršajno sankcionisano, ali je društveno opasno i često izaziva ozbiljne posledice po imovinu i živote ljudi, pa se zbog toga policija bavi sektama“, kaže ovaj autor¹⁵³ (*Blic*, 16. mart, str. 24, *Beta*, 15. mart, *Blic*, 24. april, str. 8; Saopštenje FHP, 25. april).

Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova je početkom aprila zabranilo uvoz literature Jehovinih svedoka, pozivajući se na to da ona nanosi štetu vaspitanju dece i omladine. U obrazloženju rešenja, međutim, nisu navedeni oni delovi publikacija koji bi navodno štetili deci i omladini. Ministarstvo smatra da se među 120 naslova za koje se traži dozvola za unošenje i rasturanje u SRJ nalaze mnoge publikacije koje su prema svom sadržaju namenjene „pre svega propagandi Hrišćansko verske zajednice Jehovini svedoci, a ne zadovoljenju verskih potreba“. Odluka koju je potpisao ministar Zoran Živković obrazlaže se i sumnjivo visokim tiražem publikacija koji „mnogostruko premašuje stvarni broj pripadnika ove verske zajednice“. Uvoz literature se, međutim, prema saopštenju FHP, ne može zabraniti na osnovu tiraža već samo na osnovu njenog sadržaja. (Saopštenje FHP, 22. maj; *Politika*, 23. maj, str. 13).

2.8.4. *Napadi na verske objekte.* – Tokom 2001. zabeleženi su napadi na verske objekte u Zrenjaninu, Borči, Novom Sadu, Beogradu, Subotici, Vrbasu, Bačkoj Topli, Čačku, Borči (*Beta*, 7, 19. april, 9. jul i *Danas*, 23. jun, str. 8; *Beta*, 3. septembar, 23. oktobar, *Danas*, 14. decembar, str. 13 i *Blic*, 23. jun, str. 8).

Najviše napada bilo je na objekte protestantskih crkava, i na druge nepravoslavne objekte.

Ministarstvo vera Srbije osudilo je neke od ovih napada (*Blic*, 23. jun, str. 8).

¹⁵² CoE i OSCE/ODIHR, *Report on Assessment Visit to Serbian Prisons*, op. cit., fusnota 115.

¹⁵³ Luković je dodao da članova sekti ima mnogo više ako se uračunaju i polaznici joga kurseva, ali je i dodao da „nije svaka joga obavezno i sekta“.

U Crnoj Gori sveštenici SPC i CPC su se međusobno optuživali za incidente tokom verskih službi. Tako je za onemogućavanje verske službe u crkvi na Ćipuru, SPC optužila CPC i obrnuto (*Vijesti*, 23. mart, str. 7).

2.9. Sloboda izražavanja

Sloboda izražavanja u SRJ u 2001. je bila mnogo manje ugrožena nego prethodnih godina, ali se položaj medija nije znatnije poboljšao, i pored obećanja novih vlasti. Početkom 2001, većina odredaba srbijanskog zakona o informisanju iz Miloševićevog vremena, osim onih koje se odnose na registraciju glasila, ukinuta je. Novi zakon do kraja 2001. godine nije usvojen. Nije usvojen ni novi zakon o radiodifuziji. Uveden je moratorijum za izdavanje dozvola za rad medija, tj. odloženo je raspisivanje konkursa za radio i TV frekvencije, dok ne budu doneti novi propisi. Tako su neki mediji zadržali povlašćeni položaj koji su stekli za vreme prethodnog režima, dok ostali još uvek nemaju dozvole za emitovanje programa.

Još jedan proklamovani cilj novih vlasti – pretvaranje državne televizije u javni servis – takođe nije ispunjen. Još uvek se smatra da je za ključna mesta u toj televiziji najvažnija podrška neke od vladajućih partija.

Mediji su, s druge strane, u mnogo slučajeva ugrožavali odvijanje sudskog postupka.¹⁵⁴

Protekle godinu obeležio je govor mržnje. U prodaji su se našle knjige koje podstiču rasnu, versku i nacionalnu mržnju, razdor i netrpeljivost. Govor mržnje su koristili i predstavnici bivše vlasti, sada najvećih opozicionih partija – SPS i SRS – i neke nacionalističke grupe. Javno tužilaštvo nije reagovalo na pojave govora mržnje. Zabeleženo je više incidenata koji ukazuju da se nove vlasti i razne interesne grupe teško mire s profesionalnim i objektivnim informisanjem koje često pogađa njihove vitalne interese.

Najozbiljniji slučaj dogodio se u Jagodini početkom juna, gde je Milan Pantić (47), dopisnik *Večernjih novosti* iz tog grada, ubijen pred vratima svog stana. Pantiću je pre ubistva više puta prećeno zbog pisanja o delatnosti organizovanih lokalnih kriminalnih grupa (*Danas*, 13. jun, str. 26). Tokom januarske posete tužioca Haškog tribunala, Karle del Ponte (*Carla del Ponte*), jedan policajac iz saveznog MUP udario je izveštača *Radio B92* u Saveznom ministarstvu inostranih poslova. Savezni ministar policije, Zoran Živković, izvinio se novinarima i suspendovao je policajca (*Danas*, 26. januar, str. 7).

2.9.1. Pristisci na novinare. – Srbijanska policija je u avgustu privela na saslušanje novinare *Blica* zahtevajući od njih da otkriju izvore podataka za tekst o ubistvu Momira Gavrilovića, bivšeg radnika SDB. Ovaj list je, nekoliko dana nakon ubistva, objavio da se ono dogodilo ubrzo po Gavrilovićevom razgovoru sa saradnicima predsednika SRJ Vojislava Koštunice. *Blic* je izneo da je Gavrilović posedovao dokaze o sprezi „pojedinih ljudi iz vrha aktuelne srbijanske vlasti sa čelnim ljudima organizovanog kriminala u Srbiji“.¹⁵⁵ Novinari su odbili da otkriju izvor, a udruženja novinara su osudila postupak tužilaštva i policije (*Blic*, 16. avgust, str. 6).

¹⁵⁴ Vidi više II.2.6.4.

¹⁵⁵ Vidi II.2.2.2.

Inspektori srbijanskog MUP saslušali su 23. novembra dva novinara nedeljnika *Reporter* i jednog novinara dnevnika *Blic* tražeći od njih da otkriju izvor od koga su dobili spisak, koji navodno potiče od tužilaštva Haškog tribunala, na kome se nalaze 362 imena pripadnika srbijanske policije (*Danas*, 24–25. novembar, str. 1 i 3). Naime, *Reporter* je 21. novembra objavio taj spisak tvrdeći da je to lista „osoba za koje se sakuplja materijal za eventualne zločine MUP Srbije“ i „spisak svedoka ili osumnjičenih, sigurnih učesnika akcija na Kosovu iz sastava MUP Srbije“ (*Reporter*, 21. novembar, str. 17).

Tužilaštvo Haškog tribunala demantovalo je postojanje spiska ocenjujući to kao „manipulaciju i još jedan pokušaj zastrašivanja jugoslovenske javnosti i policije“ (*Beta*, 23. novembar). Međutim, postojanje nekog spiska posredno je potvrdio srbijanski premijer Zoran Đinđić na konferenciji za štampu od 14. novembra. On je rekao da je vlada tokom poslednje posete glavnog tužioca Haškog tribunala, Karle del Ponte, „dobila spisak od 200 osoba u Srbiji o kojima Tribunal traži informacije“ (Španska agencija *EFE*, 13. novembar). Srbijanski ministar unutrašnjih poslova Dušan Mihajlović izjavio je da „spisak ne postoji i da ni jednog pripadnika MUP Srbije nema ni na otvorenim ni na zatvorenim optužnicama Haškog tribunala“ (*Beta*, 22. novembar).

Treće opštinsko tužilaštvo u Beogradu otvorilo je istragu zbog „osnovane sumnje da je učinjeno delo širenja lažnih vesti iz člana 218 KZ Srbije“ (*Danas*, 24-25. novembar, str. 1 i 3). Novinari *Reportera* su odbili da odaju svoj izvor informacija.

Povodom objavljivanja spiska policajaca, njegov glavni i odgovorni urednik *Blica*, Veselin Simonović, objasnio je da je samo preneo tekst iz *Reportera*. „Novinari u Srbiji treba da se izbore za to da se konačno zakonski uredi pitanje tajnosti izvora informisanja“, izjavio je on posle saslušanja (*Danas*, 24.-25. novembar, str. 1 i 3).

Trinaest pripadnika MUP iz Niša, čija su se imena našla na ovom spisku, podnela su privatnu krivičnu tužbu protiv glavnog i odgovornog urednika *Blica* zbog krivičnog dela klevete (*Blic*, 15. decembar, str. 9). Inače, ljudi na čelu srbijanske policije javno su ponudili pravnu pomoć svim policajcima koji žele da tuže *Blic* i *Reporter* (španska agencija *EFE*, 10. decembar).

Dopisnika *Blica* iz Valjeva, Predraga Radojevića, polovinom jula policija je pozvala na informativni razgovor. Pri tom mu je, ne navodeći razloge, pretila hapšenjem. Tokom informativnog razgovora policija se najviše raspitivala za njegov rad u *Blicu*. „Upozorili su me da o ovome ne smem da govorim i pišem, kao i da ne pričam o tome po gradu“, izjavio je Radojević (*Blic*, 13. jul, str.6).

U napade na novinare uključila se i Informativna služba Generalštaba (GŠ) VJ. Ova služba je reagovala je na tekst novinara Stipe Sikavice, o generalu Nebojši Pavkoviću,¹⁵⁶ načelniku GŠVJ s aluzijama na nacionalnost autora. „Sikavica je potomak splitskih Vlaja, na sva zvona se oglašava i to usred Beograda i iz dna duše mrzi sve što je srpsko i vojničko u SRJ“ (*Danas*, 22. januar, str. 6 i *Danas*, 23. januar, str. 5).

¹⁵⁶ Generala Pavkovića je 2000. godine imenovao tadašnji predsednik SRJ Slobodan Milošević za načelnika Generalštaba. Tokom bombardovanja NATO 1999. bio je komandant Treće armije VJ, koja je delovala na Kosovu. Nakon demokratskih promena general Pavković je nastavio da obavlja funkciju načelnika Generalštaba VJ. Predsednik Koštunica je odbio da ga smeni, iako je u okviru DOS tako bilo dogovoreno, što je izazvalo sukob u ovoj koaliciji. Vidi ICG Balkans Report No. 117, *Serbia's Transition: Reforms Under Siege*, 21. septembar 2001. na [http://www.intl-crisis-group.org/projects/shwreport.cfm?reportid=417].

Članovi SRS su krajem maja čak i fizički napali novinarke *Bete* i *Glasa javnosti* pred zgradom Četvrtog opštinskog suda u Beogradu. Stav članova ove stranke prema novinarima i slobodi izražavanja se može videti iz istupanja poslanika SRS Tomislava Nikolića, u raspravi pred Narodnom skupštinom Republike Srbije, kada je povodom ubistva Slavka Ćuruvije rekao: „Ne osećam ni trunku žalosti za Ćuruvijom jer je on kao NATO plaćenik zaslužio to što mu se desilo“. Ćuruvija je ubijen ispred svog stana 11. aprila 1999, u vreme dok je SRS bila u srbijanskoj vladi (*Blic*, 16. februar, str. 6).¹⁵⁷

Predvodnici DOS u Zaječaru su, krajem marta, više puta napali listove *Timok* i *Borske novine* zbog kritičkog pisanja o njihovom ponašanju. Zato su podneli i tri krivične prijave za klevetu protiv novinara ova dva lista. Dopisnika *Radio Beograda* iz Zaječara fizički je napao Boško Ničić, prvi čovek Nove demokratije u ovom gradu (*Politika*, 8. mart, str. 8).

Početak maja s mesta glavnog i odgovornog urednika lista *Kolubara* smenjen je Milorad Đoković. On tvrdi da je smenjen zbog kritičkog pisanja o ponašanju nekih funkcionera kombinata Kolubara, koji su članovi DOS (*Danas*, 11. maj, str. 6). Krajem maja smenjena je Vesna Stojković, direktor i glavni urednik *RTV Ćuprija*. Nezavisni sindikat iz tog grada tvrdi da je Stojkovićeva smenjena jer „nije davala dovoljnu podršku aktuelnoj vlasti i da nije kao član Demokratske stranke favorizovala njen rad“ (*Beta*, 4. jun).

Dvojica muškaraca su 19. jula fizički napali Dragana Jocića, novinara *Radio Otpora* iz Bele Palanke. On je izjavio da je prepoznao napadače i da je „reč o pristalicama SPS“ (*Beta*, 20. jul). Pripadnici bivšeg srbijanskog režima su i tokom 2001. pretili novinarima i napadali ih. Tako je jagodinskom novinaru Nenadu Nedeljkoviću smrću pretio Blagoja Milošević, lokalni funkcioner SPS (*Blic*, 19. jun, str. 6). Dopisnik *Radio Beograda* i *Danasa* iz Bora Brana Filipović je pretučen „jer podržava Vlahe“ (*Danas*, 5. mart, str. 22). Marini Fratucan, novinaru novosadske *TV UrbaNS*, prećeno je posle emisije o etničkom čišćenju Hrvata u Sremu 1992. (*Politika*, 29. maj, str. 13).

Nepoznati napadači su 25. decembra pretukli novinara *Radio Beograd 202* Vojina Vojnovića ispred njegove kuće u Beogradu. Oni su ga optužili da je član JUL i poručili mu da „takvi više nikada neće raditi na RTS“. Glavni i odgovorni urednik *Radio Beograd 202* je primio telegram s pretnjom ovom novinaru. (*Beta*, 25. decembar).

2.9.2. *Odnos prema medijima.* – Nove srbijanske vlasti su početkom februara ukinule većinu odredbi Zakona o informisanju, koji je bio na snazi od 20. oktobra 1998. godine. Po tom Zakonu izrečeno je 70 kazni u ukupnom iznosu od 31.423.000 dinara (po realnom kursu DEM 2.536.642 ili USD 1.342.786).¹⁵⁸ Deo tog novca, tačnije 11.400.000 dinara, srbijanska vlada vratila je kažnjenim medijima juna 2001. Vlada je obećala da će u dogledno vreme vratiti i ostatak (*Blic*, 19. jun, str. 6). Petnaestog novembra Vlada Srbije razrešila je 21 sudiju za prekršaje iz Beograda, Leskovca, Niša, Vranja i Prokuplja. Oni su razrešeni jer su osuđivali medije na visoke novčane kazne po Zakonu o informisanju od 1998. godine. Ministarstvo pravde Srbije je za razrešenje bilo predložilo 69 sudija za prekršaje, ali je nekima od njih, po rečima ministra Vladana Batića, „pružena druga šansa jer su obelodanili da su na njih velike pritiske vršile

¹⁵⁷ Vidi *Izveštaj 1999, 2000*, II.2.2.2.

¹⁵⁸ Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.8.2.

starešine sudova u kojima su radili, kao i Ministarstvo pravde“ (*Politika*, 16. novembar, str. 11).

Zakon o radiodifuziji nije donet u 2001. Ostao je i moratorijum na davanje dozvola za rad medija. Ovaku situaciju su državni organi više puta koristili da izvrše pritisak na medije. Predstavnici medija su isticali da preko 90% elektronskih medija nema valjane dozvole za rad jer je prethodni režim pokušavao da onemogući rad svih onih koji su ga kritikovali. Istovremeno, oni su optužili vlasti da koriste haotičnu situaciju da bi izvršile političke pritiske na medije na lokalnom nivou.

Tako je savezni inspektor za telekomunikacije početkom oktobra zabranio rad romske *TV Nišava* iz Niša, jedinog elektronskog medija na romskom jeziku u SRJ. „Više od 95% elektronskih medija u Jugoslaviji emituje program bez dozvole zbog nepostojanja zakona o telekomunikacijama. Naš je utisak da je ova TV ugašena jer je jedini takav medij na romskom u SRJ i smatramo da je reč o očiglednom kršenju ljudskih prava“, ocenio je ovaj događaj Boban Nikolić, sekretar udruženja Roma *Bahtalodrom* u čijem je sastavu ova medijska kuća (*Danas*, 6. oktobar, str 4).

U isto vreme prekinuto je emitovanje nezavisne *TV Pirot* uz obrazloženje da „njen signal prekriva signal trećeg programa državne televizije“. Zaposleni u *TV Pirotu* ocenili su da je u pitanju pritisak državne televizije na njihovu stanicu jer im je konkurencija na lokalnom nivou. Posle jednonedeljnih pregovora, *TV Pirot* je nastavio s radom ali na drugim frekvencijama (*Danas*, 7. oktobar, str. 5 i *Beta*, 14. oktobar).

Vlasti Srbije su u julu doneli odluku da dnevni listovi i nedeljnici plaćaju porez i na primerke novina koje nisu prodali. Nakon protesta izdavača novina, ova uredba je u avgustu povučena (*Vreme*, 26. jul, str. 9). Početkom juna srbijanski parlament je zabranio kretanje novinarima po skupštinskoj zgradi s obrazloženjem da „novinari uznemiravaju poslanike“. Ova odluka je posle protesta novinara povučena dan kasnije (*Politika*, 12. jun, str, 9).

2.9.3. *Govor mržnje*. – U 2001. godini u prodaji su bile knjige koje podstiču rasnu, versku i nacionalnu mržnju i netrpeljivost. Tu su, pre svega *Protokoli cionskih mudraca*, koji pokušavaju da dokažu da Jevreji spremaju zaveru protiv čovečanstva (*Beta*, 14. februar). Savez jevrejskih opština u Jugoslaviji podneo je krivičnu prijavu protiv izdavača, Đorđa Katića, zbog izazivanja rasne, verske i nacionalne mržnje, razdora i netrpeljivosti (čl. 134 KZ SRJ). Okružno javno tužilaštvo u Beogradu jula 2001. odbacilo je ovu krivičnu prijavu. Zamenik okružnog javnog tužioca, Milija Milovanović, obrazložio je ovakvu odluku činjenicom da ova knjiga ne sadrži elemente pomenutog krivičnog dela (Saopštenje HO, 25. jul). On je, takođe, dodao da je nedavnim ukidanjem Zakona o javnom informisanju „tužilac lišen mogućnosti da reaguje u ovom slučaju“ (*Beta*, 26. jul; *Blic*, 13. septembar, str. 8; IWPR Balkan Crisis Report, br. 268, 6. avgust). „Ovakvom odlukom legalizuje se pravo na iskazivanje antisemitskih stavova i štampanje takve literature“ kaže se u saopštenju Saveza jevrejskih opština (*Danas*, 17. avgust, str. 6).

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (HO) je u svom saopštenju ocenio da „sve agresivniji antisemitizam generiše vrh vlasti“ (Saopštenje HO, 25. jul). Međutim, predsednik Saveza jevrejskih opština, Aca Singer, usprotivio se ovoj oceni. „Ni Koštunica ni Đinđić nisu odgovorni za jačanje antisemitizma“ izjavio je on i dodao da je „Koštunica prvi predsednik koji je osudio antisemitske ispade“ (*Večernje novosti*, 28. jul, str. 5).

Pored *Protokola cionskih mudraca*, objavljeni su i *Sveto pismo – jevrejsko ogledalo*, gde se Jevreji opisuju na uvredljiv način i *Majn Kamf* (Mein Kampf), u izdanju Zrenjanin EKO pres, kao i radovi dr Ratibora Đurđevića *Doprinosi karakterologiji Jevreja, Jevreji – neprijatelji čovečanstva* (ANEM saopštenje, 11. jun; *Beta*, 11. jun; *Blic* 29. jun, str. 8).

Polovinom septembra pokrenuta je istraga protiv Živorada Savića, autora knjige *Sveto pismo – jevrejsko ogledalo*, i Ratibora Đurđevića, pisca predgovora ovoj knjizi. Oni su osumnjičeni za „izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora i netrpeljivosti kroz knjigu *Sveto pismo – jevrejsko ogledalo* (*Večernje novosti*, 13. septembar, str. 11; Kuća tolerancije, Barometar, mart – jul 2001). U knjizi se, između ostalog tvrdi, da „ima nečeg sadističkog u karakteru Jevreja“ i da su „vlastoljubivi, lukavi, gramzivi, teroristi, pohlepni na tuđu imovinu, svirepi prema neprijatelju... i priređuju genocid“ (*Blic*, 29. jun, str. 8). Istraga je okončana početkom novembra. Okružno tužilaštvo u Beogradu je novembra 2001. podiglo optužnicu protiv Savića i Đurđevića.

Jevrejska udruženja i nevladine organizacije su više puta protestovale zbog slobodne prodaje antisemitskih publikacija (Saopštenje ANEM, 11. jun). Vlasti nisu reagovala na zahteve da se zabrani distribucija tih knjiga.

Govorom mržnje, služili su se i predstavnici nekih opozicionih partija (SPS i SRS), kao i nekih nacionalističkih udruženja.

Tokom 2001. godine aktivnije je počelo da deluje ultranacionalistički pokret *Obraz*, koji otvoreno propagira i zagovara rasizam, antisemitizam, ksenofobiju i netoleranciju.¹⁵⁹

Fond za humanitarno pravo iskazao je zabrinutost zbog nepostojanja reakcija u javnosti na govor mržnje kojim se, u svojim istupima, koriste čelnici *Obraza*. Takođe, FHP je zahtevao da nadležni državni organi primene zakon protiv ove organizacije (Saopštenje FHP, 30. april).

Internet sajt *Obraza* na kome se nalazi tekst „Proglas neprijateljima – Srbskim neprijateljima“ je, prema saopštenju FHP, pun pretnji, uvreda i omalovažavanja manjinskih grupa. Među manjinskim grupama kojima se članovi ovog udruženja obraćaju ovim tekstom nalaze se „cionisti (jevrejski rasisti), Hrvati, poturice, Šiptari, sektaši“ itd. Na svom sajtu *Obraz* otvoreno propagira rasizam, ksenofobiju, antisemitizam i netoleranciju (*Danas*, 28. april, str. 8; Saopštenje FHP, 30. april).¹⁶⁰

¹⁵⁹ Vidi članak *Obrazluk i teodulija* u nedeljniku *Vreme*, 29. mart, str. 28.

¹⁶⁰ Na sajtu *Obraza* može se naći i sledeće: (Hrvatima) „Vaša vekovna patološka mržnja prema svemu što je Srbsko i Pravoslavno jeste otrovni plod vaše državotvorne nesposobnosti i kulturne jalovosti. Svesni svoje duhovne bede i ništavila, vi ste od nas Srba pokrali sve ono što nemate počev od jezika i istorije pa do genija poput Ruđera Boškovića i Nikole Tesle. Pritom ste, samo u poslednjih dvesta godina, pobili, prognali i nasilno pohrvatili preko tri miliona Srba.“ (Bošnjacima) „Duhovno ste još ništavniji od Hrvata, vi ste čak i naziv svoje lažne 'nacije' (bošnjaci) i lažnog 'jezika' (bošnjački) ukrali od onih od kojih potičete, pokušavajući neuspešno da prenebregnete janičarski kompleks koji će vas mučiti dokle god se ne vratite Srbstvu i Pravoslavlju.“ (Albancima) „Vi koji ste etničko ruglo Evrope, tvrdite da je stara Srbija – Kosovo i Metohija – vaša?! Kada dođe vreme polaganja računa, zapitajte se kako ćete se suočiti sa pravednim gnevom srbskog naroda, koji će, budete uvereni, doći po svoje. Sami ćete biti krivi za sudbinu svog potomstva.“

Prvog marta, neki studenti odseka za istorija Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu osnovali su udruženje Sveti Justin Filozof. Veruje se da iza ovog udruženja stoji pokret *Obraz* (Saopštenje FHP, 1. mart).¹⁶¹

Čelnici SPS su na svojim protestima pozivali na nacionalnu i versku netrpeljivost i fizički se obračunavali sa neistomišljenicima i novinarima. Aktivisti SPS su na svojim mitinzima skandirali „Ubićemo obojicu, Đinđića i Koštunicu“ (izveštaj španske agencije *EFE*, 2. jul).

Petog jula 2001. godine Fond za humanitarno pravo je Okružnom javnom tužilaštvu u Beogradu podneo krivičnu prijavu protiv potpredsednika Socijalističke partije Srbije, Ivica Dačića, zbog izazivanja nacionalne mržnje i netrpeljivosti. Dačić je na mitingu SPS i SRS ispred Savezne skupštine, 2. jula, davao izjave u kojima je tražio da „Srbija vodi srpsku politiku, a ne da je vode neki Jožef Kasa i Rasim Ljajić“,¹⁶² pozivajući pri tom u borbu „partizane i četnike, republikance i monarhiste, grobare i delije“. U *Večernjim novostima* od 4. jula 2001, on je izjavio „da je nelogično da o izručenju Srba odlučuju Jožef Kasa i Rasim Ljajić“, dodajući „samo im još fali Tači“¹⁶³ (Saopštenje FHP, 5. jul). Na ove izjave reagovao je Savez vojvođanskih Mađara konstatujući da je Dačić ovom izjavom poručio da političari, pa samim tim i ostali građani nesrpske nacionalnosti, nemaju vrednost potrebnu za učešće u društvenom i političkom životu Srbije (*Danas*, 5. jul, str. 5). FHP je 1. avgusta 2001. povukao krivičnu prijavu. Kao razlog navedena je činjenica da je Dačić naknadno javno izjavio da nije imao nameru da na etničkoj osnovi vređa političke neistomišljenike, čime je, prema saopštenju FHP, „ispoljio volju za delotvornim političkim ponašanjem koje ne ugrožava standarde slobode izražavanja“ (Saopštenje FHP, 1. avgust).

Takođe je povučena tužba protiv Gorana Matića, bivšeg saveznog ministra za informisanje, koju je FHP podneo za krivično delo klevete, povodom Matičeve izjave u dnevniku *TV Politike* od 25. oktobra 1999. godine. On je tada izjavio da nezavisni mediji mogu da se jave „Nataši Kandić iz Fonda za otvoreno društvo“¹⁶⁴ i kažu da hoće da realizuju neki demokratski projekat i ona im dâ 300.000 nemačkih maraka.“ Ova tužba je povučena jer „u izmenjenim političkim okolnostima mora postojati tolerantniji odnos prema političkim neistomišljenicima i njihovom pravu na slobodu izražavanja“ (Saopštenje FHP, 1. avgust).

FHP je upozorio na ponašanje gradonačelnika Čačka, Velimira Ilića, koji je često u 2001. godini u pogrđnom kontekstu pominjao Rome i Albance i pretio novinarima koji su pisali o njegovim političkim i poslovnim aktivnostima (Saopštenje FHP, 19. decembar).

2.9.4. *Sloboda izražavanja u Crnoj Gori.* – Sloboda izražavanja u Crnoj Gori kršila se u 2001. godini političkim i drugim pritiscima na medije.

¹⁶¹ Vidi II.2.1.1.2.

¹⁶² Jožef Kasa (*Jozef Kasza*) – mađarske nacionalnosti, potpredsednik srpske vlade; Rasim Ljajić – Bošnjak, savezni ministar za nacionalne i etničke zajednice.

¹⁶³ Hašim Tači (*Hashim Thaqi*) vođa Demokratske partije Kosova i lider bivše „OVK“.

¹⁶⁴ Matić je u svojoj izjavi verovatno mislio na Fond za humanitarno pravo, čiji je direktor Nataša Kandić.

Najupadljivije je bilo suđenje glavnom i odgovornom uredniku podgoričkog lista *Dan*¹⁶⁵ Vladislavu Ašaninu. On je 3. septembra osuđen, po privatnoj tužbi Stanka Subotića – Caneta, na pet meseci zatvora, uslovno na dve godine, zbog klevete počinjene tako što je *Dan* preneo tekst iz hrvatskog nedeljnika *Nacional*, u kome se crnogorski predsednik Milo Đukanović i Stanko Cane Subotić označavaju kao šefovi balkanske duvanske mafije. Subotić se optužuje i za nekoliko ubistava. „U navedenim člancima je prenošeno da je privatni tužilac izvršio nekoliko ubistava i krivičnih dela koja se gone po službenoj dužnosti. Okrivljeni nije dokazivao istinitost tih tvrdjenja niti je dokazivao da ima osnovani razlog da poveruje u istinitost onoga što je prenosio. Po oceni suda, glavni i odgovorni urednik je bio dužan da oceni okolnosti a ne da ono što pronosi prihvati za unapred istinito“, izjavio je sudija Milić Međedović. Ašanin je ovo suđenje ocenio kao politički proces i izjavio da „nije zadatak novinara da donosi dokaze, već je to posao državnih organa koji su i plaćeni za to“. (*Večernje novosti*, 4. septembar, str. 11 i *Monitor*, 31. avgust, str. 24).

Početkom decembra Ašanin je, po privatnoj tužbi Mila Đukanovića, predsednika Crne Gore, osuđen na tri meseca zatvora zbog krivičnog dela „klevete u produženom trajanju“. U obrazloženju presude se kaže da je Ašanin počinio 21 krivično delo klevete. Ašanin je ovu presudu ocenio kao političku i dodao da je list *Dan*, pored testova iz *Nacionala* o duvanskoj mafiji, preneo još 52 teksta iz svetskih medija na istu temu „ali zbog toga niko nije tužen“ (*Vijesti*, 7. decembar, str. 7 i *Blic* 10. decembar, str. 8).

Crnogorski mediji nisu uzeli u zaštitu kolege posle prve presude. „Utisak je da su neki crnogorski mediji, u potrazi za ekskluzivitetom, skloniji da se, umjesto sopstvenim istraživanjem, okite tuđim perjem, često i sumnjivog porijekla“, pisao je tim povodom crnogorski nedeljnik *Monitor*. S druge strane, beogradski dnevnik *Danas* je napisao: „Nebitno je ovde, naravno, ni kakve su političke orijentacije lista *Dan* i njegovog urednika, niti su bitna imena koja *Nacional* pominje, pa čak ni kvalifikacije koje im pripisuje. Bitna je namera da se ovom presudom reinkarnira novinarska autocenzura iz najgoreg perioda istorije ove zemlje i to ne samo u autorstvu nego i u citiranju nekoga ili nečega“ (*Monitor*, 31. avgust, str. 26 i *Danas*, 6. septembar, str. 7).

Međutim, drugačije je bilo kod druge presude po privatnoj tužbi Mila Đukanovića. Ovaj proces su kao politički ocenili predsednici oba crnogorska novinarska udruženja (*Vijesti*, 7. decembar, str. 7 i *Blic* 10. decembar, str. 8).

Helsinški odbor za ljudska prava Crne Gore je maja zatražio od crnogorske vlade ukidanje delova Krivičnog zakona Crne Gore koji se odnose na klevetu. „Ove odredbe suprotne su međunarodnim standardima i mogu se upotrebiti u sprečavanju medija da slobodno izveštavaju, kao i za gušenje legitimne kritike upućene zvaničnicima i institucijama“, kaže se u saopštenju ove organizacije (*Monitor*, 18. maj, str. 8).

Ministarstvo za informisanje Crne Gore je u martu TV stanici *Elmag* iz Podgorice oduzelo frekvenciju iz, navodno, političkih razloga (*Tanjug*, 12. mart). Ovo ministarstvo je više puta tražilo ukidanje programa *TV YU Info*, optužujući ga da propagira „velikosrpski nacionalizam“. (*Vijesti*, 21. mart, str. 4).

Sukob vladajuće koalicije u Crnoj Gori i opozicionih partija doveo je do smene čelnih ljudi u medijima u Beranama. Lokalne vlasti, koje su opozicione na republičkom nivou, smenile su urednike radija i lokalnog lista, članove vladajuće partije Mila

¹⁶⁵ Ovaj list se smatra bliskim bivšem predsedniku Crne Gore Momiru Bulatoviću.

Đukanovića. Smenjeni glavni urednik *Radio Berana* izjavio je da su oni smenjeni, zato što su kritički izveštavali o radu lokalnih vlasti (*Beta*, 28. maj i *Vijesti*, 30. maj, str. 7).

Mitropolija crnogorskoprimorska SPC je u političkom sukobu s državnim organima Crne Gore zbog registrovanja Crnogorske pravoslavne crkve (CPC), kao verske zajednice, koja nije kanonski priznata crkva. Ovaj sukob je po izvorima Mitropolije crnogorskoprimorske doveo do ukidanja frekvencija radiju SPC *Svetigora* (*Vijesti*, 15. maj, str. 9). Isto tako, ovaj sukob je doveo do zabrane praćenja rada Mitropolije novinarima crnogorskih državnih medija (*Vijesti*, 8. januar, str. 3). S druge strane, pristalice SPC su početkom juna fizički napale fotoreportera *Vijesti* kod crkve u Podgorici (*Vijesti*, 2. jun, str. 18).

2.10. Sloboda mirnog okupljanja

Tridesetog juna homoseksualci i lezbijke pokušali su da obeleže Međunarodni dan ponosa homoseksualaca i lezbijki javnim okupljanjem. Međutim, članovi *Obraza*,¹⁶⁶ navijači sportskih klubova Crvene zvezde i Rada, kao i pripadnici Svetosavske omladine, fizički su nasrnuli na učesnike proslave, novinare i slučajne prolaznike i tako prekinuli ovu, po prvi put u Srbiji organizovanu, uličnu manifestaciju seksualno različitih (Saopštenje FHP, 1. jul). Prema podacima organizatora okupljanja, više od 40 ljudi je povređeno tokom ovog incidenta (Saopštenje *Labris* i *Gayten-GLTB*, 1. jul).

Organizatori, *Labris* – Grupa za lezbijska i ljudska prava i *Gayten-GLTB* – Centar za promociju i razvoj prava seksualnih manjina, uredno su prijavili ovaj skup nadležnom organu unutrašnjih poslova. Takođe su prijavili i pretnje primljene nadležnih od ekstremnih grupacija, tako da je policija blagovremeno upozorena i na moguće incidente (Saopštenje *Labris* i *Gayten-GLTB*, 1. jul).

Iako je policija obećala da će skup biti adekvatno obezbeđen, njeni pripadnici nisu preduzeli neophodne preventivne mere. Kako se navodi u saopštenju organizatora, policija je reagovala tek onda kada se i ona osetila ugroženom. Policajaca nije bilo ni u dovoljnom broju da bi skup, s obzirom na sve okolnosti koje su ga od početka pratile, na pravi način bio obezbeđen. Policajci su se oglušili na molbe građana za pomoć, a neki od njih su čak otvoreno davali homofobične i diskriminatorne izjave pune netrpeljivosti (Saopštenje *Labris* i *Gayten-GLTB*, 1. jul).

Beogradski centar za ljudska prava je najoštrije osudio napad na građane drukčije seksualne orijentacije izražavajući duboku zabrinutost zbog izrazito nasilnog i netolerantnog stava jednog dela našeg društva prema pripadnicima seksualnih manjina, kao i zbog činjenice da policija nije adekvatno odgovorila na svoju obavezu da obezbedi zaštitu grupa koje koriste svoje pravo na mirno okupljanje (vidi *Plattform Ärzte für das Leben protiv Austrije*, A-139, 1998).

Tokom ovog okupljanja šest građana je zadobilo lakše telesne povrede, dok je, od osam povređenih policajaca, njih šest zadobilo lakše, a dvojica teške telesne povrede. Na licu mesta je, zbog narušavanja javnog reda i mira i onemogućavanja održavanja skupa, privedeno 31 lice, dok je naknadno identifikovano i privedeno još 17 lica. Zahtevi za pokretanje prekršajnog postupka su podneti gradskom sudiji za prekršaje protiv 38 punoletnih i 10 maloletnih lica, od kojih je njih pet kažnjeno kaznom zatvora od 10 do 22 dana, četiri lica su kažnjena novčanom kaznom, protiv 17 lica pokrenut je

¹⁶⁶ Vidi II.2.9.3.

postupak, dok je u preostala 22 slučaja postupak obustavljen. Zbog osnovane sumnje da su izvršila krivično delo ometanja ovlašćenog službenog lica u obavljanju poslova bezbednosti ili održavanja javnog reda i mira (na osnovu čl. 23 Zakona o javnom redu i miru), protiv tri lica podneta je krivična prijava (Pismo načelnika beogradskog SUP, general-majora Boška Buha organizatorima proslave, 11. septembar).

U odgovoru organizatora skupa na pismo koje im je uputio načelnik beogradskog SUP, general-major Boško Buha, stoji da su pripadnici seksualnih manjina marginalizovani i nedovoljno zaštićeni. Prema njihovim rečima, jedan je od najboljih pokazatelja celokupnog stanja u policiji kada je u pitanju poštovanje ljudskih prava, a naročito prava na različitost, diskriminatoriska i uvredljiva izjava načelnika beogradskog SUP medijima povodom incidenta da „naše društvo kao sredina nije sazrelo za takvo iskazivanje nastranosti“ (Saopštenje *Labris* i *Gayten–GLTB*, 5. jul).

Mitinge pristalica SPS pred kućom bivšeg predsednika SRJ i njihove protestne šetnje gradom policija nije ometala. S druge strane, neke pristalice SPS su tokom okupljanja napadale građane i uništavale tuđu imovinu. Tako su polovinom jula na mitingu u Beogradu demonstranti fizički napali jednog prolaznika i nekoliko novinara. Dvojica pristalica SPS su zbog toga osuđena na novčane kazne (*Danas*, 16. jul, str. 15). Krajem septembra, u Novom Sadu, obezbeđenje mitinga SPS pretuklo je dva novinara i oštetilo više automobila. Pristalice SPS maltretirale su prolaznike koji su izrazili svoje neslaganje s programom SPS (*Blic*, 30. septembar, str. 5). Novosadska policija je podnela prekršajne prijave protiv petorice socijalista (*Večernje novosti*, 2. oktobar, str. 3).

Crnogorska policija je krajem januara, zbog naraslih tenzija između pripadnika SPC i CPC, premestila miting pristalica SPC iz centra u predgrađe Podgorice (*Danas*, 26. januar, str. 4). Policija je tako htela da ispuni svoju obavezu da građanima obezbedi nesmetano izražavanje mišljenja na javnom skupu sprečivši moguće incidente između dve suprotstavljene grupe (*Plattform Ärzte für das Leben protiv Austrije*, A-139, 1998). Međutim, u ovom slučaju se može govoriti i o favorizovanju jednog skupa u odnosu na drugi. Učesnici skupa izmeštenog u predgrađe imaju manju mogućnost da svojim okupljanjem privuku pažnju javnosti izražavanjem svog mišljenja, što jeste svrha svakog javnog okupljanja.

2.11. Sloboda udruživanja

Posle demokratskih promena u SRJ, kršenja prava na slobodu udruživanja gotovo da nije ni bilo. Odnos novih vlasti prema slobodi udruživanja se umnogome razlikovao od odnosa prethodnog režima.

Tako je u Srbiji u januaru registrovan Nezavisni sindikat policije (NSP). Bivši režim je deset godina odbijao da registruje ovaj sindikat, pozivajući se na zakon, po kome nije dozvoljeno sindikalno udruživanje u policiji i armiji. Ovaj sindikat je, prema rečima njegovog predsednika, Milisava Vasića, osnovan kako bi se borio za sindikalna prava policajaca i depolitizaciju policije (*Danas*, 20. januar, str. 1, *Politika*, 7. februar, str. 9 i *Danas*, 27. mart, str. 4).

Kada su članovi NSP protestovali 2. jula u Beogradu Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova suspendovalo je njegovog predsednika, Milisava Vasića, i još nekoliko članova ovog sindikata. Savezni ministar unutrašnjih poslova, Zoran Živković, obrazložio je to pozivanjem na članove 42 i 57 Ustava SRJ, koji izričito zabranjuju

pripadnicima policije i vojske sindikalno organizovanje i pravo na štrajk. NSP se ovome usprotivio podsećajući da je registrovan u Ministarstvu za rad Republike Srbije, a Živković je ponovio da to nije u skladu sa saveznim ustavom. „Ne mislim da je ovo ukidanje prava na sindikalno organizovanje dobro rešenje, ali je ono predviđeno saveznim ustavom i kao takvo mora da se poštuje“, konstatovao je Živković (*Danas*, 6. jul, str. 4 i *Blic*, 7. jul, str. 9). Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava državi se dozvoljava da pripadnicima državnih organa zabrani sindikalno organizovanje, naročito ukoliko je u pitanju državna služba koja ima funkciju zaštite javne i nacionalne bezbednosti (*Savet sindikata državnih službi protiv Velike Britanije*, App. No. 11603/85 (1987)). Dakle, zabrana sindikalnog udruživanja pripadnicima policije i vojske prema evropskim standardima bi bila dozvoljena, iako ovakav stav uskraćuje mogućnost zaštite njihovih vitalnih interesa vezanih za rad.

Početak marta osnovan je Nezavisni sindikat u Saveznom ministarstvu odbrane u sektoru za civilnu odbranu (*Danas*, 6. mart, str. 5).

Za razliku od prethodnih vlasti, koje su u nevladinim organizacijama videle neprijatelje koji rade protiv interesa države, nove vlasti su se trudile da ih imaju kao partnere u procesima zakonodavne i društvene reforme. Tako su u rad mnogih grupa za izradu zakona uključeni i stručnjaci iz nevladinih organizacija. Pripremaju se i novi zakoni o nevladinim organizacijama, kako na saveznom nivou, tako i u Srbiji, koji bi trebalo da olakšaju osnivanje i rad nevladinih organizacija. Neki nacrti srbijanskog zakona koji bi trebalo da reguliše rad nevladinih organizacija pokazali su se kao isuviše restriktivni, što je izazvalo reakciju predstavnika nevladinih organizacija. Međutim, posle konsultacija Ministarstvo pravde je, koje radi na ovom zakonu, obećalo da će uvažiti njihove primedbe.¹⁶⁷

U 2001. godini zabeležene su i pretnje nevladinim organizacijama. Kancelarija Centra za antiratnu akciju u Čačku 19. jula dobila je anonimnu pretnju da će direktor dr Svetlana Erić i Damir Kučuk biti likvidirani a da će na prostorije CAA i Građanskog saveza Srbije u ovom gradu biti bačena bomba. Ovo je samo jedna u nizu pretnji ovakve vrste, koje prate svaki javni nastup predstavnika CAA u Čačku (Saopštenje CAA, 19. jul). U saopštenju GSS se kaže da je „prva pretnja zabeležena još u februaru, da je uredno prijavljena policiji i da ona do danas nije reagovala“ (*Beta*, 20. jul). Početkom juna nepoznata lica obila su prostorije pokreta *Otpor* u Novom Sadu i odnela je hard disk s podacima o „malverzacijama i zloupotrebama službenog položaja“ (*Beta*, 4. jul).

2.12. Pravo na mirno uživanje imovine

U 2001. nije bilo bitnog kršenja ovog prava, ali su se nove vlasti suočile s neophodnošću poništavanja nezakonitih odluka koje su u prethodnom periodu kršile pravo na mirno uživanje imovine. Proces denacionalizacije imovine koju su komunističke vlasti konfiskovale posle Drugog svetskog rata nije započeo ni u 2001. godini. Sveobuhvatni proces privatizacije takođe nije otpočeo.

Sredinom marta, jugoslovenske vlasti su najavile da će vratiti deset milona nemačkih maraka koje su carinski organi nezakonito oduzeli na granicama, u periodu od novembra 1995. do kraja 1997. godine. Zahteve da se vrate devize dostavilo je 1.741 lice. Utvrđeno je da je među njima 784 Jugoslovena i 957 stranaca, kojima savezna

¹⁶⁷ Vidi I.4.11.2.

država treba da isplati 10.573.567 nemačkih maraka (*Politika*, 15. mart, str. 1). U medijima nije bilo podataka da li je i koliko novca isplaćeno.

2.12.1. *Nacionalizovana imovina.* – Početkom januara Ustavnom sudu Srbije stigao je zahtev za povraćaj oko osam stotina vlasnika preduzeća koja su 1948. godine nacionalizovana (*Večernje novosti*, 20. januar, str. 13) odluka do kraja 2001. nije doneta.

SPC potražuje da joj se vrati 70.000 hektara zemlje i šuma, 1.181 zgrada, od kojih samo u Beogradu tri palate i 50 zgrada sa najmanje dve stotine stanova (*Večernje novosti*, 13. februar, str. 6).

Početkom marta Opštinski sud u Topoli vratio je imovinu kraljevskoj porodici Karađorđević na Oplencu. Komunističke vlasti su imovinu zadužbine kralja Petra I Karađorđevića 1947. godine pretvorile u državnu. Sud je naložio da se nepokretna imovina, zadužbinski dom s pratećim objektima, vile kralja Aleksandra i kraljice Marije, vinski podrum, 52 hektara vinograda i voćnjaka, kao i 83 hektara parka i pašnjaci ponovo uknjiže na Zaduzbinu kralja Petra I. Ova zadužbina je konfiskovana na osnovu izjava svedoka čija je istinitost sada osporena (*Večernje novosti*, 13. mart, str. 13).

Savezna vlada je 12. jula donela odluku o davanju na korišćenje Belog i Starog dvora na Dedinju, s pratećim objektima, princu Aleksandru II Karađorđeviću, kao starešini kraljevskog doma, i drugim članovima tog doma. Po ovoj odluci, ta porodica ne sme da pokloni ništa od vrednosti iz tih zdanja, a dvorce će održavati o svom trošku. Popis imovine u dvorcima završen je kada se porodica Karađorđević već uselila u njega. Zbog ove odluke Savezne vlade predsednik Komisije za utvrđivanje stanja reprezentativnih zdanja u SRJ, Ivan Ivić, podneo je ostavku. „Članovi komisije nisu učestvovali u donošenju te odluke koja je improvizacija inspirisana dnevno političkim motivima“, konstatovao je Ivić (*Blic*, 15. jul, str. 9, *Večernje novosti*, 16. avgust, str. 10 i *Danas*, 21. septembar, str. 5). Ova odluka otvara pitanje nejednakog tretmana ostalih građana čija je imovina nacionalizovana i porodice Karađorđević.¹⁶⁸

2.12.2. *Privatizacija.* – Neposredno nakon pada režima Slobodana Miloševića mnoga društvena preduzeća su privatizovana. Od kraja oktobra 2000. do sredine januara 2001. godine, kada je Srbija bila pod zajedničkom prelaznom vladom DOS, SPO i SPS i faktički blokirana u očekivanju rezultata vanrednih parlamentarnih izbora, u proces privatizacije ušlo je 217 preduzeća. Među njima su i velike jugoslovenske firme *Simpo*, *Hemofarm*, *Toza Marković*, *Bambi*, *Jabuka*, *Trudbenik*, *Luka Beograd*, *Fidelinka*, *Vital*, hotel *Metropol*. U ovim preduzećima, čiji su direktori uglavnom bili visoki funkcioneri SPS i JUL, vrednost kapitala je umanjena, a veliki broj akcija je besplatno podeljen radnicima (*Večernje novosti*, 12. januar, str. 7 i *Večernje novosti*, 17. januar, str. 7).

Proces privatizacije u Crnoj Gori pratili su brojnim protestima bivši vlasnici nacionalizovane imovine. Miroslav Jovanović, predsednik Saveza udruženja za povraćaj i zaštitu privatne imovine, izjavio je da se na spisku za prodaju strancima nalaze hoteli *Budva*, *Beograd*, *Mogren*, *Balkan* i *Avala* u Budvi, i više hotela u Kotoru. Svi ti hoteli, prema Jovanovićevim rečima, imaju ranije vlasnike i njima treba da budu vraćeni (*Monitor*, 27. april, str. 30 i *Vijesti*, 12. mart, str. 5).

¹⁶⁸ Vidi I.4.12.6.

Veselin Uskoković, predsednik Udruženja za zaštitu i vraćanje privatne imovine u Crnoj Gori, tvrdio je da mu je Vladimir Mitrović, crnogorski ministar turizma, u maju zapretio hapšenjem i da ga je izbacio s međunarodne konferencije o ulaganju u turizam. Razlog za to je, prema Uskokovićevim rečima, što je on želeo da učesnike konferencije pismeno upozori da mnogo rizikuju ulaganjem u crnogorski turizam jer nije donet Zakon o denacionalizaciji i nisu raščišćeni svojinski odnosi (*Vijesti*, 18. maj, str. 4).

2.12.3. *Ostali slučajevi kršenja prava na mirno uživanje imovine.* – Od marta 2001. srbijanska policija navodno nezakonito koristi poslovni prostor preduzeća *Inex* iz Beograda. MUP Srbije ne plaća zakupninu, a ne pokazuje ni nameru da napusti prostorije. O ovome je obavešten i ministar unutrašnjih poslova, a radnici *Inexa* su više puta zbog ovoga javno protestovali (*Večernje novosti*, 15. jun, str. 15). U medijima nije bilo podataka da li je u ovom slučaju pokrenut sudski spor.

U 2001. godini nastavljen je spor oko vlasništva nad najvećom jugoslovenskom fabrikom lekova, *ICN Galenika*. O udelu Republike Srbije i američke kompanije ICN raspravlja se pred Međunarodnom arbitražom u Parizu. Naime, država Srbija je preuzela vlasništvo nad ovom firmom 1999. godine,¹⁶⁹ a od 20. jula 2001. Zavod za zdravstveno osiguranje Srbije. Potpredsednik *ICN*, Nebojša Pešić saopštio je da je Zavod u vreme Miloševića dugovao *Galenici* 180.000.000 američkih dolara i da je posle pada Miloševića napravio novi dug od 14.000.000 nemačkih maraka. Rukovodstvo *ICN* saopštilo je da su „svi članovi novog Upravnog odbora ili članovi DS ili su joj bliski. Namera je Vlade premijera Đinđića da na osnovu nezakonitih odluka Miloševićevog režima nastavi otimačinu najveće farmaceutske kompanije u zemlji“. Vlada Srbije ponovila je „da je Republika Srbija vlasnik većinskog kapitala u *Galenici*, da je spremna na saradnju s predstavnicima *ICN* i da će poštovati odluku Međunarodne arbitraže o vlasništvu nad *Galenikom*, koju je vlada sama pokrenula“ (*Blic*, 25. april, str. 6, *Danas*, 19. jul, str. 5 i *Beta*, 20. jul).

Službenici novosadskog garnizona VJ su, početkom oktobra izbacili iz stana Kseniju Šević, bivšu suprugu oficira VJ. U to vreme, pred opštinskim sudom u Novom Sadu, vodio se postupak povodom spornog stanarskog prava nad ovim stanom. Prema rečima Ksenije Šević, vojnici, među kojima su neki bili i naoružani, upali su nasilno u stan i izbacili njene stvari na ulicu dok je ona bila na poslu. Vojni organi su negirali da je u pitanju slučaj nasilnog iseljenja i objasnili da je pomenuti stan u potpunosti njihovo vlasništvo, a samo je dodeljen na privremeno korišćenje supruhu Ksenije Šević. Opštinski sud u Novom Sadu doneo je 19. oktobra odluku o privremenoj meri povodom tužbe koju je Ksenija Šević podnela ovom sudu zbog ometanja poseda. Ovom odlukom nalaže se vojnim organima da vrate ključ od spornog stana Kseniji Šević, što oni do zaključenja ovog izveštaja nisu učinili (*Večernje novosti*, 9. oktobar, str. 17, *Blic*, 10. oktobar, str. 9 i *Danas*, 31. oktobar, str. 5; Saopštenje FHP, 30. oktobar).

Građani sela u okolini Nikšića su krajem marta blokirali puteve oko rudnika boksita zahtevajući da im se nadoknadi šteta nastala eksploatacijom rude (*Vijesti*, 29. maj str. 9).

¹⁶⁹ Vidi *Izveštaj 1999*, II.2.11.2.

2.13. Prava pripadnika manjina

Novе vlasti se trude da na nov način regulišu položaj manjina. U 2001. godini započela je izrada Nacrta zakona o nacionalnim manjinama pod okriljem Saveznog ministarstva nacionalnih i etničkih zajednica.¹⁷⁰ Ovo ministarstvo je otvorilo kancelariju na jugu Srbije, u Bujanovcu, i pokrenulo medijsku kampanju širenja tolerancije.

SRJ je maja 2001. pristupila Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina. Očekuje se da SRJ uskoro potpiše i Povelju o regionalnim i manjinskim jezicima, što je uslov za članstvo u Savetu Evrope (*Blic*, 12. maj, str. 9).

Međutim, u Srbiji su 2001. godini zabeleženi česti fizički i verbalni napadi na manjinske grupe i organizacije koje se bore za njihovu zaštitu u Srbiji (Saopštenje FHP, 22. mart).¹⁷¹

2.13.1. Albanci na jugu Srbije i u Crnoj Gori. – U južnosrbijanskim opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa, koje se graniče s Kosovom, živi oko 70.000 Albanaca, koji tamo čine većinsko stanovništvo. Ove opštine nalaze se uz administrativnu granicu s Kosovom. Od kraja 1999. lokalne albanske terorističke grupe, okupljene u „OVPBM“ sukobljavale su se sa srbijanskim i jugoslovenskim snagama bezbednosti u ovoj oblasti. Na osnovu sporazuma predstavnika republike Srbije i NATO u KZB su se, od marta do maja, vratile jedinice VJ i srbijanske policije.¹⁷²

Krajem januara 2001. godine, FHP je uputio protestno pismo ministru unutrašnjih poslova Srbije, Dušanu Mihajloviću, u kojem skreće pažnju na ponašanje pripadnika MUP na policijskom punktu u Ribarnici u južnoj Srbiji. Oni bez osnova privode na informativne razgovore, prete i zastrašuju albanske žene i starce koji idu u posete svojim rođacima koji se nalaze u srbijanskim zatvorima (Saopštenje FHP, 29. januar).

Šaip Kamberi (*Shaip Kamberi*), predsednik Odbora za ljudska prava iz Bujanovca, koji okuplja samo Albance, više puta obavestavao je javnost o kršenjima ljudskih prava lokalnih Albanaca od strane vojske i policije. Tako je na samom početku godine, po njegovim rečima, pripadnik VJ pretukao jednog Albanca iz sela Veliki Trnovac (*Beta*, 3. januar). Odbor je izrazio svoj protest povodom policijskih akcija u selima Turija i Oslave, u kojima je bilo zlostavljano nekoliko građana albanske nacionalnosti (Saopštenje FHP, 2. mart).

Krajem aprila su pripadnici policije demolirali kuće Albanaca u selu Lučane. Policajci odgovorni za taj incident su suspendovani. Prema Nebojši Čoviću, potpredsedniku Vlade Srbije, zbog ponašanja prema lokalnom stanovništvu, kažnjeno je oko 250 pripadnika Združenih snaga bezbednosti (*Politika*, 28. april, str. 1 i *Blic*, 7. maj, str. 9).¹⁷³ Među njima su i dvojica policajaca koja su krajem aprila šamarala jednog starijeg Albanca iz sela Sijarina, opština Medveđa (*Blic*, 30. april, str. 2). Početkom maja uhapšena su dvojica policajaca zato što su porodici Nuhiu (*Nuhiu*) iz Preševa obećali da će vratiti otetog oca porodice Nebiju (*Nebiu*), i za to naplatili 160.000

¹⁷⁰ Vidi I.4.13.

¹⁷¹ Vidi II.2.1.

¹⁷² Vidi II.2.2.1.

¹⁷³ Združene snage bezbednosti su kontigent sastavljen od vojnih i policijskih snaga Srbije i SRJ formiranih početkom ove godine da bi se suprotstavio akcijama albanskih ekstremista na jugu Srbije, zaštitilo civilno stanovništvo i održavao javni red i mir.

nemačkih maraka (*Politika*, 11. maj, str. 7 i *Blic*, 11. maj, str. 9). VJ je početkom maja Džaferu Mifratoviću iz Novog Sela kod Bujanovca vratila 83.615 nemačkih maraka, koje su mu tokom bombardovanja NATO uzete prilikom pretresa kuće njegovog brata (*Blic*, 12. maj, str 9).

Plan za rešavanje krize na jugu Srbije, koji su jugoslovenske i srbijanske vlasti sačinile početkom godine, pored obustave terorističkih akcija i poboljšanja ekonomskih uslova života u ovoj oblasti predviđena je i integracija albanskog stanovništva u državni i društveni sistem Srbije (Izveštaj CAA, februar). Tako su počeli programi obuke četiri grupe multietničke policije. Program je vodila misija OEBS, uz učešće stranih instruktora.¹⁷⁴

U Crnoj Gori živi 44.500 građana albanske nacionalnosti, što čini oko 7% ukupnog stanovništva ove republike. Na području gde živi većina njih stvorena je izborna jedinica Malesija, koja daje 5 od 73 poslanika u crnogorskom parlamentu. Tih pet mesta je više od onoga što bi ovoj teritoriji pripadalo po procentu stanovništva, ali mandati nisu rezervisani za albanske partije već se za njih bore sve političke partije, koje deluju na teritoriji Malesije. Tako su na parlamentarnim izborima u aprilu tri partije Albanaca osvojile samo dva od pet poslaničkih mesta u Malesiji (Španska agencija *EFE*, 22. april).

Ferhat Dinoša (*Ferhat Dinosa*), jedan od lidera Albanaca u Crnoj Gori, početkom februara zatražio je obrazovanje Veća manjinskih naroda u crnogorskom parlamentu. On je ocenio da je „odnos crnogorske vlasti prema Albancima mnogo bolji nego odnos srbijanskih, ali su potrebni instrumenti institucionalizovane zaštite kolektivnih prava Albanaca“ (*Beta*, 15. februar i *EFE*, 19. februar). Dinoša je taj svoj stav obrazložio i konkretnim podacima. „U Ulcinju sa 85% stanovnika Albanaca, šef policije i šef Opštinskog suda nisu Albanci. Učešće Albanaca u državnim organima i javnim službama u Crnoj Gori je 0,03%“ (*NIN*, 29. mart, str.25). Inače, član 73 Ustava Crne Gore jamči pravo proporcionalne zastupljenosti pripadnika nacionalnih manjina u organima vlasti i javnim službama.

2.13.2. *Romi u Srbiji i Crnoj Gori.* – Po popisu iz 1991. na teritoriji SRJ je registrovano 143.000 Roma što čini 1,38% celokupne populacije. Zvanični podaci o broju Roma se međutim ne smatraju pouzdanim. Prema procenama Matice romske, u SRJ živi između 600.000 i 700.000 Roma. U 2001. godini uočeno je mnogo slučajeva diskriminacije prema Romima.¹⁷⁵ Marta su zabeležene i prve romske demonstracije u Novom Sadu. Oko dve stotine Roma protestovalo je zbog lošeg socijalnog položaja. „Želimo da naša deca ne izrastu kao i mi u građane drugog reda“, poručili su demonstranti (*Beta*, 21. mart).

Jugoslovenski Romi su više puta tražili status nacionalne manjine. Nacrt saveznog zakona o nacionalnim manjinama predviđa da, između ostalih, i Romi budu izričito navedeni kao nacionalna manjina.¹⁷⁶

Predstavnici romskih organizacija se žale na diskriminaciju prema Romima. „Odbor ima podatke o 700 slučajeva ozbiljnog kršenja ljudskih prava Roma – počev od

¹⁷⁴ Vesti B92, 7. avgust, [<http://www.b92.net>].

¹⁷⁵ Vidi II.2.1.1.1.

¹⁷⁶ Vidi I.4.13.

silovanja, ubistava, policijskog maltretiranja do zabrane sahranjivanja na srpskim grobljima i spaljivanja čitavih romskih naselja“, tvrdi predsednik Odbora za zaštitu ljudskih prava Roma Jovanović (*Danas*, 6. jul, str. 15).

Pripadnici romske populacije u Srbiji nemaju redovnu nastavu na svom jeziku. Za ovakav vid školovanja ne postoji program ni u osnovnim ni u srednjim školama, dok je samo mali broj predavača obučen da drži nastavu na romskom jeziku. Nastava romskog jezika s elementima nacionalne kulture je, na fakultativnoj osnovi, organizovana samo u nekim osnovnim školama, uglavnom u Vojvodini. Pohađanje ovih časova, koji se održavaju dva puta nedeljno, deci romske nacionalnosti omogućava lakšu integraciju u obrazovni sistem (Saopštenje FHP, 16. april).

Tokom školske godine 1999/2000, uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete Republike Srbije, u Osnovnoj školi „Jovan Jovanović Zmaj“ u Obrenovcu uvedena je fakultativna nastava romskog jezika, u svim razredima. Ove časove pohađalo je 126 đaka, od kojih 23 učenika prvog razreda. Nastava se odvijala prema projektu Matice romske, u za to posebno opremljenom kabinetu (Saopštenje FHP, 16. april). Međutim, posle 5. oktobra 2000. godine, časove romskog jezika, koji obuhvataju i nastavu o elementima nacionalne kulture, ukinulo je novo rukovodstvo škole. Na inicijativu Fonda za humanitarno pravo i društva „Rom“ iz Obrenovca, a uz punu saradnju Ministarstva prosvete Republike Srbije, izborna nastava romskog jezika s elementima nacionalne kulture ponovo je posle Uskrsa organizovana za sve zainteresovane učenike (Saopštenje FHP, 16. april).

U aprilu je otvoreno prvo romsko obdanište u Beogradu, koje pohađa sedamdesetak dece. Deca u ovom obdaništu „uče srpski jezik jer mali Romi, u velikoj većini slučajeva, u starijim razredima osnovne škole bivaju prebacivani u specijalna odeljenja samo zato što ne poznaju dovoljno jezik na kome se odvija nastava“, kaže Romkinja, Danijela Antonijević, vaspitačica u ovom obdaništu (*Vreme*, 19. april, str. 56).

Inicijativa za otvaranje obdaništa za Rome u Boru naišla je na podeljene reakcije. „Mali Romi u Boru (njih 7.000) gotovo svi idu u specijalnu školu „Vidovdan“. Oni žive u getoima, deca ne znaju srpski jezik na kome se odvija nastava i ostaju na margini. U svom obdaništu će lakše učiti srpski jezik i pripremiti se za normalno pohađanje škole“, objašnjava ovu inicijativu Dragan Stršić, predsednik lokalnog Odbora za ljudska prava. Zaposleni u obdaništu *Bambi* u Boru ocenili su ovu inicijativu kao politički potez nevladinih organizacija, potpomognut stranim novcem. „Upozoravamo da je osnivanje posebnog obdaništa za male Rome kršenje zakona“, kaže se u saopštenju radnika ove ustanove i dodaje da su „mali Romi i do sada dolazili u ovo obdanište i bili ravnopravno tretirani sa drugom decom“ (*Danas*, 6. septembar, str. 15).

Jula 2001. beogradska opština Savski venac je Romima iz naselja u krugu bolnice u Zvečanskoj ulici, dostavila odluku o hitnom iseljenju. U ovom naselju živi više od 300 Roma, među kojima je mnogo dece. Međutim, nekoliko dana kasnije predstavnici Skupštine grada Beograda, na sastanku s predstavnicima Fonda za humanitarno pravo i Opštine Savski venac, obećali su da će uskoro odrediti lokaciju za izgradnju objekata namenjenih smeštaju žitelja romskog naselja u Zvečanskoj ulici. Samu izgradnju objekata će finansirati španska vlada (Saopštenje FHP, 1. jul). Gradske vlasti su odbile zahtev da besplatno dodele gradsko zemljište za izgradnju ovog objekta, nakon čega se španski donator povukao. Na isti način postupile su i opštinske vlasti u Požarevcu, kao i

beogradska opština Čukarica, koje su odbile da obezbede zemljište za izgradnju objekata namenjenih Romima pošto su sredstva od stranih donatora već bila pribavljena (Saopštenje FHP, 12. decembar).

Tokom 2001. godine zabeležen je napredak u informisanju na romskom jeziku. Tako je prvi program *Radio Beograda* 1. oktobra počeo da emituje svakodnevnu polučasovnu emisiju na romskom jeziku, *Romano Them – Svet Roma*. Sadržaj emisije biće emitovan i na srpskom jeziku da bi se s položajem Roma u SRJ mogli da upoznaju i oni koji ne znaju romski jezik (*Beta*, 1. oktobar).

U Crnoj Gori živi oko 20.000 Roma. Pretpostavlja se da više od 2.000 njih nema nikakva lična dokumenta. Računa se da je oko 80% romske populacije u Crnoj Gori nepismeno. Više od 60% romske dece u ovoj republici nikada se ne upiše ni u jednu školu. Samo tri Roma u Crnoj Gori idu u srednju školu, a samo dva su završila fakultet (*Vijesti*, 10. april i 1. oktobar, str. 7 i str. 10 i *Beta*, 6. maj).

2.13.3. *Bošnjaci*. – U SRJ je, prema popisu iz 1991. živelo oko 345.000 Bošnjaka, koji su koncentrisani u Sandžaku. Prema procenama vođa Bošnjaka u Crnoj Gori, iz ove republike se u poslednjoj deceniji iselilo oko 15.000 Bošnjaka, zbog „siromaštva, pritisaka i medijskog širenja mržnje“ (*Beta*, 16. mart).

Iako nezadovoljan svojim položajem, deo bošnjačkih stranaka učestvuje u jugoslovenskim i republičkim vlastima. Radikalnije partije sandžačkih Bošnjaka traže da Sandžak bude jedna od pet federalnih jedinica (*Blic*, 27. mart, str. 2).

U januaru, Ustavni sud Srbije poništio je statut opštine Tutin, u kome je stajalo da većinsko stanovništvo čine Bošnjaci i da oni govore bosanskim jezikom (*Večernje novosti*, 12. januar, str. 5).

Još uvek ostaju nerazjašnjena i nekažnjena teška kršenja ljudskih prava Bošnjaka u Sandžaku, kao na primer otmica putnika iz Štrpca, kao i nasilje u selima oko Priboja.

2.13.4. *Vojvođanski Mađari*. – Među manjinama koje žive u Vojvodini najbrojnija je mađarska s 345.000 pripadnika. Po izvorima vojvođanskih Mađara, od početka raspada SFRJ iz Vojvodine se iselilo oko 50.000 Mađara (*Beta*, 18. januar). Najjača politička stranka vojvođanskih Mađara¹⁷⁷ učestvuje u republičkoj vlasti u Srbiji.

Međutim, pojedini predstavnici vlasti i opozicije ispoljavali su veliki stepen netolerancije prema mađarskoj nacionalnoj manjini.¹⁷⁸ Tako je potpredsednik Skupštine Vojvodine, Miroljub Lješnjak (DSS) napustio sednicu Skupštine Vojvodine zato što je jedan poslanik, Mađar, govorio maternjim jezikom (*Beta*, 18. januar).

Ustavni sud Srbije, koji sudi u nepotpunom sastavu i koga sačinjavaju sudije lojalne prethodnom režimu, ocenio je u januaru da statut grada Subotice nije u skladu s Ustavom i zakonom. Ovim statutom iz 1993. Subotica se zove i Szabadka, a u ovom gradu su u službenoj upotrebi srpski, mađarski i hrvatski jezik.¹⁷⁹ Početkom aprila, odbornici Skupštine opštine Subotice odbili su da primene odluku Ustavnog suda Srbije i zadržali su stari statut grada (*Večernje novosti*, 26. januar, str. 15; *Politika*, 30. januar, str. 13 i *Politika*, 5. april, str. 14).

¹⁷⁷ Savez vojvođanskih Mađara.

¹⁷⁸ Vidi II.2.9.3.

¹⁷⁹ Vidi I.4.13.

Krajem aprila predstavljen je javnosti Protokol o saradnji osam opština na severu Vojvodine. „Njegov smisao nije u nacionalnom povezivanju već u zadovoljavanju ekonomskih i komunalnih potreba“, tvrdi Ištvan Pastor (*Istvan Pasztor*), jedan od vođa Saveza vojvođanskih Mađara (SVM), inače autor ovog dokumenta. Vladajuće stranke u Vojvodini su ocenile da je to zatvaranje u okvire nacije i da ono „ugrožava autonomiju Vojvodine kao multinacionalne sredine“ (*Blic*, 21. april, str. 2, *Politika*, 26. april, str. 17 i *Večernje novosti*, 3. maj, str. 4).

Odbor za standardizaciju srpskog jezika SANU i deo poslanika DOS u Skupštini Vojvodine usprotivili su se predlogu vojvođanskog parlamenta da se u službenu upotrebu u ovoj srbijanskoj pokrajini uvede latinično pismo. Odbor je ovaj zahtev ocenio kao „narušavanje ustavnih okvira statusa srpskog jezika“ (*Večernje novosti*, 26. januar, str. 4; *Beta* 1. februar; *Politika*, 21. februar, str. 9 i *Politika*, 1. mart, str. 8).

Na Novosadskom univerzitetu je uvedena mogućnost polaganja prijemnih ispita na mađarskom jeziku, koja je bila ukinuta pre deset godina. Ipak, javnost o tome nije obaveštena na adekvatan način. Veruje se da će od naredne godine biti uvedeno polaganje prijemnih ispita i na jezicima ostalih manjina u Vojvodini (Kuća tolerancije, Barometar, mart – jun 2001).

Osamnaestog aprila Imreu Borbelju (*Imre Borbely*), regionalnom predsedniku Svetskog saveza Mađara za područje Karpatskog basena, nije dozvoljen ulazak u SRJ zbog 20 primeraka časopisa „Mađarska manjina“ koji izlazi u Klužu (Rumunija), i 10 primeraka budimpeštanskog časopisa *Kapija*. Pošto su časopise ostavili na mađarskoj strani, Borbelj i njegova dva saradnika mogli su da uđu u Jugoslaviju (Saopštenje FHP, 19. april).

2.13.5. Vojvođanski Hrvati. – Vojvođanski Hrvati su u februaru dobili televizijsku emisiju na svom jeziku. Radio program na tom jeziku postoji od 1999. u Subotici (*Tanjug*, 12. februar). Vojvođanski Hrvati su u januaru zatražili da im se prizna status nacionalne manjine. „Tražimo da se u sve vidove administracije opština, pokrajine i republike uvede hrvatski kao službeni jezik. Zatim, da se organizuju hrvatske škole od jaslica, osnovnih škola do visokoškolskih ustanova, kao i mediji na hrvatskom jeziku“, izjavio je Bela Tonković, predsednik Demokratskog saveza vojvođanskih Hrvata (*Blic*, 20. januar, str. 3).

Predstavnici Hrvata insistiraju da se stanovnici severne Bačke, koji se izjašnjavaju kao Bunjevci, uključe u njihov nacionalni korpus. Neki Bunjevci to odbijaju tvrdeći da imaju drugačije etničko poreklo (*Danas*, 25. januar, str. 13). „Bunjevci ne mogu i neće prihvatiti da se njihovim imenom manipuliše u političkom i nacionalnom smislu“, kaže Nikola Vizin, potpredsednik Bunjevačko-šokačke stranke povodom zahteva da se Bunjevci na popisu stanovništva izjašnjavaju kao Hrvati. On podseća da je 1996. godine normativno utvrđeno pravo Bunjevaca na njihovo nacionalno ime (*Politika*, 4. jul, str. 9).

2.13.6. Vojvođanski Nemci. – Potomci vojvođanskih Nemaca, koje su komunističke vlasti posle Drugog svetskog rata proterale „zbog saradnje sa fašističkim okupatorom“ i konfiskovale im imovinu, takođe traže svoja prava. Nemački narodni savez je zatražio da se ove diskriminatorne odluke ukinu. „Pre rata je u Vojvodini živelo 400.000 Nemaca, a prema poslednjem popisu iz 1991. godine u Vojvodini ih je bilo svega 3.873“, kaže se u saopštenju ove organizacije (*Večernje novosti*, 27. januar, str. 6). Savez traži status nacionalne manjine za Nemce i vraćanje konfiskovane

imovine, čija se vrednost procenjuje na oko 25 milijardi nemačkih maraka (*Beta*, 10. mart i *Danas*, 12. mart, str. 22).

2.13.7. *Vlasi*. – Vlaška demokratska unija odbila je da Vlasi budu tretirani kao rumunska nacionalna manjina i zatražila da se u popisu 2002. godine upisuje pod svojim imenom. „Na području između Dunava, Timoka i Morave živi 300.000 do 500.000 Vlaha, koji su tu autohtono stanovništvo“, tvrdi Slobodan Đorđević, predsednik ove partije (*Danas*, 28. septembar, str. 15).

Vlasima se naziva i grupa stanovnika istočne Srbije koja govori dijalektom rumunskog jezika, ali se do sada nije predstavljala kao deo rumunske nacije.

2.14. Politička prava

Značajni događaji u oblasti političkih prava u 2001. godini u SRJ su bili parlamenarni izbori u Crnoj Gori, vanredni lokalni izbori u opštinama u kojima je uvedena prinudna uprava u Srbiji i slučajevi fizičkih napada na političke protivnike i prostorije stranaka.

Važno je bilo i donošenje saveznog Zakona o finansiranju političkih stranaka. Po ovom zakonu, imovina Saveza komunista Jugoslavije, vladajuće stranke u bivšoj SFRJ, kao i organizacija pod njegovom kontrolom, pripala je državi i biće ustupljena na korišćenje političkim strankama koje imaju poslanike u jugoslovenskom parlamentu. Imovina centralnog komiteta SKJ je procenjena na tri stotine miliona nemačkih maraka (*Politika*, 15. januar, str. 9).¹⁸⁰ Dotle su tom imovinom upavljale stranke koje su se predstavljale kao pravosledbenici SKJ – SPS i JUL.

2.14.1. *Izbori u Crnoj Gori*. – Prevremeni izbori za poslanike u Skupštini Republike Crne Gore održani su 22. aprila 2001. godine. Razlog za održavanje prevremenih izbora bilo je povlačenje Narodne stranke (NS) iz vladajuće parlamentarne koalicije, zbog neslaganja ove stranke s Platformom o redefinisaju odnosa sa Srbijom, koju su usvojili Demokratska partija socijalista Crne Gore – DPS i Socijaldemokratska partija – SDP. Ovom Platformom predviđeno je redefinisanje odnosa koje bi dovelo do stvaranja zajednice dve nezavisne i međunarodno priznate države.¹⁸¹

Pitanje odnosa sa Srbijom bilo je ključno pitanje i tokom izborne kampanje. Na osnovu njega se stranačka scena u Crnoj Gori polarizovala i podelila na dva bloka – na projugoslovensku struju (predstavljenu koalicijom *Zajedno za Jugoslaviju*, koju sačinjavaju NS, Socijalistička narodna partija – SNP i Srpska narodna stranka – SNS) i na struju koja se zalaže za nezavisnost Crne Gore (koalicija *Pobjeda je Crne Gore* – DPS i SDP). Pored njih, na izborima su učestvovala još neke, pojedinačno predstavljene stranke, koje su takođe pratile osnovnu liniju podele oko pitanja odnosa sa Srbijom. Ukupno je 16 stranaka i izbornih koalicija prijavilo svoje liste. Među njima su bile i stranke i koalicije koje su predstavljale interese nacionalnih manjina. Pored toga što su nacionalne manjine imale svoje stranke, naročito formirane kako bi zastupale interese

¹⁸⁰ Vidi I.4.14.2.

¹⁸¹ OSCE/ODIHR, *Election Observation Mission Report on the Parliamentary Elections in the Republic of Montenegro, (FRY)*, op. cit., fusnota 60.

tih manjina, predstavnici manjina su, takođe, bili integrisani i u glavne stranke, naročito u DPS.¹⁸²

Koalicija *Pobjeda je Crne Gore* osvojila je 36 (42,36%) od ukupno 73 mesta u parlamentu, dok je koalicija *Zajedno za Jugoslaviju* osvojila 33 mesta (41,83%). Liberalni savez (LS) osvojio je 6 mesta (8,09%) a 2 mesta (6,72%) su pripala partijama crnogorskih Albanaca (*Sl. list RCG*, br. 23/01). Dakle, partije koje se zalažu za nezavisnost Crne Gore osvojile su nešto više od 58% mandata u crnogorskom parlamentu.

Izbori u Crnoj Gori sprovedeni su uglavnom u skladu sa načelima OEBS i standardima Saveta Evrope, prema mišljenju OEBS Biroa za demokratske institucije i ljudska prava (BDILJP). Tome u prilog govori i činjenica da je na glasanje izašlo čak 82% registrovanih birača, ukazuje na poverenje građana u izborni proces. Ono što je posebno uticalo na uopšteno dobru ocenu ovih izbora jeste činjenica da su birački spiskovi znatno poboljšani. Misija OEBS za praćenje izbora primila je preko 60 žalbi koje su se odnosile na spiskove, od kojih je većinu podnela koalicija *Zajedno za Jugoslaviju*, pažljivo proučila i utvrdila da su se samo neke pokazale osnovanim. U malom broju slučajeva birači, lica koja su od izbora 2000. godine stekla biračko pravo, nisu bili uneti u spiskove. Pored njih, glasačko pravo nisu mogla da ostvare ni lica koja nisu bila u mogućnosti da pribave ispravna dokumenta za identifikaciju.¹⁸³ Po tvrdnjama crnogorske opozicije, u Baru je na biračkim spiskovima bilo više od tri stotine umrlih lica, a u okolini Nikšića na biračkim spiskovima se vodilo više desetina ljudi koji već tri decenije žive u Hrvatskoj (*Politika*, 29. mart, str. 8 i *Politika*, 9. april, str. 7). Po tvrdnji NS, u samo jednom stanu u Danilovgradu bilo je prijavljeno 50 punoletnih lica (*Večernje novosti*, 17. april, str. 2).

Napetost je podigao zahtev crnogorske policije od početka aprila da se štampa 50.000 obrazaca za lične karte i 10.000 obrazaca za pasoše i vozačke dozvole. Inače, samo sa ova tri dokumenta se može glasati. Opozicija je optužila vlasti Crne Gore da time pokušavaju da falsifikuju izborne rezultate. Vlasti su to demantovale i predale serijske brojeve tih dokumenata OEBS (*Vijesti*, 6. april, str. 2 i *Vijesti*, 9. april, str. 4).

Mada je kampanja uoči izbora u načelu protekla mirno, ipak je bilo uočljivo razmenjivanje optužbi između dve glavne koalicije, koje je kulminiralo pred same izbore. Vladajuća koalicija optužila je jugoslovenske vlasti da će iskoristiti VJ za podršku kampanji koalicije *Zajedno za Jugoslaviju*. „Lideri te koalicije, posle izbornog poraza planiraju da bune narod, izazivaju nemire i zloupotrebe Vojsku Jugoslavije“, izjavio je predsednik Milo Đukanović u Kolašinu (*Blic*, 12. april, str. 2). „VJ se neće mešati u odnose Crne Gore i Srbije“, izjavio je načelnik GŠ VJ Nebojša Pavković (*Vijesti*, 19. mart, str. 2, *Politika*, 14. april, str. 8 i *Večernje novosti*, 17. april, str. 2).

Neposredno pred izbore zabeleženi su fizički napadi na stranačke aktiviste. Pitanje međuetničkih odnosa takođe se pojavilo tokom kampanje i povezivano je sa pitanjem budućeg statusa Crne Gore. Naime, predstavnici opozicionih partija isticali su mogućnost etničkog komadanja i albanskog separatizma ukoliko ideja nezavisnosti dobije podršku.¹⁸⁴

¹⁸² *Id.*

¹⁸³ *Id.*

¹⁸⁴ *Id.*

Misija OEBS/BDILJP za praćenje izbora primila je neke pritužbe u kojima se tvrdi da je vršen politički pritisak na službenike državne uprave, a naročito na policiju, da potvrde svoju lojalnost vladajućoj stranci. Tvrdi se da je policija bila angažovana u predizbornim aktivnostima, i to na strani vladajuće koalicije. Čak se tvrdi da su pripadnici specijalnih jedinica bili umešani u nasilničke akte protiv pristalica opozicije. Pored toga, u policijskim stanicama bio je izložen propagandni materijal DPS korišćen u kampanji.¹⁸⁵

Mešanje uloge vlade i političkih aktivnosti došlo je do izražaja i tako što su stranke na vlasti koristile prostorije Vlade za svoje stranačke potrebe, čime se razlika između funkcija političke stranke i funkcija državne uprave činila nejasnom. Tako je ministar sporta Crne Gore, Miodrag Stijepović, navodno naložio u februaru direktorima škola u Podgorici da „popišu sve one koji su za DPS, odnosno one koji su protiv nje“ (*Politika*, 14. februar, str. 6).

Sve stranke koje su bile prijavljene za učešće u izborima dobile su sredstva iz republičkog budžeta za finansiranje kampanje, a mogle su se finansirati i iz drugih izvora, u skladu sa zakonom. Međutim, isplaćivanje sredstava koja su obezbeđena budžetom bilo je odloženo sve do desetak dana pred izbore, čime su manje stranke stavljene u nepovoljniji položaj.¹⁸⁶

Sve stranke su imale proklamovano pravo na pravovremeno i objektivno izveštavanje o njihovoj kampanji. Međutim, prema izveštaju OEBS/BDILJP u praksi su državni mediji samo delimično poštovali ovu svoju obavezu, dok su privatni mediji većinom otvoreno pokazivali svoju podršku određenoj stranci. Po ocenama nevladinih organizacija koje su pratile izborni proces, crnogorski mediji nisu poštovali predizbornu šutnju i sprovodili su kampanju „zagovaranja nacionalne i vjerske mržnje“, ocenio je Slobodan Franović, predsednik crnogorskog Helsinškog komiteta za ljudska prava (*Vijesti*, 13. april, str. 4).

Po istraživanju CeSID, crnogorski mediji su uglavnom otvoreno podržavali neku od ponuđenih političkih opcija. List *Dan*, blizak bivšem saveznom premijeru Momiru Bulatoviću, koristio je formulacije na granici govora mržnje pa je političke oponente nazivao „dukljanskim fanaticima i fašistoidnim umovima“, a njihove poruke „genocidnim porukama latiničnim slovima“. Provladin dnevnik *Pobjeda* vodio je propagandu za račun vladajuće koalicije i to kroz predimenzionirano izveštavanje o delovanju državnih organa. *TV CG* je radila na sličan način kao *Pobjeda*, uz povećano plasiranje informacija iz Srbije sa negativnim predznakom. Dnevnik *Vijesti* je ocenjen kao relativno objektivna, a najbolju ocenu je dobila privatna *TV Montena* (*Vijesti*, 18. april, str. 4).

Na sam dan izbora *Pobjeda* je na naslovnoj strani objavila tekst pod naslovom „Budućnost broj 13“. Tekst se odnosi na trinaestu titulu jugoslovenskog prvaka koju su osvojile rukometašice kluba *Budućnost* iz Crne Gore. Međutim, koalicija *Pobjeda je Crne Gore* se nalazila na izbornoj listi pod brojem trinaest. *Vijesti* su u subotu, 21. aprila (pošto nedeljom ne izlaze) objavile informaciju da su Koštunica i Đinđić saopštili britanskom ministru inostranih poslova Robinu Kuku (*Robin Cook*) da je „crnogorska nezavisnost gotova stvar“. To su demantovali i zvanični Beograd i zvanični London.

¹⁸⁵ *Id.*

¹⁸⁶ *Id.*

List *Dan* je objavio više tekstova o inostranoj podršci opstanku SRJ. Dnevnik *Glas Crnogorca*, glasilo opozicione koalicije, na naslovnoj strani je objavio fotografiju bagera. Bager je simbol narodnog gneva i protesta građana Srbije od 5. oktobra i ta fotografija se mogla tumačiti kao upozorenje i najava mogućih protesta protiv koalicije predsednika Đukanovića (*Vijesti*, 20. april, str. 3, *Vijesti*, 21. april, str. 2, *Vijesti*, 23. april, str. 2; *Danas*, 23. april, str. 3 i *Monitor*, 4. maj, str. 20).

Prema izveštaju OEBS/BDILJP, samo u četiri slučaja zabeležen je „neprimeren uticaj“ na birače na biračkim mestima od strane administrativnih službenika ili od strane policije, a u još 66 slučajeva na birače su vršili uticaj stranački aktivisti. Na manjem broju biračkih mesta, gde su uočene nepravilnosti, one su se odnosile na situacije kad se birači nisu identifikovali pre glasanja, ili se nisu upisali u knjigu evidencije birača, ili kad su odbijali da im se nanese na prst neizbrisivi sprej. Pored toga, u nekim slučajevima narušena je tajnost glasanja i dozvoljavalo se grupno glasanje (10,5% slučajeva). Brojanje glasova je uglavnom povoljno ocenjeno.

Glavne političke stranke potpisale su Sporazum o povećanju zastupljenosti žena u sledećem sazivu Skupštine. Tim Sporazumom dogovoreno je da žene treba da dobiju najpre 30% mesta na izbornim listama, a zatim i 30% mesta u Skupštini. Međutim, već prilikom isticanja izbornih lista pokazalo se da sve stranke, osim Liberalnog saveza Crne Gore nisu mogle da ispune svoje obaveze iz Sporazuma.¹⁸⁷

2.14.2. *Stanje političkih prava u Srbiji.* – Posle parlamentarnih izbora decembra 2000. godine u Srbiji došlo je do incidenata u više gradova Srbije u kojima je na vlasti koalicija SPS–JUL. Građani su u tim opštinama zahtevali smenu lokalnih vlasti i nove izbore. Tako su u Kladovu bili blokirani prilazi gradu i zauzeta opštinska zgrada (*Večernje novosti*, 17. februar, str. 15 i *Večernje novosti*, 2. mart, str. 4). Slično je bilo u Žagubici (*Beta*, 27. mart) i Požarevcu, gde su građani isterali odbornike iz opštine (*Beta*, 14. mart). U Lebanu i Vlasotincu su se građani međusobno fizički obračunavali i morala je da ih razdvaja policija. U Raškoj su građani izbacili odbornike leve koalicije iz zgrade opštine (*Beta*, 22. februar). U Lebanu su predstavnici JUL prvi nasrnuli na građane (*Vreme*, 22. mart, str. 23, *Večernje novosti*, 11. april, str. 13 i *Večernje novosti*, 15. maj, str. 4). Napetost između lokalnih vlasti i građana zabeležena je i u Ubu, Babušnici, Boru, Leskovcu, Velikom Gradištu, Golupcu, Alibunaru, Sečnju, Beočinu i Bačkoj Palanci (*Blic*, 5. mart, str. 3 i *Beta*, 13. april).

Vlada Srbije je od početka marta do kraja maja uvela prinudnu upravu u 18 opština – Bosilegrad, Batočina, Bela Palanka, Lajkovac, Irig, Žitište, Titel, Kladovo, Lebane, Knjaževac, Negotin, Aleksinac, Majdanpek, Čičevac, Petrovac na Mlavi, Kuršumlija, Dimitrovgrad i Crna Trava.

Četvrtog novembra u tim opštinama održani su vanredni lokani izbori. Po rezultatima na ovim izborima glasalo je 50,52% građana s pravom glasa (*Blic*, 6. novembar, str. 2). Prema podacima CeSID, DSS je osvojio 22,68%, SPS 21,98%, DOS 20,81% SPO 6,77% a SRS 5,99% glasova. Tako je SPS osvojio 140, DSS 138 a DOS 122 mandata u lokanim skupštinama ovih opština.¹⁸⁸

¹⁸⁷ *Id.*

¹⁸⁸ Vidi CeSID internet stranu [<http://www.cesid.org.yu>].

U 2001. godini u Srbiji, zabeleženi su fizički napadi na političke protivnike, kao i napadi na prostorije političkih stranaka.

Direkcija Jugoslovenske udružene levice (JUL), saopštila je da su dvojica nepoznatih napadača 15. januara pretukla Bratislavu Morinu, poslanika ove partije u saveznom parlamentu. „Upućujemo najoštriji protest protiv naručenog fizičkog linča koji se, pored medijskog i fizičkog, već duže sprovodi protiv članova JUL“, kaže se u saopštenju ove stranke ali se ne daju konkretni podaci o ostalim napadnutim aktivistima (*Blic*, 16–17. januar, str. 8). Do kraja 2001. godine nije bilo podataka o tome da li je istraga sprovedena u ovom slučaju.

Krajem februara, Vladan Batić, ministar za pravosuđe i lokalnu upravu, upozorio je i građane i odbornike da ne koriste nasilje. „Nećemo dozvoliti da se nasilno preuzima vlast i ozakoni anarhija. Ne može se nasilno preuzimati vlast ukoliko ona uspešno funkcioniše i ne postoje čvrsti dokazi da se krše zakoni“, izjavio je Batić (*Blic*, 26. februar, str. 3).

Krajem januara u Čačku su demolirane prostorije lokalnog odbora Stranke srpskog jedinstva (SSJ), a krajem februara, isto u Čačku, napadnut je aktivista Građanskog saveza Srbije (GSS) (*Tanjug*, 29. januar; *Beta*, 26. februar).

Početkom marta u prostorijama lokalnog ogranka SPS u Nišu dogodila se eksplozija i požar (*Politika*, 5. mart, str. 16). Nekoliko dana kasnije grupa maskiranih napadača demolirala je prostorije Socijaldemokratske unije (SDU) u Beogradu i pretukla pet aktivista (*Večernje novosti*, 10. mart, str. 3 i *Danas*, 13. mart, str. 4).

U martu su u prostorijama JUL u Požarevcu nepoznati počinioci demolirali deo opreme a deo su ukrali. Istog meseca kamenovane su prostorije SPS u Beogradu (*Politika*, 13. mart, str. 11 i *Politika*, 20. mart, str. 19).

Do sada nepoznate organizacije *Leptiri* i *Srpski sokolovi* pretile su u aprilu smrću republičkim i saveznim funkcionerima. „Ubićemo ili oteti pa zatim masakrirati sledeće osobe – Đinđić Zoran, Vladan Batić, Dušan Mihajlović, Čedomir Jovanović“, piše u pismu *Leptira*. *Srpski sokolovi* su zapretili svim funkcionerima i članovima njihovih porodica ako i jedan Srbin bude predat Haškom tribunalu (*Večernje novosti*, 28. april, str. 12).

U maju su demolirane i opljačkane prostorije SRS u Bačkoj Palanci, prostorije SPS u Kraljevu i prostorije Nove Srbije u Beogradu (*Tanjug*, 1. maj, *Večernje novosti*, 11. maj, str. 4 i *Večernje novosti*, 18. maj, str. 15). Istog meseca nepoznata lica zapretila su smrću aktivisti GSS u Velikom Gradištu, a u Prokuplju je fizički napadnut savezni sekretar za informisanje Slobodan Orilć (*Beta*, 9. maj i *Večernje novosti*, 29. maj, str. 5).

SRS je više puta izazivala incidente u srbijanskoj skupštini ne poštujući Poslovnik o radu i odluke rukovodstva skupštine o oduzimanju reči. Tako su poslanici ove partije u junu izazvali incident i sukob sa skupštinskim obezbeđenjem, koje je moralo da ih iznosi iz sale. Tom prilikom su i oštetili instrumente za identifikaciju poslanika. Dvoje poslanika SRS je lakše povređeno (*Blic*, 19. jun, str. 3).

U julu je stotinak aktivista *Otpora* upalo u prostorije SPS u Šapcu i tražilo da se one dodele drugim političkim partijama na korišćenje. Lokalna policija je izvršila uviđaj i ukazala da se radi o kršenju imovinskih prava, posle čega su članovi *Otpora* bez incidenata napustili zgradu (*Danas*, 13. jul, str. 4).

Početak septembra nepoznati počionioci su zapalili automobil Slobodana Vuksanovića, potpredsednika Pokreta za demokratsku Srbiju. Vuksanović tvrdi da je do ovoga došlo nakon anonimnih pretnji zbog njegovog političkog delovanja (*Večernje novosti*, 8. septembar, str. 10).

U oktobru su obijene prostorije DSS u Pančevu i iz njih su odneti kompjuteri i sva dokumentacija (*Tanjug*, 15. oktobar). Krajem meseca je policija, prema tvrdnjama članova SPO, prekinula sastanak gradskog odbora SPO u Kragujevcu (*Danas*, 26. oktobar, str. 22). Dan kasnije bačena je ručna bomba na kuću Ljiljane Milošević, predsednika opštinskog odbora DHSS u Čupriji (*Blic*, 27. oktobar, str. 8).

U novembru su opljačkane prostorije lokalnog odbora Pokreta za demokratsku Srbiju (PDS) u Leskovcu. Odnet je kompjuter, oprema i celokupna dokumentacija (*Beta*, 29. novembar).

2.15. Posebna zaštita porodice i deteta

Težak položaj dece, starih, hendikepiranih i bolesnih je jedan od najvećih problema s kojim se sreću nove vlasti u Srbiji i Jugoslaviji.

Tokom 2001. godine Jugoslovenski centar za prava deteta (JCPD) i UNICEF sprovedli su zajedničko istraživanje *Deca danas za decu sutra* o stanju prava deteta u SRJ. Ovo istraživanje zasnovano je na istraživanju UNICEF iz 1999, u kome je predočeno da su deca u SRJ među najugroženim u Evropi. Faktori rizika na osnovu kojih je procenjivana ugroženost su: izloženost oružanim sukobima, rasprostranjenost HIV virusa, pothranjenost, procenat dece koja (ne)završe osnovnu školu, smrtnost dece do 5 godina starosti (Izveštaj JCPD, *Agenda za budućnost*, 2001).

Prema izveštaju JCPD i UNICEF, 18% od ukupnog broja stanovnika SRJ čine lica mlađa od 18 godina. Broj dece lišene roditeljskog staranja kreće se između 5.000 i 9.000, a prema podacima Centra za socijalni rad u SRJ ima 10.000 osoba sa smetnjama u razvoju. Rezultati istraživanja potvrđuju da su deca u domovima i deca iz siromašnih porodica višestruko ugrožena. Takođe, ovo istraživanje je pokazalo da oko 30% maloletne dece ispoljava znakove neuhranjenosti, što je četiri puta više nego 1996. godine, a 30% dece mlađe od 5 godina i 27% žena imaju anemiju zbog manjka gvožđa u krvi. Jedna četvrtina dece do 15 godine redovno puši, jedna petina đaka osmogodišnjih i srednjih škola je probala drogu, dve trećine petnaestogodišnjaka konzumira alkohol, 65% dečaka i 30% devojčica je imalo seksualne odnose pre šesnaeste godine (Izveštaj JCPD, *Agenda za budućnost*, 2001; *Politika*, 19. maj i 13. jun, str. 12).

Godinama su vlasti SRJ proklamovale da je zaštita porodice i deteta „nacionalni prioritet broj jedan“, ali konkretni podaci pokazuju da je to bila samo politička parola. „Oko 850.000 najmlađih živi na ivici egzistencije, a 130.000, ne računajući izbegličku populaciju, živi u ekstremno siromašnim porodicama“, izjavio je Boris Stajkovic, savetnik ministra za socijalna pitanja Srbije (*Blic*, 5. septembar, str. 6).

2.15.1. Nasilje u porodici i zlostavljanje dece. – Mediji koje su pratili saradnici Beogradskog centra za ljudska prava su u 2001. u povećanom obimu pisali o nasilju i zločinima u porodici. Novembra 2001. JCPD i organizacija *Save the Children* održali su skup na temu „Zlostavljanje je zločin protiv detinjstva“. Gordana Matković, ministar za socijalna pitanja Srbije, obećala je da će resorno ministarstvo podržati sve dobre projekte nevladinih organizacija za suzbijanje zlostavljanja dece.

Po podacima *Incest trauma centra* iz Beograda svaka treća devojčica i svaki sedmi dečak su žrtve seksualnog zlostavljanja. U 76% slučajeva zlostavljanje se događa više godina, a 80% počilaca su muškarci. Jednu trećinu počilaca čine očevi zlostavljane dece (*Vreme*, 28. jun, str. 32).

Po podacima Savetovaništa protiv nasilja u porodici iz Beograda, svaka peta žena je žrtva nasilja u porodici. „Za pet godina, ovaj centar je imao 15.000 prijavljenih slučajeva zlostavljanja dece a svake godine se i 3.000 žena obrati za pomoć“, kaže Vesna Stanojević, rukovodilac ovog savetovaništa. Ona dodaje da je „uzrok nasilja, u jednoj trećini slučajeva, alkoholizam, a u obimu nasilja nema značajnih razlika kod različitih veroispovesti, nacionalne pripadnosti ili podneblja“ (*Vreme*, 19. septembar, str. 1)

Po podacima beogradskog SOS telefona za žene invalide, od šest stotina žena, koliko im se javilo, 88% je fizički zlostavljano i izolovano, 8% seksualno zlostavljano, a 3% silovano. „Među zlostavljanima ima i muškaraca i žena, ali je zlostavljanje teško dokazati zbog straha žrtve i blage kaznene politike. To potvrđuje i činjenica da u Beogradu ima 250.000 invalida a da nam se za pomoć tokom četiri godine rada obratilo njih šest stotina“, kaže Lepojka Mitanski, predstavnik te organizacije (*Danas*, 4. maj, str. 13).

Sigurna ženska kuća iz Podgorice je u poslednje dve godine primila 200 žena i 150 dece žrtava nasilja. „Među njima je mnogo mladih devojaka sa vanbračnom decom i žrtava incesta iz cjele Crne Gore“, kaže Ljiljana Raičević, upravnica ove kuće. Ona dodaje da je ta ustanova ove godine pružila utočište „za 10 Moldavki i Ukrajinki koje su prodate vlasnicima podgoričkih noćnih klubova“ (*Vijesti*, 6. septembar, str. 15).

Štampa je zabeležila i više slučajeva ubistava i fizičkog i seksualnog zlostavljanja dece. Krajem aprila je u Zaječaru uhapšen sveštenik Dragoslav Jocić (51), zbog sumnje da je bludničio s više devojčica mlađih od 14 godina u lokalnom hotelu (*Danas*, 21. april, str. 22). Potpukovnik VJ Stanko Milikić (64) je u junu optužen zbog protivprirodnog bluda sa devojčicom starom osam godina (*Blic*, 12. jun, str.9). Do kraja 2001. u medijima nije bilo podataka o toku krivičnog postupka u ovom slučaju.

Krajem jula završen je istražni postupak protiv starešine pravoslavnog manastira Hopovo Jovana Mišića, osumnjičenog za seksualno zlostavljanje dece uzrasta od 6 i više godina. Prema rečima istražnog sudije, Mišić je osumnjičen za krivično delo bludne radnje, za koje mu preta zatvorska kazna do tri godine. Mišić je odbacio ove optužbe (*Vesti B92*, 16. jul; *Danas*, 23. jul, str. 15 i *Blic*, 25. jul, str. 8). Do kraja 2001. godine postupak nije okončan.

Sedmogodišnja A. M. iz Beograda, žrtva jednogodišnjeg seksualnog zlostavljanja, odlukom Centra za socijalni rad i uz asistenciju policije vraćena je na staranje majci i očuhu koji ju je zlostavljao (*Blic*, 11. mart, str. 8).

G. N. iz Mladenovca je početkom februara doveden u bolnicu, gde je i umro. Lekari su utvrdili da su uzrok smrti teške povrede, prelomi kostiju glave i kružni podlivi. Dečak je 5. avgusta 2000. prebačen iz Centra za nezbrinutu decu u hraniteljsku porodicu (*Blic*, 8. februar, str. 8).

2.16. Pravo na državljanstvo

Februara 2001. godine donet je Zakon o izmenama i dopunama zakona o državljanstvu, koji je omogućio sticanje jugoslovenskog državljanstva državljanima bivših republika SFRJ s prebivalištem u SRJ na dan donošenja Ustava SRJ (27. aprila 1992) ili izbeglim na teritoriju SRJ, i to bez uslova da se odreknu starog državljanstva. Ova odredba je znatno poboljšala položaj izbeglica.¹⁸⁹

„Od demokratskih promena 2000. godine 125.000 osoba je steklo jugoslovensko državljanstvo a 80.000 njih dvojno državljanstvo“, izjavio je sekretar Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova Dragan Radulović na međunarodnom skupu o zakonodavstvu o državljanstvu održanom oktobra meseca u Beogradu (*Beta*, 22. oktobar).

Marta 2001. članovima dinastije Karađorđević je vraćeno jugoslovensko državljanstvo. Posle 56 godina oni su ponovo upisani u knjigu jugoslovenskih državljanina iz koje su ispisani odlukom komunističke vlasti 1944. godine (*Večernje novosti*, 13. mart, str. 10).

2.17. Sloboda kretanja

Mediji i nevladine organizacije, čija su saopštenja pratili saradnici Beogradskog centra za ljudska prava, zabeležili su samo nekoliko slučajeva ograničavanja slobode kretanja.

Na jugoslovensko-mađarskom graničnom prelazu Kelebija, pripadnici MUP Srbije 15. aprila 2001. sprečili su Mića Klisića, pomorca iz Bara, da s australijskim pasošem izađe iz SRJ (Saopštenje FHP, 18. april). Kada je Klisić rekao policajcima da je u SRJ ušao preko Crne Gore, oni su mu, uz političke komentare i psovke na račun predsednika Đukanovića, rekli da mu je potreban jugoslovenski pasoš i da bez vize nije ni smeo da uđe u Crnu Goru. Klisić se vratio svojoj kući u Bar i otputovao direktnim letom iz Podgorice za Frankfurt (Saopštenje FHP, 18. april).

Crna Gora primenjuje različiti vizni režim od onog koji *de jure* važi u SRJ, tako da se u praksi dešava da stranac na teritoriju SRJ uđe bez vize, iako mu je ona za ulazak neophodna, ako je ušao preko graničnih prelaza u Crnoj Gori.

U drugoj polovini decembra jugoslovenska granična policija je bez objašnjenja zabranila ekipi *TV Tuzla* da uđe u SRJ i to bez objašnjenja. TV ekipa je trebalo da u Novom Sadu snima prilog o izbeglicama. „Delegacija kantona i opštine Tuzla s kojima smo putovali ušle su bez problema, a mi smo se nakon čekanja od 9 ujutru do 6 po podne vratili s granice, a da nam policija nije obrazložila zašto nas ne pušta“ rekao je Radenko Popić, potpredsednik regionalnog odbora za pomoć izbeglicama Vojvodine (*Beta*, 22. decembar).

2.18. Ekonomska i socijalna i prava

U 2001. godini ostvarena su osetna poboljšanja u redovnosti isplate različitih oblika socijalnih davanja i penzija, nadoknađeni su dugovi i kašnjenja iz prethodnih godina i znatno poboljšani uslovi boravka i ishrane u stacionarnim ustanovama socijalnog tipa (domovi za decu bez roditelja, domovi za mentalno retardiranu decu,

¹⁸⁹ Vidi I.4.16.

domovi za stare, prihvatilišta za beskućnike i dr). Ova poboljšanja postoje zahvaljujući inostranim donacijama (međunarodne organizacije, države, nevladine organizacije), ali i bolje organizovanim, efikasnijim i koordinarnijim aktivnostima domaćih vlasti, naročito Ministarstva za socijalna pitanja Republike Srbije.

2.18.1. Socijalno obezbeđenje. – Ekonomska i socijalna situacija u 2001. je bila izuzetno teška. Po podacima iz oktobra, prosečna plata iznosila je 6.642 dinara (što je nešto više od DEM 220), a prosečna potrošačka korpa je koštala 11.864 dinara (realna vrednost u DEM 395). Za tu korpu je trebalo odvojiti 1,88 prosečnih plata (*Večernje novosti*, 6. novembar, str. 7). Od avgusta 2000. do avgusta 2001. godine cene osnovnih namirnica porasle su od 50% do 300% (*Večernje novosti*, 28. septembar, str. 7). Po podacima jugoslovenskih ekonomista, čak 74% građana raspolagalo je sa manje od 2 američka dolara dnevno, dok je 20% njih imalo na raspolaganju manje od 1 američkog dolara dnevno (*Danas*, 13. april, str. 5 i *Politika*, 14. maj, str. 1).

U istraživanju nevidljivog siromaštva koje obavlja *Catholic Relief Service* ispitanici kao najizraženiji lični problem navode: nemaštinu, narušeno zdravlje, nezaposlenost, nerešeno stambeno pitanje, usamljenost i neizvesnu budućnost. Gotovo 70% anketiranih oseća strah za svoju budućnost i nepostojanje šansi i alternative. Više od polovine navodi materijalno siromaštvo kao osnovni vid siromaštva, ali više od petine anketiranih označava socijalnu isključenost pojedinih kategorija stanovništva kao rasprostranjen i ozbiljan vid siromaštva. Takođe, oko 70% ispitanika nikada ne ide u bioskop, pozorište ili na izložbu.

Deca prepoznaju siromaštvo kao jedan od izvora diskriminacije: trećina ispitanice dece smatra da težak materijalni položaj porodice bitno ograničava mogućnosti za obrazovanje (izbor škole, nabavka udžbenika, troškovi prevoza), a četvrtina smatra da je materijalni položaj roditelja uzrok diskriminativnog ponašanja nastavnika prema učenicima (Izveštaj JCPD, *Agenda za budućnost*, 2001).

Od 420.000 izbeglica, koliko ih trenutno živi u Srbiji, 300.000 njih nema dovoljno hrane, a od ukupnog broja siromašnih četiri petine živi u gradovima. Tri petine siromašnih sačinjavaju porodice sa dvoje ili troje dece (*Večernje novosti*, 9. jun, str. 6). Po podacima Crvenog krsta Srbije, međunarodna humanitarna pomoć je potrebna za 350.000 izbeglica iz bivše Jugoslavije, 185.000 privremeno raseljenih s Kosova i Metohije i najmanje 450.000 ekstremno siromašnih građana Srbije. „Od donacija međunarodnih humanitarnih organizacija pomoć prima 146.000 građana Srbije, 167.586 izbeglica i 80.000 privremeno raseljenih“, saopštio je Crveni krst Srbije (*Politika*, 28. septembar, str. 12).

Najveći problem predstavlja nezaposlenost. U Srbiji je ona u julu dostigla 28%, odnosno preko 770.000 ljudi (*Tanjug*, 25. jul), a prema procenama stručnjaka taj procenat će na kraju godine u SRJ iznositi 23% (*Beta*, 12. decembar). Stručnjaci ocenjuju i da je još 800.000 ljudi samo formalno zaposleno (*Večernje novosti*, 26. januar, str. 6 i *Blic*, 28. mart, str. 6). „Poseban problem predstavljaju zaposleni u svojoj ekonomiji, koji ne uživaju nikakvu radnopravnu zaštitu, a njih je po našim procenama oko 730.000“, izjavio je Nebojša Miletić, zamenik ministra za rad Srbije (*Blic*, 28. mart, str. 6).

U teškom položaju su i penzioneri u Srbiji, kojih ima 1.267.000. Prosečna penzija je početkom godine iznosila oko 100 nemačkih maraka, što je jedva dovoljno za preživljavanje. Više srbijanskih penzionera, čak 60%, ili oko 700.000, u drugoj polovini

godine primalo je penziju koja je niža od mesečnog proseka (*Politika*, 11. avgust, str. 9). Višemesečni zaostaci u isplati penzija svedeni su na dvomesečni zaostatak zahvaljući donacijama iz inostranstva, čiji je ukupan iznos za 2001. godinu bio 18 miliona nemačkih maraka (*Vreme*, 18. jan).¹⁹⁰

Inače, od 1.5 miliona penzionera u Srbiji čak 415.000 su invalidski penzioneri. Zbog visoke korupcije u državi i javnim službama, u koje treba uvrstiti i izdavanje (plaćanje) lekarskih potvrda o invalidnosti, teško je proceniti u kojoj meri je ovako visok udeo invalidskih penzionera dokaz lošeg zdravstvenog stanja nacije, a u kojoj meri podmitljivosti lekarskih komisija.¹⁹¹

U prvoj polovini 2001. znatnije je povećan i broj onih koji primaju socijalnu pomoć pa je tako samo od marta do aprila broj zahteva za dečji dodatak porastao s 520.000 na 700.000 (*Večernje novosti*, 14. maj, str. 7).

SRJ je tokom 2001. zahvatio talas štrajkova. Štrajkovalo se zbog neisplaćivanja plata, malih plata, loših uslova rada, prevelikih komunalnih računa, niskih otkupnih cena poljoprivrednih proizvoda, visokih dažbina i poreza, lošeg upravljanja i problema s privatizacijom.

U februaru su štrajkovali radnici *Telekoma* (*Večernje novosti*, 23. februar, str. 6), rudari u rudniku *Milićevci* kraj Čačka (*Danas*, 19. februar, str. 5), zdravstveni radnici Beograda (*Danas*, 28. februar, str. 4), dok su radnice preduzeća *Inkol* iz Leskovca štrajkovale glađu (*Danas*, 28. februar, str. 13). Građani više gradova u Srbiji su protestovali zbog prevelikih kamata za neplaćene račune za električnu energiju (*Večernje novosti*, 1. februar, str. 7).

U martu su štrajkovali glađu radnici fabrike *Filip Kljajić* iz Kragujevca (*Danas*, 6. mart, str. 10) i radnici industrije mesa *Slavija* iz Beograda (*Politika*, 13. mart, str. 12). U istom mesecu zabeležen je i generalni štrajk u 1.200 srbijanskih škola, koji je završen povećanjem plate za 15% (*Blic*, 11. mart, str. 3 i *Danas*, 15. mart, str. 5).

U aprilu su štrajkovali radnici zavoda *Zastava* u Kragujevcu (*Večernje novosti*, 20. april, str. 6). Radnici rudnika *Šumadija* kod Čačka su sredinom aprila štrajkovali glađu (*Danas*, 11. april, str. 24). U maju su štrajkovali radnici preduzeća *Partizan* iz Beograda (*Večernje novosti*, 10. maj, str. 15) i radnici *Viskoze* iz Loznice (*Beta*, 24 i 25. maj; *Večernje novosti*, 25. maj, str. 10).

Narednog meseca štrajkovali su radnici fabrike *14. oktobar* iz Kruševca (*Blic*, 20. jun, str. 6), ratni vojni invalidi u Beogradu (*Večernje novosti*, 8. jun, str. 6) i osoblje Urgentnog centra u Beogradu (*Večernje novosti*, 20. jun, str. 15). Tokom ovog meseca seljaci na području Zrenjanina i proizvođači malina s područja Užica, blokirali su puteve nezadovoljni niskom otkupnom cenom za njihov proizvod (*Danas*, 11. jun, str. 13; *Blic*, 11. jun, str. 6).

Vlasnici kamiona su krajem juna blokirali granične prelaze ka Mađarskoj zbog previsokih cena parkiranja kamiona na terminalima uz granicu (*Politika*, 23. jun, str. 18).

¹⁹⁰ Vidi II.2.18.5.

¹⁹¹ Gordana Matković i Borka Vujinović, *Survey of pensioner household for nutrition and living conditions*, UN World Food Programme, 2000.

U julu su zemljoradnici u Banatu blokirali puteve nezadovoljni niskom otkupnom cenom pšenice (*Danas*, 4. jul, str. 5). Petnaest radnika *Lole* iz Beograda je štrajkovalo glađu zbog zaostalih plata (*Večernje novosti*, 10. jul, str. 15), a 12 radnika *Angropromet* zbog navodno nelegalnih otkaza (*Beta*, 30. jul).

U avgustu su zbog neisplaćenih plata štrajkovali rudari Bora, zaposleni u užičkoj *TV S* i radnici vojnog poljoprivrednog dobra *Karađorđevo*, (*Večernje novosti*, 8. avgust, str. 6; *Danas*, 18. avgust, str. 4; *Politika*, 31. avgust, str. 9). Privatni prevoznici u Beogradu, zbog niskih cena karata (*Večernje novosti*, 22. avgust, str. 17), a radnici obnovačke *Posavine*, zbog otkaza za 174 njihovih kolega, mahom učesnika ranijih štrajkova (*Večernje novosti*, 23. avgust, str. 14).

U septembru su vojvođanski zemljoradnici blokirali puteve zbog niske otkupne cene suncokreta (*Večernje novosti*, 21. septembar, str. 5) i radnici *Telekoma*, nezadovoljni visinom plate (*Blic*, 30. septembar, str. 4). Oko 5.000.000 sindikalaca protestovalo je 4. septembra tražeći od Vlade Srbije poboljšanje svog položaja (*Blic*, 5. septembar, str. 7).

U oktobru su zbog kašnjenja plata i teškog položaja preduzeća štrajkovali rudari *Kolubare* i svih rudnika uglja s jamskom eksploatacijom u Srbiji kao i radnici Rudarsko-topioničarskog basena *Bor*. Nakon nekoliko dana pregovora sa vladom, štrajkovi su prekinuti uz malo povećanje plata, i isplate zaostalih zarada (*Politika*, 4. oktobar, str. 9; *Blic*, 11. oktobar, str. 7).

U decembru zaposleni u Rudarsko-topioničarskom basenu *Bor* ponovo su štrajkovali tražeći isplatu zaostalih plata (*Danas*, 13. decembar, str. 1). U istom mesecu protestovali su radnici četiri velike državne banke u Beogradu zbog sanacije banaka koja predviđa i otpuštanje jednog dela radnika. U isto vreme su protestovali sindikati zdravstvenih radnika zbog niskih zarada (*Danas*, 13. decembar, str. 1).

Poslodavci u Srbiji su tokom štrajkova ponekad pribegavali nasilju, pretnjama, suspenzijama ili otpuštanjima sindikalnih aktivista. U februaru je pretučen vođa štrajkača poslastičarnice *Edisan Inex* u Beogradu (*Večernje novosti*, 7. februar, str. 15) i otpušteno je 10 sindikalnih aktivista u subotičkim preduzećima (*Danas*, 14. februar, str. 4). U istom mesecu je pretučen još jedan sindikalni aktivista u Beogradu, dok je drugom bačen Molotovljev koktel na automobil (*Blic*, 28. februar, str. 6).

Direktor Sportskog centra u Boru je na radnike koji su tražili njegovu ostavku repetirao pištolj (*Danas*, 15. maj, str. 24), a predsednik sindikata u građevinskom preduzeću *Rad* u Beogradu, Mijajlo Bogdanović, pretučen je kada je pokušao da otkrije zloupotrebe koje su preduzeće dovele do stečaja. Bogdanović je sa teškim telesnim povredama prevezen u bolnicu (*Večernje novosti*, 28. maj, str. 6).

Sindikata *Nezavisnost* je krajem maja osudio napade i šikaniranja svojih članova i zatražio od republičkih organa da to spreče (*Danas*, 30. maj, str. 22).

Direktor beogradske fabrike autobusa *Ikarbus*, Stanislav Glumac, nije 11. jula dopustio dvojici predstavnika međunarodnih sindikalnih organizacija ulazak u fabriku na zakazan sastanak sa sindikatom *Nezavisnost* (*Danas*, 12. jul, str. 17).

Polovinom oktobra, dva lidera *Nezavisnog* sindikata kragujevačkog preduzeća *Autosaobraćaj* dobila su otkaze zbog kritike direktora. Sindikalni aktivisti su otkaz dobili samo 45 minuta pošto su javno ukazali na nepravilnosti u dodeli stana na korišćenje direktoru (*Večernje novosti*, 14. oktobar, str. 5).

Srbijanske vlasti su krenule u konsolidaciju domaće privrede, i to od kragujevačkih zavoda *Zastava*, koji zapošljavaju preko 30.000 radnika i godinama prave gubitke u proizvodnji automobila i kamiona. Za polovinu radnika koji su višak vlada je sačinila program po kome oni ili dobijaju jednokratne otpremnine i otkaz ili idu na plaćenu prekvalifikaciju. Kada su srbijanski ministri sredinom jula predstavili radnicima ovaj program, policija je morala da ih spasava od linča. Protiv sedam učesnika ovog incidenta policija je podnela prijave. Presudom opštinskog suda za prekršaje u Kragujevcu četiri radnika koji su fizički napali ministre osuđeni su na 12 do 25 dana zatvora (*Danas*, 14. decembar, str. 16). Inače, sa gotovo dva meseca rada na vladinom programu konsolidacije *Zastave* radnici su često štrajkovali i protestovali. Njihovi zahtevi su se kretali od zahteva za obezbeđenje novca za nerentabilnu proizvodnju putničkih automobila, preko povećanja broja radnika koji ostaju u fabrici, plata i otpremnina, pa do zahteva da vlada preuzme posao fabričkog marketinga i prodaje gotove automobile. Na kraju, na izjašnjavanju o planu vlade za konsolidaciju, završenom početkom avgusta, za plan vlade se izjasnilo 98,95% radnika (*Blic*, 20. jul i 3. avgust, str. 7; *Večernje novosti*, 22. jul str. 5 i 25. jul, str. 6 i *Danas*, 29. avgust, str. 4).

Nova srbijanska vlada je više puta upozoravala da će period tranzicije biti bolan za radnike i da će dovesti do masovnijeg otpuštanja. Vlasti su obećale socijalne programe koji će delimično olakšati položaj otpuštenih i zatražile prekid štrajkova jer bi socijalni nemiri u zemlji onemogućili priliv svežeg stranog kapitala koji bi olakšao rešavanje problema (*Danas*, 21. februar, str. 4).

2.18.2. *Pravo na obrazovanje*. – U zajedničkom istraživanju Jugoslovenskog centra za prava deteta (JCPD) i UNICEF, obrazovni sistem u SRJ ocenjen je kao zatvoren i visoko centralizovan, s kvalifikovanim nastavničkim kadrom, ali uz korišćenje prevaziđenog (pasivnog) sistema prenošenja znanja. Sami đaci uglavnom ukazuju na pet osnovnih problema u obrazovanju: neodgovarajući sadržaj i kvalitet predavanja, loša opremljenost škola, nekvalitetno organizovanje vannastavnih aktivnosti, nedovoljno poštovanje prava na jednake mogućnosti za obrazovanje i nemogućnost aktivnijeg učestvovanja učenika u obrazovnom procesu. Prema izjavama 90% anketiranih učenika, nastavnici neopravdano prave razlike među njima, kako u ophođenju tako i prilikom ocenjivanja.

Najveća investicija u obnovu školskih objekata i osavremenjivanje opreme dobijena je od Evropske komisije u okviru programa „Škole za demokratiju“ (*Schools for Democracy*). Evropska komisija započela je probnu fazu programa „Škole za demokratiju“, još jula 2000. godine u 34 opštine, u kojima su na vlasti bile opozicione partije. Program je postigao vidljiv uspeh. Posle demokratskih promena u oktobru 2000. godine, program je proširen na svih 160 opština u Srbiji bez Kosova i Metohije. Pored obnove, rekonstrukcije i opremanja škola delatnost Evropske komisije proširena je i programom elementarne obnove infrastrukture – „Gradovi za demokratiju“ (*Towns for Democracy*). Ova dva programa, sjedinjena u jedan, čine Program „Gradovi i škole za demokratiju“ (*Towns and Schools for Democracy*), koji raspolaže budžetom od oko 25 miliona eura. U nekim opštinama izvode se radovi samo na školama ili samo na gradskim infrastrukturnim objektima, a u nekim opštinama obe vrste radova. Opštine su same izabrale koji su od ponuđenih projekata najhitniji za svaku od njih, a na osnovu utvrđenih osnovnih kriterijuma izbora. Radi se ukupno na 738 lokacija, od toga su 629 školski objekti a 119 projekti u naseljima (*Towns and Schools for Democracy*

Programme, 2000-2001, European Agency for Reconstruction and International Management Group).

Iz budžeta Republike Srbije za investicije u osnovno obrazovanje u 2001. godini izdvojeno je oko 4 miliona nemačkih maraka, a za srednje obrazovanje oko 1.5 milion nemačkih maraka. Iz budžeta opština izdvojeno je oko 7 miliona nemačkih maraka za investicije i investiciono održavanje i opremu osnovnih i srednjih škola, dok je od domaćih i inostranih donatora i humanitarnih organizacija dobijeno oko 2.2 miliona nemačkih maraka (Izveštaj Ministarstva prosvete i sporta, *Pregled sredstava za investicije i investiciono održavanje, 2001*).

Prema procenama, tokom devedesetih godina, apsentizam prilikom upisa dece u prvi razred osnovne škole kretao se između 4% i 8%, dok oko 20% dece napušta osnovnu školu tokom školovanja i ne završava je (Izveštaj JCPD, Agenda za budućnost, 2001). Škole su dodatno opterećene upisom velikog broja dece izbegle iz Hrvatske posle akcije „Oluja“ (nekoliko desetina hiljada osnovaca), kao i dece izbegle sa Kosova i Metohije, nakon ulaska međunarodnih snaga. Među prognanim licima ima mnogo romske dece, koja su, pored uobičajeno visokog apsentizma prilikom upisa i tokom trajanja osnovnog obrazovanja, suočena i sa jezičkom barijerom, budući da dobar deo njih govori romski i albanski, a vrlo slabo srpski jezik.

Problem pripreme, upisa i učešća u nastavi romske dece u osnovnim školama postoji decenijama, ali je poslednjih godina mnogo vidljiviji, prvenstveno zahvaljujući radu nevladinih organizacija na upoznavanju javnosti. Romska deca se u velikom procentu razvrstavaju u specijalne osnovne škole za slabije ometenu decu. Stručnjaci već godinama upozoravaju da je kriterijum za razvrstavanje socio-ekonomsko-kulturni, a ne objektivna mentalna ometenost deteta. Romska deca najbrojnija su u kategoriji onih koja ne završavaju osnovnu školu. Nekoliko specijalizovanih nevladinih organizacija su tokom protekle godine organizovale za romsku decu pripremni rad za upis u osnovnu školu. Organizacija Duga iz opštine Ada (Vojvodina) u okviru programa „Jednake šanse“ pripremila je 123 romske dece za upis u osnovnu školu u školskoj 2001/2002. godini. U Beogradu je Društvo za unapređivanje romskih naselja, uz finansijsku podršku Evropske komisije, pripremiло 32 romske dece za upis u prvi razred osnovne škole.

Prema važećim propisima, obezbeđivanje subvencija za prevoz učenika osnovnih škola je u nadležnosti opštine. Bogatije opštine obezbeđuju ova sredstva, pa učenici osnovnih škola koji žive u njima mogu da dobiju karte za prevoz po nižim cenama. Tako je, na primer, beogradska vlada izdvojila 343 miliona dinara (više od DEM 1.000.000) za prevoz osnovaca koji stanuju dalje od četiri kilometra od škole. Grad će takođe finansirati nabavku goriva za prevoz učenika obolelih od cerebralne paralize do OŠ „Miodrag Matić“. U siromašnim opštinama, međutim, đaci ne mogu da dobiju ove subvencije. Tako, na primer, đaci iz sela Mramorak (opština Kovin) koji pohađaju osnovnu školu u Pančevu (udaljena 25 km), treba da unapred plate mesečnu kartu po ceni od oko 70 nemačkih maraka, za inače neredovan i loš prevoz, a deca iz sela Dolovo, udaljenog oko 18 km od Pančeva, plaćaju mesečnu kartu od oko 30 nemačkih maraka. (*Blic*, 6. novembar, str. 7).

2.18.3. Zdravstvena zaštita. – Sistematski podaci o zdravstvenom stanju stanovništva i ostvarivanju programa iz oblasti primarne zdravstvene zaštite ne postoje, odnosno do takvih informacija nije se moglo doći. Raspoloživi podaci su nepotpuni i

mahom su dobijeni putem anketa ili drugih istraživačkih instrumenata, u okviru nekoliko istraživačkih projekata.

Zastarela oprema u medicinskim ustanovama je jedan od najvećih problema zdravstva u Srbiji. Više od jedne petine proizvedeno je pre 1976. godine, a manje od jedne četvrtine opreme novijeg je datuma. Postoje i teškoće u koordinaciji i usmeravanju donacija u opremi, tako da neki domovi zdravlja imaju pojedine specijalizovane, najnovije medicinske aparate, ali ne i stručne i obučene lekare koji znaju da ih koriste (Razgovor sa zaposlenima u Republičkom zavodu za zdravstvenu zaštitu, Arhiva Beogradskog centra za ljudska prava).

Nerazvijeni su i programi zdravstvenog prosvetavanja i preventive. Prema anketi Instituta za zaštitu zdravlja, samo četiri od deset žena u Srbiji (uključujući i izbeglice i raseljena lica u sopstvenom smeštaju) obavlja samopregled dojki jedanput u 6 meseci, a među izbeglicama i raseljenim u kolektivnim centrima samo dve od deset žena. Prema statističkim podacima, rak dojke je bio prvi na listi uzroka smrtnosti među ženama u Srbiji u 2001. godini.

Tokom 2001. godine u celini je sproveden program zaštite od zaraznih bolesti.

2.18.4. Pravo na stanovanje. – Jedina dva programa subvencioniranog stanovanja – stanovi za mlade naučnike u Beogradu, i 10.000 stanova godišnje u narednih deset godina – koje je preduzela ranija vlada, nalaze se u zastoju. Oba su imala primarno promotivnu svrhu za tadašnju vlast i nametnuta su kao značajna finansijska obaveza lokalnim vlastima.¹⁹²

Program izgradnje stanova za mlade naučnike u Beogradu, u organizaciji Ministarstva nauke Srbije, predviđao je izgradnju oko 1.000 stanova u Novom Beogradu. Započeta je izgradnja nekoliko stotina stanova, završeni osnovni građevinski radovi, a onda je program zaustavljen zato što nisu bila obezbeđena finansijska sredstva.

Program izgradnje 10.000 stanova godišnje u narednih deset godina počeo je da posustaje već početkom septembra 2000. pošto je izostala bankarska podrška najavljenim dugoročnim kreditima. Cena ovih stanova trebalo je da bude subvencionirana, a stanovi su bili namenjeni mladim bračnim parovima, pripadnicima policije i vojske.¹⁹³

Nakon personalnih promena u Direkciji za obnovu zemlje, koja je organizovala i administrirala ovaj program, izašli su u javnost veliki propusti vezani za njega. Mnoga gradilišta otvorena su bez odgovarajućih dozvola, pa čak i bez potpune projektne dokumentacije. Samo jedna od 121 lokacije imala je građevinsku dozvolu. U bloku 29 u Novom Beogradu stanovi su prodati a da prethodno čak nije bila završena ni projektna dokumentacija.

Do kraja oktobra 2001. godine završeno je 518 stanova, od kojih neki ne mogu da se koriste zato što nisu priključeni na komunalnu infrastrukturu ili nemaju građevinsku dozvolu. Zadržaće se subvencionirana cena samo za stanove koji su plaćeni u celosti, kao ugovorna obaveza. Ostali stanovi biće prodati po tržišnoj ceni (oko DEM 1.400 za 1 m² u proseku na beogradskim lokacijama; inače, subvencionirana cena je bila DEM 750 za m²) (*Svedok*, 2. oktobar, str. 22-23).

¹⁹² Vidi *Izveštaj 2000*, II.2.17.4.

¹⁹³ *Id.*

Tokom 2001. godine nisu započeli novi programi u oblasti subvencioniranog stanovanja. Još uvek se ne zna kom sektoru/ministarstvu formalno pripada sektor stanovanja. Izmenama i dopunama Zakona o građenju, usvojenom juna 2001. godine, pooštrene su zakonske kazne za investitore i preduzimače koji grade bez urbanističke i građevinske dozvole, ali nisu preduzete druge neophodne mere radi pojednostavljenja postupka dobijanja urbanističke i građevinske dozvole i drugih olakšica za bržu i jeftiniju gradnju stanova.

Banke nemaju sredstava za davanje hipotekarnih, dugoročnih kredita za stambenu izgradnju, sa povoljnim kamatama. Ovakve hipotekarne kredite najavljuju inostrane banke koje su otvorile filijale u Srbiji. Problem su i nesređeni i nepouzdana katastri, kao osnova za obezbeđivanje hipotekarnih kredita. O javnom/državnom fondu za subvencionisano kreditiranje stambene izgradnje još uvek se ne govori.

U Beogradu postoji samo jedno *prihvatište za beskućnike i napuštene građane* – Centar za prihvatanje odraslih. Tokom 2001. godine, ovaj Centar je renoviran, broj mesta/postelja povećan je sa 60 na 105 i uvedena je topla voda.

Prema podacima iz istraživanja *Zdravstveno stanje, zdravstvene potrebe i korišćenje zdravstvene zaštite stanovništva Srbije* Instituta za zaštitu zdravlja, oko 90% izbeglih i raseljenih domaćinstava koja se nalaze u kolektivnim centrima imaju samo jednu sobu kao ukupni životni prostor. Gotovo polovina ovih domaćinstava (49%) nema kupatilo. Više od trećine raseljenih lica i izbeglica van kolektivnih centara (36%) žive kao podstanari, njih 16% nema kupatilo u iznajmljenim stanovima, a nešto manje ni električnu energiju.

2.18.5. Socijalna sigurnost i prava osetljivih društvenih grupa. – Sa produbljanjem ekonomske i socijalne krize u Srbiji, krajem devedesetih godina, naročito su bila zapostavljena deklarirana i zakonom utvrđena prava ranjivih i najnemoćnijih društvenih grupa. Kašnjenja u isplati socijalnih davanja za pojedine kategorije korisnika bila su duža od godinu ili dve dana, a visina naknada znatno je zaostajala za zakonom propisanim iznosima.

Prema podacima Ministarstva za socijalna pitanja, evidentirano je oko 970.000 korisnika socijalnih davanja, odnosno oko 12% stanovništva Srbije (bez Kosova i Metohije). Najviše je dece iz siromašnih porodica, koja imaju pravo na dečji dodatak (oko 650.000). Najveći broj penzionera u Srbiji (oko 1.270.000), a gotovo svi penzioneri – osiguranici Fonda zemljoradnika (njih 220.000) nalaze se u kategoriji siromašnih, budući da njihove penzije ne mogu da pokriju ni osnovnu potrošačku korpu, bez troškova stanovanja, izdataka za lekove, garderobu ili kulturu. Procene nezavisnih istraživača o procentu siromašnog stanovništva u Srbiji kreću se između 50% i 70%.

Slede podaci o stanju isplata svih vidova socijalnih davanja početkom 2001. godine, posle obrazovanja nove republičke vlade, i krajem 2001:

- 1) Materijalno obezbeđenje porodice – 26 meseci duga, u celini nadoknađeno;
- 2) Dodatak za negu i pomoć drugog lica – 32 meseca duga, u celini nadoknađeno;
- 3) Domski smeštaj – 5,5 meseci kašnjenja isplata, u celini nadoknađen;
- 4) Hraniteljske porodice – kašnjenje 2,5 meseca, u celini nadoknađeno;
- 5) Pravo na osposobljavanje za rad – kašnjenje 30 meseci, u celini nadoknađeno;

6) Dečji dodaci – kašnjenje 27 meseci, prevremeno isplaćena dva kupona obveznica;

7) Materinski dodatak – kašnjenje 23 meseca, prevremeno isplaćena dva kupona obveznica;

8) Oprema za novorođenčad – dug za 6 meseci, u celini nadoknađen;

9) Naknada zarade porodiljama – dug od 4 meseca, u celini nadoknađena;

10) Prava iz invalidske zaštite – kašnjenje 7,5 meseci, u celini nadoknađen;

11) Penzija – kašnjenje u proseku 2 meseca, veći deo nadoknađen i

12) Zemljoradničke penzije – kašnjenje čak 23,5 meseca, 7,5 penzija isplaćeno.

Zatečen je dug penzionerima od 700 miliona nemačkih maraka, nastao 1994. i 1995. godine, kao i dug za penzije penzionera koji žive u inostranstvu, a koje nisu isplaćivane od 1992. godine (Izveštaj Ministarstva za socijalna pitanja, *200 dana rada*, 2001).

Ohrabruje novi metod rada u ovoj oblasti: finansiranje kvalitetnih programa i javna valorizacija rezultata, saradnja sa nevladinim organizacijama, smanjeno administriranje i povećana efikasnost programa. Prvi put posle nekoliko decenija obezbeđeni su javnost rada Ministarstva za socijalna pitanja i stalna komunikacija s korisnicima, sindikatima, medijima, organizovane su radne grupe u koje su uključeni stručnjaci, predstavnici stranih i domaćih nevladinih organizacija, predstavnici korisnika usluga, strani konsultanti i drugi. Izvršena je revizija svih donacija primljenih od međunarodnih organizacija i obezbeđen uvid u sredstva prikupljena iz domaćih izvora i njihovo trošenje. Takvim ponašanjem izgrađen je visok kredibilitet ovog ministarstva, što je od naročitog značaja za buduće aktivnosti u ovom, za savremenu Srbiju, nesumnjivo najtežem području svakodnevnog života.

Uz podršku ili angažovanje Ministarstva za socijalna pitanja u 2001. organizovane su različite i brojne vrste humanitarnih aktivnosti usmerene na poboljšanje uslova života osetljivih društvenih grupa. Medijskim kampanjama i raznovrsnim oblicima aktivnosti prikupljeno je više od 400.000 nemačkih maraka od domaćih donatora/izvora. Iz budžeta Republike Srbije obezbeđena su sredstva za sanaciju objekata u oko 20 gradova, u visini oko 400.000 nemačkih maraka. Takođe, deo sredstava dobijenih donacijama usmeren je na sanaciju, rekonstrukciju i izgradnju novih objekata (domovi za retardiranu decu, domovi za stare, predškolske ustanove), u šta se godinama nije ulagalo.

U Srbiji postoje tri vrste ustanova za smeštaj dece i omladine o kojima se stara Ministarstvo za socijalna pitanja. To su ustanove za smeštaj dece i omladine bez roditeljskog staranja, ustanove za smeštaj dece ometene u razvoju i zavodi za vaspitanje dece i omladine, odnosno za smeštaj dece s poremećajima u ponašanju ili dece koja su u sukobu sa zakonom. Do oktobra 2000. godine u javnosti se znalo vrlo malo o ovim ustanovama, njihovom broju, broju dece u njima i uslovima boravka. Jugoslovenski centar za prava deteta (JCPD) nekoliko godina je pratio stanje u ovim ustanovama, a mogućnosti za objavljivanja podataka u javnosti bile su veoma sužene. Tek 2001. godine ova organizacija je uz podršku Ministarstva za socijalna pitanja, izradila detaljan pregled svih ustanova i dala ga na javni uvid (Izveštaj JCPD, *Položaj dece u ustanovama socijalne zaštite*, 2001).

Ukupan broj dece u domovima van Beograda je 1343 (od toga lako mentalno ometene dece 337 ili 25%), a u beogradskim 572 dece (od toga lako mentalno ometene 76 ili 13%). Najteži problemi domova za decu bez roditeljskog staranja su dotrajalost objekata i opreme, stare instalacije i prenatrpanost (Izveštaj JCPD, *Položaj dece u ustanovama socijalne zaštite*, 2001).

Zatečeno je teško stanje u svim stacionarnim institucijama socijalne zaštite, naročito u domovima za mentalno zaostalu decu. Tokom 2001. godine finansirane su sanacije i rekonstrukcije domova u Aleksincu, Pančevu, Subotici i Čupriji, kao i predškolskih ustanova u Kuli, Trsteniku i Beloj Palanci. Sredstvima donacija započete su rekonstrukcije i izgradnja novih domova u Kulini, Stamnici, Pančevu, Beogradu, Novom Sadu, Somboru, Sremčici, Čurugu i Mataruškoj Banji (oko DEM 10.000.000) (Izveštaj Ministarstva za socijalna pitanja, *200 dana rada*, 2001).

Telesni invalidi s očuvanim umnim sposobnostima su ranjiva društvena grupa kojoj su uskraćena mnoga ljudska prava samo zbog prostornih barijera i nemogućnosti dolaska, ulaska i kretanja po obrazovnim, zdravstvenim, kulturnim i drugim javnim ustanovama. Simboličan je broj osnovnih i srednjih škola, čak i onih građenih u poslednje dve decenije, u kojima su instalirane rampe za kretanje osoba u invalidskim kolicima, a od svih objekata Beogradskog univerziteta samo je zgrada Filozofskog fakulteta prilagođena studentima sa telesnim hendikepom. Čak ni trotoari u gradovima nemaju kontinuirano postavljene denivelacione rampe koje bi omogućile kretanje u invalidskim kolicima, izuzev u nekoliko većih gradova u Vojvodini i skromnih površina u nekim centralnim gradskim zonama. Prošle godine osnovano je Udruženje studenata sa hendikepom, s tri kancelarije (u Beogradu, Nišu i Podgorici). Prema procenama ovog Udruženja svega dva procenta hendikepiranih lica stigne do univerzitetskog obrazovanja (*Politika*, 5. novembar, str. 9). U SRJ postoji samo jedan dom za telesne invalide očuvanih umnih sposobnosti, u sklopu Gerontološkog centra, na periferiji Beograda (*Blic*, 7. novembar, str. 15).

2.18.6. Socijalno i ekonomsko stanje u Crnoj Gori.– Talas štrajkova zahvatio je i Crnu Goru. Po istraživanjima crnogorskih stručnjaka, osnovni razlozi za štrajkove su kašnjenja plata od 2 do 50 meseci i nezakonito umanjivanje zarada (*Vijesti*, 27. januar, str. 7).

Prema podacima crnogorskog sindikata, u republici ima 114.000 zaposlenih, a od toga njih 24.000 ne prima plate više meseci (*Vijesti*, 11. decembar, str.8).

Po istim istraživanjima, više od jedne trećine crnogorskih domaćinstava nema dovoljno novca za ishranu i higijenu, više od jedne polovine za zdravstvenu zaštitu, a više od 70% za odeću i obuću. Inače, prosečna mesečna zarada u Crnoj Gori je polovinom godine iznosila 206 nemačkih maraka. (*Vijesti*, 13. februar, str. 7).

U januaru su radnici preduzeća *Grazing* iz Nikšića, koji štrajkuju već 10 meseci, blokirali put Nikšić–Podgorica (*Vijesti*, 18. januar, str. 9). U istom mesecu štrajkovalo je gladau 50 vozača i konduktera preduzeća *Prevoz* iz Pljevalja (*Vijesti*, 8. mart, str. 6).

Nakon tronedeljnog štrajka u *Nikšićkoj pivari* čiji je većinski vlasnik belgijska firma *Interbru* (Interbrew), postignut je dogovor o povećanju plate za jednu trećinu (*Vijesti*, 23. februar, str. 3 i *Vijesti*, 10. mart, str. 5).

Krajem marta završen je jednomesečni generalni štrajk u fabrici *Obod* u Cetinju. Radnicima je isplaćen jedan topli obrok i obećana im je isplata zaostalih plata kada u

fabrici bude pokrenuta proizvodnja (*Vijesti*, 30. mart, str. 7). Dva meseca kasnije, radnici *Oboda* su, zbog neisplaćenih zarada, blokirali put Podgorica–Budva. Pri tom su pretili i novinarima, a fotoreporteru dnevnika *Dan* oduzeli su film iz fotoaparata (*Vijesti*, 24. maj, str. 5).

Radnici zemljoradničke zadruge Andrijevića su u maju štrajkovali mesec dana, od čega dve nedelje glađu. Kada su izgubili strpljenje, odneli su kasu u kojoj se navodno nalazio novac za isplatu 25 plata iz 1995, 1996. i 1997. (*Vijesti*, 24. maj, str. 5). Kada su nakon nekoliko dana vratili kasu, isplaćene su im zaostale zarade (*Vijesti*, 29. maj, str. 7). Radnici preduzeća *Stadion* u Beranu štrajkovali su početkom maja zato što im nisu isplaćene 24 zaostale plate, iako je vlada Crne Gore za to obezbedila novac (*Vijesti*, 4. maj, str. 8). U maju su štrajkovali i radnici pekare u Pljevljima (*Vijesti*, 17. maj, str. 7) i crnogorski pomorci na tankeru italijanskog vlasnika ukotvljenom u brodogradilištu *Bijela* zato što im vlasnik nije isplatio zaostale zarade (*Vijesti*, 29. maj, str. 9).

U junu su štrajkovali radnici komunalnih preduzeća u Cetinju (*Vijesti*, 12. jun, str. 7) i radnici risanskog *Eksportbilja*, koji su blokirali Jadransku magistralu (*Vijesti*, 16. jun, str. 6). Radnici *Božurveleeksporta* iz Podgorice, koji štrajkuju već dve godine, u junu su dobili otkaz. Oni su započeli štrajk, zato što novi, privatni vlasnik još od 1997. nije isplaćivao plate (*Vijesti*, 21. jun, str. 5).

U julu su radnici fabrike radijatora iz Danilovgrada blokirali puteve zbog neisplaćenih plata (*Vijesti*, 19. jul, str. 4), a u avgustu su štrajkovali radnici fabrike elektroda iz Plužina, iz istog razloga (*Vijesti*, 9. avgust, str. 5).

U septembru su radnici građevinskog preduzeća *Lovćen* u Cetinju završili trogodišnji štrajk, koji su zapčeli zbog neisplaćenih zarada. Preduzeće je sklopilo ugovor o izgradnji stambeno poslovnog objekta i uprave carina u Ulcinju i tim novcem isplatilo deo zaostalih plata (*Vijesti*, 22. septembar, str. 14).

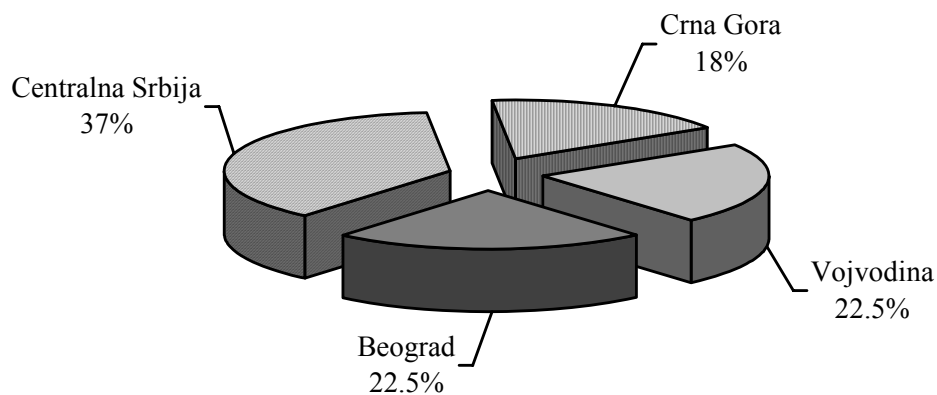
U decembru su štrajkovalie radnice konfekcije *Konkol* iz Kolašina. One su blokirale magistralni put više dana. Blokada je prekinuta kada im je Ministarstvo privrede Crne Gore obećalo isplatu 18 zaostalih plata (*Vijesti*, 20. decembar, str. 11).

Ljudska prava u pravnoj svesti građana Jugoslavije

1. Uvodne napomene

Ispitivanje pravne svesti građana SRJ sprovela je, za potrebe Beogradskog centra za ljudska prava, novosadska agencija *Scan* krajem novembra i početkom decembra meseca 2001. godine. Treći put se organizuje ovakvo istraživanje što već daje mogućnost longitudinalnog praćenja pravne svesti na ovim prostorima, tim pre što je prvo istraživanje obavljeno sredinom 1998. godine, dve godine pre poslednjih izbora, drugo je obavljeno posle izbora 2000. godine i neposredno posle događaja od 5. oktobra, kada se promenila vlast u saveznom, pokrajinskim i lokalnim strukturama, ali pre održavanja republičkih izbora.¹⁹⁴ Ovo treće istraživanje, obavljeno godinu dana posle izbora, omogućava komparativno praćenje promena u pravnoj svesti građana Jugoslavije u procesu stvaranja drugačijih društvenih i institucionalnih okolnosti i predstavlja značajnu osnovu za neke naredne analize.

Istraživanje je obavljeno na uzorku od 2.220 ispitanika/ca iz svih krajeva Jugoslavije raspoređenih u 96 mesta iz 58 opština.¹⁹⁵ Uzorak je višestapni i reprezentativan je po regionalnoj raspoređenosti mesta stanovanja ispitanika/ca, tako što je u uzorku bilo obuhvaćeno 1820 ispitanika/ca iz Srbije (820 Srbija bez Beograda i Vojvodine, Beograd 500, Vojvodina 500) i iz Crne Gore 400 ispitanika/ca. Zastupljenost intervjuisanih iz Crne Gore je namerno povećana, tako da ih je u uzorku istraživanja više nego u strukturi punoletnog stanovništva Jugoslavije, da bi se povećala validnost zaključivanja na nivou republika, ali i pojedinih socijalnih stratuma stanovništva. Posmatrano po teritorijalnoj pripadnosti, ispitanici/e su ravnomerno raspoređeni u svim krajevima. Tako je u Crnoj Gori anketiranjem obuhvaćeno 10 opština, a u Srbiji 48, od čega 12 opština iz Vojvodine i 36 opština iz ostalih krajeva Srbije i Beograda.

Slika 1: Regionalna struktura uzorka

¹⁹⁴ Tokom 1999. godine istraživanje je izostalo usled teškoća prouzrokovanih oružanom intervencijom NATO.

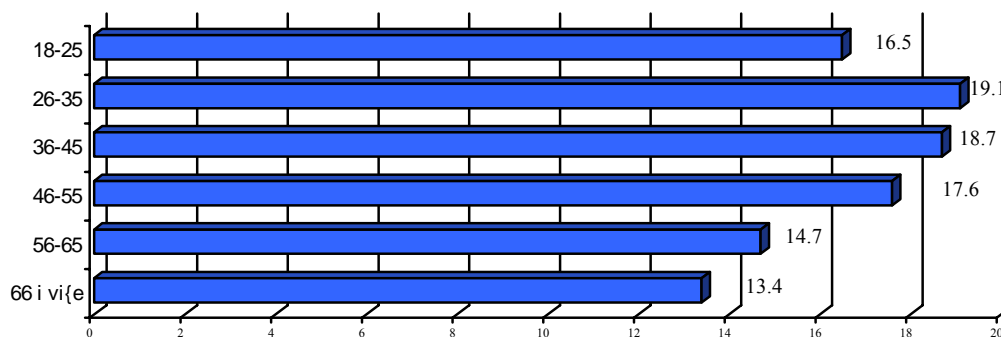
¹⁹⁵ Ovo istraživanje, kao i prethodna dva, obavljeno je na teritoriji SRJ izuzev Kosova i Metohije.

Uzorak je po tipu kombinacija slučajnog i delimično stratifikovanog kvotnog uzorka, čime je obezbeđena reprezentativnost i adekvatna zastupljenost svih socio-demografskih grupa ukupnog biračkog tela, odnosno punoletnog stanovništva Jugoslavije.

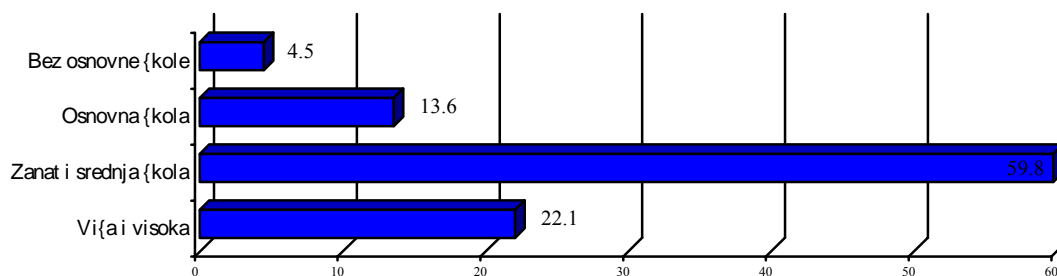
Uzorkom je obuhvaćeno 50% muškaraca i 50% žena.

Po etničkoj pripadnosti najviše je bilo Srba (67%), a zatim slede Crnogorci (9%), Jugosloveni (8%), Muslimani (4%), Mađari (3%), Slovaci (2%), Albanci (1%), Hrvati (1%) i 5% ostalih ili koji se nacionalno ne izjašnjavaju. Među ispitanicima iz Crne Gore u uzorku su bili Crnogorci (46%), Srbi (29%), Jugosloveni (4%), Albanci (6%), Muslimani (11%), Hrvati (2%) i ostali ili nacionalno neizjašnjeni (2%).

Gledano po zanimanjima među ispitanicima su bili KV, VKV radnici i tehničari (27%), penzioneri (21%), intelektualci i stručnjaci (13%), studenti i učenici (12%), domaćice (7%), zemljoradnici (4%), nezaposleni (8%), nekvalifikovani radnici (3%), preduzetnici (4%) i ostala zanimanja (1%). Grafički predstavljena, struktura uzorka prema varijablama starosne dobi i obrazovanja izgleda ovako:

Slika 2: Starosna struktura ispitanika

Slika 3: Obrazovna struktura uzorka

U zavisnosti od stranačkih preferencija, za godinu dana je u odnosu na prethodno istraživanje došlo do pomeranja među ispitanicima. U istraživanju 2000. godine, među ispitanicima najviše je bilo pristalica DSS (27%); oni su i danas najbrojniji ali se njihov broj smanjio (21%), za njima su prošle godine sledile pristalice DS (8,6%) a danas se njihov broj značajno povećao (16,4%). Pristalica SPS je u istraživanju na kraju 2000. godine bilo 4%, danas ih ima više (6%).¹⁹⁶ Među ispitanicima u Crnoj Gori, kada su

¹⁹⁶ U svim istraživanjima javnog mnjenja od 1990. godine do danas beleži se tendencija da posle obavljenih izbora pristalice stranaka koje su izgubile na izborima, često ne priznaju za koga su glasale

stranačke preferencije u pitanju, skoro da nije došlo do pomeranja tako da je najviše pristalica DPS (25,7%), SNP (22,2%) i LSCG (6,8%).¹⁹⁷

U upitniku ponuđenom ispitanicima nalazilo se 46 pitanja iz oblasti poznavanja ljudskih prava. Kao ni u istraživanju 1998. i 2000. godine, ni sada nije primenjen tzv. KOL-standard (*Knowledge and Opinion about Law*), jer bi diferenciranje pitanja u upitniku na ona koja se odnose striktno na pravnu regulaciju, na ona koja su vezana za pravnu praksu i na ona koja se odnose na poželjnu regulaciju, dovelo do velikih metodoloških problema. To su razlozi zašto se u istraživanju pribeglo primeni što jednostavnijih baterija pitanja u kojima ne postoji razlikovanje između normativno važećih, faktički primenjivanih i poželjnih ljudskih prava. Još jedan razlog zbog kojeg se upotrebio identičan instrument kao i u prethodna dva istraživanja jeste obezbeđivanje komparativnosti i longitudinalnosti u praćenju promena u pravnoj svesti građana. Promene instrumenta u tom pogledu uskratila bi takve mogućnosti.

2. Shvatanje ljudskih prava

U ispitivanju o poznavanju konkretnih ljudskih prava bilo je neophodno najpre proveriti šta građani uopšte podrazumevaju pod ljudskim pravima. Zato je prvo pitanje iz seta ove problematike bilo „Šta su po vama ljudska prava?“. Postavljajući ovo pitanje pošlo se od pretpostavke da je o ljudskim pravima moguće govoriti kao o jusnaturalističkoj kategoriji (ljudska prava su nepozitivna prava koja prethode državnom pravu i uživa ih svaki čovek već samim tim što je ljudsko biće), pravnopozitivističkoj kategoriji (ljudska prava su prava pozitivirana ustavom i međunarodnim pravom), realpolitičkoj kategoriji (ljudska prava su obična sredstva u borbama za političku moć) i svetsko-zavereničkoj kategoriji (ljudska prava su obična sredstva kojima se služe svetski moćnici u ucenjivanju *nas i naše vlasti*).

Dobijeni rezultati govore da je među ispitanicima najviše onih koji imaju pozitivan (jusnaturalistički ili pravnopozitivistički) stav prema ljudskim pravima. Takvih je dve trećine (67%). Kao i u prethodnim istraživanjima, najviše ispitanika je bilo sklono da ljudska prava posmatra jusnaturalistički, kao prava koja „svako ima“ bez obzira na državno pravnu regulaciju. Posle njih slede ispitanici koji su skloni pravnopozitivističkom posmatranju ljudskih prava (27,7%) kao prava koja su regulisana međunarodnim dokumentima, ustavom i zakonima. Međutim, nije zanemarljiv broj ispitanika koji u shvatanju ljudskih prava preferiraju realpolitičko objašnjenje (18,7%), za njih su ljudska prava „običan komad papira kojim se služe političari“. U prošlogodišnjoj analizi konstatovano je da se u odnosu na istraživanje iz 1998. godine značajno povećalo broj jusnaturalističko objašnjenje ljudskih prava, više nego što je rasla sklonost ka pravno-političkim objašnjenjima. Ta tendencija se pripisuje činjenici da je istraživanje rađeno samo dva meseca posle izbora i objašnjava se činjenicom da u SRJ ne postoje institucionalne mogućnosti za zaštitu ljudskih prava ni pred ustavnim sudovima, ni pred odgovarajućim međunarodnim organima. Zbog toga postoji sklonost

izbegavajući odgovor. Slično se desilo i posle septembarskih izbora 2000. kada je u istraživanju zabeleženo manje pristalica SPS ili SRS nego što ih je bilo na samim izborima.

¹⁹⁷ U Crnoj Gori je od istraživanja iz decembra 2000. godine došlo do minimalnih pomeranja (od 1% do 1,5%) koja su zabeležena u istraživanju obavljenom u agenciji *Scan* krajem januara i početkom februara 2001. Tada zabeležena izborna preferencija potvrđena je na izborima u aprilu mesecu. Od izbora do ovog istraživanja promene su minimalne.

ka apstraktnijem i neformalnijem shvatanju ljudskih prava. Pošto je došlo do smene vlasti posle 5. oktobra, a republički izbori još nisu bili održani, u Srbiji je u tom trenutku bilo nedefinisano stanje. Logična posledica tako institucionalizovane vlasti je bila „jusnaturalistička euforija“. Međutim, neposredno po završetku istraživanja održani su republički izbori u Srbiji, a nešto kasnije i u Crnoj Gori. Kako se godina dana „posle Miloševića“ odrazila na stavove o ljudskim pravima može se videti u Tabeli 1.

Tabela 1: Shvatanje ljudskih prava

Šta su ljudska prava?	Jul □ 1998.	Decembar □ 2000.	Decembar □ 2001.
1. Deo ukupnih prava koja su regulisana međunarodnim dokumentima i ustavom	22,3	25,6	27,7
2. Sredstvo pomoću kojeg svetske sile ucenjuju male države kao što je SRJ	11,1	7,7	10,9
3. Prava koja svako ima, bez obzira na ustav i zakone države u kojoj živi	38,8	46,7	38,7
4. Običan komad papira kojim se političari služe kada im je to u interesu	24,9	17,1	18,7
5. Nešto drugo	2,9	2,1	1,6
6. Ne zna i bez odgovora	–	0,8	2,3
Ukupno	100	100	100

Uporedimo li podatke iz sva tri istraživanja, uočićemo promene koje bi mogle imati tendencijski karakter. Pretpostavka posle istraživanja iz decembra 2000. da je tada zabeležena „jusnaturalistička euforija“ (broj građana koji su bili skloni ovom objašnjenju ljudskih prava od jula 1998. se povećao sa 38,8% na 46,7% posle septembarskih izbora 2000) posledica nemogućnosti institucionalne zaštite ljudskih prava i izgrađenog nepoverenja prema, dotadašnjem pravnom poretku, ali i postizbornih događaja koji su probudili nadu u promene i u uspostavljanju pravnih institucija. Istraživanje iz decembra 2001. upućuje na zaključak da su tadašnje istraživačke pretpostavke bile umesne, međutim, ukazuje i na činjenicu da će za uspostavljanje poverenja u institucije, što bi povećalo pravno pozitivističke sklonosti ka tumačenju ljudskih prava, biti potrebno dosta vremena. Posle godinu dana broj „jusnaturalista“ se vratio na nivo iz 1998. (euforija je prestala), istovremeno se polako povećava broj „pravno pozitivista“ (1998 : 22,3%, 2000: 25,6% i 2001: 27,7%). Zabeležene promene upućuju na tendenciju i samim tim su ohrabrujuće ali one istovremeno i upozoravaju da će proces izgradnje poverenja u pravne institucije ići veoma sporo. Istovremeno s padom broja „jusnaturalista“ godinu dana posle došlo je do povećanja broja ispitanika koji su skloni svetskozavereničkim objašnjenjima ljudskih prava. Njihova zastupljenost

se smanjila u odgovorima posle 5. oktobra, međutim, danas se vratila na nivo zastupljenosti iz 1998. godine te tako danas svaki deveti građanin Jugoslavije spada u ovu kategoriju. Moguće je da su ovakvi rezultati posledica zahteva međunarodnih institucija za saradnju sa Haškim tribunalom, koji su između dva istraživanja bili veoma glasni.

Pored nepoverenja u pravne institucije, u shvatanju ljudskih prava na prostorima SRJ i dalje postoji problem neusklađenosti pravnih akata koji je nastao kao posledica niza brzopleto donesenih loših, protivurečnih ili čak neustavnih i/ili nelegalnih pravnih akata.¹⁹⁸ Takav pravni haos ugrožava privilegovani status ljudskih prava u pravnom sistemu koji je, doduše, nasleđen iz prethodnog perioda, ali procedura promene pravnog sistema traje. Ako se tome doda da u periodu posle izbora ne funkcionišu ustavni sudovi, mada je jasno da su mnoge ranije uspostavljene pravne nelogičnosti i dalje na snazi. To je bio razlog da nastavimo da pratimo kako građani shvataju hijerarhiju pravnih akata. Zbog toga smo im postavili pitanje šta ima prvenstvo u slučajevima u kojima su pravne norme neusklađene.

Rezultati koje smo dobili upućuju na zaključak da najviše ispitanika daje prednost ustavnim normama, što je zabeleženo i na kraju 2000. godine. Međutim, bez obzira što ovaj podatak raduje, prednost ustavu i dalje daje tek svaki treći ispitanik. Posle ustavnih normi, po učestalosti odgovora slede ispitanici koji prednost daju zakonima (svaki peti) dok su se na trećem mestu našli ispitanici koji prednost daju međunarodnim normama (19%). U ovom istraživanju skoro da se izjednačio broj građana koji prednost daju domaćem i međunarodnom zakonodavstvu, što je moguća posledica rasprava i nedoumica oko donošenja zakona o saradnji s Haškim tribunalom i prednostima međunarodnog nad domaćim zakonodavstvom i obrnuto. Interesantne su promene u stavovima o prvenstvu pravnih normi od 1998. godine. Odgovori su predstavljeni u Tabeli 2.

Tabela 2: Neusklađenost pravnih akata

„Ako su pravne norme neusklađene šta ima prvenstvo?“	Jul 1998.	Decembar 2000.	Decembar 2001.
1. Ono što piše u međunarodnim dokumentima	15,6	14,4	19,0
2. Ono što piše u Ustavu	21,5	32,4	33,6
3. Ono što piše u zakonu	14,6	18,1	20,6
4. Ono što kažu ljudi koji imaju vlast	22,9	13,4	10,0

¹⁹⁸ Primer za to je niz zakona koji su, suprotno ustavnim rešenjima, uskratili nadležnosti AP Vojvodine, ili postojanje smrtne kazne u republičkom ali ne i u saveznom zakonodavstvu itd.

5. Ono što kažu pametni ljudi	22,9	18,9	12,8
6. Nešto drugo	2,5	1,7	0,9
7. Ne zna i bez odgovora	–	1,0	3,0
Ukupno	100	100	100

Posmatrano od 1998. godine, u odgovoru na pitanje o prednostima u slučaju kada su pravne norme neusklađene, došlo je do značajnih promena. One su pozitivne i naročito je važno istaći da se beleži tendencijsko smanjenje broja ispitanika koji u ovakvim slučajevima prednost daju pojedincima, bilo da su u vlasti ili su pametni. U istraživanju iz 1998. njih je bilo najviše, i to značajno više od ispitanika koji su prednost davali zakonima, Ustavu i međunarodnim dokumentima. U poređenju sa rezultatima od pre četiri godine broj ispitanika koji su prednost davali ljudima iz vlasti ili pametnim ljudima se sa 45,8% prepolovio na 22,8% i ima tendenciju daljeg smanjenja. Iako je ovo pozitivan proces, ipak i dalje preveliki broj građana u slučaju neusklađenosti pravnih normi prednost daju pojedincima. Istovremeno sa procesom smanjenja broja građana koji prednost daju pojedincima raste broj ispitanika koji prednost daju pravnim aktima (Ustavu, zakonima i međunarodnim dokumentima) a najviše se povećao broj onih koji prednost daju međunarodnim dokumentima (od decembra 2000. njihov broj se povećao za 5%). Ovo je posledica pomenutih rasprava i događaja tokom 2001. godine. Međutim, međunarodni dokumenti su, bez obzira što su se približili domaćem zakonodavstvu, i dalje iza Ustava i zakona. Pozitivno je da je proces pokrenut, i u odnosu na druge zabeležene procese unutar propitivanja pravne svesti mnogo je dinamičniji.

3. Posebna prava

3.1. Zabrana diskriminacije

Zabrana diskriminacije je u istraživanju, obavljenom decembra 2001. operacionalizovana, kao i u prethodna dva, kroz pet posebnih oblika, formulisanih u pet pitanja. Tri pitanja su se odnosila na zabranu diskriminacije po polnoj osnovi (i to u oblasti politike, zapošljavanja i napredovanja u službi i braka), a po jedno pitanje se odnosilo na zabranu diskriminacije po osnovu etničke pripadnosti (u oblasti zapošljavanja) i seksualnog opredelenja (homoseksualnosti).

Neravnopravnost žena se očigledno pojačava u celom postkomunističkom periodu u SRJ i može se prepoznati u raznim oblastima. Istraživanja koja su tokom 2001. godine obavljena u *Scan* agenciji na temu socijalnog i ekonomskog položaja žena Jugoslavije pokazuju da se neravnopravnost žena ispoljava naročito u izboru na političke funkcije i u izboru na rukovodeća mesta u svim oblastima, kako privrednim tako i neprivredim. Neravnopravnost je prepoznatljiva i u bračnim odnosima. Interesantno je napomenuti da se već niz godina unazad, u javnomnjenjskim istraživanjima stavova građana o političkim i društvenim odnosima, ne beleže razlike u zavisnosti od polne pripadnosti. Međutim, sve su veće razlike u stavovima o ravnopravnosti žene u zavisnosti od polne pripadnosti ispitanika. Na pitanje iz pomenutog istraživanja, jesu li kod nas žene izjednačene u svim pravima sa muškarcima, od 64% žena je dobijen odgovor da nisu,

dok je istovremeno 60% muškaraca odgovorilo da jesu. Na pitanje u kojim to oblastima žene posebno nisu ravnopravne s muškarcima, na prvom mestu se našao odgovor da toga ima prilikom izbora na političke funkcije, na drugom mestu prilikom izbora na rukovodeća mesta a na trećem mestu našao se odgovor da se to ispoljava u bračnim odnosima.¹⁹⁹ U strukturi sva tri odgovora dvotrećinsku većinu su činile žene.

Neravnopravnost žena u političkom životu SRJ je očigledna pojava već duži niz godina. Prema izveštaju Saveta Evrope, pre izbora 2000. po zastupljenosti žena u Saveznom parlamentu Jugoslavija se nalazila na trećem mestu odozdo sa 5%, a u jednom trenutku sa svega 3,5% žena. Iza Jugoslavije bili su samo Lihtenštajn i Moldavija. Na žalost, posle izbora 2000. učešće žena u parlamentima se nije značajnije popravilo, i pored kampanja koje su nevladine organizacije za ljudska prava i položaj žena vodile zajedno sa ženskom političkom mrežom za 30% žena u parlamentima. Danas je od ukupno 178 poslanika u Saveznom parlamentu samo 9 žena (u Veću republika 1 poslanica, dok su ostale u Veću građana). U republičkim skupštinama situacija nije mnogo bolja, mada se broj žena u obe republičke skupštine povećao na oko 11%. Istovremeno, sticajem okolnosti, oba republička parlamenta su po prvi put u svojoj istoriji dobila žene za predsednice. Situacija u lokalnim skupštinama je mnogo lošija i od ove u Saveznom i republičkim parlamentima. Niz je opština u čijim skupštinama nema ni jedne ili samo jedna žena, dok je u proseku u lokalnim parlamentima svega oko 6% žena.

Pored ovakve objektivne slike o položaju žena u političkom životu, interesantno je da je više muškaraca prepoznavalo neravnopravnost žena u politici pre i neposredno posle izbora, nego godinu dana kasnije. Istovremeno se i među muškarcima koji su prepoznavali neravnopravan položaj žena prilikom izbora na političke funkcije smanjio broj onih koji misle da žena treba da bude u politici mnogo više ili više nego danas.

To je pokazalo i ovo istraživanje. U odnosu na istraživanje iz decembra 2000. za 14% se povećao broj muškaraca koji misle da je žena danas u politici sasvim dovoljno (sa 15% povećao se na 29%). Ako se zbroje oni koji misle da su žene u politici zastupljene u pravoj meri („taman onoliko koliko treba“) ili ih je previše, sa onima koji kažu da nemaju stav o ovom problemu, onda žene u promeni svog položaja u izboru na političke funkcije ne mogu da računaju na podršku apsolutne većine muškog dela jugoslovenske populacije (57%).

Sve ovo upućuje na neophodnost donošenja antidiskriminativnih propisa i uvođenje kvota kako to sugeriše *Pekinška deklaracija* o položaju žena, ili normativno regulisanje pariteta za rodnu ravnopravnost prilikom izbora na političke funkcije.

Ispitanici i dalje uočavaju diskriminaciju žena u oblasti zapošljavanja i napredovanja u službi. U odnosu na istraživanje iz decembra 2000. došlo je do pomeranja u stavovima, i to tako što se smanjio broj ispitanika koji misle da su žene u neravnopravnijem položaju. Pre godinu dana tako je mislilo 44,3% ispitanika, a danas 30%. Značajno se povećao broj muškaraca koji misle da žene pri zapošljavanju imaju jednake šanse kao i muškarci (2000. tako je mislilo 35,6% muškaraca dok danas tako misli 61%). Interesantan je podatak da se povećao i broj muškaraca koji misle da žene imaju bolje šanse prilikom zapošljavanja nego muškarci, i to sa 11% pre godinu dana na

¹⁹⁹ Milka Puzigaća i drugi, Socijalni i ekonomski položaj žena Jugoslavije, *Scan* agencija, januar – novembar, Novi Sad 2001.

16% danas. Druga istraživanja pokazuju da se prilikom navođenja primera gde se to žene lakše zapošljavaju redovno nabrajaju butici, restorani ili kafići. Međutim, ako se pogledaju objektivni pokazatelji, onda je slika znatno drugačija. Žene se češće zapošljavaju u buticima, trgovinama, restoranima i kafićima, ali je to najčešće rad bez socijalne i zdravstvene zaštite („rad na crno“) i vremenski po pravilu ograničen. Žene se teže zapošljavaju u privatnom sektoru nego muškarci, tako da je struktura zaposlenih ovde u značajnoj meri u korist muškaraca. Ovo je naročito važno naglasiti zbog procesa privatizacije koji je u toku. Uz postojeće trendove ovi procesi mogu proizvesti povećanje nezaposlenih među ženama, kojih je i do sada na tržištu rada bilo zapaženo više nego muškaraca. Sve ovo upućuje i na sledeće nalaze u našem istraživanju, naime, broj nezadovoljnika, odnosno ispitanika koji misle da žene imaju manje šanse za zapošljavanje i napredovanje u službi, veći je kod žena nego kod muškaraca. Oko 41% ispitanica je konstatovalo lošiji položaj žena. Među ženama koje misle da imaju jednake šanse kao i muškarci prisutnije su žene starije od 65 godina, nego žene iz drugih starosnih stratuma. Nasuprot tome, među ženama koje misle da su u nepovoljnijem položaju najmanje je žena iz najstarije starosne grupe.

Posmatrano po republikama, ispitanici u Crnoj Gori učestalije (37%) percipiraju nepovoljan položaj žena prilikom zapošljavanja od ispitanika u Srbiji (29%).

Drugačiji trend se beleži u pogledu (ne)ravnopravnosti polova u braku. Procenat ispitanika koji smatra da postoji ravnopravnost polova u braku narastao je u protekle četiri godine sa 49,5% u 1998. godini i 54% u 2000. na 62,5% u istraživanju iz decembra 2001. dok se procenat onih koji misle da se i dalje održava dominacija muškaraca spustio sa 41,4% u 1998. i 37,9% u 2000. na 33,4% u 2001. godini. Pogledaju li se dobijeni rezultati u zavisnosti od polne pripadnosti, beleže se vrlo značajne razlike. Danas skoro 71% muškaraca misli da su žene ostvarile emancipaciju u braku, što je doprinelo ukupnom trendu porasta ubeđenja o postojanju ravnopravnosti polova u braku. Ovo je značajno povećanje u odnosu na rezultate iz 2000. godine, kada je 57,5% muškaraca tvrdilo da su polovi ravnopravni u bračnim odnosima. U isto vreme, tek svaki peti muškarac uočava da je u našim uslovima žena i dalje neravnopravna u braku. Nasuprot njima skoro duplo više žena (43%) misle da su žene neravnopravne u bračnim odnosima, što je manje nego što ih je bilo prošle godine (53,1%) ili 1998. (49,3%). Posmatrano po republikama, odnosno oblastima, u Crnoj Gori se najviše percipira neravnopravnost polova u braku (46%) a najmanje u Vojvodini (25%).

Iz navedenih podataka se može zaključiti da se ranije zabeleženi trendovi nastavljaju, da su građani, a naročito građanke SRJ postali osetljiviji na različite oblike diskriminacije prema ženama i da su sve spremniji da ospore postojanje emancipacije. Istraživanja pokazuju da među građankama SRJ postoji zapaženo veća spremnost za aktivizam (kreće se između 25% i 33%),²⁰⁰ nego što je to u proseku kod žena u zemljama Zapadne Evrope (od 12% do 15%). Ovaj vid aktivizma je tokom 2001. godine beležio blagi pad, ali jednako kod pripadnika oba pola.²⁰¹ Situacija je po pitanju diskriminacije žena loša na prostorima cele države, mada je lošija u Crnoj Gori nego u Srbiji. Ovo ukazuje na potrebu donošenja nacionalnog plana akcije, ali i uvođenja

²⁰⁰ *Id.*

²⁰¹ Istraživanja pokazuju da je posle izbora pad spremnosti na aktivizam, naročito političke prirode, uobičajena pojava.

nacionalnih mehanizama za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, kako to danas postoji u većini zemalja Evrope.

Što se tiče diskriminacije etničkih manjina, ona se u našem istraživanju ispitivala u domenu zapošljavanja i napredovanja u službi. Na pitanje kakve šanse za zapošljavanje i napredovanje u službi imaju pripadnici etničkih manjina, najveći procenat ispitanika (67,1%) su odgovorili: „Iste kao Srbi/Crnogorci“. U odnosu na istraživanje iz 2000. godine ovoj odgovor beleži povećanje za 11%, a u odnosu na istraživanje iz 1998. za 14%. Smanjio se broj ispitanika koji misle da pripadnici etničkih manjina imaju bolje šanse za zapošljavanje i napredovanje od Srba i Crnogoraca a značajno se smanjio broj ispitanika koji misle da imaju gore šanse. Regionalno posmatrano beležimo razlike u dobijenim rezultatima ovog istraživanja i istraživanja iz decembra 2000. godine. U istraživanju iz 2000. godine najveće razlike su postojale između stavova Vojvodine, gde je zabeležen najmanji procenat ispitanika koji smatraju da pripadnici etničkih manjina imaju teškoća prilikom zapošljavanja (15,2%) i Crne Gore gde je taj procenat bio najveći (29,1%).²⁰² Ovo istraživanje pokazuje potpuno drugačije, čak suprotne, odnose. U Vojvodini se broj ispitanika koji misle da etničke manjine imaju teškoće prilikom zapošljavanja zadržao na nivou od pre godinu dana (15,9%), međutim, broj ispitanika u Crnoj Gori koji dele to mišljenje smanjio se drastično na (7,6%). S obzirom da su se Beograd i Centralna Srbija pozicionirale između ova dva stava, proizilazi da su i ove godine razlike najveće između Vojvodine, gde se sada najčešće uočava postojanje teškoća prilikom zapošljavanja etničkih manjina, i Crne Gore gde se smatra da su one najmanje prisutne.²⁰³ Istovremeno, stav o nepostojanju diskriminacije nacionalnih manjina u domenu zapošljavanja najveći je u Crnoj Gori (73%) a najmanji u Centralnoj Srbiji (61,4%). Komparativni rezultati tri istraživanja o šansama za zapošljavanje i napredovanje u službi predstavljeni su u Tabeli 3.

Tabela 3: Zapošljavanje i napredovanje u službi pripadnika etničkih manjina

„Kakve šanse za zapošljavanje i kasnije za napredovanje u službi imaju pripadnici nacionalnih manjina?“	Jul 1998.	Decembar 2000.	Novembar 2001.
1. Bolje nego Srbi/Crnogorci	13,1	13,2	10,3
2. Iste kao Srbi/Crnogorci	53,1	55,7	67,1
3. Gore nego Srbi/Crnogorci	20,5	21,3	11,7

²⁰² *Izveštaj 2000*, str. 282.

²⁰³ Zabeležena razlika u stavovima građana Crne Gore od decembra 2000. do decembra 2001. godine možda bi se mogla tumačiti tenzijama koje su nastale uoči izbora u Crnoj Gori, kada je zabeleženo povećanje straha od međunacionalnih sukoba i građanskog rata. Međutim, možda su ove razlike posledica nečeg drugog što je u ovom istraživanju nama ostalo nepoznato.

4. Ne znam	13,3	9,7	10,9
Ukupno	100	100	100

Promenu stava o diskriminaciji nacionalnih manjina prilikom zapošljavanja u Crnoj Gori najviše je proizvela promena stava o ovom pitanju kod Muslimana i Albanaca.²⁰⁴ Oni su u prethodnom istraživanju bili najbrojniji među ispitanicima koji su prepoznavali diskriminatorske odnose prema nacionalnim manjinama kod zapošljavanja. Ovog puta, njihovi stavovi se kreću na nivou proseka uzorka. U ovom istraživanju, na neravnopravne odnose prilikom zapošljavanja mnogo češće od ostalih ukazuju Mađari (57,6%),²⁰⁵ što znači da apsolutna većina Mađara tvrdi da u domenu zapošljavanja vladaju diskriminatorski odnosi prema pripadnicima etničkih manjina. Ovakvim stavom oni se izdvajaju od svih drugih. Na drugom mestu su Hrvati (27,3%), zatim slede „ostali“ i oni koji se nacionalno ne izjašnjavaju (19,8%) i Jugosloveni (16,4%). Kod svih ostalih nacija ovaj stav je ravnomerno raspoređen na nižim nivoima od pobrojanih.

Na kraju, naše istraživanje je sadržavalo i jedno pitanje o diskriminaciji homoseksualaca. Odgovori ispitanika pokazuju da su trendovi u odnosu na prethodno istraživanje više negativni nego pozitivni. Za jedan procenat se smanjio broj ispitanika koji misle da kod nas homoseksualci nailaze na društvenu osudu i bojkot (sa 33% na 32%). Istovremeno se smanjio broj ispitanika koji misle da uglavnom ne postoji društvena osuda i bojkot (sa 23,6% u 1998. godini na 18,7% u 2000, i 12,1% u 2001. godini). Međutim, značajno se povećao broj ispitanika koji misle da se homoseksualcima danas previše povlađuje (sa 23,9% u 1998. godini na 24,6% u 2000, i 33,3% u 2001. godini). Rezultati govore da svaki treći građanin misli da se danas homoseksualcima previše povlađuje. Ovo protivreči događajima sa ulica Beograda u leto 2001. godine, kada su homoseksualci pokušali da organizuju prvu uličnu manifestaciju u zemlji. Tom prilikom su bili brutalno napadnuti i pretučeni. Ako smo u prethodnom istraživanju konstatovali, na osnovu tadašnjih rezultata, da su građani SRJ postali za nijansu skloniji da priznaju da postoji društvena osuda i bojkot homoseksualaca, ovogodišnji nalazi upućuju na zaključak da su postali skloniji (ili su otvorenije pokazali svoje ranije sklonosti), uskraćivanju prava homoseksualcima, koja ovi ni nemaju.

3.2. Pravo na život

Stavove građana SRJ o poštovanju prava na život ispitivali smo na primerima dva oblika ovog prava: na slobodi od vanskudskih ubistava i slobodi od smrtne kazne. Što se prvog oblika tiče, ispitanicima smo postavili pitanje, koje je glasilo: „Šta se radi sa ljudima za koje se zna da su opasni kriminalci, iako ne postoje dokazi za to“. Kao i u prethodna dva istraživanja i u ovom je ispitanicima postavljena zamka samom

²⁰⁴ Skoro svi ispitanici koji su se u našem istraživanju izjasnili kao Albanci su iz Crne Gore, dok je broj anketiranih Muslimana u ovoj Republici bio 11%.

²⁰⁵ U istraživanju *Scan* agencije, koje je sprovedeno u Vojvodini u martu 2000. godine o „Multikulturalnosti u Vojvodini“ (autori su Milka Puzigaća, Miloš Marijanović i Milica Andevski), takođe je vrlo primetan stav da postoje diskriminativni odnosi prema pripadnicima nacionalnih manjina u domenu zapošljavanja.

floskulom „zna se da su opasni kriminalci“ koja upućuje na to da o navodnim zločinima tih „opasnih kriminalaca“ ne postoje nikakvi pouzdani dokazi. Ponuđenim modalitetima instrumenta, pored regularnih, predviđene su i mogućnosti, nedvosmisleno karakteristične za represivne režime, da se takvim „opasnim kriminalcima“ organizuje tajno suđenje (bez primene uobičajenih procesnih garantija) ili da ih čak bez suđenja likvidira Služba državne bezbednosti.

Dobijeni rezultati su slični rezultatima iz prethodna dva istraživanja. Više od dve trećine ispitanika (67,9%) je odbacilo mogućnost da se u SRJ organizuju tajna suđenja i likvidacije i opredelilo se za opciju po kojoj se ništa ne započinje sve dokle god se ne pronađu dovoljni dokazi. U odnosu na rezultate iz 1998. godine sada beležimo povećanje učestalosti ovog odgovora za 2% ali u odnosu na istraživanje iz 2000. smanjenje za jedan procenat, što statistički može biti i beznačajno. Ubeđenje da se u SRJ ovim nedokazano „opasnim kriminalcima“ organizuju tajna suđenja ostalo je na nivou prethodna dva istraživanja (6,3%) i tu su razlike samo u decimalama tako da su statistički sasvim zanemarljive. Najveće promene su zabeležene u ubeđenju da postoji praksa njihove likvidacije od strane Službe državne bezbednosti. U istraživanju iz 1998. godine bilo je 18,5% ispitanika koji su tvrdili da postoje ovakve mogućnosti, 2000. takvih je bilo 14,1%, dok ih je danas 11,3%. Istovremeno se povećao broj ispitanika koji su rekli da ne znaju odgovor na ovo pitanje (sa 10% na 14%).

Kada je smrtna kazna u pitanju, i na kraju 2001 godine, kada je obavljeno terensko prikupljanje podataka, u SRJ je i dalje saveznim Ustavom smrtna kazna zabranjena za krivična dela propisana saveznim zakonom, dok su republički ustavi ostavljali mogućnost da se smrtna kazna republičkim zakonom propisuje za „najteže oblike krivičnih dela“. Između dva istraživanja nije došlo do ustavnih promena pa se za najteža krivična dela kao što su ratni zločin ili genocid, nije mogla propisati smrtna kazna, ali se zato mogla propisati za neka ubistva čija je inkriminacija bila u nadležnosti federalnih jedinica.²⁰⁶ Ustavnu mogućnost propisivanja smrtne kazne iskoristili su i srpski i crnogorski zakonodavac, pa tako ona postoji i primenjuje se na teritoriji cele SRJ – na temelju republičkih krivičnih zakona. Zbog ovako konfuzne situacije bilo je potrebno da se i u ovom istraživanju proveri šta o smrtnoj kazni misle ispitanici u SRJ.

Rezultati pokazuju da zbog haotičnog zakonodavstva, mnogi građani smatraju da u SRJ uopšte ne postoji smrtna kazna. Tako danas tvrdi 48,9% ispitanika, što je mnogo više nego u istraživanju iz 2000. godine (35,7%) i 1998. godine (26,6%). Zato se, naravno, smanjio broj ispitanika koji misle da smrtna kazna postoji ali samo u saveznom zakonodavstvu (što je za 10% manje u odnosu na 33,5% iz istraživanja 2000. ili za 15% u odnosu na 39% iz istraživanja obavljenog 1998). Danas svega 10,8% ispitanika misli da smrtna kazna postoji u republičkom zakonodavstvu. Ako se pogleda ova poslednja grupa, koja je dala tačan odgovor, videće se da manji broj ispitanika (4,1%) smatra da smrtna kazna ne samo da postoji u republičkom zakonodavstvu nego se i primenjuje, dok veći deo (6,7%) misli da smrtna kazna u republici postoji ali se ne izvršava. Procenat ispitanika koji nije bio u stanju da saopšti svoje mišljenje iznosio je 16,5%. Po stavovima o ovom problemu, u prošlogodišnjem istraživanju je najveća razlika zabeležena u Beogradu i Crnoj Gori.²⁰⁷ Takav odnos je i danas i vidljiv je iz

²⁰⁶ Vidi V. Dimitrijević, M. Paunović u saradnji sa V. Đerićem, *Ljudska prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 1997, str. 230.

²⁰⁷ Upor. *Izveštaj 2000*, str. 297.

odgovora da kod nas ne postoji smrtna kazna. Tako misli 42,4% ispitanika u Beogradu i čak 53,3% u Crnoj Gori. Vojvođani su ovog puta zaostali za ispitanicima iz Crne Gore za svega 0,4%. Konstatacija izrečena u prošlogodišnjem izveštaju da je disperzija stava u Srbiji veća nego u Crnoj Gori nije dobila statističku potvrdu u ovom istraživanju. Statistički posmatrana ova disperzija jednako funkcioniše u svim delovima SRJ.

Zaključak u izveštaju iz 2000. godine, da su ispitanici u priličnoj meri bili ubeđeni da u SRJ nema tajnih suđenja „opasnim zločincima“, za čije „zločine“ ne postoje sigurni dokazi, još više su potvrdili rezultati i ovog istraživanja. Istovremeno, ispitanici su pokazali da su još manje upoznati sa mogućnostima za izricanje smrtne kazne koje pruža jugoslovensko (savezno i republičko) zakonodavstvo.

3.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja

Zabrana mučenja je u istraživanju zastupljena preko dva svoja oblika: slobode od torture i državnih represalija (pri čemu je ova sloboda operacionalizovana u konkretnoj proceduralnoj garantiji osumnjičenom licu da će biti pošteđeno iznuđivanja priznanja silom) i slobode od sudski izrečenih telesnih kazni.

U proveru odnosa prema slobodi od torture i državnih represalija ispitanicima je postavljeno pitanje: „Da li je radi dobijanja priznanja dozvoljena upotreba sile na osumnjičenom za teško krivično delo, za koje je predviđena smrtna kazna?“ Na to pitanje je negativno odgovorilo 55,3% ispitanika. U odnosu na istraživanje iz 2000. godine to je manje za 2,7% ali je u odnosu na 1998. godinu više za oko 10%. Nasuprot njima, više nego svaki četvrti ispitanik (26,4%) smatra da je dozvoljena upotreba sile, s tim što je 17,3% smatralo da je primena sile dozvoljena do granice ugrožavanja zdravlja osumnjičenog, a 9,1% misli da je primena sile dozvoljena, ali ne preko granice ugrožavanja života osumnjičenog. U odnosu na prethodno istraživanje, smanjio se broj ispitanika (za 3,4%) koji misle da je dozvoljena upotreba sile radi pribavljanja dokaza, ali ne preko granice ugrožavanja života, ali se povećao broj ispitanika (1,2%) koji misle da je dozvoljena upotreba sile, ali ne preko granice ugrožavanja zdravlja. Ako se broju ispitanika koji smatraju da je dozvoljena upotreba sile dodaju oni koji ne znaju da li je upotreba sile dozvoljena ili nije, i ispostavlja se da još uvek vrlo mnogo građana (47%) ne poznaje smisao slobode od torture i državnih represalija.

Ovo istraživanje u poređenju sa prethodnim pokazuje da je došlo do pomeranja u odnosu ispitanika prema slobodi od sudski izrečenih telesnih kazni. Na pitanje „Da li postoje telesne kazne u SRJ?“ ispravan (negativan) odgovor dao je veći broj građana (63,9%) nego što pre godinu dana (57,3%). Prepolovio se broj ispitanika koji su dali pogrešan odgovor tvrdeći da u SRJ postoji telesna kazna. U istraživanju 2000. godine tako je smatralo 24,1% ispitanika, a danas 12,4%. Ovim ispitanicima se pridružilo još 2,4% onih koji su dali potvrđan odgovor, ali su primenu telesne kazne ograničili na svoju republiku. Sa smanjivanjem broja građana koji misle da se u SRJ postoje telesne kazne, znatno se povećao broj onih koji ne znaju odgovor na ovo pitanje. Rezultati upućuju na konstataciju da i pored ovih pomeranja još uvek stoji istraživačka konstatacija izrečena 1998. godine, da je u SRJ rasprostranjena neverica u mogućnost da pojedinac u sudskom procesu (kako u fazi istrage tako i u fazi izvršenja sudske presude) očuva svoj telesni integritet i bude lišen zlostavljanja. Više od jedne trećine ispitanika (36%) je pokazalo sumnjičavost u tom pogledu. Sudeći po ovim odgovorima,

fizičko nasilje kao sredstvo iznuđivanja priznanja i kao sudska kazna još uvek postoji u pravnoj svesti građana SRJ.

3.4. Zabrana ropstva i ropskog položaja

U anketu nisu bila uključena pitanja o zabrani ropstva i ropskog položaja zbog očigledne uvreženosti zabrane ropstva u pravnoj svesti građana SRJ.

3.5. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

Svest o pravu na slobodu i bezbednost ličnosti u ovom istraživanju, kao i u prethodnim, ispitivala se putem pitanja koje je glasilo: „Koliko po našem pravu može da traje pritvor za vreme istrage?“ Tačan odgovor (mesec dana, a samo u posebnim slučajevima šest meseci) dalo je 45,2%, dok je 7,5% mislilo da pritvor može da traje do tri godine. Da pritvor može da traje onoliko koliko je potrebno da bi se pronašli dokazi (što znači da može da traje i doživotno!) danas misli 18,5% ispitanika, dok 28,8% njih kaže da ne zna koliko može da traje pritvor za vreme istrage. Ako se ovi rezultati uporede sa onima iz 1998. i 2000. godine, zapaža se da se nastavlja tendencija poboljšanja rezultata. Međutim, ako se ovi rezultati uporede sa onima od pre godinu dana vidimo da je ostao skoro nepromenjen broj građana koji daju tačan odgovor, ali je došlo do pomeranja broja među onima koji su se opredeljivali za neku od varijanti netačnog odgovora, u korist odgovora „ne znam“. Znači, najnovijim pomeranjem smanjio se broj onih koji su sigurni u netačan odgovor i povećao se broj nesigurnih koji su se opredeljivali za odgovor „ne znam“. U ovom istraživanju, kao i u prethodnim, primetna je povezanost odgovora na pitanje o dužini trajanja pritvora sa obrazovanjem ispitanika. Što je ispitanik obrazovaniji to su odgovori tačniji i obrnuto. Posmatrajući odgovore po obrazovnim stratumima, zapažamo da je od ukupnog broja visokoobrazovanih 61% dalo tačan odgovor, dok je u populaciji bez obrazovanja to slučaj kod 21% ispitanika. Razlika koja je kod ovog pitanja zabeležena u zavisnosti od polne pripadnosti i danas se zadržala. Muškarci (53,9%) učestalije od žena (36,6%) daju tačan odgovor. Neka druga istraživanja, pokazuju da na pitanje: „Gde najviše gubite nerava i vremena?“, muškarci mnogo češće nego žene odgovaraju da im se to dešava u policiji. Ovaj odgovor su 1998. godine naročito često davali muškarci iz sandžačkih opština.

Rezultati upućuju na zaključak da svest ispitanika o granicama zadiranja države u slobodu i ličnu bezbednost pojedinaca napreduje, iako je i dalje daleko od razvijenosti. U pravnoj svesti građana i dalje je vrlo rasprostranjeno nepoznavanje sadržaja prava na slobodu i bezbednost ličnosti, pa otuda i znatan broj građana podrazumeva „pravo“ državnih organa da u istrazi neograničeno drže osumnjičenog u pritvoru.

3.6. Pravo na pravično suđenje

Prethodna dva poglavlja pokazuju da se najveće teškoće u ostvarivanju ljudskih prava u SRJ nalaze u domenu nezavisnog sudstva. Bilo da je u pitanju sam sudski postupak, bilo da je reč o izvršavanju pravosnažnih sudskih presuda, građani SRJ se nalaze u velikoj neizvesnosti da li će moći da svoja prava ostvare. I danas, godinu dana posle promena, kada se mnogo govorilo o potrebi uspostavljanja nezavisnog sudstva, u

kojem je došlo do brojnih kadrovskih promena, bilo je interesantno pogledati odgovore na pitanja iz oblasti prava na pravično suđenje.

Prvo pitanje iz seta ispitivanja oblika prava na pravično suđenje glasilo je: „U kom roku uhapšeni mora izaći pred sudiju?“ Najveći deo ispitanika je izjavio da ne zna odgovor na to pitanje, njih 28,3% je dalo pogrešne odgovore, dok su preostali (31,6%) dali tačan odgovor. Znači manje od jedne trećine. U odnosu na rezultate istraživanja iz 2000. godine, skoro da nema zapaženijih pomeranja, osim što se smanjio broj ispitanika koji tvrde da se optuženi mora izvesti pred sudiju u roku od 3 meseca (zabeleženo smanjenje je 5%), a povećao se broj ispitanika koji kažu da ne znaju odgovor na ovo pitanje. Kod svih ostalih odgovora ne beleže se neka statistički bitnija pomeranja.

Mada se smanjio broj građana koji veruju u tajna suđenja i smaknuća od strane Državne bezbednosti i dalje ima građana koji misle da se tajna suđenja u SRJ organizuju (6,3%) „opasnim kriminalcima“ za čije zločine ne postoje sigurni dokazi. Na pitanje: „Da li važi pravilo da su svi sudski postupci javni?“ u odnosu na prethodnu godinu čak se smanjio broj i onako malobrojnih koji su odgovorili pozitivno (danas ih je 18,9%, a po istraživanju 2000. bilo ih je 21,5%). Svaki četvrti ispitanik ubeđen je da danas to pravilo uopšte ne važi (25,4%) ili da ima puno izuzetaka od tog pravila (30,6%). U odnosu na prethodne rezultate znatno se povećao broj ispitanika koji kažu da ne znaju odgovor na postavljeno pitanje (sa 13,9% na 25,1%). Prošlogodišnji nalaz da je najviše ispitanika koji misle da postoje brojni izuzeci od pravila zabeleženo u Crnoj Gori, potvrdili su i ovi rezultati, ali su se razlike prilično smanjile. U Crnoj Gori je danas takvih odgovora bilo 33,7% (2000. godine 44,8%) dok ih je u Vojvodini 26,8% (2000. godine 32,1%). Međutim, kada se pogledaju korelacije može se zaključiti da mesto stanovanja (oblast, republika ili pokrajina) pokazuje vrlo nisku povezanost s odgovorom na ovo pitanje.

Ispitanici su bili u prilici da odgovore i na pitanje da li se u SRJ primenjuje pravilo da je svako nevin sve dok se sudski ne dokaže suprotno. U odgovorima na to pitanje skoro da nije bilo pomeranja u odnosu na istraživanje od pre godinu dana. Dve petine ispitanika odgovorilo je potvrdno (40,1%), dok je njih 10% izjavilo da ne zna odgovor. Ostali, skoro polovina ispitanika (49%) su ili u potpunosti osporavali važenje pravila prezumpcije nevinosti (9,2%) ili su odgovarali da postoji puno izuzetaka od tog pravila (39,8%). Zajedno s odgovorom „ne znam“ tri petine građana je izrazilo skepsu u pogledu važenja pravila pretpostavke nevinosti u SRJ.

Za razliku od ponovljenih poražavajućih rezultata u odgovorima na prethodna tri pitanja u oblasti prava na pravično suđenje, odgovori na pitanje: „Da li svako slobodno može da izabere advokata koji će ga zastupati?“ i ovog puta su bolji, ali su nešto lošiji od odgovora na isto pitanje, dobijeni prethodne godine. Ubedljiva većina (69,4%) tvrdi da se ovo pravo poštuje bez izuzetka, 5% ispitanika je osporilo poštovanje ovog prava, dok je na postojanje mnogobrojnih izuzetaka od tog prava upozorilo 16,1% ispitanika. Preostalih 10,7% je izjavilo da ne zna odgovor.

Ispitanicima je na kraju data mogućnost da iznesu svoje mišljenje o sudijama koji danas sude na teritoriji SRJ. U odnosu na prošlogodišnje istraživanje, smanjio se broj ispitanika koji su uverenja da su sudije uglavnom loše i da zavise od političara (sa 53,7% 2000. na 47,6% 2001). Znatno manje ispitanika, tek svaki deseti (9,5%), misli da su sudije dobre i nezavisne što je na nivou prošlogodišnjih odgovora. Da se sudije trude da u postojećim veoma lošim uslovima, ostanu poštene mišljenja je nešto manje od

trećine ispitanika (31%), što je u odnosu na prošlu godinu više za 1,4%.²⁰⁸ Bez stava o sudijama je danas 11,9%, što je više od prethodne godine za 4,7%. Uporede li se podaci iz sva tri istraživanja, zapaža se da je u odnosu na 2000. godinu zaustavljeno urušavanje ugleda sudija zabeleženo od 1998. do 2000. godine, ali opada i veoma visok procenat građana koji ne misle da su sudije dobre i nezavisne, već suprotno. Stiče se utisak da ispitanici imaju kolebljiv stav o sudijama. Posmatrano po oblastima, u ovom istraživanju nema razlika u stavovima građana koji žive u Crnoj Gori, Vojvodini, Beogradu ili Centralnoj Srbiji, kako je to bilo ranije. Razlike nisu primetne ni u zavisnosti od nekih drugih sociodemografskih obeležja, osim što obrazovaniji ispitanici češće imaju stav o sudijama nego oni bez obrazovanja ili sa završenom osnovnom školom. Najkritičniji prema sudijama su ispitanici sa završenim zanatom ili srednjom školom, dok je stav da se trude da u postojećim lošim uslovima ostanu poštene, najprisutniji kod visokoobrazovanih.

Rezultati pokazuju da su građani prilično svesni erozije pravosuđa u SRJ i misle da sudstvo ni danas nije nezavisno. Kod ispitanika i dalje postoji veoma iskrivljena svest o mogućnostima koje domaće procesno pravo pruža, pa najveći broj ispitanika u većoj ili manjoj meri osporava postojanje procesnih garancija, kao što su hitan izlazak uhapšenog pred sudiju, javnost postupaka i presumpcija nevinosti (za razliku od prava na slobodan izbor branioca, koje ispitanici percipiraju kao u najvećoj meri ostvareno).

3.7. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

Pravo na privatnost je u našem istraživanju bilo zastupljeno preko dva oblika slobode: od otvaranja pisama i prisluškivanja telefona i slobode od policijske pretrage stana bez sudskog naloga.

Istraživanje pokazuje da je među ispitanicima najviše onih koji zastupaju stav da u SRJ postoji безусловna sloboda komunikacije putem pisama i telefona (60,7%). Ovaj stav je 2000. zastupalo 63,5% ispitanika, što je bilo za oko 14% više nego 1998. Danas je ovog mišljenja oko 3% ispitanika manje nego pre godinu dana. Da policija ima pravo da (bez sudskog naloga) otvara pisma i prisluškuje telefone, uvereno je danas 32,2% ispitanika, od toga 6,1% njih misli da je dovoljno da policija ima razlog da bi zaštitila postojeću vlast, dok preostalih 26,1% smatra da jedino pravo opravdanje može da bude bezbednost zemlje. Povećao se broj građana koji su odabrali odgovor „ne znam“ (sa 4,2% 2000. na sadašnjih 7%). Broj građana koji tvrde da policija ima pravo da otvara pisma i da prisluškuje telefone, se sa polovine u ispitivanju od 1998. godine smanjio na trećinu 2000. godine i na tom nivou zadržao se i danas.

Ispitanicima je postavljeno pitanje u kojim slučajevima policija može da izvrši pretres privatnog stana. Pošto je bilo moguće dati više odgovora, rezultati prikazani u Tabeli 4 daju skor koji je veći od 100%. Od ukupnog broja ispitanika, njih 40% dali su dva odgovora na ovo pitanje, 20% tri odgovora, ostali su dali jedan odgovor.

Dobijeni podaci, u poređenju s rezultatima iz prethodna dva istraživanja, pokazuju elemente tendencije. Međutim, pomeranja su sasvim blaga. Najviše ispitanika (73,2%) tvrdi da policija može da izvrši pretres privatnog stana ako postoji sudski nalog. Broj

²⁰⁸ U izveštaju iz 2000. godine potkrala se greška, tako da je zabeleženo da je odgovor „Sudije se trude da u postojećim veoma lošim uslovima ostanu poštene“ dalo 19,1% ispitanika. Ispravan odgovor je 29,6%.

ispitanika koji tako misle smanjio se u odnosu na prethodnu godinu za 4%. Znatno se smanjio broj građana koji misle da policija može da izvrši pretres po nalogu Službe državne bezbednosti (sa 25% u 2000. na 19,7% danas). Broj ispitanika koji tvrde da je za pretres privatnog stana dovoljan nalog MUP zadržao se na prošlogodišnjem nivou (34,4%). Više od jedne četvrtine ispitanika opredelili su se za jedan od odgovora po kojima za pretres nije potreban nikakav nalog, dovoljno je da neko proceni da je ugrožena bezbednost (15,4%) ili je to jednostavno potrebno (11,3%).

Tabela 4: Osnovi za pretres privatnog stana

„U kojim slučajevima policija može izvršiti pretres privatnog stana?“	Jul 1998.	Decembar 2000.	Decembar 2001.
1. Ako postoji sudski nalog	71,7	77,0	73,2
2. Ako postoji nalog Službe državne bezbednosti	32,7	25,4	19,7
3. Ako postoji nalog MUP	43,2	34,7	34,4
4. Uvek kada je ugrožena bezbednost	19,4	14,7	15,4
5. Uvek kada proceni da je to potrebno	20,6	15,3	11,3
6. Ne znam	5,3	5,7	6,6

Iako se znatan broj ispitanika izjasnio da je za pretres stana potreban sudski nalog, vrlo je mnogo građana koji misle da je za pretres privatnog stana dovoljna i nečija procena bezbednosne situacije ili potrebe.

3.8. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti proveravalo se u istraživanju kroz dva oblika: sloboda od državne ideologije u školama, sloboda ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja.

Prvi oblik prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti koji se ovde razmatra jeste sloboda od državne ideologije u školama. Zato smo ispitanicima postavili pitanje da li u školama nastavni programi moraju biti usklađeni s nekim zvaničnim učenjem. Najviše ispitanika je odgovorilo da ne zna, dok je potvrdno odgovorilo 45,9% ispitanika, što je u odnosu na rezultate istraživanja iz prethodne godine, oko 15% više. Na drugom mestu po učestalosti je stav da ne moraju biti usklađeni ni sa kakvim zvaničnim učenjem (38,7%), što je u ravni odgovora iz prethodne godine. Znatno se smanjio broj ispitanika koji misle da se programi moraju usklađivati sa zvaničnim učenjima (sa 28,7% 2000. na 15,3% 2001). Među ispitanicima koji su se opredelili za ovaj odgovor, većina se nije izjašnjavala sa kojim se to učenjem programi moraju

usklađivati. Među onima koji su se izjašnjavali najčešći odgovori su bili „onim koje odredi ministar prosvete“, „onim koje zastupa vladajuća stranka“. Povećao se broj ispitanika koji su navodili pravoslavlje što ne iznenađuje s obzirom da je, neposredno pre terenskog prikupljanja podataka, u školama fakultativno uveden predmet veronauka.

Očigledno da su građani trenutno u stanju zbunjenosti ili iščekivanja šta će se dogoditi s obrazovanjem, pa otuda skoro svaki drugi ispitanik kaže da ne zna šta se trenutno dešava sa školskim programima.

Drugi oblik slobode misli, savesti i veroispovesti koji smo ispitivali odnosi se na slobodu ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja. Na pitanje „U kojoj meri po Vašem mišljenju danas postoji sloboda ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja?“ 47,5% ispitanika je odgovorilo da ta sloboda postoji u pravoj meri. Broj ispitanika koji misle da je sloboda ispovedanja i ispoljavanja verskih sloboda još uvek ograničena smanjio se za skoro 8% u odnosu na prethodnu godinu (danas ih je 12,1%). Jedna trećina ispitanika misli da se danas sa tim preteruje (31,4%) jer se tolerišu opasne sekte. Svaki jedanaesti ispitanik se opredelio za odgovor ne znam (9%). Iz ispitivanja se vidi da se procenat zadovoljnih verskim slobodama zadržao na prošlogodišnjem nivou, broj nezadovoljnih se smanjio, a povećao se broj građana koji nemaju odgovor na ovo pitanje.²⁰⁹ U Jugoslaviji postoji vrlo polarizovano mišljenje o stanju slobode ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja.

U prošlogodišnjem izveštaju je konstatovano da je polarizacija manja kod pripadnika nacionalnih manjina, i ovi rezultati to potvrđuju. Najveća polarizacija postoji kod Srba. Oni su podeljeni u stavu da je u pravoj meri prisutna sloboda ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja odnosno da se s tim preteruje. Posle Srba, po podeljenosti u stavovima slede Jugosloveni i Crnogorci. Osim ove blage povezanosti odgovora s nacionalnom pripadnošću, moglo bi se reći da je, statistički posmatrano, povezanost odgovora o slobodi ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja sa nacionalnom pripadnošću niska.

3.9. Sloboda izražavanja

U bivšoj SFRJ, sloboda izražavanja bila je jedno od najviše uskraćivanih prava. Član 133 Krivičnog zakona SFRJ,²¹⁰ predviđao je tzv. „verbalni delikt“ čime se posebno suzbija kritička misao. SRJ je formalno ukinula „verbalni delikt“, ali je ostalo sporno da li su neki zaostaci ovog instituta preživeli. Iz tog razloga želeli smo da proverimo da li se, po mišljenju naših građana, u međuvremenu nešto promenilo. Za opis stanja u SRJ ispitanicima su ponuđene tri opcije: apsolutna sloboda širenja informacija, sloboda širenja informacija do međunarodnopravno utvrđenih granica (kao

²⁰⁹ U izveštaju iz 1998. godine desila se greška u prezentovanju odgovora na pitanje o slobodi veroispovesti. Na pitanje „U kojoj meri, po Vašem mišljenju, danas postoji sloboda ispovedanja i ispoljavanja verskih sloboda?“ odgovor „u pravoj meri“ dalo je 39,3% ispitanika (to je tačno naveden podatak), da su slobode ispovedanja i ispoljavanja verskih ubeđenja još uvek ograničene tvrdilo je 15,1% ispitanika, dok je njih 37,4% mislilo da se sa time danas preteruje, jer se tolerišu opasne sekte (u izveštaju stoji da ih je bilo 5,4%). Za odgovor „ne znam“ opredelilo se 8% ispitanika. Ova greška je proizvela i pogrešan zaključak u izveštaju 2000. godine, tako da je konstatovano da se značajno povećao broj onih koji misle da se verske slobode tolerišu previše. Suprotno tom zaključku, 2000. godine se smanjio broj ispitanika koji su tako tvrdili za oko 9%, dok se danas blago povećao za oko 2%.

²¹⁰ Vidi *Misao, reč, kazna. Verbalni politički delikt*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 1989.

primer je uzeto ograničenje koje se sastoji u narušavanju ugleda nekog drugog lica) i sloboda širenja informacija, ograničena zabranom kritikovanja vlasti. Prvo pitanje koje je postavljeno ispitanicima glasilo je: „Može li neko biti kažnjen zbog širenja informacija?“ Pokazalo se da je među ispitanicima bilo 28,1% onih koji su bili ubeđeni u postojanje apsolutne slobode širenja informacija, što je ostalo na nivou prošlogodišnjeg izjašnjavanja. U ovom istraživanju bilo je 38,4% onih koji su smatrali da postoje ograničenja slobode širenja informacija u skladu s međunarodnopravnim standardima, međutim, u poređenju s rezultatima istraživanja iz 2000. godine zabeležen je pad učešća ovog odgovora za 7%. Da se u SRJ sloboda širenja informacija i dalje ograničava u svim slučajevima u kojima se kritikuje vlast i dalje je ubeđeno 17,9% ispitanika, što je za 1% manje nego prethodne godine. Smanjenjem broja onih koji misle da je sloboda širenja informacija ograničena zabranom narušavanja ugleda nekog drugog lica, proizvelo je značajno povećanje odgovora „ne znam“ (sa 7,7% prema istraživanju iz 2000. na 15,6% danas). Iz ovih rezultata se vidi da se nastavlja tendencija smanjivanja broja ispitanika koji misle da je svako kritikovanje vlasti osnov za ograničavanje širenja informacija, ali to smanjivanje više nije toliko upadljivo kao što je bilo u periodu između istraživanja obavljenih 1998. i 2000. godine. Ono što je danas alarmantno jeste to što se smanjio broj građana koji misle da su ograničenja slobode širenja informacija u skladu s međunarodnim standardima.

Naredno pitanje iz seta vezanog za slobodu izražavanja je glasilo: „Da li postoji cenzura umetničkih dela?“. Na to pitanje 19,6% ispitanika je odgovorilo potvrdno, što je u odnosu na 2000. godinu manje za 12%. Da formalno cenzura ne postoji, ali da se ona praktikuje u državnim umetničkim institucijama, tvrdi 11,2% ispitanika, što je manje u odnosu na prethodnu godinu za 7%. Sa smanjenjem broja ispitanika koji misle da u SRJ postoji neki oblik cenzure umetničkih dela, nije se povećao broj ispitanika koji bezrezervno misle da ona ne postoji. Taj odgovor je ostao na nivou prethodnog istraživanja (28,6%). Posmatrano od 1998. godine, skoro da se ne menja broj građana koji misle da ne postoji cenzura umetničkih dela, što govori da u pravnoj svesti građana istrajava stav da u SRJ postoji ovaj oblik cenzure. Istovremeno se udvostručio broj ispitanika koji kažu da ne znaju da li postoji cenzura u ovoj oblasti (s 20,7% 2000. godine na 40,7% 2001. godine).

Na pitanje „Da li postoji cenzura štampe?“ u prethodnim istraživanjima odgovori su bili još porazniji, a to se beleži i u ovom istraživanju. Jedina razlika u odnosu na ranija istraživanja jeste to da se za nekoliko procenata smanjio broj ispitanika koji su odgovorili sa direktnim „da“ (s 51,4% na 46,9%). Takođe se smanjio broj ispitanika koji su izjavili da cenzura štampe formalno ne postoji, ali da se nezvanično primenjuje u jednom delu štampe (s 10,9 na 6,8%). Učestalost izričitog odgovora da cenzura štampe ne postoji, zadržala se na nivou iz 1998. i 2000. godine tako da i danas tako misli tek svaki četvrti ispitanik (25,5%). Ove godine se kao i kod mnogih prethodnih pitanja, povećao broj građana koji nisu bili u stanju da daju odgovor (s 12,5% 2000. na 20,8%). U izveštaju iz 2000. godine konstatovano je da po pitanju cenzure štampe postoje razlike u stavovima ispitanika iz Srbije i Crne Gore. Rezultati ovog istraživanja to, takođe, potvrđuju, pa čak i pojačavaju. Ispitanici iz Crne Gore (čak 60,1%) većinski tvrde da u njihovoj republici postoji cenzura štampe (ovaj stav je prisutniji kod pristalica SNP nego kod pristalica DPS), dok je ovaj stav prisutan kod 44,1% ispitanika u Srbiji. Istovremeno, tek 14% ispitanika iz Crne Gore misli da cenzura ne postoji. U Srbiji tako misli dvostruko više ispitanika (28%).

U okviru sagledavanja stavova o slobodi štampe proverava se i stav ispitanika o odnosu vlasti prema onom delu štampe čiji ona nije osnivač, odnosno koji država ne kontroliše. Na pitanje kakav je položaj tzv. nezavisne štampe, dobijeni odgovori se razlikuju od odgovora u 2000. utoliko što se smanjio broj anketiranih građana koji tvrde da država dosta čini na tome da ih uguši. Danas tako misli 26,2%, dok je u istraživanju godinu dana ranije ovaj stav zastupalo 33,5% ispitanika. Svi ostali odgovori ostali su na nivou prošlogodišnjih. Danas imamo 32,9% ispitanika koji kažu da vlast ima prema njima isti odnos kao i prema svakoj drugoj štampi i 19,3% koji tvrde da ih vlast toleriše jer smatra da nemaju veliki značaj. Povećao se broj ispitanika koji su se opredelili za odgovor „ne znam“. Slično kao i kod stavova o slobodi štampe, i ovde se uočavaju razlike u zavisnosti iz koje republike su ispitanici. Dvostruko veći broj ispitanika u Crnoj Gori (42,9%) zastupa stav da država sve čini da uguši nezavisnu štampu, nego što je to u Srbiji (22%). Shodno tome, stav da država ima isti odnos prema svima znatno je češći u Srbiji (35,7%) nego u Crnoj Gori (20,1%).

Slični rezultati su dobijeni i na pitanje o položaju nezavisnih izdavača. Među svim odgovorima najfrekventniji je odgovor (31,6%) da vlast ima prema njima isti odnos kao i prema svakom drugom izdavaču. Sasvim blago se smanjio broj ispitanika koji misle da vlast toleriše privatne izdavače zato što imaju mali značaj (sa 20,2% 2000, na 17,9% 2001. godine). Najviše se smanjio broj ispitanika koji misle da vlast nastoji da uguši privatne izdavače (21,6%). Ovaj stav je 1998. godine zastupalo čak 38,8% ispitanika, a već posle izbora 2000. broj građana koji su zastupali stav da vlast guši privatne izdavače smanjio se na 30,4%. Razlika između broja ispitanika koji su 1998. godine tvrdili da država sve čini da uguši privatne izdavače i danas, godinu dana posle izbora u Jugoslaviji i Srbiji, jeste 17,2%. Međutim, i pored značajne promene važan je podatak da i danas više nego svaki peti građanin Jugoslavije tvrdi da država sve čini da uguši privatne izdavače. Istovremeno s padom učestalosti svih prethodnih odgovora povećao se broj ispitanika koji su se opredelili za odgovor „ne znam“, što upućuje na oprez i iščekivanje građana šta će se dogoditi, mada se promene primećuju. Kao i u prethodnim istraživanjima, i ovog puta beležimo razliku u stavovima kod ispitanika zavisno u kojoj republici građani žive. Znatno više ispitanika iz Crne Gore (33,9%) nego iz Srbije (19%) zastupa stav da država čini dosta na tome da uguši privatne izdavače. Takvo mišljenje izražava tri puta više pristalica SNP nego pristalica DPS.

Na kraju seta pitanja posvećenih slobodi izražavanja, ispitanike smo pitali za mišljenje o položaju nezavisnih radio i TV stanica. Slično odgovorima na prethodna pitanja, i kod stavova o odnosu vlasti prema tzv. nezavisnim radio i TV stanicama smanjio se broj ispitanika koji kažu da vlast dosta čini da ih uguši (s 31,3% u istraživanju 2000. godine na 25,4% u 2001). Smanjivanje učestalosti ovog odgovora nije automatski dovelo do povećanja učestalosti odgovora da vlast prema njima ima isti odnos kao i prema svakoj drugoj radio i TV stanici. Naprotiv, manje je ispitanika koji su se opredelili za taj odgovor nego što ih je bilo 2000. godine (u 2000. godini 38,3% a 2001. 34,8%). Jedino zabeleženo povećanje jeste kod odgovora „ne znam“ (s 11,9% na 21,1%). Ispitanici iz Crne Gore su ponovo nezadovoljniji odnosom vlasti prema nezavisnim radio i TV stanicama (40,6%), nego ispitanici u Srbiji (22,1%). Među pristalicama SNP u Crnoj Gori, stav da vlast dosta čini da uguši tzv. nezavisne radio i TV stanice prisutan je kod 62,5% ispitanika. Kod pristalica DPS ovaj stav zastupa 14,6%.

Dobijena sumarna slika o percepciji slobode u medijima masovnog komuniciranja koju imaju građani SRJ ukazuje na nekoliko momenata. Svest o postojanju cenzure još uvek je uvrežena među građanima obe republike. Posle 5. oktobra pomeranja su se desila utoliko što je kod znatno manje građana uvrežena svest o postojanju cenzure u sredstvima masovnog komuniciranja, ali je i dalje prisutna kod svakog četvrtog, odnosno svakog petog Jugoslavena. Međutim, to istovremeno nije dovelo do pomeranja u stavu građana o postojanju slobode. Euforija koja je posle smene vlasti dovela do naglih preokreta ka spoznaji o postojanju slobode u medijima, polako je splašnjavala i razvijala se u oprez u smislu iščekivanja. Otuda blago smanjivanje broja ispitanika koji smatraju da postoji sloboda u medijima i znatno povećanje broja ispitanika koji su se u svim odgovorima iz seta pitanja o slobodi izražavanja opredelili za odgovor „Ne znam“. Razlike među građanima Srbije i Crne Gore su se zadržale. U Srbiji se broj ispitanika koji misle da državne represije u medijima nema kreće oko jedne trećine i zastupljen je kod pristalica svih političkih stranaka, bilo da su pozicione ili opozicione, ali je ipak nešto prisutniji kod pozicionih. Slično je i kod stava da postoji cenzura. Međutim, u Crnoj Gori su razlike veoma izražene u zavisnosti od toga za koju stranku ispitanici glasaju. Većina pristalica DPS tvrdi da danas postoji sloboda medija, dok većina pristalica SNP tvrdi da je danas u toj republici veoma prisutna cenzura. I ova informacija govori da medijski problem u ovoj republici postoji i da se produbljuje, i ukazuje na postojanje tenzija između dve suprotstavljene političke opcije.

Pitali smo ispitanike i za mišljenje o organizacijama koje prate kršenje ljudskih prava na teritoriji SRJ i o svojim nalazima obaveštavaju domaću i svetsku javnost. Procenat ispitanika koji su u prethodna dva istraživanja izjavljivali da su to korisne organizacije koje doprinose poštovanju ljudskih prava, povećao se čak za 18% od 1998. godine (30,1%) do 2000. godine (48,2%). Međutim, u istraživanju obavljenom na kraju 2001. godine broj ispitanika koji je odabrao ovaj odgovor znatno se smanjio i pao je na 38,9%. Ovaj pad od skoro 10% može da bude zabrinjavajući, ali je to ipak najfrekventniji odgovor. Pad učestalosti pozitivnog stava podjednako je zabeležen i u Srbiji i u Crnoj Gori. Istovremeno je broj ispitanika koji su odgovorili da su organizacije koje prate kršenje ljudskih prava ilegalne i plaćeničke organizacije, opasne po državu, ostao skoro na nivou istraživanja iz 2000. godine (14,4%)²¹¹ kada se njihov broj prepolovio u odnosu na 1998. godinu (25,6%). Ako se ovim ispitanicima dodaju i oni koji tvrde da su to besmislene organizacije od kojih još niko nije imao koristi (29,3%), tada broj ispitanika koji o ovim organizacijama imaju negativan stav dostiže do 44%. Zaključak koji sledi iz podataka govori da stanovnici SRJ imaju više negativan nego pozitivan stav o ovim organizacijama. Ostali ispitanici (17,3%) su se opredelili za odgovor „ne znam“. Dinamika promena u stavovima građana o organizacijama koje prate kršenje ljudskih prava upućuje na zaključak da se one još nisu utemeljile u javnosti i da je njihova delatnost pomalo nepoznata. Moguće je da je naglo povećanje pozitivnog stava posle izbora, bilo posledica pobedničke euforije, i kada se ona smirila stavovi su vraćeni u svoje realnije okvire. Pošto su nevladine organizacije vrlo „mlade“ na ovim prostorima, biće im za značajniju podršku u javnosti potrebno više vremena nego što se to moglo očekivati krajem 2000. godine.

²¹¹ U istraživanju 2000. godine broj ispitanika koji su tvrdili da su ove organizacije ilegalne i plaćeničke organizacije, opasne po državu iznosio je 13,5%.

3.10. Sloboda mirnog okupljanja

Ispitanici su se izjašnjavali i o uslovima zakonitog okupljanja ljudi na javnom mestu radi izražavanja protesta. Miroljubivost okupljanja je preferiralo 33,8% ispitanika, za dozvolu nadležnog državnog organa (koja se ni po jednom od tri važeća ustava ne traži) opredelilo se 49,9%, a za ustavni i zakonski uslov u Srbiji²¹² da okupljanje ne ometa javni saobraćaj odlučilo se 8,4% ispitanika (dok je 7,9% ispitanika dalo odgovor „ne znam“). Ako se uporede rezultati sa onima iz istraživanja 1998. i 2000. godine, prvo šta se zapaža jeste da su stavovi skoro identični u sva tri istraživanja. Jednostavno rečeno, u periodu od prvog do ovog istraživanja u odgovorima na pitanje o zakonitosti okupljanja na javnim mestima, promene su decimalnog karaktera. Ako bi se među svim postavljenim tražilo pitanje sa najmanjom dinamikom promena, sigurno bi to bilo ovo pitanje. Statistički gledano, stavovi građana se o pitanju zakonitosti okupljanja nisu ništa promenili. Ispitanici su se prilikom navođenja uslova pod kojima je zakonito okupljanje na javnom mestu u mnogo većoj meri opredeljivali za restriktivni uslov koji nije ustavno i zakonski propisan (dozvola nadležnog državnog organa), nego za restriktivni uslov (neometanje javnog saobraćaja) koji u Srbiji *jeste* (Ustavom i Zakonom o okupljanju građana) propisan. Dobijeni rezultati ne pokazuju veću povezanost sa sociodemografskim obeležjima ispitanika, tako da se ne nalaze statističke razlike među ispitanicima različite dobi, profesije, zanimanja, pa čak ni etničke i regionalne pripadnosti.

3.11. Sloboda udruživanja

Od naših ispitanika smo želeli da saznamo šta se u pogledu slobode udruživanja promenilo nakon propasti socijalizma, kada je članstvo u komunističkoj partiji bilo važan uslov društvene promocije i neformalne kontrole. Prvo šta se od njih tražilo bilo je da navedu slučajeve u kojima se za izbor na određenu funkciju po zakonu traži članstvo u vladajućoj stranci. Pošto je bilo moguće dati više odgovora, ukupni skor rezultata prikazanih u Tabeli 5 prevazilazi 100%.

Tabela 5: Slučajevi u kojima se traži članstvo u vladajućoj stranci

„U kojim slučajevima se po zakonu traži članstvo u vladajućoj stranci?“	Jul 1998.	Decembar 2000.	Decembar 2001.
1. Prilikom izbora direktora preduzeća u društvenoj ili mešovitoj svojini	31,5	23,4	22,8
2. Prilikom izbora funkcionera i službenika u državnim organima	38,7	25,7	26,2

²¹² Ovaj uslov propisan je u članu 43, stav 2 Ustava Srbije i dalje razrađen u Zakonu o okupljanju građana Srbije 1992. godine.

3. Prilikom izbora sudija	27,9	18,3	18,8
4. Ni u kom slučaju	28,1	45,7	43,0
5. Ne znam	25,0	19,3	22,4

Iz Tabele 5 se vidi da je nešto više od dve petine ispitanika (43%) dalo ispravan odgovor, da se po zakonu ni u jednom od pomenutih slučajeva ne traži članstvo u vladajućoj partiji. Posle 5. oktobra 2000. godine, u istraživanju koje je obavljeno neposredno posle tih zbivanja (pre republičkih izbora), zabeležena je velika promena i povećanje odgovora da se partijska knjižica po zakonu ne traži u navedenim slučajevima. Ovo istraživanje pokazuje da su se tada dobijeni odgovorili zadržali, ali sa malim smanjenjem frekventnosti za 3%. Kao što se vidi, to je jedina iole приметnija promena u odnosu na rezultate iz 2000. godine. Ako se ovom odgovoru doda odgovor „ne znam“ (22,4%) izgleda da većina građana (65%), nije sklona zaključku da se za izbor na neke funkcije traži članstvo u vladajućoj stranci. Međutim, jedna trećina građana tvrdi da se prilikom izbora direktora, funkcionera i službenika u državnim organima ili sudija, traži po zakonu članstvo u vladajućoj stranci. U grupi koja tvrdi da je potrebna članska knjižica najviše je onih koji smatraju da je partijska pripadnost neophodna prilikom izbora funkcionera i službenika u državnim organima (26,2%), zatim slede oni koji tvrde da je to neophodno za izbor direktora preduzeća u društvenom sektoru (22,8%) i na kraju prilikom izbora sudija (18,8%). Odgovor na ovo pitanje ne zavisi od republičke pripadnosti ali pokazuje povezanost sa zanimanjem ispitanika. Najviše tačnih odgovora „ni u kom slučaju“ dali su preduzetnici (56,8%), zatim stručnjaci i intelektualci (56,3%) i studenti i učenici (50%) a najmanje domaćice (25,5%). Izvesna povezanost postoji i s obrazovanjem ispitanika, naime, obrazovaniji se učestalije opredeljuju za tačan odgovor. Odgovor na ovo pitanje ne zavisi od starosti i polne pripadnosti ispitanika. Najveća povezanost postoji sa partijskim i izbornim preferencijama. Najveći broj tačnih odgovora dali su simpatizeri GSS (82%), LSV (60%), DS (55,4%), LSCG (55%). Simpatizeri dve najveće crnogorske stranke ovoga puta su približno podjednako davali tačan odgovor.

Sindikati predstavljaju specifičan oblik udruživanja. U bivšoj SFRJ sindikati su bili uklopljeni u vladajuću strukturu moći i nisu mogli da zaista artikulišu i reprezentuju interese svojih članova.²¹³ Godina na čijem je kraju obavljeno ovo istraživanje obilovala je štrajkovima, zato je važno videti kako danas novoosnovani nezavisni sindikati uspevaju. Rezultati do kojih smo došli i ovog puta su prilično loši, kao što su bili i u prethodna dva istraživanja.²¹⁴ Danas je još manje ispitanika zadovoljno organizacijom i aktivnošću nezavisnih sindikata u SRJ (13,4%) nego 2000. (17,9%). Kritički stavovi su danas na nivou od 2000. i 1998. godine. Tri petine ispitanika (57%) ima negativan stav prema nezavisnim sindikatima. Najčešća primedba je da su loši, neorganizovani i slabo zastupaju interese svojih članova (22,2%), zatim da predstavljaju paravan za manipulacije direktora i političara (20,3%) i da postoje samo na papiru (16,6%). Više od jedne trećine građana je odgovorilo da nema stav o nezavisnim sindikatima. Iz rezultata

²¹³ Vidi A. Molnar, Sindikalizam u Srbiji – prošlost i sadašnjost, *Dijalog*, br. 1-2/96, str. 79-83.

²¹⁴ Upor. *Izveštaj* 1998. i *Izveštaj* 2000.

se vidi da se ovi sindikati i dalje veoma loše kotiraju među građanima. Odgovor na ovo pitanje nije povezan sa socijalnim i demografskim obeležjima.

3.12. Pravo na mirno uživanje imovine

Društvena svojina je bila jedan od temelja pravnog sistema SFRJ. Ona je i posle propasti ove države nastavila da egzistira kao dominantan svojinski oblik i u SRJ (ili tačnije u Srbiji, pošto je u Crnoj Gori ukinuta).²¹⁵ U istraživanjima od početka devedesetih praćeni su stavovi javnog mnjenja o društvenoj i privatnoj svojini. Već tada se menjao odnos prema društvenoj svojini tako da je sve više poprimala negativne konotacije („to je poligon za bogaćenje privilegovanih“), a istovremeno je rastao pozitivan stav prema privatnoj svojini. Nekoliko godina odnos prema privatnoj svojini je dominantno pozitivan, međutim, istovremeno se vrlo oprezno menjao odnos prema „bogaćenju“ koji je podelio javnost na one koji o ovom pojmu imaju pozitivan stav („bogaćenje da ali kakvo?“) na neutralan i negativan.²¹⁶ U 2001. godini je u Srbiji donet zakon o privatizaciji koji je izazvao mnoge polemike, zato je našim ispitanicima postavljeno pitanje o odnosu društvene i privatne svojine u SRJ. Ravnopravnost oba oblika svojine postoji po mišljenju 25,9% ispitanika, što je dvostruko više u odnosu na istraživanje 2000. (13,4%). Dominaciju društvene u odnosu na privatnu svojinu vidi 16,7%, što je ostalo skoro na prošlogodišnjem nivou (18%). Daleko najveći broj ispitanika tvrdi da je društvena svojina samo paravan za nelegalno sticanje privatne svojine (45,5%). Iako je ovo i dalje dominantan stav, broj ispitanika koji ga zastupaju smanjio se u odnosu na istraživanje iz 2000. godine za 13% (s 58,4%). Jedan broj ispitanika nije mogao da odgovori na ovo pitanje (11,9%). Očigledno je da je i dalje među stanovnicima SRJ veoma rasprostranjeno osećanje opljačkanosti i svest o manipulativnom karakteru društvene svojine i diskriminaciji privatne svojine (u Srbiji).²¹⁷ Po stavu prema privatnoj i društvenoj svojini razlikuju se najmlađi i najobrazovaniji ispitanici s jedne, i najstariji i najneobrazovaniji, s druge strane.

3.13. Pravo pripadnika manjina

Posebna prava pripadnika manjina u našem istraživanju bila su zastupljena preko prava na izdavaštvo i školovanje na maternjem jeziku. Na pitanje: „Da li pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da objavljuju knjige i pohađaju škole na maternjem jeziku?“ najveći broj ispitanika je odgovorio potvrdno (46,7%), ne predviđajući bilo kakve dodatne uslove. To je znatno manje (za 13%) nego u istraživanju 2000. kada su se tako izjasnile tri petine ispitanika (60%). Odobrenje državnog organa je 33,7% ispitanika smatralo nužnim uslovom za korišćenje ovog prava (što je za 7% više nego u prethodnom istraživanju). Za uskraćivanje ovog prava „svim nelojalnim“ etničkim manjinama izjasnilo se 12% ispitanika (2000. se za ovaj odgovor opredelilo 10%). Neupućenih je ovog puta bilo više nego 2000. godine. Kao što se vidi, rezultati ovog istraživanja su znatno lošiji od istraživanja koje je obavljeno neposredno posle promena

²¹⁵ O sponama „nove“ vlasti i „stare“ društvene svojine vidi A. Molnar, The Collapse of Self-Management and Rise of Führerprinzip in Serbian Enterprises, *Sociologija*, br. 4/96, str. 539-559.

²¹⁶ Odnos prema privatnoj i društvenoj svojini se prati u agenciji *Scan* od 1990. godine u svim javnomnjenjskim istraživanjima.

²¹⁷ Prema svim istraživanjima javnog mnjenja u *Scan* agenciji, strah od privatizacije je prisutniji u Crnoj Gori nego u Srbiji, mada je ova prva značajno ranije krenula u taj proces.

od 5. oktobra. Iako je i dalje najzastupljeniji odgovor da manjine imaju bezuslovno pravo da izdaju knjige i da se školuju na svom maternjem jeziku, ipak je toliko i onih koji misle da postoji sistem državnih dozvola, pa čak i mogućnost uskraćivanja ovog prava „nelojalnim“ etničkim manjinama. Stavovi po ovom pitanju se razlikuju u zavisnosti od nacionalne pripadnosti ispitanika. Najrestriktivniji u ovom odgovoru su Crnogorci, a zatim Srbi i Jugosloveni. Najveća učestalost odgovora da imaju bezuslovno pravo zabeležena je kod Albanaca (91%), zatim kod Slovaka (85%), Hrvata (76%) i Mađara (68%). Ovo se prilično razlikuje od načina izjašnjavanja u istraživanju koje je obavljeno krajem 2000. godine, naročito kod pripadnika albanske nacionalne manjine, a moglo bi da bude posledica prošlogodišnje predizborne groznice i neizvesnosti koja je proizvodila strahove kod stanovnika u Crnoj Gori.²¹⁸ Međutim, sudeći po rezultatima, kako u Srbiji tako i u Crnoj Gori raste raspoloženje kod većinskih naroda (Srba i Crnogoraca) za restrikcijom manjinskih prava. Ovo je upozoravajući nalaz istraživanja.

3.14. Politička prava

U periodu između dva istraživanja održani su parlamentarni izbori u obe republike. U Srbiji su bivši komunisti (SPS i JUL), posle niza godina izgubili izbore. Posle uvođenja višepartijskog sistema vlast je po prvi put osvojila do tada slaba opozicija. U Crnoj Gori su se bivši komunisti podelili na dve stranke (DPS i SNP) od kojih jedna (DPS) vlada neprekidno, mada na poslednjim izborima nije uspela da osvoji većinu i samostalno formira vladu. U momentu kada je sprovedeno naše istraživanje i dalje je aktuelno pitanje da li kod nas funkcioniše višepartijski sistem i da li može postojati pravo na miroljubivu političku opoziciju, koja bi zaista mogla da automatski preuzme vlast ako bi dobila izbore.

Ispitanicima smo ponudili isto pitanje kao i u prethodna dva istraživanja: Da li u SRJ postoji višepartijski sistem kakav postoji u zemljama Zapada. Na to pitanje potvrdno je odgovorilo 46,8% ispitanika, što se skoro poklapa sa rezultatima iz 2000. godine. Više od trećine (35,7%) ispitanika je iznelo rezervu da jedna stranka suvereno vlada mada opozicione stranke imaju pravo učešća na izborima, što je blago smanjenje učestalosti ovog odgovora u odnosu na prethodna dva istraživanja. Stav da bivši komunisti ne daju vlast danas zastupa 3,9% ispitanika, čime je nastavljen pad učestalosti ovog odgovora od 1998. godine (za ovaj odgovor se 1998. godine opredelilo 20,1% ispitanika, dok je 2000. u to bilo ubeđeno 7,5%). Ostatak čine ispitanici koji nisu znali da odgovore (13,6%) a njihov broj se za godinu dana udvostručio (6,6% u 2000). Zadržala se ranije zapažena razlika u odgovorima na ovo pitanje u zavisnosti od republičke pripadnosti. Stanovnici Crne Gore su skloniji da konstatuju da kod njih samo delimično postoji višepartijski sistem sličan onom na Zapadu jer jedna partija suvereno vlada (46%) nego stanovnici Srbije (33%). Istovremeno, 10% više ispitanika iz Srbije tvrde da u toj republici funkcioniše višepartijski sistem sličan onom na Zapadu. U Crnoj Gori je primetna povezanost ovog odgovora sa partijskim i izbornim preferencijama. Tako simpatizeri SNP (60%) tvrde da u Crnoj Gori postoji samo privid višestranačja jer vladajuća stranka suvereno vlada, dok je kod simpatizera DPS češći odgovor da u ovoj

²¹⁸ Većina anketiranih Albanaca su iz Crne Gore, u kojoj je tokom prošle godine porastao strah od međunacionalnih sukoba i od građanskog rata.

republici funkcionise višepartizam sličan zapadnom (49%) ali znatan je i broj njihovih simpatizera koji misle kao i pristalice SNP (39%).

Ispitanicima smo postavili pitanje šta se po *našem pravu* događa kada na izborima pobjedi opoziciona partija ili koalicija. Od ispitanika se izričito tražilo da se izjasne o pravnoj regulaciji promene vlasti kao posledice na izborima pokazane volje birača. Na to pitanje je većina od 44,5% ispitanika odgovorila da opozicija automatski preuzima vlast (2000. taj stav je zastupalo 43,8%). Međutim, nasuprot tome, i u ovom istraživanju više od dve petine građana je pokazalo sumnjičavost u mogućnost automatske smene na vlasti. Jedna trećina (32,1%) ispitanika tvrdi da u tom slučaju Vrhovni sud mora da potvrdi rezultate izbora, a svaki deseti građanin kaže da se u tom slučaju izbori ponavljaju. Od ukupnog broja ispitanika njih 13,4% nije znalo da odgovori na ovo pitanje. Rezultati upućuju na zaključak da i dalje apsolutna većina građana SRJ misli (ili ne zna) da u samom pravnom sistemu postoje mehanizmi koji onemogućavaju ili otežavaju prelazak vlasti u ruke opozicije. Nema razlike u odgovorima na ovo pitanje u zavisnosti od republičke pripadnosti.

3.15. Posebna zaštita porodice i deteta

Erupeija nacionalizma na prostorima bivše SFRJ odrazila se u velikoj meri na porodicu i bračnu zajednicu. Jedan aspekt ovog kompleksnog problema tiče se i mogućnosti za zaključivanje mešovityh brakova. Naše ispitanike smo pitali gde danas, po njihovom mišljenju, leži najveća prepreka za zaključivanje mešovityh brakova. Polovina (50,3%) ispitanika je odgovorila da ne postoje prepreke za sklapanje mešovityh brakova. Time se nastavila tendencija povećanja frekventnosti ovog stava (1998. godine 38,3% a 2000. godine 40,6%). Nastavljen je trend smanjivanja učestalosti odgovora da se prepreke nalaze u propagandi, koja se uvukla u intimni život ljudi, i to sa 32% u 1998. godini, 27,6% u 2000. godini na današnjih 19,6%. Broj ispitanika koji tvrde da se prepreke nalaze u ljudima koji smatraju da je mešanje krvi različitih naroda loše, zadržao se na nivou prethodnih godina (22,7%), kao i broj onih koji ograničenje vide u represivnim merama države (2,3%). Ostali nisu znali odgovor (5%). Veliki deo ispitanika je svestan prepreka pri zaključivanju brakova, ali ih najčešće pripisuju samim ženama i muškarcima ili propagandi koja je odlučujuće uticala na hijerarhiju kriterijuma prilikom izbora bračnog partnera. Odgovor na ovo pitanje nije povezan sa sociodemografskim obeležjima niti s nacionalnom pripadnošću ispitanika.

3.16. Pravo na državljanstvo

Raspadom bivše SFRJ, otvorio se problem državljanstva, koji je pogodio mnoge građane. U staroj su se državi ljudi često rađali u jednoj republici, školovali u drugoj, kućili i venčavali u trećoj, da bi ih raspad 1991. godine dočekao u četvrtoj. Ovaj problem je pogodio ne samo građane bivše države koji su se zbog ratova, razaranja, maltretiranja morali iseliti iz krajeva i bivših republika u kojima su ranije živeli, već je i zadesio i mnoge građane Srbije i Crne Gore koji su rođeni i ceo svoj vek proveli u ove dve republike, tu upisani u matične knjige rođenih, ali su zbog zakonske regulative koja je važila u jednom periodu, upisivani u knjige državljana u mestima gde su rođeni njihovi roditelji (naročito očevi). Takvih slučajeva je najviše u Vojvodini, što je posledica kolonizacija ili kasnijih ekonomskih i drugih migracija. Ovaj problem se, stvaranjem nezavisnih država, naročito aktualizovao zbog vrlo teškog položaja prognanika iz svih krajeva bivše zajedničke države. Svi ovi ljudi nailazili su na

ogromne teškoće kada su pristupili regulisanju sopstvenog državljanstva. Ostavljajući po strani ovu problematiku, ovde ćemo se osvrnuti na to kako naši ispitanici doživljavaju teškoće vezane za sticanje jugoslovenskog državljanstva.

Promenom vlasti posle izbora u Jugoslaviji primetno se menja odnos prema ovom problemu. Procedure su ubrzane, a Savezno ministarstvo je pokrenulo kampanju za brže rešavanje ove problematike i to se odrazilo na stavove građana po tom pitanju. Na pitanje kakvi su uslovi za sticanje jugoslovenskog državljanstva danas ima znatno više ispitanika (38,9%) nego prethodnih godina (1998. godine 28,4%, 2000. godine 25,3%) koji kažu da su oni korektni. Znatno se smanjio broj građana koji kažu da u toj oblasti vlada takav haos da se niko ne može snaći, i to sa 32,6% 1998. godine i 33,9% 2000. godine na 22,2% u 2001. Istovremeno se smanjio i broj ispitanika koji tvrde da se ljudi diskriminišu jer država zanemaruje činjenicu da smo ranije živeli u jednoj državi (sa 25,5% u 2000. godini na 13,2% u 2001). Svaki četvrti ispitanik nije znao da odgovori na ovo pitanje. Bez obzira na zabeležene pozitivne tendencije, svaki treći građanin primećuje probleme u ovoj oblasti doživljavajući ih diskriminativnim. Odgovori ne zavise od sociodemografskih obeležja.

U SRJ postoje različite kategorije lica koja ne mogu dobiti državljanstvo. Pored „starosedelaca“ koji zbog nekog formalnog uslova ne mogu ostvariti pravo na državljanstvo, takođe postoje izbeglice, doseljenici iz Albanije koji nikada nisu stekli ali ni tražili državljanstvo, kao i lica koja su već stekla neko strano državljanstvo, ali žele da imaju i jugoslovensko (dvojno) državljanstvo. Ovim istraživanjem proveravali smo stavove ispitanika prema ovim kategorijama lica bez državljanstva. Dobijeni rezultati izloženi su u Tabeli 6 sa komparativnim prezentovanjem rezultata prethodnih istraživanja.

Tabela 6: Odnos države prema licima koja traže državljanstvo

Lica koja traže državljanstvo	Jul 1998.				Decembar 2000.				Decembar 2001.			
	Nep opus tljiv	Kor ekta n	Pop ustlj iv	Ne zna	Nep opus tljiv	Kor ekta n	Pop ustlj iv	Ne zna	Nep opus tljiv	Kor ekta n	Pop ustlj iv	Ne zna
1. Prema izbeglicama koje traže državljanstvo	30,7	46,4	23,0	-	40,5	38,3	17,8	3,5	21,7	52,9	13,3	12,0
2. Prema Albancima koji ne traže državljanstvo	20,2	29,3	50,6	-	19,6	29,6	45,0	5,8	9,9	34,5	40,5	15,1
3. Prema državljanima Federacije BiH koji hoće da imaju jugoslovensko (dvojno) državljanstvo	28,9	50,8	20,3	-	32,8	43,1	17,8	6,4	16,8	52,3	15,3	15,5

4. Prema državljanima drugih država nastalih na teritoriji bivše Jugoslavije koji hoće da imaju i jugoslovensko (tj. dvojno) državljanstvo	28,0	52,1	19,9	-	31,7	43,4	17,8	7,0	16,0	53,9	13,9	16,2
5. Prema državljanima drugih država koji hoće da imaju i jugoslovensko (tj. dvojno) državljanstvo	23,0	56,1	20,9	-	21,9	49,4	21,6	7,1	10,8	58,0	14,3	16,9

Rezultati pokazuju da ispitanici primećuju pozitivne promene u odnosu države prema licima koja traže jugoslovensko državljanstvo. Promena se beleži utoliko što se kod svih kategorija lica koja traže državljanstvo ocena ponašanja države pomera od nepopustljivog ka korektnom. Smanjio se broj ispitanika koji misle da je država previše popustljiva, ovo naročito važi za odnos države prema izbeglicama (da je država popustljiva prema njima danas misli 10% ispitanika manje nego 2000). Slična promena je zabeležena i u odnosu države prema Albancima koji ne traže državljanstvo, s tom razlikom što i danas dve petine ispitanika tvrdi da je država prema njima previše popustljiva. U odnosu na sve druge odgovore sva pomeranja imaju karakter tendencije i ona su značajna u odnosu na istraživanje iz 2000. godine. Građani misle da država ima najkorektniji odnos prema državljanima koji hoće da imaju dvojno državljanstvo (58%), zatim prema državljanima drugih država nastalih sa teritorije bivše Jugoslavije koji hoće da imaju jugoslovensko državljanstvo (53,9%). Najmanje je ispitanika koji misle da država ima korektan odnos prema Albancima koji ne traže državljanstvo.

Zaključak iz *Izveštaja 1998. i 2000. godine* da ispitanici prave razliku kada ocenjuju uslove „starosedelaca“ u SRJ, s jedne strane, i uslove izbeglica i stranih državljana, s druge strane, danas više ne funkcioniše. Ispitanici više skoro da ne prave razliku između raznih kategorija lica koja traže državljanstvo bez obzira ko su, izuzev Albanaca koji ne traže državljanstvo. Za prve uglavnom misle da država ima korektan odnos, a ispitanici koji tako ne misle uglavnom zameraju državi diskriminatorski odnos prema tim licima. Za druge uglavnom važi konstatacija da državi zameraju što je previše popustljiva prema Albancima koji ne traže državljanstvo.

3.17. Sloboda kretanja

U pokušaju da saznamo stavove građana SRJ o slobodi kretanja ispitanicima smo ponudili pitanje: „Da li se u SRJ svaki njen državljanin može nastaniti gde želi?“ Na to pitanje apsolutna većina građana odgovara potvrdno (56,3%) i to bez ikakvih uslova, a 23,1% je bilo mišljenja da je za nastanjivanje neophodna dozvola nadležnih organa. Za 13,4% anketiranih nije moguće nastanjivanje bilo gde već samo tamo gde je neko poželjan, dok 7,2% ispitanika nije znalo da odgovori na ovo pitanje. Za razliku od istraživanja iz 2000. godine ne beleži se povezanost ovog odgovora sa nacionalnom pripadnošću ispitanika.

Na pitanje „Da li SRJ svaki njen državljanin može slobodno da napusti?“ dobili smo sledeće rezultate: 45,1% je odgovorilo „Da, bez ikakvih uslova“, što je u odnosu na rezultate iz 2000. godine za 9% više. Najnoviji rezultati pokazuju da se znatno (za 13%) smanjio broj građana koji tvrde da je za napuštanje zemlje neophodna dozvola nadležnog državnog organa. Međutim, i dalje svaki treći ispitanik (34,5%) ukazuje na neophodnost izdavanja ovakve dozvole. Iako je ukinuta taksa koja se plaćala prilikom izlaska iz zemlje, jedan broj građana (13,8%) i dalje misli da zemlju može da napusti samo onaj njen građanin koji ima para da plati taksu. Takvih je za 2% više nego prošle godine. Sudeći po rezultatima istraživanja, ispitanici primećuju da u SRJ postoje mnogo veća ograničenja slobode kretanja kada čovek napušta zemlju, nego kada u njoj menja mesto nastanjivanja.

Ispitanike smo u ovom setu pitali koga država danas može zakonito da udalji sa svoje teritorije. Ispravan odgovor („samo stranca, a državljanina SRJ ni pod kojim uslovima“) na to pitanje dalo je samo 36,3% ispitanika, što je slično odgovorima pre godinu dana. Na drugom mestu po učestalosti (17,4%) nalazi se odgovor da država ne može da protera nikoga, a zatim sledi odgovor „stranca i državljanina SRJ ako je izvršio teško krivično delo“ (16,1%). Još uvek ima građana koji misle da država može da protera stranca, ali i nelojalnog državljanina SRJ (8,1%) ili stranca i nelojalnog pripadnika nacionalne manjine (5,0%). Ukupno 17% građana nije znalo da odgovori na ovo pitanje.

3.18. Ekonomska i socijalna prava

Heterogena grupa ljudskih prava koju čine ekonomska i socijalna prava uvrštena je u naše istraživanje preko tri prava. Prvo pravo se odnosilo na zapošljavanje maloletnika. Na pitanje „Da li je kažnjivo zapošljavanje maloletnika ispod 16 godina?“ danas je manje ispitanika ispravno odgovorilo sa „Da, u svakom slučaju“ nego pre godinu dana (2000. godine 47,7%, dok je 2001. godine takav odgovor dalo 43,2% ispitanika). Svi ostali su dali netačan odgovor opredeljujući se za razne varijante kao što su „Da, ako dete nije psihofizički doraslo poslovima na koje je zaposleno“ (16,5%), „Ne, ako time izdržava sebe i svoju porodicu“ (26,9%), ili su odabrali varijantu „ne znam“ (13,3%).

Tražilo se da ispitanici navedu koji su dokumenti, pored radne knjižice i školskih svedočanstava, potrebni da bi se danas dobio posao u SRJ. Potvrdu o nacionalnosti (koja, naravno, ne postoji, ali je bila izmišljena za ovu priliku) navelo je 4,3% ispitanika, što je manje nego prethodnih godina.²¹⁹ Člansku knjižicu političkih stranaka kao uslov za dobijanje posla pominje 9,5% ispitanika (za razliku od prošlogodišnjeg istraživanja kada se najčešće mislilo na SPS i JUL, ove godine je češći odgovor bio „vladajuće stranke“, stranka kojoj pripada direktor, DOS i sl). Svaki peti (20,6%) ispitanik je potencirao neophodnost posedovanja potvrde o stalnom boravku u mestu u kojem se zapošljava, dok svaki četvrti (24%) nije znao odgovor na ovo pitanje. U odnosu na prethodno istraživanje povećao se broj odgovora (jedino ispravnog) da od navedenih nije potreban ni jedan dokument (sa 34,9% u 2000. na 41,7% u 2001. godini). Rezultati pokazuju da i dalje postoji relativno visok stepen neobaveštenosti građana o dokumentima koja su potrebna radi zasnivanja radnog odnosa.

²¹⁹ Vidi *Izveštaj 1998 i 2000.*

Kao oblik prava na korišćenje naučnih dostignuća u našem istraživanju je poslužila upotreba kontraceptivnih sredstava. Ispitanicima je tako postavljeno pitanje koje je glasilo: „U kojoj meri se danas po Vašem mišljenju koriste kontraceptivna sredstva (za sprečavanje neželjene trudnoće)?“. U odnosu na 2000. godinu (52,3%), danas se značajno smanjio broj građana (34,4%) koji kažu da se ova sredstva koriste premalo jer država ništa ne čini da ih populariše. Povećava se broj odgovora „u pravoj meri“ za 4%, sa 16,9% na 21%, ali se povećala i učestalost odgovora „previše“ (sa 11% na 15,9%) i odgovora „ne znam“ (sa 19,8% na 28,9%). Među ispitanicima koji kažu da se kontraceptivna sredstva koriste premalo najviše je najmlađih i najobrazovanijih ispitanika. S povećanjem godina života i smanjivanjem stepena obrazovanja opada učešće ovog u strukturi svih odgovora, ali i kritičnost prema državi za nečinjenje na popularisanju kontraceptivnih sredstava. U odgovoru na ovo pitanje nisu evidentirane razlike u odgovorima muškaraca i žena, a etnička i regionalna pripadnost su imale manju, neznačajnu statističku ulogu.

5. Ostvarivanja ljudskih prava

Na kraju upitnika nalazila su se dva pitanja na osnovu kojih smo pokušali da ustanovimo koliko su sami naši ispitanici zadovoljni ostvarivanjem svojih ljudskih prava (o kojima je ranije bilo reči) i koji način smatraju najboljim da bi se ona zaštitila. Svaki treći ispitanik (32,1%) je izrazio potpuno zadovoljstvo ostvarivanjem svojih ljudskih prava, 38,4% ispitanika je procenilo da uspeva da ostvari većinu svojih prava. Manje od jedne petine ispitanika (18,2%) tvrdi da je ostvarivanje njegovih ljudskih prava prepušteno slučaju jer svako može da ih ugrozi, a da zbog toga ne odgovara, 11,3% ispitanika tvrdi da njihova prava najviše ugrožava država. Više od dve trećine građana danas tvrdi da može da ostvari većinu ili sva svoja ljudska prava, značajno se smanjio broj onih koji tvrde da su njihova prava ugrožena, ali i pored toga što je njihov broj smanjen i dalje se skoro jedna trećina građana oseća ugroženom. Odgovor na ovo pitanje ne zavisi od nacionalne pripadnosti ispitanika. I ovde bismo, poredeći istraživanje u decembru 2000. godine, mogli konstatovati da su se promene posle izbora u Crnoj Gori desile najviše među Albancima.

Iz odgovora na pitanje šta treba da učini neko kome je danas uskraćeno neko ljudsko pravo (Tabela 7) vidi se da ubedljiva većina građana (52,9%) i dalje preferira vaninstitucionalne mehanizme, odnosno obraćanje ljudima koji imaju veze, moć ili vlast. Poverenje u redovne sudove je nisko (a to isto važi i za međunarodne sudove), iako je veće nego što je bilo prethodnih godina.

Tabela 7: Rešenje za zaštitu ljudskih prava

„Ako je čoveku danas uskraćeno neko ljudsko pravo, o kojem je ranije bilo reči, on će najbolje uraditi ako se obrati“	Jul 1998.	Decembar 2000.	Decembar 2001.
1. Uticajnim ljudima u vlasti	17,2	18,4	19,9
2. Međunarodnom sudu	9,7	7,6	7,4

3. Redovnom sudu	17,5	26,9	34,7
4. Ljudima koji za novac izvršavaju svaki nalog	17,7	9,7	8,6
5. Uticajnim ljudima koji imaju veze	32,1	31,0	24,4
6. Nešto drugo	5,7	4,4	2,2
7. Bez odgovora	-	2,0	2,8
Ukupno	100	100	100

6. Zaključak

Sumaran pogled na stanje ljudskih prava u SRJ u pravnoj svesti građana, sudeći po rezultatima istraživanja obavljenog u decembru 2001. godine, upućuje na to da se postiglo izvesno poboljšanje u odnosu na 2000. godinu. Terensko prikupljanje podataka za istraživanje u 2000. godini obavljeno je neposredno posle oktobarskih događaja koji su doveli do promene vlasti, i pokazalo je znatne promene u odnosu na 1998. godinu. Ti rezultati mogli su biti proizvod emocija i euforije više nego racionalnog promišljanja tadašnjih odnosa unutar pravne svesti građana. Zato je svako zaključivanje i izvođenje gotovih sudova moralo biti praćeno istraživačkom rezervom.

Međutim, rezultati ovog istraživanja pokazuju da su tada zabeležene promene poprimile karakter trendova. One su se najčešće utemeljile na nivoima koji su tada zabeleženi, mada su se uz izvestan oprez ili blago nastavile ili stagnerale u funkciji stava „sačekaj da proverim“. Ovo se naročito odnosi na stavove o institucijama u kojima se ostvaruju određena prava ili su mehanizmi za njihovu zaštitu.

Promena koja je uočena 2000. godine, a odnosi se na povezanost sociodemografskih obeležja i pravne svesti građana, i dalje je prisutna. Ova obeležja, kao faktori koji su do tada imali značajnu ulogu u izgrađivanju odnosa prema ljudskim pravima, prestali su da budu starost, obrazovanje i zanimanje (sa izuzecima). Stranačka orijentacija je ostala najznačajniji faktor u Crnoj Gori, ali se znatno umanjila u Srbiji (npr. pristalice svih partija, bile pozicione ili opozicione, skoro podjednako ocenjuju slobode u sredstvima javnih komunikacija), mada se ponegde i zadržala. U Crnoj Gori je podeljenost još prisutnija nego što je bila 2000. godine, što može da bude generator kriznih situacija u toj republici. Suprotnosti su u toj sredini slične onima zabeleženim u Srbiji pre izbora 2000. Ovo se još više iskomplikovalo podelom građana na dve suprotstavljene opcije. Samostalnu, međunarodno priznatu Crnu Goru danas preferira 44% građana ove Republike, prema 46% građana koji su za jugoslovensku zajednicu sa redefinisanim odnosima dve republike.

Kod nekih pitanja pravne svesti, građani u Srbiji polako postaju kritičniji prema novim vlastima ali njihova kritičnost je vrlo oprezna, strpljiva, reklo bi se čak i

tolerantna. Ovo upućuje na zaključak da u Srbiji sazreva građanska svest koja pokazuje respektabilan odnos prema procesima i vremenu („ništa ne može odjednom“).

U konkretnoj analizi poznavanja pojedinih ljudskih prava i ocena o njihovom poštovanju u SRJ primećuje se dalji napredak, ali i zadržka u ocenama poštovanja ljudskih prava i institucija koje su nadležne da ih štite. Pored zabeleženog napretka i dalje postoji visok stepen neinformisanosti građana – pre svega u oblasti ljudskih prava koja se tiču proceduralnih garantija pred državnim organima. Prilikom ocena postojećeg stanja pojedinih ljudskih prava građani Srbije, a naročito građani Crne Gore, pokazali su veću kritičnost i realističnost nego krajem 2000. godine.

IV

GLAVNI PROBLEMI – 2001

1. Kosovo i Metohija

1.1. Uvod

Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 (1999) na Kosovu i Metohiji (Kosovo) uspostavljena je međunarodna civilna i vojna uprava.²²⁰ Međunarodna civilna uprava – UNMIK je imala četiri stuba: UNHCR koji se bavi humanitarnim pitanjima, sam UNMIK u čijem je mandatu celokupna civilna administracija, OEBS koji je zadužen za izgradnju institucija i Evropsku uniju koja je zadužena za obnovu i ekonomski razvoj. I samoj strukturi civilne uprave dogodila se značajna izmena. U maju je prvi stub koji se odnosi na humanitarna pitanja (UNHCR) zamenjen stubom za policiju i pravosuđe. Osnovni činioci novog stuba su UNMIK policija i Odeljenje za pravosuđe (*Department of Judicial Affairs*) koji su prethodno bili u sastavu drugog stuba (civilna administracija).²²¹ Šefovi ovih stubova UNMIK istovremeno su i zamenici specijalnog predstavnika.

Specijalni predstavnik je tokom 2001. godine bio bivši ministar odbrane Danske Hans Hekerup (*Hans Haekkerup*) koji se pred sam kraj godine i pre isteka mandata povukao sa tog mesta iz, kako je naveo, „ličnih razloga“. Nemački diplomata Mihael Štajner (*Michael Steiner*), bivši savetnik za bezbednost i spoljnu politiku kancelara Savezne Republike Nemačke, zamenio je Hekerupa. Kosovo je na kraju godine napustio i šef misije OEBS holandski ambasador Dan Everts (*Daan Everts*) koji se na ovoj funkciji nalazio od uspostavljanja međunarodne uprave na Kosovu. Na njegovo mesto je u januaru 2002. došao francuski diplomata Paskal Fieši (*Pascal Fieschi*).

UNMIK je nosilac kompletne zakonodavne i upravne vlasti na Kosovu, uključujući i upravu nad sudstvom, a specijalni predstavnik generalnog sekretara UN (SPGS), koji se nalazi na čelu UNMIK, ima vrhovnu zakonodavnu i upravnu vlast.²²²

U 2001. godini UNMIK je sproveo delimičnu decentralizaciju vlasti jačanjem lokalne samouprave, jer je sa pet regionalnih administratora UNMIK preneo nadležnosti na opštinski nivo vlasti. Bez obzira na izvesnu decentralizaciju vlasti, odnosno „kosovarizaciju Kosova“, kako je šef Misije OEBS Ambasador Dan Everts nazvao proces uspostavljanja institucija samouprave nakon lokalnih i parlamentarnih izbora, pokrajina je i dalje praktično međunarodni protektorat, doduše delimično ublažen time što su se nadležnosti sa međunarodnih organa vlasti donekle prenele na demokratski izbarane organe vlasti Kosova. U bezbednosnom smislu, međutim, Kosovo je klasični protektorat jer strane trupe u sastavu KFOR a pod komandom NATO garantuju bezbednost Kosova. Dok nova vlada Kosova neće imati ministarstvo odbrane niti ministarstvo inostranih poslova.

²²⁰ S/RES/1244 10. jun 1999.

²²¹ New Police and Justice Pillar established, *UNMIK News*, No. 93, 21. maj 2001.

²²² UNMIK/REG/1999/1, *On the Authority of the Interim Administration in Kosovo*, 25. jun 1999.

Na Kosovu se, prema Uredbi UNMIK 1999/24, dopunjenom Uredbom UNMIK 2000/59,²²³ primenjuju:

a. uredbe koje donosi specijalni predstavnik generalnog sekretara (SPGS) i, na osnovu njih, doneti dopunski akti;

b. pravo koje je važi na Kosovu do 22. marta 1989. godine, pri čemu, u slučaju sukoba ova dva izvora, prednost ima prvi.

Ukoliko organ koji primenjuje pravo smatra da neka situacija nije regulisana navedenim izvorima prava, ali je regulisana nekim propisom koji je važio na Kosovu posle 22. marta. 1989. godine, može da primeni taj propis, pod uslovom: da nije diskriminatorski; i da je u skladu s međunarodno priznatim standardima u oblasti ljudskih prava.

Međunarodnom civilnom prisustvu, u skladu sa rezolucijom 1244, pripada obaveza zaštite i promovisanja ljudskih prava.²²⁴ Ova obaveza potvrđena je i u Uredbi 1999/1 o ovlašćenjima privremene uprave na Kosovu²²⁵ koja propisuje obavezu svih nosilaca javnih funkcija da se u vršenju svojih ovlašćenja pridržavaju međunarodno priznatih standarda u oblasti ljudskih prava. Tako će prvi i najveći deo ovog pregleda stanja ljudskih prava biti posvećen upravo analizi pojedinih pravnih propisa (uredbi) koje donosi UNMIK, tj. SPGS. Međutim, pažnju ćemo posvetiti samo onim propisima i praksi koji nisu u saglasnosti sa međunarodnim instrumentima. Pomenuti propisi porede se s odredbama Pakta o građanskim i političkim pravima (PGP), kao i s Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKPS).

Rezolucija 1244 predviđa i stvaranje privremenih institucija samouprave, na koje će međunarodno civilno prisustvo postepeno prenositi svoja ovlašćenja.²²⁶ U skladu sa ovim, SPGS je 15. maja 2001. godine doneo Ustavni okvir za privremenu samoupravu na Kosovu.²²⁷ Zato će drugi deo biti posvećen analizi Ustavnog okvira. Propisi koji regulišu izborne aktivnosti na Kosovu, kao i rezultati održanih izbora čine treći deo ove analize. U četvrtom delu će biti reči o stanju ljudskih prava u praksi na Kosovu u 2001. godini.

1.2. Ljudska prava u uredbama koje je doneo UNMIK

1.2.1. Privilegije i imuniteti UNMIK i KFOR

Prema Uredbi UNMIK 2000/47 o privilegijama i imunitetima UNMIK i KFOR i njihovog osoblja,²²⁸ UNMIK, KFOR i njihova imovina uživaju sudski imunitet. Međunarodno osoblje KFOR uživa krivično-pravni, građansko-pravni i upravni

²²³ UNMIK/REG/1999/24, *On Law Applicable in Kosovo*, 12. decembar 1999; UNMIK/REG/2000/59, *Amending UNMIK Regulation No. 1999/24 on the Law Applicable in Kosovo*, 27. oktobar 2000.

²²⁴ UN/RES/1244 (1999), para. 11 (j).

²²⁵ UNMIK/REG/1999/1, *On the Authority of the Interim Administration in Kosovo*, 25. jul 1999.

²²⁶ UN/RES/1244 (1999), para. 11 (c) i (d).

²²⁷ UNMIK/REG/2001/9, *On a Constitutional Framework for Provisional Self Government in Kosovo*, 15. maj 2001.

²²⁸ UNMIK/REG/2000/47, *On Status, Privileges and Immunities of KFOR and UNMIK and Their Personnel in Kosovo*, 18. avgust 2000.

imunitet za sve akte izvršene na teritoriji Kosova, dok lokalno angažovano osoblje uživa tzv. funkcionalni imunitet, tj. imunitet u pogledu dela izvršenih u obavljanju funkcije. Što se tiče osoblja UNMIK, SPGS, glavni zamenik, 4 zamenika SPGS, policijski komesar i drugi visoki zvaničnici koje može odrediti SPGS, uživaju građansko-pravni i krivično-pravni imunitet za sva dela izvršena na teritoriji Kosova, a ostalo međunarodno i lokalno angažovano osoblje uživa funkcionalni imunitet.

O pritužbama trećih lica zbog gubitka ili oštećenja imovine, povreda ličnosti, bolesti ili smrti koji se mogu direktno pripisati KFOR, UNMIK ili njihovom osoblju, a koje ne proističu iz „operativnih potreba“ prema Uredbi UNMIK 2000/47 odlučuje Komisija za žalbe, koja bi trebalo da bude osnovana od strane KFOR i UNMIK. Do dana završetka pisanja ovog izveštaja Komisija za žalbe nije osnovana.

Primedbe koje se mogu staviti ovoj uredbi su višestruke.²²⁹

Najpre, nesumnjivo je da, u skladu s odredbama Rezolucije 1244, UNMIK predstavlja državnu vlast na Kosovu. Samim tim, ne postoji *ratio* zbog koga bi trebalo garantovati imunitet UNMIK i KFOR. Štaviše, garantovanje potpunog krivičnog, građanskog i upravnog imuniteta državi, tj. vlasti, u suprotnosti je s principima demokratije i vladavine prava. Takođe, pomenuta Uredba u potpunosti isključuje sudsku kontrolu zakonodavne i izvršne vlasti.

Odredba o načinu osnivanja Komisije za žalbe, koja je nadležna da ispituje pojedinačne predstavke u vezi s gubitkom ili oštećenjem imovine, povredama ličnosti, bolesti ili smrti koji se mogu direktno pripisati KFOR, UNMIK ili njihovom osoblju, a koje ne proističu iz „operativnih potreba“, takva odredba predstavlja kršenje pravila o nezavisnosti i nepristrasnosti sudova,²³⁰ s obzirom da su tela čiji akti su predmet postupka pred Komisijom istovremeno odgovorna za formiranje i rad organa koji te akte treba da ispituju.

Popuštanje UNMIK da, nakon više od godinu dana od donošenja pomenute uredbe, osnuje Komisiju za žalbe predstavlja dodatno kršenje prava na pristup sudu. To je istovremeno i kršenje prava na delotvoran pravni lek u slučaju kršenja ljudskih prava (čl. 2, st. 3 PGP i čl. 13 EKPS), jer pojedinci koji su žrtve kršenja ljudskih prava od strane UNMIK i KFOR nemaju mogućnost da ishode odluku kojom će im povređeno pravo biti ponovo uspostavljeno ili im dato drukčije zadovoljenje.

1.2.2. Pojedinačna ljudska prava

1.2.2.1. Pravo na slobodu. – Uredba 1999/2 o sprečavanju pristupa i uklanjanju pojedinaca radi obezbeđivanja javnog reda i mira²³¹ predviđa da nadležni organi mogu privremeno zadržati pojedinca, najduže 12 sati, ukoliko je to prema mišljenju vlasti i u svetlu preovlađujućih okolnosti neophodno da bi se to lice uklonilo sa određene lokacije ili mu se onemogućio pristup. Nikakvi bliži kriterijumi za zadržavanje lica nisu predviđeni, tako da je nadležnim organima u potpunosti ostavljeno diskreciono pravo za

²²⁹ Detaljnije vidi: Specijalni izveštaj br.1 ombudsmana na KiM o usaglašenosti sa međunarodnim standardima Uredbe UNMIK 2000/47 o statusu, privilegijama i imunitetima KFOR i UNMIK i njihovog osoblja na Kosovu, 26. april 2001.

²³⁰ čl. 14, st. 1 PGP i čl. 6, st. 1 EKPS

²³¹ UNMIK/REG/1999/2, *On the Prevention of Access by Individuals and Their Removal to Secure Public Peace and Order*, 12. avgust 1999.

donošenje ovakve odluke. Ovakva formulacija ne zadovoljava uslov zakonitosti predviđen međunarodnim instrumentima, tako da se može smatrati da je u suprotnosti sa odredbama tih instrumenata. Pored toga, ova odredba izlazi iz okvira postavljenih EKPS.²³²

Takođe, pomenutom Uredbom nije predviđeno pravo žalbe nadležnom sudu protiv ovako određenog pritvora, što je svakako u suprotnosti sa članom 9, st. 4 PGP i članom 5, st. 4 EKPS.

Govoreći o pravu na slobodu i bezbednost ličnosti treba ukazati na već ustaljenu praksu lišavanja slobode lica na osnovu izvršnih naredbi SPGS. Ovakva praksa nesumnjivo je suprotna međunarodnim standardima u oblasti ljudskih prava. Naime, nijedan pravni propis koji je u primeni na Kosovu ne predviđa postupak u kome je lišavanje slobode moguće na osnovu naredbe SPGS. Na taj način nije ispunjen jedan od uslova predviđen međunarodnim instrumentima da bi lišavanje slobode bilo dozvoljeno, (čl. 9, st. 1 PGP i čl. 5, st. 1 EKPS), a to je da lišavanje slobode mora biti u skladu sa procedurom propisanom zakonom. Takođe, razlozi za lišavanje slobode navedeni u izvršnim naredbama SPGS su, u dosadašnjoj praksi, uglavnom, „navodna pretnja koju pojedinac predstavlja za bezbedno okruženje, javnu bezbednost i poredak“ i sl. dakle razlozi koji izlaze iz okvira predviđenih EKPS (čl. 5, st. 1 EKPS).

Lica lišena slobode na osnovu izvršnih naredbi SPGS, takođe, nisu mogla da pred sudom osporavaju zakonitost lišavanja slobode, kao i daljeg zadržavanja u pritvoru,²³³ što je u nesumnjivoj suprotnosti sa odredbama međunarodnih instrumenata po kojima lice lišeno slobode ima pravo da pokrene postupak u kojem će sudom bez odlaganja odlučiti o zakonitosti lišavanja slobode i naložiti puštanje na slobodu ako ustanovi da je lišavanje slobode bilo nezakonito (čl. 9, st. 4 PGP i čl. 5, st. 4 EKPS).

Imajući ovo u vidu, nema sumnje da je lišavanje slobode na osnovu izvršnih naredbi SPGS nezakonito, te da bi pojedinci lišeni slobode na ovaj način imali pravo na naknadu štete (čl. 9, st. 5 PGP i čl. 5, st. 5 EKPS). Međutim, problem je u tome što UNMIK i njegovo osoblje uživaju sudski imunitet, tako da pojedinci nemaju mogućnosti da ovo pravo i ostvare.

1.2.2.2. Sloboda kretanja. – Uredba 1999/2 o sprečavanju pristupa i uklanjanju pojedinaca radi obezbeđivanja javnog reda i mira predviđa da nadležne vlasti mogu privremeno da uklone pojedinca sa određenog mesta ili da spreče pristup tom mestu ukoliko je to prema mišljenju nadležnih vlasti i u svetlu preovlađujućih okolnosti neophodno da bi se sprečila pretnja javnom redu i miru. Ovakvo formulisana odredba je nedovoljno predvidljiva i ostavlja prostor za diskreciono odlučivanje, pa se čini da ne zadovoljava kriterijume zakonitosti postavljene u međunarodnim instrumentima.

²³² Za razliku od PGP koji predviđa da lice može biti lišeno slobode samo iz razloga i u skladu postupkom predviđenim zakonom, EKPS daje listu razloga na osnovu kojih se može odrediti pritvor. Lista predstavlja *numerus clausus* i svako predviđanje drugih razloga za lišavanje slobode smatra se kršenjem čl. 5, st. 1 EKPS.

²³³ Vidi Izveštaj br. 256/01 ombudsmana na KiM u slučaju *Cele Gashi protiv UNMIK*, 12. septembar 2001; Izveštaj br. 257/01 ombudsmana na KiM u slučaju *Jusuf Veliu protiv UNMIK*, 12. septembar 2001; Izveštaj br. 258/01 ombudsmana na KiM u slučaju *Avdi Behluli protiv UNMIK*, 12. septembar 2001.

1.2.2.3. *Sloboda udruživanja.* – Gore pomenuta Uredba 1999/2 o registraciji i radu nevladinih organizacija na Kosovu²³⁴ predviđa da se nevladine organizacije registruju kod UNMIK koji može da odbije zahtev za registraciju na osnovu uslova propisanih u Uredbi. Međutim, protiv odluke o odbijanju registracije ne postoji pravni lek, čime je pravo na udruživanje ograničeno.

1.2.2.4. *Sloboda izražavanja.* – Uredba o izdavanju dozvola i regulisanju radiodifuznih medija na Kosovu²³⁵ i Uredba o ponašanju štampanih medija na Kosovu²³⁶ predviđaju, između ostalog, da privremeni komesar za medije može kazniti medije ukoliko krše propisana pravila ponašanja, što ne isključuje eventualnu krivičnu odgovornost medija. Najstrožije kazne su novčana kazna, koja može dostići iznos i do 100.000 nemačkih maraka, kao i zatvaranje medija. Postoji opasnost da bi ovako rigorozne kazne mogle predstavljati u određenim slučajevima neproporcionalno ograničenje slobode izražavanja, jer ne bi bile srazmerne šteti koja može da nastane kršenjem pravila ponašanja.

1.2.2.5. *Pravo na imovinu.* – Uživanje prava na mirno uživanje imovine (čl. 1 Protokola 1 EKSP) ozbiljno je dovedeno u pitanje oduzimanjem imovine od strane UNMIK i KFOR bez davanja ikakve naknade vlasnicima. Čak iako se pretpostavi da je ovakvo ograničavanje prava na imovinu neophodno radi uspešnog obavljanja misije UNMIK i KFOR, te da je na taj način ispunjen uslov predviđen člnom 1, st. 1 Protokola 1 uz EKPS da je lišavanje imovine izvršeno u javnom interesu, to ne isključuje obavezu međunarodne civilne uprave da vlasnicima plati pravičnu naknadu.

Pravo na mirno uživanje imovine ozbiljno je ugroženo i Uredbom 2001/17 o registraciji ugovora o prodaji nepokretnosti u specifičnim geografskim područjima na Kosovu.²³⁷ Prema pomenutoj Uredbi, svi ugovori o prodaji nepokretnosti u specifičnim geografskim područjima, koja će odrediti SPGS, moraju pre registracije kod nadležnog suda biti registrovani kod opštinskog administratora. Opštinski administrator ima pravo da pregleda svu relevantnu dokumentaciju, da traži objašnjenja o ugovoru i posebno o budućoj nameni nepokretnosti. Ukoliko nađe da postoji neki od uslova predviđenih Uredbom (prinuda, neralna cena i sl),²³⁸ opštinski administrator može da odbije registraciju ugovora.

Kriterijumi na osnovu kojih opštinski administrator može da odbije registraciju ugovora nisu precizno definisani što ostavlja prostor za arbitrarno odlučivanje. S toga se može konstatovati da nije zadovoljen uslov „zakonitosti“ koji postavlja EKPS. Dalje, može se pretpostaviti da je u javnom interesu da se očuva etnička ravnoteža u određenim područjima. Međutim, u praksi Evropskog suda za ljudska prava iskristalisalo se stanovište da bi mešanje vlasti bilo opravdano mora da bude obezbeđena ravnoteža između opšteg interesa i zaštite prava pojedinaca (*Sporrong i*

²³⁴ UNMIK/REG/1999/22, *On the Registration and Operation of Non-governmental Organizations in Kosovo*, 15. novembar 1999.

²³⁵ UNMIK/REG/2000/37, *On the Licensing and Regulation of the Broadcast Media in Kosovo*, 17. jun 2000.

²³⁶ UNMIK/REG/2000/36, *On the Conduct of the Print Media in Kosovo*, 17. jun 2000.

²³⁷ UNMIK/REG/2001/17, *On the Registration of Contracts for the Sale of Real Property in Specific Geographical Areas of Kosovo*, 22. avgust 2001.

²³⁸ Vidi čl. 3.1. Uredbe.

Lonnroth protiv Švedske, A 52, 1982). U konkretnom slučaju, vlasti mogu da liše pojedinca veoma važnog svojinskog ovlašćenja ne garantujući im pravo na kompenzaciju; pojedinci snose čitav teret ostvarenja javnog interesa, te se ne može smatrati da postoji ravnoteža između opšteg i pojedinačnog interesa.

1.2.3. Ustavni okvir za privremenu samoupravu na Kosovu

Na osnovu Rezolucije 1244 (1999) u kojoj je predviđeno stvaranje organa samouprave na Kosovu SPGS je 15. maja 2001. doneo Ustavni okvir koji sadrži detaljne odredbe o pravima i obavezama organa samouprave, kao i odredbe o ljudskim pravima koja se garantuju svim stanovnicima Kosova.

1.2.3.1. Odredbe o ljudskim pravima. – Ustavni okvir za privremenu samoupravu na Kosovu sadrži brojne odredbe o ljudskim pravima. Preambula ovog dokumenta, između ostalog, poziva se na najvažnije međunarodne instrumente o ljudskim pravima i na druge relevantne principe sadržane u „međunarodno priznatim pravnim instrumentima“. Glava 3. Ustavnog okvira posvećena je ljudskim pravima.

1.2.3.1.1. Pojedinačna prava. – Privremeni organi samouprave na Kosovu treba da poštuju i obezbede međunarodno priznata ljudska prava, uključujući prava i slobode garantovana u:

- Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima,
- Evropskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda,
- Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima,
- Međunarodnoj konvenciji o eliminisanju svih oblika rasne diskriminacije,
- Konvenciji o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama,
- Konvenciji o pravima deteta,
- Evropskoj povelji o regionalnim i manjinskim jezicima,
- Okvirnoj konvenciji Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina.

Ustavni okvir predviđa da će se odredbe o ljudskim pravima i slobodama sadržane u ovim međunarodnim instrumentima neposredno primenjivati na Kosovu kao deo Ustavnog okvira.

Dakle, u Ustavnom okviru ne nabrajaju se pojedinačna prava i slobode, već se obim garantovanih prava i njihova sadržina regulišu predviđanjem neposredne primene međunarodnih instrumenata, koji su nabrojani *exempli causa*.

1.2.3.1.2. Zabrana diskriminacije. – Ljudska prava i osnovne slobode uživaju svi na bazi pune jednakosti i nediskriminacije na bilo kojoj osnovi (poglavlje 3, čl. 3.1.) Dakle, Ustavni okvir ne navodi uobičajene osnove diskriminacije, već zabranjuje diskriminaciju na bilo kojoj osnovi što može otvoriti put za šire tumačenje i uključivanje, pored tradicionalnih, i eventualno novih vidova diskriminacije.

Ustavni okvir sadrži i odredbe kojima se predviđa posebna zaštita nekim kategorijama ljudi koje mogu biti žrtve diskriminatorских postupaka (izbeglicama – poglavlje 3, čl. 3.4. i manjinama – poglavlje 4).

1.2.3.1.3. Prava manjina. – Posebna pažnja u Ustavnom okviru posvećena je pravima zajednica, koje Ustavni okvir definiše kao stanovnike koji pripadaju istoj

etničkoj, verskoj ili jezičkoj grupi. Sama Preambula priznaje potrebu da se zaštite i unaprede prava svih zajednica i njihovih članova. Pojedinačnim pravima zajednica posvećena je glava 4. Ustavnog okvira.

U delu Opšte odredbe glave 4. predviđeno je da niko nije obavezan da se izjasni kojoj zajednici pripada niti da zbog toga može trpeti neke posledice. Zatim se predviđa i obaveza privremenih institucija samouprave da stvore neophodne uslove za očuvanje, zaštitu i razvoj identiteta zajednica.

Zajednicama i njihovim članovima se u cilju očuvanja, zaštite i izražavanja njihovog etničkog, kulturnog, verskog i jezičkog identiteta jamče sledeća prava:

- pravo na slobodnu upotrebu jezika i pisma, uključujući i upotrebu pred sudovima, agencijama i drugim javnim telima na Kosovu;
- pravo na obrazovanje na svom jeziku;
- pravo na pristup informacijama na svom jeziku;
- pravo na jednake mogućnosti u pogledu zapošljavanja u javnim telima na svim nivoima i u pogledu pristupa javnim službama na svim nivoima;
- pravo na nesmetano održavanje međusobnih kontakata i kontakata sa pripadnicima svojih zajednica na i izvan Kosova;
- pravo da koriste i ističu simbole zajednice u skladu sa zakonom;
- pravo da osnivaju udruženja radi unapređenja interesa svoje zajednice;
- pravo na nesmetano ostvarivanje kontakata s lokalnim, regionalnim i međunarodnim nevladinim organizacijama i učestvovanje u njima, u skladu sa procedurom tih organizacija;
- pravo da pružaju informacije na jeziku i pismu svoje zajednice, uključujući osnivanje i upravljanje sopstvenim medijima;
- pravo da pružaju i osnivaju obrazovne institucije, posebno za nastavu na svom jeziku i pismu i nastavu o istoriji i kulturi zajednice, za šta može da se obezbedi finansijska pomoć, uključujući i onu iz javnih sredstava, u skladu sa zakonom;
- pravo da unapređuju poštovanje tradicije zajednica;
- pravo da čuvaju znamenitosti od verske, kulturne i istorijske važnosti za zajednicu, u saradnji sa nadležnim javnim vlastima;
- pravo da primaju i pružaju usluge javne zdravstvene i socijalne zaštite, bez diskriminacije, u skladu sa standardima u primeni;
- pravo da vode verske institucije;
- pravo na pristup i zastupljenost u javnim elektronskim medijima, kao i u pravljenju programa na svom jeziku;
- pravo da finansiraju svoje aktivnosti sakupljanjem dobrovoljnih priloga od svojih članova ili od organizacija izvan Kosova, ili primanjem sredstava koja mogu obezbediti privremene institucije samouprave ili lokalne javne vlasti, sve dok se takvo finansiranje odvija na potpuno javan način.

Ustavni okvir je u garantovanju prava manjina veoma izdašan. Za razliku od ljudskih prava u opštem smislu koja se regulišu predviđanjem neposredne primene međunarodnih instrumenata, Ustavni okvir ovde ide korak dalje, precizirajući, i pored

toga što se neposredno primenjuju odredbe Okvirne konvencije Saveta Evrope, pojedinačna prava koja uživaju zajednice i njihovi članovi.

1.2.3.1.4. Izbeglice. – Izvesne odredbe Ustavnog okvira odnose se i na zaštitu izbeglica i raseljenih lica. U Preambuli se ističe obaveza da se olakša siguran povratak izbeglica i raseljenih lica i da im se omogući povratak imovine. U glavi 3. među odredbama o ljudskim pravima je i odredba kojom se jamči pravo izbeglica i raseljenih lica na povratak i pravo na povraćaj imovine. Predviđa se i obaveza nadležnih organa da preduzmu neophodne mere da olakšaju bezbedan povratak izbeglica i raseljenih lica i da u tome u potpunosti saraduju sa UNHCR i drugim vladinim i nevladinim organizacijama koje se bave povratkom izbeglica i raseljenih lica.²³⁹

1.2.4. Zaštita ljudskih prava

1.2.4.1. Sudska zaštita. – Ustavni okvir predviđa samo redovnu sudsku zaštitu ljudskih prava. Naime, u delu koji se odnosi na pravosudni sistem (poglavlje 9, čl. 4.3) predviđeno je pravo na pristup sudu:

Svako ima pravo da o svim pitanjima koja se tiču njegovih prava i obaveza i krivičnih optužbi protiv njega odluči nezavisni i nepristrasni sud u razumnom vremenu.

Dakle, sva, pa i ljudska prava uživaju redovnu sudsku zaštitu u građanskom ili krivičnom postupku. Ustavni okvir predviđa i mogućnost vođenja upravnog spora, te je to još jedan oblik sudske zaštite, između ostalog, i ljudskih prava (poglavlje 9, čl. 4. 2).

U delu o Posebnom veću Vrhovnog suda za pitanja Ustavnog okvira, među nadležnostima ovog tela jeste i da odlučuje o saglasnosti zakona s Ustavnim okvirom i međunarodnim pravnim instrumentima o ljudskim pravima navedenim u glavi 3. Inicijativa može poteći od predsednika Kosova, člana predsedništva Skupštine, skupštinskog odbora, najmanje pet članova Skupštine ili Vlade. Dakle, u slučaju da je zakonom povređena neka odredba međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima ili Ustavnog okvira, predviđena je mogućnost da ovlašćeni predlagači pokrenu postupak ispitivanja saglasnosti tog zakona s Ustavnim okvirom ili međunarodnim instrumentima. Loša strana ovog rešenja jeste što među ovlašćenim predlagačima nije i pojedinac.

1.3.4.2. Drugi vidovi zaštite. – Ustavni okvir predviđa instituciju ombudsmana kome fizička i pravna lica mogu podnositi predstavke u vezi s povredama ljudskih prava ili postupcima koji predstavljaju zloupotrebu ovlašćenja od strane bilo koje javne vlasti na Kosovu. Pored toga Ustavni okvir predviđa poseban mehanizam zaštite prava manjina.

Institucija ombudsmana osnovana je Uredbom UNMIK 2000/38 od 30. juna 2001. godine koja sadrži vrlo detaljne odredbe o pravima i obavezama ombudsmana. Sam Ustavni okvir upravo upućuje na primenu važećeg zakonodavstva UNMIK.

1.3.4.2.1. Ombudsman. – Ombudsman je nezavisna institucija osnovana s ciljem da promoviše i štiti prava i slobode fizičkih i pravnih lica i obezbedi uslove da svi subjekti na Kosovu efektivno uživaju osnovna prava i slobode garantovane međunarodnim instrumentima. On je, tako, nadležan da prima i istražuje predstavke

²³⁹ Vidi IV.3.

fizičkih i pravnih lica na Kosovu, a koje se odnose na kršenje ljudskih prava i postupke ((ne)činjenje ili odluke) koje predstavljaju zloupotrebu prava od strane privremene civilne vlasti ili neke druge centralne ili lokalne vlasti u nastajanju. Ombudsman je nadležan za celu teritoriju Kosova (s tim što može ponuditi dobre usluge u korist subjekata s Kosova i van teritorije Kosova) u pogledu slučajeva koji su nastali nakon stupanja na snagu Uredbe 2000/38 ili koji proističu iz činjenica koje su nastale pre tog datuma ukoliko kršenje ljudskih prava i dalje traje.

Ombudsman, između ostalog, ima sledeća ovlašćenja:

- da daje preporuke i savete u stvarima koje se tiču funkcije ombudsmana;
- da promovise pomirenje između etničkih grupa;
- da fizičkim i pravnim licima daje savete i preporuke o usaglašenosti domaćih propisa sa međunarodnim standardima;
- da sprovodi istrage i da preduzima sve potrebne mere za rešavanje predstavi;
- da vrši uvid u dokumenta privremene civilne vlasti ili neke druge centralne ili lokalne vlasti u nastajanju, kao i da zahteva od bilo kog lica da mu pruži određene informacije, dosijea i dokumenta (SPGS može da odbije da pruži dokumenta, ali to mora pismeno da obrazloži);
- da obilazi sva mesta u kojima su lica lišena slobode, da se privatno sastaje sa tim licima i da prisustvuje saslušanjima tih lica;
- da preporuči nadležnim vlastima ili zvaničnicima da usvoje odgovarajuće mere, a ukoliko oni ne preduzmu te mere, ombudsman o tome može obavestiti SPGS i može dati javnu izjavu;
- da objavljuje svoje preporuke, nalaze i specijalne izveštaje;
- da SPGS podnosi godišnji izveštaj itd.

Ombudsman, međunarodno i lokalno osoblje uživaju funkcionalni sudski imunitet. Ombudsman i međunarodno osoblje uživaju i ostale privilegije i imunitete po Konvenciji o privilegijama i imunitetima službenika UN. Lokalno osoblje uživa imunitet u pogledu službenih radnji, oslobođenje od plaćanja poreza i drugih javnih dažbina i oslobođenje od javnih službi.

Prostorije, arhiva, dokumentacija, sredstva za komunikaciju, imovina, fondovi i sredstva ombudsmana su nepovredivi i ne mogu biti predmet bilo kakvog oblika intervencije izvršne, zakonodavne ili sudske vlasti.

1.3.4.2.2. Zaštita prava zajednica. – Glava 4. koja je posvećena pravima zajednica i njihovih članova sadrži i odredbe o zaštiti tih prava.

To su, najpre, odredbe kojima je predviđena obaveza privremenih institucija samouprave da osiguraju vršenje zajamčenih prava zajednica i jednaku zastupljenost zajednica u javnim telima na svim nivoima. Zatim, SPGS zadržava ovlašćenja da intervenise u vršenje samouprave uvek kada je to neophodno, a u cilju zaštite prava zajednica i njihovih članova. Pravo SPGS da obezbedi punu zaštitu prava i interesa zajednica predviđeno je i u glavi 8. kojom su predviđena isključiva prava i obaveze SPGS.

Kao mehanizmi zaštite prava i interesa zajednica predviđeno je formiranje Komiteta za prava i interese zajednica kao jednog od glavnih skupštinskih komiteta.

Komitet je sastavljen od po dva člana iz svake zajednice na Kosovu zastupljene u Skupštini (kao što će se videti kasnije, Ustavni okvir predviđa da u Skupštini u svakom slučaju budu zastupljeni pripadnici najbrojnih zajednica na Kosovu), odnosno, ukoliko su neke zajednice predstavljene samo jednim članom, onda je taj član zastupa i u Komitetu. Na zahtev člana predsedništva Skupštine, predloženi zakon podnosi se Komitetu koji većinom glasova odlučuje da li će dati preporuku u vezi sa zakonom. Ukoliko odluči da tako postupi, Komitet u roku od dve nedelje od prijema zakona prosleđuje preporuke Skupštini ili nadležnom funkcionalnom komitetu.²⁴⁰ Komitet ima i pravo da predlaže zakone i ostale mere u okviru nadležnosti Skupštine koje smatra odgovarajućim za razmatranje pitanja od značaja za zajednice. Komitet je, takođe, nadležan i da daje savetodavna mišljenja kada to zatraže predsedništvo Skupštine, glavni ili funkcionalni komitet ili najmanje 10 članova Skupštine.

Ustavni okvir predviđa još jedan mehanizam za zaštitu prava zajednica. Naime, u delu kojim se reguliše postupak usvajanja zakona, predviđa se i posebna procedura za ispitivanje da li usvojen zakon šteti osnovnim interesima zajednice. Bilo koji poslanik u Skupštini, uz podršku još pet poslanika, može, u roku od 48 časova od usvajanja zakona, da podnese zahtev predsedništvu u kome tvrdi da određen zakon ili neke njegove odredbe narušavaju vitalne interese zajednice kojoj pripada. Kao osnove za podnošenje zahteva Ustavni okvir navodi da su zakon ili njegove odredbe diskriminatorne prema zajednici, da negativno utiče na prava zajednice ili njenih članova garantovanih u glavama 3. i 4. ili da na drugi način ozbiljno utiče na mogućnost zajednice da očuva, zaštiti ili izražava svoj etnički, kulturni, verski ili jezički identitet. Predsedništvo treba da u roku od 5 dana podnese predlog povodom podnetog zahteva Skupštini. Ukoliko to ne učini, to pitanje preuzima tročlani specijalni panel sastavljen od po jednog predstavnika obe strane i predsedavajućeg koga imenuje SPGS. Panel, u roku od 5 dana, većinom glasova donosi odluku kojom ili preporučuje Skupštini da odbaci zahtev, ili da odbaci sporni zakon tj. njegovu odredbu ili da usvoji zakon sa amandmanima koje predloži. Konačnu reč u svakom slučaju ima Skupština koja može da prihvati ili da odbije predlog Predsedništva tj. odluku panela.

Čini se da bi bilo bolje rešenje da je odluka panela obavezujuća i konačna, jer bi se na taj način sprečila mogućnost da predstavnici većinskog stanovništva preglasavaju drugu zajednicu u pitanjima koja se tiču njenih vitalnih interesa. Međutim, realno je očekivati da bi se, u slučaju da Skupština odbije preporuku panela, umešao SPGS u skladu s ovlašćenjima koja ima po Ustavnom okviru, pošto je za donošenje odluke panela praktično uvek potreban glas predstavnika kojeg imenuje SPGS (pod pretpostavkom da se albanski i srpski član ne slažu).

1.3. Izbori

Najznačajniji politički događaj na Kosovu i Metohiji u 2001. godini svakako su opšti izbori koji su se u pokrajini održali 17. novembra. U skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti UN kojom je uspostavljena sadašnja privremena civilna i vojna uprava na Kosovu,²⁴¹ UNMIK se, između ostalog, nalaže da „organizuje i nadgleda

²⁴⁰ Skupština može da radi i u komitetima o kojima se odlučuje pravilnikom koji Skupština donosi po svom osnivanju.

²⁴¹ Dok. UN/S/RES/1244, usvojena 10. juna 1999. [www.un.org/Docs/scres/1999/99sc1244.htm].

razvoj privremenih institucija za demokratsku i autonomnu samoupravu do političkog sporazuma, uključujući i održavanje izbora“ kao i da „prenosi na ove institucije administrativne nadležnosti i istovremeno da nadgleda i pruža podršku učvršćivanju lokalnih privremenih institucija na Kosovu kao i ostalim mirotvornim aktivnostima“.²⁴² U skladu sa tim, izbori na Kosovu omogućili su značajnu preraspodelu nadležnosti i izvršne i zakonodavne vlasti sa međunarodnih struktura privremene uprave na nove institucije.

Tokom avgusta i septembra, međunarodna uprava na Kosovu i Metohiji i jugoslovenske vlasti sprovele su registraciju punoletnih stanovnika ove pokrajine kao deo priprema za parlamentarne izbore na Kosovu 17. novembra. Registracija se odvijala u Srbiji i Crnoj Gori, gde je izbeglo oko 200.000 nealbanskog stanovništva nakon dolaska međunarodnih snaga na Kosovo i Metohiju, juna 1999. godine. Registracija je vršena i na Kosovu i Metohiji. „Za izbore na Kosovu i Metohiji registrovano je 178.296 punoletnih Srba“, izjavio je Dan Everts, šef misije OEBS na Kosovu. On je precizirao da je na Kosovu popisano 69.349 Srba, na području Srbije van Kosova više od 102.000 i u Crnoj Gori 6.600. Inače, za ove izbore na Kosovu i Metohiji je registrovano 910.000 albanskih birača (*Politika*, 26. septembar, str. 3).

1.3.1. Odredbe Ustavnog okvira koje se odnose na izbore

1.3.1.1. Aktivno i pasivno biračko pravo. – Aktivno biračko pravo imaju svi građani stariji od 18 godina, a pasivno biračko pravo imaju stariji od 18 godina pod uslovom da:

- nisu članovi Centralne izborne komisije (CIK), Potkomisije za predstavke i žalbe, Skupštinske izborne komisije ili biračkog odbora;
- nisu članovi Kosovskog zaštitnog korpusa ili Policijske službe Kosova;
- nisu sudije ili tužioci;
- nisu na odsluženju kazne koju je izrekao Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju u Hagu (Haški tribunal) ili se nisu pojavili pred Sudom a optuženi su od strane Haškog tribunala;
- nisu pravosnažnom sudskom odlukom lišeni pravne sposobnosti.

1.3.1.2. Registracija kandidata. – Registrovane političke partije, grupe građana, koalicije ili nezavisni kandidati podnose liste kandidata CIK. Na listi kandidata mogu biti samo registrovani birači koji ispunjavaju uslove predviđene u Ustavnom okviru. Zanimljiva je odredba Pravila 8/2000 kojom se zahteva da u prvih 67% od svih kandidata na listi najmanje 33% moraju biti ženskog pola i da u svakoj grupi od tri kandidata mora biti bar po jedan kandidat svakog pola. U slučaju da se podnosioci lista ne pridržavaju ove odredbe, CIK može preduzeti različite mere kako bi listu uskladila s ovim uslovima.

CIK može da odbije registraciju ukoliko nađe da nisu ispunjeni predviđeni uslovi. U tom slučaju, podnosilac liste može tražiti da CIK preispita svoju odluku. Međutim, protiv ponovne odluke CIK nije predviđen pravni lek. Stavljanjem u nadležnost istom organu da odlučuje i u drugom stepenu i neobezbeđivanjem sudske zaštite, dodatno su

²⁴² Dok. UN/S/RES/1244, član 11 (c)-(d).

ograničena politička prava pojedinaca (čl. 25 PGP i čl. 3 Protokola I EKPS). Takođe bi se moglo reći da je ovim odredbama povređeno pravo na delotvoran pravni lek.

1.3.1.3. Pravni lekovi. – Izbornim pravilom 2/2001 ustanovljena je Potkomisija za predstavke i žalbe (Potkomisija). Potkomisija je nadležna da ispituje sve pojedinačne predstavke koje se odnose na kršenje prava vezanih za izbore, izuzev u slučaju ako podnosilac predstavke tvrdi da je neko njegovo pravo povređeno odlukom CIK. Potkomisija je nadležna i da ispituje žalbe protiv odluka direktora za izborne operacije OEBS koje se tiču registracije birača i aktivnog biračkog prava. Međutim, bilo da se radi o odlučivanju po pojedinačnim predstavkama ili po žalbama, odluka Potkomisije je konačna i nije predviđena mogućnost podnošenja žalbe nekom drugom organu, čime su politička prava ograničena.

Govoreći o izborima treba spomenuti da su imena već registrovanih kandidati uklanjana s izbornih lista odlukama SPGS. Tako je ombudsman na Kosovu sproveo istragu u vezi sa uklanjanjem *Emrush Xhemajli* i *Gafurr Elshani* sa liste Narodnog pokreta Kosova i *Sabit Gashi* sa liste Nacionalnog pokreta za oslobođenje Kosova.²⁴³ Sva trojica su odlukom SPGS, koja im nikada nije uručena, skinuti sa izbornih lista, jer se njihova imena navodno nalaze na listi „nepoželjnih“ Vlade SAD. Nijedan postojeći pravni akt na Kosovu ne predviđa ni uslove, a ni postupak za uklanjanje kandidata sa izbornih lista, samo na osnovu diskrecije SPGS, te da su otuda ovakve odluke SPGS bez pravnog osnova. S toga se ovakvo ograničavanje političkih prava ne može smatrati dozvoljenim pošto nije ispunjen osnovni uslov za to, a to je da su ta ograničenja u skladu sa zakonom. Otuda, ovakva praksa predstavlja kršenje političkih prava.

1.3.2. Izborni rezultati

Prema zvaničnim rezultatima Centralne izborne komisije Kosova, od 26 političkih partija i grupacija u parlament je ušlo 14. Najveći broj glasova osvojio je Demokratski savez Kosova (DSK/LDK) Ibrahima Rugove – 47 poslaničkih mesta. Demokratska partija Kosova (DPK/PDK) Hašima Tačija (*Hashim Thaqi*) osvojila je 25,7 odsto glasova ili 26 poslaničkih mesta, dok Alijansa za budućnost Kosova (ABK/AAK), na čijem je čelu Ramuš Haradinaj (*Ramush Haradinaj*), osvojila 8 mesta u parlamentu. Po jedno mesto osvojile su manje političke stranke Albanaca – Narodni pokret za oslobođenje Kosova (*LKÇK*), Narodni pokret Kosova (LPK), Stranka prava (PD) i Albanska demohrišćanska stranka Kosova (PSHDK). Za 20 mesta rezervisanih za predstavnike nealbanskih zajednica takmičilo se sedam stranaka i političkih organizacija. Koalicija kosovskih Srba „Povratak“ osvojila je ukupno 22 skupštinska mandata, uključujući i deset mesta koji su srpskim političkim predstavnicima zagaranovani Ustavnim okvirom. Četiri mesta pripalo je koalicija Bošnjaka i Goranaca „Vatan“, odnosno jedno mesto više od broja koji im je zagaranovan Ustavnim okvirom. Još jedno mesto rezervisano za kosovske Bošnjake pripalo je Stranci demokratske akcije Kosova (SDAK). Demokratska partija Turaka na Kosovu ukupno je dobila tri poslanička mesta, uz dva koja joj pripadaju po Ustavnom okviru, dok je Demokratska stranka albanskih Aškalija zauzela dva. Dva mesta dobila je još i Nova inicijativa za demokratsko Kosovo a jedno Ujedinjena partija Roma Kosova. Skoro trećinu saziva skupštine Kosova čine žene – njih 34.²⁴⁴ Skupština je izabrala predsednika i

²⁴³ *Ex officio* istraga 19/01.

²⁴⁴ Misija OEBS u Prištini, *Press release*, 26. novembar 2001.

potpredsednike skupštine, ali do kraja 2001. godine poslanici nisu izabrali ni predsednika Kosova niti je formirana vlada. Političko rivalstvo među različitim partijama sprečilo je stvaranje koalicionog dogovora ili političkog sporazuma, pošto nijedna partija nema dvotrećinsku većinu, čak ni prostu većinu u parlamentu.

1.4. Ljudska prava u praksi 2001. godine

Na Kosovu i Metohiji zakonom se predviđa zaštita ljudskih prava po najvišim međunarodnim standardima, između ostalog Uredbom 1999/24 (kojom se osobama na javnim funkcijama nalaže da poštuju ljudska prava po međunarodnim standardima)²⁴⁵ a naročito Ustavnim okvirom.²⁴⁶ Međutim, problemi vezani za poštovanje ljudskih prava sa kojima se kosovsko društvo suočavalo od dolaska međunarodnih mirovnih snaga i uspostavljanja međunarodne uprave nisu otklonjeni u potpunosti ni u 2001. godine. Uprkos tome što je, zahvaljući naporima snaga KFOR, bezbednosna situacija na Kosovu unapređena i broj ubistava manji u odnosu na period od juna 1999. do kraja 2000. godine, bezbednost građana na Kosovu i dalje je nezadovoljavajuća, pri čemu je bezbednost nealbanskog stanovništva i Albanaca koji žive severno od reke Ibar naročito ugrožena. Pri tome, za činjenicu da se na Kosovu u 2001. godini dogodio manji broj incidenata u poređenju sa prethodnim periodom treba pre zahvaliti tome što pripadnici manjinskih zajednica,²⁴⁷ a posebno Srbi i Romi, žive u izolovanim enklavama, pod neprekidnom zaštitom KFOR i pojačanim merama zaštite fizičkog integriteta pripadnika ovih zajednica nego porastu međuetničke tolerancije na Kosovu. Drugim rečima, intenzitet međuetničkog nasilja i broj incidenata u 2001. godini jeste opao, ali se nisu promenili obrasci po kojima se oni odvijaju. Odlazeći sa dužnosti šefa misije OEBS na Kosovu ambasador Everts je izjavio da „još ima previše onih koji ne uživaju u potpunosti prava i slobode“, i ocenio takvo stanje „neprihvatljivim“.²⁴⁸ Nedostatak bezbednosti najviše utiče na slobodu kretanja pripadnika ovih zajednica, što im, za uzvrat, ograničava nesmetan pristup javnim službama i institucijama (pravo na obrazovanje i lekarsku zaštitu), i otežava im izgled da pronađu zaposlenje. Diskriminacija koja je prisutna na Kosovu, za sada pre svega, proističe iz nedostatka bezbednosnih garancija koje podjednako mogu da uživaju svi građani Kosova.

Sa tim je u uskoj vezi i činjenica da na Kosovu i dalje vlada atmosfera nekažnjivosti. Uprkos tome što je na kraju 2001. godine Kosovo u statusu međunarodnog protektorata već više od dve i po godine, vladavina prava u pokrajini i dalje se tek uspostavlja. Ključne prepreke za uspostavljanje vladavine prava na Kosovu jesu nedovoljno razvijen pravosudni sistem i pomanjkanje policijskih snaga koje bi bile u stanju da sprovode valjanu istragu. Broj od 4.450 međunarodnih (UNMIK) policajaca i policajki i nešto više od 3.135 pripadnika Kosovske policijske službe nedovoljan je kada se u obzir uzme stepen kriminaliteta u pokrajini, te mnoga krivična dela i dalje ostaju nerazsvetljena a počinioci neotkriveni. Ovo može samo dodatno da motiviše

²⁴⁵ UNMIK/REG/1999/24, *On the Law Applicable in Kosovo*, 12. decembar 1999. Odeljak 1, 1.3.

²⁴⁶ Videti UNMIK/REG/2001/9, 15. maj 2001, Poglavlje 3, Odeljak 3.3.

²⁴⁷ Ovde će se pojam „manjinski“ i „manjina“ odnositi na etničku grupu koja po svojoj brojnosti čini manjinu na teritoriji Kosova (*de facto* status), a ne na status koji im je određen nekim državnim dokumentom (*de jure*). Dakle, reč je o nealbanskom stanovništvu na Kosovu ili o Albancima u severnim kosovskim opštinama (Leposavić, Zubin Potok i Zvečan) i u severnom delu Kosovske Mitrovice.

²⁴⁸ Ambassador Daan Everts says farewell to Kosovo, OEBS, *Press release*, Priština, 30. novembar 2001.

pojedince namerne da se upuštaju i u teška krivična dela. Dalje, sudije često primorane da izriču oslobađajuće presude zbog nedostatka dokaza što ne proizilazi iz temeljne policijske istrage, već upravo suprotno, te je krivicu u mnogim slučajevima teško dokazati. S tim u vezi je nedovoljno razvijena zaštita žrtava nasilja i svedoka, i međunarodni posmatrači primećuju da naročito u procesima protiv Albanaca njihovi sunarodnici ne žele da svedoče, naročito u postupcima gde su žrtve pripadnici druge nacije. S druge strane, UNMIK policija zbog nedovoljnog broja pripadnika i dalje je prinuđena da se često oslanja na podršku KFOR u vršenju policijske dužnosti. Iako se saradnja UNMIK policije i KFOR u mnogim slučajevima pokazala kao delotvorna i korisna, ova praksa ima i negativne posledice jer su mandati međunarodnih vojnih i policijskih snaga sasvim različiti. Tako je, na primer, zbog sukoba u okruženju – Republici Makedoniji i u južnim srpskim opštinama Preševo, Medveđa i Bujanovac koji su obeležili 2001. godinu, KFOR u pokušajima da obuzda širenje nasilja i šverc oružjem uhapsio blizu hiljadu lica u vezi sa sukobima u ovim žarištima. Zbog toga je pritvorna jedinica u američkoj bazi KFOR Bondstil kod Uroševca često bila pretrpana licima koje je KFOR uhapsio zbog toga što su pokušali da ilegalno uđu na Kosovo iz Makedonije ili Albanije ili su nezakonito posedovali oružje, a veliki broj lica je pri tom KFOR bespravno lišio slobode. Tokom godine, dakle, u koliziju su često bili dovedeni principi pravde i bezbednosti jer KFOR, delujući po komandom komandanta snaga na Kosovu uhapšene držao u nezakonitom pritvoru i bez pravne osnove, za koje vreme pritvorenici nisu ni obavешteni o pravima na pravnog zastupnika, niti su znali razloge hapšenja, niti su prebacivani u nadležnost civilnog pravosuđa čak ni onda kada su to izričito zahtevali.²⁴⁹

UNMIK je takođe bio odgovorna za nezakonit pritvor. Na Kosovu nema osnovnih *habeas corpus* procedura pomoću kojih pritvoreno lice može da dovede u pitanje pravnu osnovu po kojoj se drži u pritvoru, a samim tim pritvorenik nema mogućnosti da dobije odštetu zbog nezakonitog pritvora. S tim u vezi naročito je sporna institucija „izvršne naredbe“ Specijalnog predstavnika kojom specijalni predstavnik lično odlučuje o pritvoru ili produžetku pritvora nekom licu, zaobilazeći tako svaku sudsku instituciju. Međunarodne organizacije za zaštitu ljudskih prava, Odeljenje za zaštitu ljudskih prava Misije OEBS na Kosovu kao i kancelarija ombudsmana kritikovali su ovu instituciju zbog toga što je ona u direktnoj suprotnosti sa članom 5 EKPS i članom 9 PGP koji se odnose na slobodu i bezbednost ličnosti.²⁵⁰

Uprkos izvesnim poboljšanjima u pravosuđu, kapaciteti pravosudnih institucija još nisu razvijeni u meri da garantuju fer i pravično suđenje. Međunarodna uprava na Kosovu odlučila je da stub koji je zadužen za humanitarna pitanja zameni onim koji će se baviti policijom i pravosuđem upravo zbog uviđanja potrebe da bez jačanja ovih institucija na Kosovu neće biti uvedena vladavina prava. Osim toga, nove uredbe specijalnog predstavnika takođe su usmerene ka efikasnijem sankcionisanju krivičnih dela. Među njima su najznačajnije Uredba kojom je usvojen amandman na Uredbu

²⁴⁹ OSCE, Department of Human Rights and Rule of Law, *Review of the Criminal Justice System in Kosovo*, oktobar 2001, str. 8, 37 i 38.

²⁵⁰ Za kritiku instituta „izvršne naredbe“ videti Ombudsperson, Special Report No. 3, 29. jun 2001; OSCE, Department of Human Rights and Rule of Law, *Review of the Criminal Justice System in Kosovo*, 1. septembar 2000–28. februar 2001; Amnesty International, *Amnesty International calls for an end to Executive Orders of Detention*, News Service No. 136, 3. avgust 2001.

2000/6, po kojoj se proširuju nadležnosti međunarodnih tužilaca,²⁵¹ zatim Uredba o zabrani krijumčarenja osoba na Kosovu,²⁵² Uredba o zabrani ilegalnog prelaska granice kojom je takođe uvedeno 19 legalnih graničnih prelaza na Kosovu²⁵³ i Uredba o zabrani terorizma i zločina u vezi sa terorizmom.²⁵⁴ Poboljšanje je i uspostavljanje Sekcije za praćenje pravnog sistema u okviru Odeljenja za ljudska prava OEBS stuba UNMIK koji prati suđenja pri okružnim i opštinskim sudovima na Kosovu i o tome sastavlja iscrpne izveštaje koji, zajedno sa izveštajima kancelarije ombudsmana na Kosovu pružaju dobar uvid u odstupanja od međunarodnih standarda. Bez obzira, sva poboljšanja u domenu pravosuđa dešavaju se sporo. Osnovnu slabost i dalje predstavlja nedovoljan broj nezavisnih i obučениh sudija što se vidi u suđenjima za teška krivična dela u čijoj je pozadini etnička mržnja, nedostatak stručnog i iskusnog kadra. Tako je tokom godine registrovan niz povreda prava na fer i pravično suđenje.

Fond za humanitarno pravo, čiji su saradnici pratili suđenje kosovskim Srbima Čedi Jovanoviću i Anđelku Kolašincu koji su pred Okružnim sudom u Prizrenu u junu osuđeni za ratne zločine ističe „da suđenje dvojici kosovskih Srba nije bilo pravično i da presuda kompromituje napore međunarodne zajednice ka uspostavljanju vladavine prava na Kosovu“, iako je sudskim većem predsedavao međunarodni sudija Ingo Risch iz Nemačke.²⁵⁵ Među povredama prava na pravično suđenje FHP između ostalog navodi grubo kršenje prava optuženika na upotrebu maternjeg jezika.

Takođe, UNMIK uredbe prevode se na albanski i srpski jezik sa velikim zakašnjenjem. Tako je na prime, do avgusta od 18 uredbi na albanski jezik prevedeno tek 8 dok je samo jedna uredba prevedena na srpski jezik, a ima i neprevedenih uredbi koje su na snazi još od 2000. godine.²⁵⁶ Takođe, sudije često odugovlače u dostavljanju pismenog otppravka presude što optuženima onemogućava da se blagovremeno žale na presudu višoj instanci. U Okružnom sudu u Kosovskoj Mitrovici, na primer, ima slučajeva da su optuženi čekali na pismeni otppravak presude i više od osam meseci.²⁵⁷

²⁵¹ UNMIK/REG/2001/2 12. januar 2001. *On the Appointment and Removal from Office of International Judges and International Prosecutors.*

²⁵² UNMIK/REG/2001/4 *On the Prohibition of Trafficking in Persons in Kosovo.*

²⁵³ UNMIK/REG/2001/10 *On the Prohibition of Unauthorised Border /Boundary Crossings*, 24. maj 2001.

²⁵⁴ UNMIK/REG/2001/12 *On the Prohibition of Terrorism and Related Offences*, 14. jun 2001.

²⁵⁵ Saopštenje FHP, 14. jun.

²⁵⁶ OSCE, Department of Human Rights and Rule of Law, *Review of the Criminal Justice System in Kosovo*, oktobar 2001, str. 16.

²⁵⁷ *Id.* str. 15.

2. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal)²⁵⁸

2.1. Uvod

Pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu do sada je podignuto 79 optužnica. U ovaj broj ulaze samo javne, a ne i zapečaćene („tajne“), optužnice. Do kraja 2001. godine okončano je 25 predmeta. U četiri predmeta postupak koji je započet pre 2001. godine nastavljen je i u ovoj godini i još uvek traje. U tri slučaja postupak je trenutno pred Žalbenim većem povodom uložених žalbi na prvostepene presude. Povodom jedanaest optužnica još uvek je u toku predraspravna faza. U pritvorskoj jedinici u Ševeningenu trenutno se nalazi 50 optuženih.

2.2. Presonalne promene u 2001. godini

Generalna skupština UN izabrala je 14. marta 2001. godine 13 sudija Međunarodnog tribunala za ratne zločine na području bivše Jugoslavije. Izabrani su predsednik Suda francuski sudija Klod Žorda (*Claude Jorda* – Francuska) i sudije Fausto Pokar (*Fausto Pocar* – Italija), Dejvid Hant (*David Anthony Hunt* – Australija), Patrik Robinson (*Patrick Lipton Robinson* – Jamajka), Teodor Meron (*Theodor Meron* – Sjedinjene Američke Države), Karmel Agius (*Carmel Agius* – Malta), Wolfgang Šomburg (*Wolfgang Schomburg* – Nemačka), Liu Dakun (*Liu Daqun* – Kina), Ričard Mej (*Richard George May* – Velika Britanija), Alfonsus Martinus Maria Ori (*Alphonsus Martinus Maria Ori* – Holandija), Ogon Kvon (*Ogon Kwon* – Severna Koreja) i Mohamed Šahabudin (*Mohamed Shahabuddeen* – Gvajana). Naknadno je izabran i egipatski sudija Mohamed el-Abasi Elhahdi. Sudija Klod Žorda ponovo je aklamacijom izabran za predsednika suda, a sudija Mohamed Šahabudin za potpredsednika suda.

Generalna skupština UN izabrala je na svojoj 102. Plenarnoj sednici 12. juna 2001. godine prvih 27 sudija *ad litem* koji će biti angažovani samo na pojedinim suđenjima pred Haškim tribunalom.²⁵⁹

Trenutno je u Haškom tribunalu stalno zaposleno 1120 službenika iz 75 zemalja. Osnovni budžet Tribunala je u 2001. godini iznosio oko 95 miliona dolara.

Od novih pravnih dokumenata u ovoj godini usvojena je nova verzija Pravilnika o postupku i dokazima (Rev. 20, 4. maj 2001. godine).²⁶⁰

2.3. Istrage

Glavni tužilac Haškog tribunala Karla del Ponte (*Carla del Ponte*) izjavila je početkom februara da je pokrenula istragu i protiv „snaga kosovskih Albanaca da bi se ispitalo da li su one počinile zločine protiv srpskog stanovništva na Kosovu“.²⁶¹ Nešto kasnije, ona je u intervjuu italijanskoj agenciji Ansa ocenila da „predstavnicima me-

²⁵⁸ Za osnovne podatke o Haškom tribunalu i hronologiju, vidi *Izveštaj 1998, 1999. i 2000.*

²⁵⁹ Vidi [<http://www.un.org/icty/bhs/pressrel/p596-t.htm>].

²⁶⁰ Vidi [<http://www.un.org/icty/glance/index/htm>].

²⁶¹ *Politika*, 6. februar, str. 2.

đunarodne zajednice na Kosovu ne saraduju u istrazi koju Haški tribunal sprovodi o zločinima koje su počinili Albanci iz „OVK“ pre i tokom rata“.²⁶²

Istražitelji Tribunala, koji su u Beogradu boravili početkom aprila, saslušali su 14 svedoka u vezi sa zločinima koje su hrvatske snage počinile u operacijama „Oluja“ i „Bljesak“ 1995. godine.²⁶³

Zvaničnici u Hagu su 9. oktobra saopštili da se pod istragom nalazi još 15 osoba povodom zločina u Hrvatskoj tokom 1991. godine, uključujući i bivšeg predsednika Crne Gore i Vlade SRJ Momira Bulatovića i člana Predsedništva bivše SFRJ Branka Kostića.²⁶⁴

2.4. Masovne grobnice

Tokom čitave godine domaću i međunarodnu javnost potresali su nalazi o masovnim grobnicama na teritoriji Srbije u kojima se najverovatnije nalaze tela kosovskih Albanaca stradalih tokom sukoba na Kosovu 1998/1999. godine. U dve grobnice u Petrovom Selu kod Kladova, potom u grobnicama u Batajnici i Perućcu pronađeno je oko 430 tela. Vidi II.2.2.1.2.

2.5. Optužnice i početak suđenja u 2001. godini

Florans Artman (*Florence Hartman*), portparol Tužilaštva Haškog tribunala, sredinom maja je izjavila da se na teritoriji SRJ nalazi 12 od 26 optuženih za ratne zločine na području bivše Jugoslavije.²⁶⁵

Otpečaćena je optužnica protiv Željka Ražnatovića Arkana za zločine protiv čovečnosti i ratne zločine nad Muslimanima u Sanskom Mostu 1995. godine. Reč je o najmanje 78 muslimanskih civila. U optužnici se govori o zatvaranju, mučenju, ubijanju i silovanju.²⁶⁶

U optužnici se tvrdi da je Ražnatovićeva paravojna formacija Srpska dobrovoljačka garda („Tigrovi“) sve vreme delovala u sprezi s JNA i srpskim snagama u Bosni i Hrvatskoj, kao i s policijskim vlastima. U septembru 1995, veliki broj Srba, vojnika i civila, našao se u Sanskom Mostu sklanjajući se pred ofanzivom hrvatsko-muslimanskih snaga. Na poziv lokalnog srpskog rukovodstva, 15. septembra u Sanski Most stižu Arkanove snage. Tvrdi se da je Ražnatović iz hotela „Sanus“ rukovodio akcijama pripadnika pomenute parovojne formacije, koji su pljačkali, prebijali i oduzimali muslimanske kuće za potrebe srpskih izbeglica. Oko 20. septembra 1995. u selu Trnovo, u blizini Sanskog Mosta, ubijeno je 11 uhapšenih Muslimana. Tela ubijenih su nađena i njihova imena su navedena u optužnici. Sutradan je u selu Sasina, pod direktnom kontrolom Ražnatovića, ubijeno 67 Muslimana, među kojima i jedna žena, koju su prethodno silovali pripadnici garde.

²⁶² *Blic*, 30. mart, str. 9.

²⁶³ *Večernje novosti*, 11. april, str. 13.

²⁶⁴ IWPR, *Tribunal Update*, No. 244, Part I.

²⁶⁵ *Blic*, 17. maj, str. 8.

²⁶⁶ *Danas*, 24. januar, str. 8.

Godina 2001. je, između ostalog, obeležena i prvim dobrovoljnim predajama Haškom tribunalu. Bivša predsednica Republike Srpske Biljana Plavšić predala se 9. januara 2001. godine. Optužnica protiv Plavšićeve je podignuta 7. aprila 2000. godine a opečaćena je 10. januara 2001. U njoj se navodi da je Biljana Plavšić, kao član Predsedništva tzv. Srpske Republike Bosne i Hercegovine (BiH), proširenog ratnog Predsedništva i Vrhovne komande oružanih snaga, zajedno s Radovanom Karadžićem, Momčilom Krajišnikom i drugim licima, učestvovala u zločinima za koje je optužena s ciljem da osigura kontrolu nad delovima BiH koji su proglašeni Srpskom Republikom, a koja obuhvata 41 opštinu. Plavšićeva je optužena za genocid zato što je zajedno s Karadžićem, Krajišnikom i drugima planirala, podsticala, naređivala i sprovodila uništenje, u celini ili delimično, bosanskih Muslimana i Hrvata kao nacionalnih, etničkih i verskih grupa, između ostalog, u opštinama Bijeljina, Bratunac, Bosanski Šamac, Brčko, Doboј, Foča, Ilijaš, Ključ, Kotor Varoš, Novi Grad, Prijedor, Rogatica, Sanski Most, Višegrad, Vlasenica, Zavidovići i Zvornik. Genocid je, prema navodima optužnice, izvršen ubijanjem Muslimana, Hrvata i drugih nesrba u napadima na opštine u kojima su živeli, u logorima i izvan logora, izazivanjem teških fizičkih i mentalnih patnji kod zatvorenika, koji su bili izloženi neprekidnim neljudskim postupcima, uključujući ubijanje, seksualno nasilje, mučenje, prebijanje, pljačku, ili su stalno bili svedoci takvih dela. Bosanski Muslimani i Hrvati bili su zatvarani u logore pod uslovima sračunatim na to da dovedu do njihovog potpunog ili delimičnog uništenja kao nacionalnih, etničkih ili verskih grupa. Broj ubijenih kreće se od 10 do 190. Plavšićeva je optužena i za nasilno proterivanje nesrpskog stanovništva. Deportovani su, pre odlaska na teritoriju pod kontrolom vlade u Sarajevu, Hrvatsku ili Srbiju, često morali da potpišu izjavu kojom svu svoju imovinu ostavljaju Srpskoj Republici.

Haški tribunal je 2. maja odbio zahtev Biljane Plavšić da joj se ne sudi zajedno s optuženim bivšim predsednikom Republike Srpske Momčilom Krajišnikom. Nema novih činjenica zbog kojih bi sud promenio odluku donetu februara da se Biljani Plavšić i Krajišniku sudi zajedno. „Nema sukoba interesa a interesi pravde nalažu da se sudi zajedno“, kaže se u saopštenju Haškog tribunala.²⁶⁷

Na osnovu posebnih garancija koje je dala Vlada Republike Srbije, Haški tribunal je odlučio da optuženoj Biljani Plavšić dozvoli da se brani sa slobode. Plavšićeva je 6. septembra puštena iz pritvora i došla u Beograd.

Blagoje Simić, jedan od petorice bosanskih Srba optuženih za progon i zločine nad Muslimanima i Hrvatima od 1991. do 1993. godine u opštinama Bosanski Šamac i Odžak na severu BiH, predao se dobrovoljno Haškom tribunalu 12. marta 2001. godine. Simićev branilac, beogradski advokat Igor Pantelić, izjavio je da je „Simić doneo odluku da se preda u nadležnost Tribunala jer smatra da ceo srpski narod ne treba da bude talac pojedinaca. Simić se nalazi na javnoj optužnici zajedno sa Slobodanom Miljkovićem, Milanom Simićem, Miroslavom Tadićem i Simom Zarićem, koje optužnica tereti za etničko čišćenje. Blagoje Simić je bio predsednik Srpske demokratske stranke u Šamcu i potpredsednik Gradske skupštine od 1991. do 17. aprila 1992. godine. Od 4. novembra 1991. do 30. novembra 1992. Simić je bio potpredsednik „samoproklamovanog Srpskog autonomnog regiona severne Bosne, kasnije nazvanog, Srpska autonomna pokrajina Semberija i Majevisa.“

²⁶⁷ *Danas*, 3. maj, str. 2.

U optužnici se kaže da su „srpske vojne i političke vlasti u ovoj opštini hapsile bosanske Hrvate i Muslimane, odvodili ih u logore u kojima su ubijani, premlaćivani, mučeni, seksualno zlostavljani i na drugi način maltretirani“. Posle 17. aprila 1992. godine Simić je bio najviši civilni predstavnik vlasti u Šamcu i samim tim nadređen i policiji u ovoj opštini. Tužilac tvrdi da je Simić znao, ili imao razloga da zna, da je šef policije Stevan Todorović nameravao da poćini ili da je poćinio dela protiv kojih Simić nije preduzeo odgovarajuće mere da ih spreći ili kazni Todorovića.²⁶⁸ Prilikom prvog pojavljivanja pred sudijama Haškog tribunala, 15. marta 2001. godine Blagoje Simić je odbacio optužbe.²⁶⁹

Pripadnici MUP Srbije priveli su 22. marta 2001. godine Milomira Stakića (39), državljinina BiH, i predali ga „ovlašćenim predstavnicima“ Haškog tribunala. U policijskom saopštenju je navedeno da je to ućinjeno na osnovu zahteva Ministarstva pravde Srbije. Stakić je optužen za genocid na području opštine Prijedor tokom 1992. godine. Zapećaćena optužnica je podignuta 1997. god. i u njoj se kaže da je Stakić „planirao, organizovao i učestvovao u uspostavljanju logora za Muslimane i Hrvate“.²⁷⁰

Suđenje bosanskim Srbima Dušku Sikirici, Damiru Došenu i Draganu Kolundžiji poćelo je 19. marta 2001. godine. Došen i Kolundžija su optuženi za zloćine protiv ćovećnosti, a Sikirica i za genocid nad Muslimanima i Hrvatima 1992. godine u logoru Keraterm u Prijedoru.

Sikirici, komandantu logora Keraterm, stavlja se na teret ubijanje, mućenje i silovanje u tom logoru. Došen i Kolundžija optuženi su kao komandiri straže logora u periodu od maja do avgusta 1992. godine. Sva trojica odgovaraju i na osnovu nadređenog položaja, zato što zloćine nisu sprećili, niti su ikoga kaznili.

Tužilac je pokolj više od 100 Muslimana, izvršen 24. jula 1992. u logoru Keraterm, ocenio kao jedan od najtećih tokom rata u Bosni. Istaknuto je, takoće, da je, s oko 43% 1991. godine, procenat Muslimana u Prijedoru 1997. godine sveden na svega 1%.²⁷¹

Braća Nenad i Predrag Banović, bosanski Srbi roćeni u Prijedoru, uhapšeni su akcijom pripadnika Službe državne bezbednosti MUP Srbije 8. novembra 2001. godine. Tužilac Haškog tribunala tereti braću Banović za zloćine protiv ćovećnosti i kršenje zakona i obićaja rata tokom sukoba u Bosni i Hercegovini. Braća Banović su poslednjih nekoliko godina živeli na teritoriji Srbije. Banovići su optuženi u julu 1995. godine zajedno s još 11 bosanskih Srba koji su bili angažovani na različitim dućnostima u logorima Omarska, Keraterm i Trnopolje na poćetku rata u Bosni. Ovaj slućaj hapšenja izazvao je pobunu pripadnika Jedinice za specijalne operacije (JSO) MUP Srbije.²⁷² Zanimljivo je da su 1998. godine pripadnici SFOR u Bosni uhapšili dvojicu braće pod

²⁶⁸ *Blic*, 13. mart, str. 8.

²⁶⁹ *Blic*, 16. mart, str. 8.

²⁷⁰ *Blic*, 24. mart, str. 8.

²⁷¹ *Blic*, 20. mart, str. 8.

²⁷² Naime, pripadnici ove formacije (tzv. Crvene beretke) tvrde da ne ųele da ućestvuju u hapšenjima i ekstradicijama optuženih pred Haškim tribunalom zbog toga što ne postoji zakon o saradnji. Takoće, oni tvrde da im nije saopšteno o kakvoj operaciji se, zapravo, radilo. U javnosti se spekulisalo, mećutim, da iza ove pobune u stvari stoji strah pojedinih pripadnika ove jedinice da bi se mogli naći na listama optuženih pred Tribunalom. (vidi *Tribunal Update*, No. 243, Part I).

sumnjom da se radi o Predragu i Nenadu Banoviću. Ispostavilo se da su u pitanju druga lica i da je došlo do greške prilikom identifikacije. Braća Miroslav i Milan Vučković, koji su tada greškom uhapšeni, odmah su vraćeni na teritoriju BiH. Nenad Banović optužen je po pet tačaka optužnice za zločine protiv čovečnosti i četiri tačke za kršenje zakona i običaja rata, a Predrag Banović po dvanaest tačaka za zločine protiv čovečnosti i trinaest tačaka za kršenje zakona i običaja rata.²⁷³

Glavni tužilac Haškog tribunala podigla je kolektivnu optužnicu protiv nekoliko ljudi za napad bivše Jugoslovenske narodne armije (JNA) na Dubrovnik u periodu od 1. oktobra do 31. decembra 1991. godine. Predsednik Suda je ovu optužnicu pod pečatom potvrdio 27. februara 2001. godine a početkom oktobra optužnica je objavljena. Ona sadrži ukupno 16 tačaka a optuženi se terete za teške povrede ženevskih konvencija i kršenje zakona i običaja rata, odnosno ubistva, napade na civile, napade na objekte koji nisu vojni cilj, pljačku i uništavanje istorijskih spomenika.²⁷⁴ Optužba za teške povrede ženevskih konvencija praktično znači da su zločini na dubrovačkom ratištu kvalifikovani kao deo međunarodnog oružanog sukoba.²⁷⁵ Optuženi su oficiri bivše JNA Pavle Strugar, Miodrag Jokić, Milan Zec i Vladimir Kovačević; oni su u jesen 1991. godine obavljali najviše dužnosti u Drugoj armiji JNA. Optuženi Strugar i Jokić su se dobrovoljno predali i pojavili pred Haškim tribunalom. Miodrag Jokić, jedan od bivših komandanata Jugoslovenske narodne armije optuženih za napad na Dubrovnik i druga mesta u dubrovačkom zaleđu od 1. oktobra 1991. godine, predao se 11. novembra i u pratnji ministra unutrašnjih poslova Republike Srbije Dušana Mihajlovića otišao u Hag. Optužnica tereti Jokića, na osnovu individualne i odgovorosti na osnovu položaja nadređenog, za kršenje zakona i običaja rata. Po odluci Suda, optuženi Strugar je 1. decembra pušten na slobodu.

Potpukovnik Vojske Republike Srpske Dragan Obrenović (38) izjavio je 18. aprila pred Haškim tribunalom da se ne oseća krivim po optužnici za genocid i druge slučajeve ratnih zločina. Obrenović je optužen za saučesništvo u genocidu nad muslimanskim stanovništvom u Srebrenici u julu 1995. godine.²⁷⁶

Potpukovnik Obrenović, komandant kasarne u Zvorniku, uhapšen je 15. aprila 2001. godine u dvorištu porodične kuće u selu Kozluk. U vreme ofanzive na Srebrenicu Obrenović je bio vršilac dužnosti komandanta Zvorničkog garnizona, u čijoj zoni odgovornosti je bio i dobar deo fronta prema Srebrenici.²⁷⁷ Optužnica protiv Obrenovića je podignuta 9. aprila 2001. godine. Inženjerijska jedinica Zvorničkog garnizona je navodno teškom mehanizacijom zatrpavala žrtve u masovne grobnice dok su likvidacije trajale na području Orahovca, vojnog poljoprivrednog dobra Branjevo i u domu kulture u Pilici i u blizini Kozluka. Od 1. avgusta do 1. novembra 1995. godine Obrenović je, prema navodima optužbe, pomagao u planiranju i organizovanju prekopavanja primarnih masovnih grobnica u zonama Zvorničke i Bratunačke brigade Drinskog korpusa na Branjevu, Kozluku, Petkovicima, Orahovcu i Glogovi. Žrtve su

²⁷³ IWPR, *Tribunal Update*, No. 243, Part II.

²⁷⁴ IWPR, *Tribunal Update*, No. 238, Part I.

²⁷⁵ *Blic*, 2. mart, str. 8.

²⁷⁶ *Danas*, 19. april, str. 1.

²⁷⁷ *Vreme*, 19. april, str. 32.

prebačene u 12 sekundarnih grobnica duž puta Cancari, 4 grobnice u blizini Liplja, 7 grobnica kod Hodžica i 6 u blizini Zelenog Jadra.²⁷⁸

Početkom novembra 2001. godine oštećena je optužnica protiv generala Vojske Republike Srpske (VRS) Dragomira Miloševića zbog opsade i granatiranja Sarajeva od avgusta 1994. do novembra 1995. godine. U tom periodu Milošević je bio na dužnosti komandanta Romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske, čije su jedinice držale pod opsadom Sarajevo.

Optužnica protiv bosanskih Srba Sava Todorovića i Mitra Roševića oštećena je 29. novembra 2001. godine. Njih dvojica su optužena za kršenja zakona i običaja rata, zločine protiv čovečnosti i teško kršenja ženevskih konvencija, počinjena u logoru u Foči u Bosni tokom 1992. godine.

2.6. Presude

Haški tribunal proglasio je 22. februara 2001. godine krivim trojicu bosanskih Srba, pripadnika paravojnih formacija, za zločine protiv čovečnosti, silovanja, porobljavanja i torture nad muslimanskim ženama i devojkama u Foči tokom 1992. godine. Dragoljubu Kunarcu (40) izrečena je kazna zatvora u trajanju od 28 godina a drugooptuženom Radomiru Kovaču (39) u trajanju od 20 godina. Zorana Vukovića Sud je osudio na 12 godina zatvora zbog silovanja i maltretiranja petnaestogodišnje Muslimanke. Suđenje je, inače, počelo 20. marta 2000. godine i u postupku je ispitano 16 žrtava silovanja.²⁷⁹

Prvu presudu protiv jednog od političkih vođa zaraćenih strana tokom rata u BiH Haški tribunal je izrekao 26. februara 2001. godine. Toga dana je, naime, osuđen bivši potpredsednik tzv. Herceg-Bosne²⁸⁰ Dario Kordić na 25 godina zatvora zbog etničkog čišćenja Muslimana u srednjoj Bosni od kraja 1991. do 1994. godine. Sudsko veće je ocenilo da je Kordić bio „svesni i voljni izvršilac politike progona u srednjoj Bosni“.

Dokazano je da je Kordić bio jedan od nalogodavaca napada na muslimanska sela u srednjoj Bosni, uključujući i selo Ahmići, aprila 1993. godine na početku hrvatsko-muslimanskog sukoba. Oslobođen je optužbi za pokolj u selu Stupni Do kod Vareša i za granatiranje Zenice jer njegova krivica u ovim događajima nije dokazana. Sudija Mej je istakao da je veće odbacilo tezu odbrane da je po sredi bio građanski rat i da su se u ovom sukobu bosanski Hrvati samo branili. Ocenjeno je, takođe, da je Kordićeva uloga u zločinima bila važna i *da to što kao političar nije lično učestvovao u ubijanju nema značaja jer je svoju ulogu odigrao podjednako sigurno kao i oni koji su vukli obarač*. To što je Kordić bio političar zločine za koje je odgovoran čini samo težim, a olakšavajućih okolnosti nema.²⁸¹

²⁷⁸ *Vijesti*, 19. april, str. 11.

²⁷⁹ Predsednica sudskog veća, sudija iz Zambije Florens Mumba, ovako se na kraju suđenja obratila osuđenom Kunarcu: „Bili ste vojnik koji je iskazivao hrabrost na terenu i koga su, kako se tvrdi, vojnici poštovali. Mogli ste lako da prekinete patnje tih žena. Vaše aktivno učešće u ovom mračnom planu seksualnog iskorišćavanja je stoga još odbojnije.“

²⁸⁰ Herceg-Bosna je tokom rata u Bosni bila teritorija pod kontrolom snaga bosanskih Hrvata.

²⁸¹ IWPR, Tribunal Update, No. 232, Part I.

U isto vreme komandant brigade HVO u Vitezu Mario Čerkez (41) osuđen je na 15 godina zatvora za napade na muslimanska naselja, nezakonito zatvaranje civila, ubijanje, uzimaje talaca, korišćenja muslimanskih civila kao živih štitova, za uništavanje imovine i verskih i kulturnih objekata. U ovom suđenju, koje je počelo 12. aprila 1999. godine i efektivno trajalo 240 dana, tužilac je tražio doživotni zatvor za obojicu optuženih. Saslušan je ukupno 241 svedok i podneto oko 4.500 drugih dokaza. Ova presuda je deseta prvostepena presuda od osnivanja Haškog tribunala.

Prvu presudu za zločin genocida u Evropi nakon Drugog svetskog rata Haški tribunal izrekao je bivšem generalu VRS Radislavu Krstiću 2. avgusta 2001. godine. Krstić je osuđen na 46 godina zatvora zbog zločina u Srebrenici u julu 1995. godine. Sud je utvrdio njegovu odgovornost za smrt 8.000 Muslimana. Optužnica je generala Krstića teretila i za deportaciju oko 30.000 žena i dece, kao i za pokušaj prikrivanja masovnog i organizovanog ubijanja. U vreme masakra u Srebrenici general Krstić je bio zamenik komandanta Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske. Sudsko veće je u presudi istaklo da je svesno da na području bivše Jugoslavije postoje i mnogo veći krivci od generala Krstića ali da je i njegov zločin strašan kao i da se upravo na taj način skida kolektivna krivica sa srpskog naroda.²⁸²

Duško Sikirica, Damir Došen i Dragan Kolundžija osuđeni su na 15, 5 odnosno 3 godine zatvora. Suđenje pred Haškom tribunalom je počelo 19. marta 2001. godine. Oni su optuženi za genocid i zločine protiv čovečnosti nad Muslimanima i Hrvatima 1992. godine u logoru Keraterm u Prijedoru.

Prvostepeno veće, kojim je predsedavao sudija Almiro Rodriges (Almiro Rodrigues) iz Portugala, osudilo je 2. novembra petoricu bosanskih Srba na vremenske kazne zatvora u trajanju od 5 do 25 godina. Zoran Žigić, Mlađo Radić, Miroslav Kvočka, Milojica Kos i Dragoljub Prcać proglašeni su krivim za zločine počinjene nad Muslimanima i Hrvatima u logorima Omarska, Keraterm i Trnopolje tokom 1992. godine.²⁸³ Zoran Žigić je osuđen na 25, Mlađo Radić na 20, Miroslav Kvočka na 7, Milojica Kos na 6 a Dragoljub Prcać na 5 godina zatvora. Oni su proglašeni krivim za proganjanje na rasnoj, verskoj i političkoj osnovi, uključujući i torturu. I u ovom slučaju sudije su ukazale da su osuđeni nesumnjivo krivi za pomenute zločine ali i da je odgovornost nalogodavaca (pre svih Radovana Karadžića, Ratka Mladića, Momira Talića i Radoslava Brđanina, koji su takođe optuženi i za genocid), mnogo veća.²⁸⁴

2.7. Drugostepene presude

Petog jula 2001. godine Prizivno veće Haškog tribunala Hagu osudilo je Gorana Jelisića, bosanskog Srbina rodom iz Bijeljine, na 40 godina zatvora zbog ubijanja i mučenja Muslimana u logoru u Brčkom. Prizivno veće je uvažilo žalbu tužilaca, ocenilo da je Prvostepeno veće pogrešno primenilo materijalno pravo kada je Jelisića oslobodilo optužbi za genocid, ali slučaj nije vratilo na ponovno suđenje već je potvrdilo raniju kaznu.²⁸⁵

²⁸² *Id.*

²⁸³ IWPR, *Tribunal Update*, No. 242, Part II.

²⁸⁴ *Id.*

²⁸⁵ *Blic*, 6. jul, str. 9.

2.8. Slobodan Milošević – hapšenje i izručenje

Pitanje izručenja bivšeg predsednika SRJ Slobodana Miloševića Haškom tribunalu bilo je aktuelno tokom prve polovine 2001. godine. Ozbiljniji pritisci za izručenje Miloševića počinju već tokom januara. Glavni tužilac Haškog tribunala i njeni najbliži saradnici u tom periodu sve češće ponavljaju zahteve da se otpočne s pravom saradnjom s Haškim tribunalom i da se u okviru te saradnje izruče svi koji se nalaze na optužnicama.

Jugolovenske (srbijanske) pravosudne vlasti optužuju i hapse bivšeg predsednika Miloševića 1. aprila 2001. godine. Međutim, optužbe se odnose samo na finansijske malverzacije i zloupotrebe službenog položaja. U odnosu na Haški tribunal ovaj događaj je značajan zato što je pritvoreniku Miloševiću 3. maja uručena optužnica koja je protiv njega podignuta 22. maja 1999. godine za zločine protiv čovečnosti nad kosovskim Albancima. „Kao predsednik SRJ, vrhovni komandant VJ i predsednik Vrhovnog saveta odbrane, a u skladu sa svojim *de facto* ovlašćenjima, Milošević je odgovoran za dela svojih potčinjenih unutar VJ i svih policijskih snaga, kako saveznih tako i republičkih, koji su počinili zločine u pokrajini Kosovo“ stoji u optužnici Haškog tribunala.²⁸⁶

Optužnica protiv Miloševića za dela počinjena Hrvatskoj opečaćena je 29. septembra 2001. godine. Glavni tužilac Haškog tribunala tereti bivšeg predsednika Srbije i Savezne Republike Jugoslavije za zločine protiv čovečnosti, teške povrede zakona i običaja rata.²⁸⁷ Sudija Ričard Mej potvrdio je 22. novembra optužnicu protiv Slobodana Miloševića za delo genocida na teritoriji BiH. „Bosanska optužnica“ tereti Miloševića za genocid i sve druge zločine za koje je Haški tribunal nadležan da sudi. Ovo je prva optužnica protiv bivšeg jugoslovenskog predsednika koja sadrži i optužbu za delo genocida. Optužnim aktom su praktično ponovljeni navodi optužbi protiv lidera bosanskih Srba, Radovana Karadžića, Ratka Mladića, Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić, generala Krstića u slučaju Srebrenica, generala Galića i Miloševića u slučaju Sarajevo, niza optuženih i osuđenih u slučajevima Omarska, Keraterm i Trnopolje, Bosanski Šamac i Sanski Most itd. Tužiocima se nadaju da će moći da dokažu da je Milošević stajao iza svih ovih operacija snaga bosanskih Srba (VRS) i brojnih paravojnih formacija.²⁸⁸

2.9. Sporna hapšenja

Dragan Nikolić Jenki,²⁸⁹ optužen za zločine nad Muslimanima 1992. godine u logoru Sušica kod Vlasenice u istočnoj BiH, zatražio je krajem maja puštanje na slobodu i vraćanje u Srbiju, gde je navodno nezakonito uhapšen. Prema saopštenju NATO, Dragan Nikolić Jenki, uhapšen je 21. aprila 2000. godine u BiH. Optužnica tereti Nikolića da je bio komandant logora u Sušici, gde je od maja do oktobra 1992. bilo zatvoreno oko 8.000 muslimanskih civila. Po izmenjenoj optužnici, Nikolić je odgovoran i za silovanje i seksualno zlostavljanje većeg broja žena koje su u

²⁸⁶ *Blic*, 4. maj, str. 8.

²⁸⁷ IWPR, *Tribunal Update*, No. 239, Part I.

²⁸⁸ IWPR, *Tribunal Update*, No. 245.

²⁸⁹ Nikolić je, inače, prvi optuženi pred Haškim tribunalom.

pomenutom logoru bile tokom naznačenog perioda. U svom zahtevu Nikolić ističe načelo da nezakonito hapšenje potire nadležnost Haškog tribunala, koji ne sme da odobrava nikakvu nezakonitost.²⁹⁰

Inače, pitanje zakonitosti hapšenja i odvođenja optuženih u Hag se prvi put postavilo u slučaju bosanskog Srbina Stevana Todorovića. Todorovića su pripadnici SFOR uhapsili u septembru 1998. na teritoriji Srbije. Odbrana je osporavala legalnost hapšenja pozivajući se na okolnost da je mandat snaga SFOR ograničen samo na područje BiH. U decembru 2000. godine postignut je dogovor između advokata optuženog Todorovića i tužioca po kome je odbrana povukla žalbu na legalnost hapšenja u zamenu za blažu kaznu svom klijentu. U maju 2001. godine tužioci Haškog tribunala zatražili su da se Todoroviću izrekne kazna zatvora u trajanju od 12 godina. Optuženi je priznao krivicu samo po onoj tački optužnice koja se odnosi na proganjanje civilnog stanovništva, dok su tužioci povukli 26 tačaka optužnice – za ubistvo, mučenje i seksualno zlostavljanje. Todorović je izjavio da se iskreno kaje i da, ukoliko mu bude pružena prilika, „želi da se na neki način iskupi za svoje grehe“.²⁹¹

Pukovnika Vidoja Blagojevića, načelnika inženjerije Vojske Republike Srpske, uhapsili su pripadnici SFOR u Banjaluci 10. avgusta 2001. godine.

2.10. Zapečaćene optužnice

U razgovoru s novinarima u Hagu, portparol Tužilaštva Haškog tribunala Florans Artman je u maju otkrila da se na tajnim optužnicama nalazi samo 12 imena. Tužilaštvo se odlučilo da ove podatke saopšti medijima zbog „apsurdnih tvrdnji da se na tajnim optužnicama nalazi većina srpskog stanovništva“. Do sada se inače 13 optuženih našlo u pritvorskoj jedinici u Ševeningenu na osnovu zapečaćenih optužnica i naloga za hapšenje. Devetoricu je uhapsio SFOR, po jednog policajca UN, austrijske i jugoslovenske vlasti, dok se Biljana Plavšić sama predala kada je saznala da je na listi optuženih. Tokom 2001. godine opečaćeno je 8 optužnica.²⁹² Nakon skidanja pečata s optužnice vezane za Dubrovnik, Florans Artman je izjavila da na preostalim sedam tajnih optužnica nema državljana SRJ.²⁹³

Inače, odluku o pečaćenju optužnice (ili kako se zvanično kaže: neobjavlivanju do hapšenja optuženog) donosi sudija Haškog tribunala na zahtev tužioca, pošto na osnovu uvida u dokazni materijal potvrdi optužnicu. Kako je u slučaju „kosovskih optužnica“ protiv Miloševića i ostalih konstatovao sudija Dejvid Hant, takva odluka o potvrdi se donosi ako su dokazi koje je priložilo tužilaštvo takvi da bi, ukoliko ih odbrana na suđenju ne ospori, optuženi na osnovu njih bio proglašen krivim i osuđen.

2.11. Reakcije vlasti u SRJ

Pitanje saradnje s Haškim tribunalom u Hagu je tokom 2001. godine bilo jedno od osnovnih tačaka neslaganja u vladajućoj koaliciji DOS. Tokom prvih nekoliko meseci 2001. godine vlasti u SRJ su uspevale da pitanje saradnje, a time i sopstvene sukobe,

²⁹⁰ *Blic*, 25. maj, str. 8.

²⁹¹ *Politika*, 5. maj, str. 6.

²⁹² Vidi [<http://www.un.org/icty/index-b.html>].

²⁹³ Vidi Nema Jugoslovena pod pečatom, *Politika*, 25. oktobar, str. 4.

stave u drugi plan. Međutim, početkom marta 2001. godine počinju sve nedvosmisleniji pritisci da se pitanje saradnje s Haškim tribunalom konačno otvori i da SRJ počne da ispunjava svoje međunarodne obaveze. Pritom je dodatnu teškoću predstavljala činjenica da je u toku bila istraga protiv bivšeg predsednika Miloševića i da je čitav problem saradnje posmatran kroz tu prizmu. Razumljivo je da je reakcija nekad vladajućih stranaka u Srbiji, pre svega Socijalističke partije Srbije, bila krajnje negativna.²⁹⁴ Međutim, i neke stranke vladajuće koalicije DOS (a najodlučnija je u tome bila stranka jugoslovenskog predsednika Vojislava Koštunice – DSS) suprotstavile su se potpunoj saradnji s Haškim tribunalom, pogotovu izručenju državljana SRJ. Neslaganja su postala očigledna već početkom godine tokom posete delegacije Haškog tribunala Beogradu.²⁹⁵

2.12. Reakcija građana SRJ

U istraživanje pravne svesti građana SRJ bilo je uvršteno i nekoliko pitanja koja su se odnosila na Haški tribunal. Izručenje Slobodana Miloševića dovelo je do podele u jugoslovenskoj političkoj ali i stručnoj javnosti, a njegova posledica je bio pad Vlade Jugoslavije. Želja Centra je bila da vidimo kako, posle ovih događaja, građani gledaju na Tribunal, i na mogućnost da se i drugi državljani SRJ nađu pred njim.

Prvo pitanje koje je postavljeno ispitanicima glasilo je „Šta mislite o aktivnostima Haškog tribunala na teritoriji bivše SFRJ?“ U odnosu na istraživanje iz decembra 2000. godine došlo je do blagih pomeranja. Povećao se broj ispitanika koji su se pozitivno izjasnili (36,5%), što je povećanje od 7%. Od tog broja najviše je bilo ispitanika koji misle da je to cena koju moramo platiti da bismo se vratili u civilizovan svet (29,6%), ostali (6,9%) misle da su aktivnosti Haškog tribunala dobrodošle da ne bismo morali jedni drugima da sudimo i da „stvaramo zlu krv u narodu“. Međutim, došlo je i do povećanja broja ispitanika (sa 38,9% u decembru 2000. na 43,2% u decembru 2001. godine), koji misle da se kroz aktivnosti Haškog tribunala samo sprovodi američka spoljna politika. Istovremeno, znatno se smanjio broj ispitanika (sa 22,1% na 10%) koji tvrde da nisu u stanju da realno ocenjuju, pošto je Miloševićev režim sprečavao narod da shvati o čemu je reč. Broj ispitanika koji su se opredelili za odgovor „Ne znam“ zadržao se na oko 10% kao i prethodne godine.

Kad je u pitanju stav građana o nadležnostima Haškog tribunala da sudi državljanima SRJ za ratne zločine, tu su pomeranja u odnosu na prethodnu godinu bila vrlo mala. Među ispitanicima je bio najčešći odgovor da državljanima SRJ treba suditi u Jugoslaviji (46,2%), i to skoro identično kao i u istraživanju iz decembra 2000. godine (46,6%). Svaki peti ispitanik odgovorio je da optužene za ratne zločine treba izručiti

²⁹⁴ SPS je u saopštenju krajem januara 2001. uporedila Međunarodni krivični tribunal za područje bivše Jugoslavije s Gestapoom. Što se tiče suđenja Miloševiću, za socijaliste nema razlike da li će to činiti „Haški Gestapo ili domaća filijala Haškog Gestapoa“. „Očigledno je da se radi o nastojanju DOS da likvidira najveću opozicionu partiju u zemlji, a upravo je Gestapo bio poznat po montiranju raznih sudskih procesa i likvidacijama političkih lidera i boraca za slobodu koji su se suprotstavljali fašizmu“ (*Blic*, 31. januar, str. 3).

²⁹⁵ Naša zemlja ne treba da štiti nikoga ko je ratni zločinac niti da bude talac Miloševića ni sada kada je otišao sa vlasti – izjavio je početkom februara Goran Vesić, savetnik za bezbednost saveznog ministra unutrašnjih poslova i dodao da su predstavnici Tribunala tokom svoje januarske posete Beogradu rekli da je Milošević tokom svog mandata „tajno isporučio jednog čoveka Haškom tribunalu“ (*Danas*, 6. februar, str.1).

Haškom tribunalu (20,1% dok je 2000. bio 16,9%). Iz prethodnog pitanja se videlo da su građani vrlo kritični prema delatnosti Haškog tribunala (43,2%), i pored toga znatno je manji broj onih koji misle da su državljani SRJ, optuženi za ratne zločine, samo žrtve antisrpske propagande (17,8%), što je ostalo skoro na nivou izjašnjavanja iz decembra 2000. godine (16,7%). Smanjio se broj ispitanika koji misle da optuženima treba suditi u onoj bivšoj jugoslovenskoj republici u kojoj su počinili zločin (s 9,9% na 7,3%). Ostali ispitanici su odabrali odgovor „Ne znam“ (8,7%), što nije znatno pomeranje u odnosu na 2000. godinu (9,8%).

Na direktno pitanje da li misle da je za vreme svoje vladavine Slobodan Milošević bio odgovoran za izvršenje ratnih zločina i da li bi zbog toga trebalo da bude izveden pred sud, većina ispitanika se izjasnila da jeste (82%). Najveći broj ispitanika misli da za to treba da odgovara pred domaćim sudovima (52,3%), dok skoro svaki četvrti građanin misli da za to treba da odgovara pred Haškim tribunalom (24,9%). Kao i 2000. i 2001. godine ima 5% ispitanika koji misle da je Milošević najverovatnije odgovoran za izvršene ratne zločine, ali za njih ne treba da odgovara. Broj onih koji misle da nije odgovoran blago se povećao (s 13,8% na 15,6%). Kod ovog odgovora je zabeležena najmanja frekventnost odgovora „Ne znam“ (2,2%) u odnosu na sva druga pitanja iz ovog istraživanja, što pokazuje da građani SRJ o ovom pitanju imaju stav.

2.13. Nesuđeni zakon o saradnji s Haškim tribunalom i izručenje Slobodana Miloševića

Tadašnji ministar pravde u Vladi SRJ Momčilo Grubač predstavio je početkom aprila Predlog zakona o saradnji s Međunarodnim krivičnim sudom u Hagu. Grubač je istakao da je predlogom zakona predviđeno, osim predaje državljana SRJ, i davanje ovlašćenja haškim istražiteljima da i sami na našoj teritoriji saslušavaju svedoke i prikupljaju dokaze. Predviđen je i transfer preko teritorije SRJ, kao i ustupanje postupaka koji je pokrenut u zemlji. Ovaj predlog izazvao je tokom nekoliko narednih meseci velika neslaganja. Predstavnici crnogorske Socijalističke narodne partije odbili su da glasaju za njega. To će, konačno, krajem juna dovesti do ostavke Vlade premijera Zorana Žižića (SNP).²⁹⁶

Umesto zakona, Vlada SRJ usvaja Uredbu o postupku saradnje s Međunarodnim krivičnim tribunalom (*Sl. list SRJ*, br. 30/01), koja sadrži ista rešenja kao i nesuđeni zakon. Ustavnost ove uredbe odmah je osporena pred Saveznim ustavnim sudom. Predlagači postupka za ocenjivanju ustavnosti bili su Socijalistička partija Srbije i Patriotski savez Jugoslavije, kojima se zajednički i pojedinačno pridružilo 89 inicijatora, među kojima 51 aktivni i penzionisani nastavnici Pravnog fakulteta u Beogradu.

Savezni ustavni sud je 28. juna 2001. godine doneo rešenje kojim se zbog vođenja ustavnog postupka obustavlja izvršenje Uredbe. Vlada Republike Srbije istog dana donosi svoju Uredbu na osnovu čl. 90 i 135 Ustava Srbije, kojom sebi daje ovlašćenje da neposredno primenjuje Statut Haškog tribunala. Na osnovu te Uredbe izvršena je predaja bivšeg predsednika SRJ Slobodana Miloševića. Ovo je unelo dodatne

²⁹⁶ *Danas*, 5. april, str. 3. U ustavnopravnom sistemu Jugoslavije ostavka predsednika Savezne vlade podrazumeva pad čitave vlade.

komplikacije u funkcionisanje DOS, ali i koalicije DOS – SNP na nivou savezne države.

Savezni ustavni sud je 28. decembra 2001. objavio svoju odluku o ustavnosti i zakonitosti Uredbe o postupku saradnje s Međunarodnim krivičnim tribunalom (*Sl. list SRJ*, br. 70/01). Sud je našao da Uredba nije saglasna s Ustavom SRJ i Zakonom o krivičnom postupku. Prema Sudu, vlada je prekoračila svoju nadležnost regulišući materiju koja se može uređivati samo zakonom (slobode i prava građana, potvrđivanje međunarodnih ugovora) i neposredno povredila Ustav SRJ dozvoljavajući izručenje državljana SRJ. Sud se osvrnuo na niz kritika koje su podnosioci inicijative uputili Statutu Haškog tribunala, ali je smatrao da o njima ne treba da se izjašnjava. Pa ipak, on se vratio na pravnu prirodu toga statuta razmatrajući obaveze iz čl. 16 Ustava SRJ, koji predviđa unutrašnje važenje međunarodnih ugovora i opšteprihvaćenih pravila međunarodnog prava. Sud je zaključio da Rezolucija Saveta bezbednosti br. 827, kojom je Haški tribunal osnovan, ne spada ni u jedan od ovih izvora međunarodnog prava jer je samo „politički akt koji proizvodi političke obaveze, ali čije se pravno važenje postiže tek davanjem pravne snage od legitimnog i legalnog organa u pojedinačnom pravnom popretku svake države“.

Krnji Savezni ustavni sud, koji umesto sedam ima samo šest sudija, odlučivao je u ovoj stvari bez sudije Momčila Grubača, koji se izuzeo zato što je u vreme donošenja osporene uredbe bio član Savezne vlade. Tri sudije ovoga Suda postavio je raniji režim a tri su izabrane posle 5. oktobra 2000. Ovaj odnos u drugim slučajevima dovodi do podele glasova, ali se smatra da je ovoga puta grupa starih sudija imala prevagu.

2.14. Posete zvaničnika Haškog tribunala SRJ

Tokom 2001. godine glavna tužiteljica Haškog tribunala Karla del Ponte posetila je Beograd u dva navrata.²⁹⁷ Prvi razgovori odnosili su se pre svega na izručenje bivšeg jugoslovenskog predsednika Slobodana Miloševića. Ona je napustila Beograd nezadovoljna prijemom kod jugoslovenskih vlasti i odgovorom koji je dobila u razgovorima kod predsednika Koštunice. Florans Artman izjavila je nakon posete da je Karla del Ponte u Beograd donela jednu zapečaćenu optužnicu.²⁹⁸ Početkom septembra, delegacija Haškog tribunala, na čelu s glavnom tužiteljicom, ponovo je boravila u jugoslovenskom glavnom gradu. Ovog puta ona je razgovarala i sa predstavnicima porodica nestalih s Kosova.²⁹⁹

²⁹⁷ U poseti 23. januara del Ponteova se sastala s predsednikom SRJ Vojislavom Koštunicom, saveznim ministrom inostranih poslova Goranom Svilanovićem, ministrom pravde Momčilom Grubačem, ministrom unutrašnjih poslova SRJ Zoranom Živkovićem, guvernerom Narodne banke Jugoslavije Mladanom Dinkićem, republičkim premijerom Zoranom Đinđićem i republičkim ministrom pravde Vladanom Batićem. (*Vreme*, 25. oktobar, str, 11)

²⁹⁸ *Id.*

²⁹⁹ *Id.*

3. Položaj izbeglica i raseljenih lica

3.1. Uvod

U SRJ je 2001. godine registrovano 470.000 izbeglica. Većina izbeglica je smeštena u Vojvodini i centralnoj Srbiji. Među izbeglicama ima 9% penzionera, 17% studenata i 37% nezaposlenih. Od ukupnog broja 5% živi u kolektivnim centrima, a 20% ima stanove. Više od 62% izbeglica se opredelilo da ostane u SRJ, a samo 5% želi da se vrati.³⁰⁰ Oko 105.000 izbeglica živi ispod svakog egzistencijalnog minimuma.³⁰¹

U SRJ ima oko 228.500 raseljenih lica od kojih manje od 10% živi u kolektivnim centrima, dok su ostali u privatnom smeštaju. Sve veći broj raseljenih se zbog nemogućnosti plaćanja zakupa preseljava iz privatnog u kolektivni smeštaj.³⁰² Oko 47.000 raseljenih lica živi ispod svakog egzistencijalnog minimuma.³⁰³

Prema podacima UNHCR 18% registrovanih izbeglica i 30% interno raseljenih lica se izjasnilo u trenutku registracije u Srbiji da su zaposleni.

3.2. Izbeglice

3.2.1. Pravni položaj izbeglica

Položaj izbeglica je uređen Konvencijom o statusu izbeglica od 1951. (*Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br.7/60) i Protokolom o statusu izbeglica (*Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 15/67), koje je bivša SFRJ ratifikovala. Pošto se broj izbeglica u SRJ tokom rata u Hrvatskoj povećavao, Republika Srbija je njihov položaj regulisala posebnim Zakonom o izbeglicama (*Sl. glasnik RS*, br.18/92).³⁰⁴ *Crna Gora je položaj izbeglica posebno regulisala Uredbom o zbrinjavanju raseljenih lica (Sl. list RCG*, br. 37/92). Sam naziv ove Uredbe izražava stav da su lica izbegla sa teritorije bivše SFRJ raseljena lica, a ne izbeglice.

U Srbiji je prvo doneta Uredba o zbrinjavanju izbeglica a nakon akcije hrvatske vojske u Krajini 1995. godine doneta je Uredba o načinima zbrinjavanja prognanika (*Sl. glasnik RS*, 47/95). Može se zaključiti da je terminološko razlikovanje izbeglica i prognanika trebalo da dovede do faktičkog razlikovanja njihovog statusa, ali do toga nije došlo u praksi.

Zakon o izbeglicama Republike Srbije, kao i Uredba o načinima zbrinjavanja prognanika, u suprotnosti su s Konvencijom o statusu izbeglica, Paktom o građanskim i političkim pravima i s Ustavima SRJ i Republike Srbije, jer je reč o diskriminatornim aktima. Naime, Zakon o izbeglicama pravi nedozvoljenu razliku između izbeglica koje su došle sa teritorije bivše SFRJ i svih ostalih izbeglica, koje potencijalno mogu da potraže utočište u SRJ. Diskriminatorne su i odredbe Zakona o državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 33/96), prema kome su izbeglice koje su izbegle na teritoriju SRJ posle 27.

³⁰⁰ *Glas javnosti*, 29. maj 2001.

³⁰¹ Istraživanje World Food Programme (WFP)/CES MECON.

³⁰² NRC Global IDP database.

³⁰³ Istraživanje WFP/CES MECON.

³⁰⁴ Vidi *Izveštaj 1998, 1999 i 2000*.

aprila 1992. u nepovoljnijem položaju u pogledu mogućnosti sticanja jugoslovenskog državljanstva u poređenju sa licima koja su prebegla pre tog datuma.³⁰⁵

Savezna skupština je u martu 2001. godine usvojila izmene i dopune Zakona o državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 9/01) omogućavajući time izbeglicama i prognanicima da steknu jugoslovensko državljanstvo, iako već poseduju državljanstvo drugih republika bivše SFRJ (čl. 48).³⁰⁶ Pre izmena ovog Zakona svi državljani bivše SFRJ koji su imali prijavljeno prebivalište na teritoriji SRJ na dan 27. aprila 1992. godine mogli su steći jugoslovensko državljanstvo samo ako nemaju neko drugo državljanstvo, tj. ako se odreknu drugog državljansta.

Prema nekim mišljenjima, kao što je ono Miladina Škrbića, pravnog savetnika u Srpskom demokratskom forumu, izbeglice iz Hrvatske, bi, pre nego što zatraže jugoslovensko državljanstvo, trebalo da regulišu državljanstvo u Hrvatskoj. On svoj stav opravdava time što osoba koja dobije jugoslovensko državljanstvo gubi status izbeglice, čime sebi otežava mogućnost dobijanja hrvatskih dokumenata, a time i ostvarivanja niza imovinskih prava (npr. jugoslovenski državljanin ne može u Hrvatskoj da dobije povratnički status, čime gubi pravo da konkuriše za pomoć u obnovi kuća, a gubi i pravo na penziju u Hrvatskoj).³⁰⁷

Predsedništvo BiH je predložilo vlastima SRJ da zakluče ugovor o dvojnog državljanstvu, čime bi omogućili građanima koji imaju prebivalište u BiH da podnesu zahtev za prijem u državljanstvo SRJ, i obrnuto. Prema nekim procenama, u Jugoslaviji se nalazi oko 250.000 bosansko-hercegovačkih državljana. Nacrt ugovora, između ostalog predviđa da će građani sa dvojnog državljanstvom služiti vojsku (ako su vojni obveznici) i glasati samo u onoj zemlji u kojoj imaju stalni boravak.³⁰⁸

3.2.2. Stvarni položaj izbeglica u SRJ

3.2.2.1. *Sudski epilog mobilizacije izbeglica 1995. godine.* – Prva prinudna mobilizacije dogodila se januara 1994. godine, kada je 2.000 do 3.000 izbeglica, smeštenih u Vojvodini, odvedeno je u pratnji oficira Vojske Jugoslavije u Republiku Srpsku, gde su se četiri nedelje borili u vojsci bosanskih Srba. Maja i juna 1995. godine MUP Srbije je, na zahtev vlasti Republike Srpske i vlasti Republike Srpske Krajine, organizovao hapšenje oko 4.000 izbeglica, koji su nakon toga poslani na ratišta u Krajini i Bosni. Najmasovnija mobilizacija izbeglica izvršena je avgusta 1995. godine, posle operacije „Oluja“. Tada je više od 150.000 izbeglica stiglo u Srbiju.³⁰⁹ Veliki broj izbeglica je nakon prinudne mobilizacije upućivan u Erdut, u štab Srpske dobrovoljačke garde, gde su bili izloženi torturi i nehumanom postupanju. Odatle su ih deportovali na prve borbene linije u okolini Osijeka i Vukovara. Druga grupa izbeglica je upućena u Janju, a odatle na ratišta u okolini Bihaća, Glamoča i Manjače.

Advokati Fonda za humanitarno pravo su protiv Republike Srbije pokrenuli sudske sporove povodom ovih slučajeva. Jula 2001. godine u ime 644 lica izbeglih iz

³⁰⁵ Vidi *Izveštaj 1998, 1999.*

³⁰⁶ Vidi I.4.16.3.

³⁰⁷ *Pravi odgovor*, januar 2001.

³⁰⁸ *Pravi odgovor*, br. 19, novembar 2000, str. 28.

³⁰⁹ Vidi *Izveštaj 1998.*

Hrvatske i Bosne vodili su se postupci zbog povrede časti, slobode i prava ličnosti, kao i zbog pretrpljenih fizičkih, duševnih bolova i straha. U istom periodu su pokrenuti i postupci koji se vode u ime porodica 65 izbeglih lica, koja su pošto su nezakonito, mobilisana poginula.³¹⁰

Srbijanski sudovi su u 2001. godini u nekoliko slučajeva doneli presude u kojima se Republici Srbiji nalaže da isplati obeštećenje izbeglicama iz Bosne i Hrvatske koje su pripadnici MUP Srbije prinudno mobilisali i vratili na ratom zahvaćene teritorije, gde su pretrpeli mučenje u zarobljeništvu. Međutim, u većini slučajeva drugostepeni sudovi, odlučujući po žalbi Republike Srbije, stali su na stanovište da ipak ne postoji uzročno-posledična veza između nezakonitog postupanja pripadnika MUP i štete koju su izbeglice pretrpele pošto su vraćene na ratom zahvaćenu teritoriju, koju su prvostepeni sudovi u većini tih slučajeva utvrdili. Takođe, obeštećenje koje su sudovi dodeljivali u ovim slučajevima nije bilo srazmerno patnjama koje su ova lica doživela po izručivanju.

Prvi opštinski sud u Beogradu je doneo presudu na osnovu koje je Republika Srbija dužna da isplati porodici prinudno mobilisanog izbeglice iz Hrvatske, pokojnog Milana Tadića, naknadu štete u iznosu od 450.000 dinara (DEM 15.000).³¹¹ Advokati Fonda za humanitarno pravo su, kao i u prethodno navedenom slučaju, nezadovoljni visinom dosuđenog iznosa naknade štete, što je i razumljivo jer su dosuđeni iznosi u potpunoj nesrazmeri s pretrpljenim patnjama i kršenjem prava na život.

Isti sud u slučaju Radeta Ćosića, izbeglice iz Hrvatske, utvrdio je da su ga pripadnici MUP Srbije nezakonito lišili slobode i potom izručili vojnim vlastima Republike Srpske u Zvorniku, i došao do zaključka da su pripadnici MUP svojim postupanjem povredili član 33 Konvencije o statusu izbeglica. Prema ovom članu nijedna od zemalja ugovornica ne sme da protera ili deportuje izbeglicu na teritoriju one države, gde bi njegov život ili sloboda bili ugroženi zbog rase, veroispovesti, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj grupi ili ideologiji. Sud je doneo presudu kojom se Republici Srbiji nalaže da tužiocu isplati iznos od 30.000 dinara (DEM 1.000).³¹² Postupajući po žalbi, Okružni sud u Beogradu je ukinuo presudu Prvog opštinskog suda s obrazloženjem da ne postoji uzročno-posledična veza između nezakonitog postupanja pripadnika MUP Srbije, koji su Ćosica deportovali na ratište, i štete koju je on tamo pretrpeo. U skladu s tim ovaj sud je doneo rešenje kojim se prvostepena presuda ukida.³¹³ Vrhovni sud Srbije potvrdio je ovaj stav, uz obrazloženje da su izbeglice mobilisane na zahtev Republike Srpske Krajine, države čiji su oni državljani. Ovo obrazloženje se protivi odredbama Konvencije o statusu izbeglica.³¹⁴

FHP je 10. oktobra 2001. godine podneo Okružnom sudu u Beogradu još jednu žalbu zbog uskraćenja pravičnog obeštećenja prinudno mobilisanom izbeglici iz Hrvatske, Dušanu Grbiću. Presudom prvostepenog suda se Republici Srbiji nalaže da Dušanu Grbiću na ime naknade za patnje koje je pretrpeo prilikom nezakonitog lišenja slobode i prinudnog sprovođenja van granica Republike Srbije isplati 50.000 dinara

³¹⁰ Saopštenje FHP, 19. jul.

³¹¹ *Blic*, 25. oktobar, str. 9.

³¹² Saopštenje FHP, 15. novembar 2001.

³¹³ Saopštenje FHP, 19. jul 2001.

³¹⁴ Saopštenje FHP, 15. novembar 2001.

(nešto više od DEM 1.666). Sud je, prema mišljenju FHP, propustio da Republiku Srbiju oglasi odgovornom i za štetu koju je Dušan Grbić pretrpeo posle izručenja vojnim vlastima tadašnje Republike Srpske Krajine i vraćanja na teritoriju koja se nalazila pod ratnim dejstvima.³¹⁵

Sledeća u nizu žalbi na presudu zbog niskog iznosa dosuđene naknade podneta je 24. oktobra 2001. Pobijanom presudom se Republici Srbiji nalaže da Ljubanu Mrđenoviću na ime naknade za štetu zbog nezakonitog lišenja slobode i nezakonite predaje Republici Srpskoj Krajini u avgustu 1995. godine, isplati 50.000 dinara (nešto više od DEM 1.666). Pozivajući se na pravni stav Vrhovnog suda Srbije, sudsko veće Mrđenoviću nije dosudilo obeštećenje i za štetu koju je pretrpeo tokom boravka na ratištu.³¹⁶

Jedino u slučaju četvorice prisilno mobilisanih izbeglica iz Hrvatske – Nikole Vraneševića, Milana Zrnice, Laze Pupavca i Miodraga Kozara – Okružni sud u Beogradu potvrdio je presudu Prvog opštinskog suda kojom je određena naknada od po 50.000 dinara (nešto više od DEM 1.666) zbog nezakonitog lišenja slobode, prisilnog odvođenja na ratište i štete koju su ova lica na ratištu pretrpela.³¹⁷ Okružni sud je odbio žalbu Republike Srbije i potvrdio da je nezakonito postupanje pripadnika MUP uzrokovala svu štetu koje su izbeglice pretrpele od momenta lišenja slobode u Srbiji do povratka iz zarobljeništva, iz logora muslimanske vojske u Bihaću. Okružni sud se nije rukovodio stavom Vrhovnog suda Srbije da je Republika Srbija odgovorna samo za protivpravno lišenje slobode na svojoj teritoriji zato što „ona nije uputila izbeglice u borbena dejstva“. Međutim, iznos obeštećenja je suviše nizak i ne može da pruži prinudno mobilisanim izbeglicama materijalnu i moralnu satisfakciju za pretrpljene patnje, kao i u gore navedenim slučajevima.³¹⁸

3.2.3. Integracija. – Mnogo mladih izbeglih ili raseljenih lica je odlučilo da ostanu i da se makar privremeno integriše u mestu gde trenutno živi.³¹⁹

Prema izveštaju WFP najugroženije su izbeglice i raseljeni koji žive u kolektivnim centrima, zatim socijalni slučajevi među lokalnim stanovništvom, izbeglice i raseljeni smešteni u privatnom smeštaju i penzioneri.

Sandra Rašković Ivić, Komesar za izbeglice Republike Srbije izjavila je da se problem trajnog zaposlenja izbeglica i rešenje njihovih stambenih pitanja može rešiti sumom od 2.5 milijardi dolara. Postoji plan da se problem integracije na lokalnom nivou reši u sledećih 12 godina: u prvoj godini je planirano da se izgradi 1.800 stanova, da se obezbedi 2.200 imanja i rekonstruiše oko 400 kolektivnih centara u Srbiji.

Gordana Matković, republički ministar za socijalna pitanja, najavila je da će se posvetiti posebna pažnja obezbeđivanju smeštaja starim licima, invalidima, samohranim majkama i deci bez roditeljskog staranja.³²⁰

³¹⁵ Saopštenje FHP, 10. oktobar.

³¹⁶ Saopštenje FHP, 24. oktobar.

³¹⁷ Tužioce su zastupali advokati Fonda za humanitarno pravo.

³¹⁸ Saopštenje FHP, 21. decembar.

³¹⁹ Specijalni koordinator Pakta za stabilnost za jugoistočnu Evropu, *Regional Return Initiative Agenda for Regional Action for Refugees and Displaced Persons*, Brussels, 27. jun 2001.

³²⁰ *Glas javnosti*, 29. maj, str. 6.

U skladu s tim je Vlada Srbije 10. jula 2001. godine najavila formiranje Radne grupe za rešavanje izbegličkih pitanja koja bi funkcionisala na međuministarskom nivou, sastavljene od predstavnika iz Komesarijata za izbeglice, Ministarstva za rad i Ministarstva za privredu i privatizaciju. Cilj ove Radne grupe je da sačini nacrt nacionalnog plana u cilju pronalaženja rešenja problema izbeglica i raseljenih lica u Srbiji. Sekretarijat, čiji su rad omogućili Visoki komesarijat za izbeglice UN (UNHCR), Program za razvoj UN (UNDP) i Kancelarija UN za koordinaciju humanitarnih aktivnosti (OCHA), će započeti sa svojim aktivnostima u decembru.³²¹

S druge strane, Svetski program hrane (WFP) započeo je postepeno smanjivanje pružanja pomoći SRJ. Zajednički projekat WFP i UNHCR – *Joint Food Needs Assessment Mission* (JFNAM) – će, ukoliko, ekonomska situacija u Srbiji postane stabilnija biti okončan do sredine 2002. godine. U slučaju izbeglica, pružanje pomoći u hrani socijalnim slučajevima će se završiti u junu 2002. i zavisiti će od dogovora između Vlade i UNHCR, u skladu s objektivnim okolnostima. Do tada se očekuju različiti vidovi humanitarne pomoći. Pri tom, JFNAM i Vlada SRJ zalažu se za promenu kriterijuma za izbor budućih korisnika sa posebnih kategorija na ugrožene u svim grupama, jer su teškoće sa kojima se suočavaju raseljeni, izbeglice i osiromašeno lokalno stanovništvo jednake.³²²

Od juna 1999. godine, Međunarodni komitet crvenog krsta (ICRC) i Jugoslovenski crveni krst (JCK) snabdevaju svakog meseca higijenskim paketima i paketima hrane veliku većinu od 228.500 raseljenih lica koja trenutno žive na teritoriji SRJ.

U junu 2001. godine je nešto više od polovine (135.000) raseljenih lica koja se nalaze na teritoriji SRJ potpomognuto na ovaj način, u skladu sa novim kriterijumima usvojenim od strane ICRC i (JCK), na osnovu kojih samo određene kategorije ljudi mogu dobiti humanitarnu pomoć. U te kategorije ulaze: ljudi smešteni u kolektivnim centrima, samohrani roditelji, deca mlađa od 18 godina, noseće žene, žene starije od 60 i muškarci stariji od 65 godina, osobe sa psihičkim problemima, invalidi i hronični bolesnici.

Hrana se više ne distribuira porodicama, već pojedincima koji imaju pravo na pomoć po navedenim kriterijumima.

Od januara 2001. se u ICRC sve više razmatra mogućnost prelaženja s vidova neposredne pomoći na podršku koja će pružiti ovim ljudima oličenu u mogućosti da se osamostale. Reč je o projektima koji stvaraju prihode, koji su za sada namenjeni, pre svega, poljoprivrednoj proizvodnji.³²³

3.3. Raseljena lica

3.3.1. Pravni položaj raseljenih lica. – Status lica koja su izbegla s teritorije Kosova na teritoriju Srbije i Crne Gore u drugoj polovini 1999. nije rešen. Do kraja 2001. u SRJ nije donet ni jedan propis kojim bi se njihov status precizirao,³²⁴ te bi vlasti

³²¹ OCHA Belgrade, *Humanitarian Situation Report*, 2–15. jun 2001.

³²² WFP/ UNHCR, *Joint Food Needs Assessment Mission* (JFNAM), FRY, jul 2001.

³²³ ICRC, *Fact sheet ICRC in FRY*, 13. jul 2001, [<http://www.icrc.org>].

³²⁴ SDL NHLO Bilten, jun 2001, str. 11.

SRJ zbog nedostatka domaćih propisa koji regulisu ovo pitanje, u skladu sa članom 10 Ustava SRJ trebalo da se pozovu na relevantne međunarodne dokumente kao što su Principi raseljenih.³²⁵

3.3.2. *Stvarni položaj raseljenih lica u SRJ.* – Raseljena lica u SRJ, na žalost, ne uživaju ni jedno od prava navedenih u Opštim principima raseljenosti. Tako, raseljena lica koja stanuju u nepriznatim kolektivnim centrima (koji nisu priznati od strane Komesarijata za izbeglice Republike Srbije),³²⁶ ne mogu da dobiju potvrdu o prijavi boravišta jer nemaju izjavu vlasnika te nepokretnosti da raseljeno lice tu živi. Time im je onemogućeno da podnesu zahtev za dobijanje nove lične karte ili pasoša (potvrda o prijavi boravišta je neophodan uslov za dobijanje ovih dokumenata). Pogotovo su u nepovoljnom položaju Romi izbegli s Kosova koji pored prijave boravišta nemaju ni dokaze o državljanstvu i izvode iz matične knjige rođenih.³²⁷ Stanovnici nepriznatih kolektivnih centara su, takođe, potpuno nezaštićeni ako vlasnik prostorija u kojima su oni smešteni odluči da ih iseli i nastavi da koristi svoje prostorije.

U slučaju oficijalnih centara Komesarijat za izbeglice na osnovu ugovora koji sklopi s vlasnikom prostorija plaća sve komunalije i rentu, a raseljena lica koja žive u takvim centrima imaju adresu, na osnovu koje mogu dobiti potvrdu o prijavi boravišta.

Matične knjige lica sa Kosova su premeštene u centralnu Srbiju, što raseljenima otežava mogućnost dobijanja izvoda, zbog velikih troškova transporta. Interno raseljenim licima uskraćena je mogućnost da promene mesto prebivališta, odnosno da umesto boravišta prijave prebivalište i to u slučajevima kada ispunjavaju sve propisane uslove.³²⁸

Iako su mnoga od ovih lica radila u državnim organima, pa bi trebalo da dobijaju propisani procenat primanja i da im se ponudi posao u filijalama te firme u Srbiji, oni plate mahom dobijaju retko i neregularno, a najčešće bivaju odbijeni kada traže posao ili pomoć od firme u kojoj su radili na Kosovu. Lica koja su se bavila poljoprivredom ili privatno privređivala ne dobijaju nikakvu pomoć.³²⁹ Ista je situacija s penzijama, iako penzioneri i među lokalnim stanovništvom SRJ spadaju u ugroženu kategoriju.

Situacija u kolektivnim centrima je više nego nezadovoljavajuća u pogledu životnog prostora, privatnosti, tekuće vode, sanitarija, instalacija. Prema podacima Međunarodne federacije Crvenog krsta 15% porodica raseljenih lica, uključujući i

³²⁵ Principi raseljenosti su doneti 1998. godine i predstavljaju aneks Rezoluciji br. 1997/39 koju je donela Komisija za ljudska prava UN na svojoj 53. sednici. Prema ovom dokumentu raseljenim licima se nazivaju pojedinci ili grupe pojedinaca koji su prisiljeni da beže i napuste svoje domove ili prebivališta, usled oružanog sukoba, situacije opšteg nasilja, povreda ljudskih prava, katastrofe, bilo prirodne ili izazvane ljudskom rukom, a koji nisu prešli međunarodno priznatu granicu. Prema opštim principima raseljena lica uživaju ista prava i slobode i u međunarodnom i u domaćem zakonodavstvu kao i građani dotične države, bez ikakve negativne diskriminacije. Državne vlasti imaju izričitu odgovornost da pružaju zaštitu i pomoć ovim licima u okviru njihove nadležnosti. Raseljena lica imaju pravo da traže i dobiju zaštitu i humanitarnu pomoć od ovih vlasti. Vlasti su dužne da im izdaju sve potrebne dokumente koji im obezbeđuju uživanje i sprovođenje njihovih zakonskih prava. Vlasti će naročito olakšati izdavanje novih ili zamenu izgubljenih dokumenata tokom perioda raseljenja.

³²⁶ U SRJ ima oko 550 kolektivnih centara od kojih je najmanje 100 centara nepriznato.

³²⁷ Saopštenje FHP, 26. novembar.

³²⁸ NRC Global IDP database: Yugoslavia section: *Documentation Needs and Citizenship*.

³²⁹ Rezultat istraživanja koje je Grupa 484 obavila u kolektivnim centrima u okolini Beograda, jul 2001.

privatni smeštaj i kolektivne centre, živi na površini od 3-10 metara kvadratnih.³³⁰ Prema podacima OCHA dve trećine lica koja žive u kolektivnim centrima nemaju nikakav prihod.³³¹

Jedno od najvažnijih pitanja sa kojim se ova lica suočavaju je pitanje prava svojine na nepokretnostima koje su ostale na Kosovu. UNMIK je u nameri da reši ovaj problem 15. novembra 1999. godine doneo Uredbu br. 1999/23 o osnivanju Direkcije za stambena i imovinska pitanja (HPD) i Komisije za stambene i imovinske zahteve (HPCC).³³²

HPD je, po ovoj uredbi, zadužen za regulisanje stambenih i imovinskih pitanja i za rešavanje sporova vezanih za imovinu koja se koristi za stanovanje. One zahteve koje ne bude u stanju da reši HPD će proslediti Komisiji za rešavanje stambenih i imovinskih zahteva (HPCC). Vrlo je važno napomenuti da redovni sudovi nisu ovlašćeni da primaju zahteve koji se odnose na imovinu za koju je nadležna HPCC.

HPD/HPCC obezbeđuje informacije interno raseljenim licima o različitim vrstama zahteva koja ova lica mogu postaviti u odnosu na svoju imovinu.³³³ Kao krajnji rok za podnošenje zahteva HPD/HPCC određen je 1. decembar 2001, ali je ovaj rok produžen za još 12 meseci.

Do sada su HPD/HPCC kancelarije postojale samo na Kosovu, što je otežavalo mogućnost obraćanja Komisiji i Direkciji. U Memorandumu o saradnji, koji je zaključen između SRJ i UNMIK 5. novembra 2001. godine predviđeno je otvaranje kancelarija u Srbiji u 2001. godini (kancelarija je otvorena u Novom Pazaru, a očekuje se otvaranje kancelarija u Beogradu, Nišu, Kraljevu), a u Crnoj Gori u 2002, pa je time stvorena objektivna mogućnost obraćanja HPD/HPCC.

Važna novina je donošenje Uredbe br. 2001/17 o registraciji ugovora o prodaji nepokretnosti u određenim oblastima Kosova, koja je stupila na snagu 22. avgusta 2001. godine. Ova Uredba je doneta da bi se zaštitili pripadnici manjina od prinudne prodaje nepokretnosti na područjima koja su strateški važna za očuvanje manjinskih zajednica.³³⁴

3.3.3. Mogućnosti povratka na Kosovo. – Rezolucija Saveta bezbednosti UN 1244 predviđa mogućnost sigurnog povratka svim izbeglicama i raseljenima sa Kosova, ali i zaštitu od svakog nasilnog povratka. Ipak, još uvek ne postoje objektivne mogućnosti za povratak, pre svega zbog neodgovarajuće bezbednosne situacije u pokrajini. Srpsko stanovništvo na Kosovu živi u enklavama pod neprekidnom zaštitom KFOR, uglavnom

³³⁰ IFRC, 7 avgust 2000.

³³¹ UNHCR, *Position On The Continued Protection Needs of Individuals From Kosovo*, mart 2001.

³³² UNMIK Regulation No. 1999/23, *On the Establishment of the Housing and Property Directorate and the Housing and Property Claims Commission*, 15 novembar 1999.

³³³ Između ostalog, to su: zahtev za stavljanje nepokretnosti pod upravu HPD/HPCC, zahtev za rešavanje pitanja bespravne okupacije nepokretnosti kroz postavljanje obaveze privremenim korisnicima da plaćaju pravičnu naknadu za korišćenje stana/kuće i zahtev za omogućavanje obnove i rekonstrukcije ukoliko je objekat oštećen ili uništen.

³³⁴ UNHCR/OSCE, *Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo*, mart – avgust 2001. Vidi deo o Kosovu IV.1.

bez slobode kretanja, mogućnosti za pronalaženje zaposlenja, edukacije dece i odgovarajuće zdravstvene zaštite.³³⁵

3.4. Zaključak

Položaj izbeglica i raseljenih lica u SRJ je vrlo loš i tokom 2001. godine se ništa konkretno nije promenilo u njihovom statusu. Primetan je, jedino, blagonakloniji stav predstavnika Vlade i Komesarijata za izbeglice u odnosu na prethodni period. Međunarodna zajednica ulaže napore da se omogući povratak na Kosovo, ali još uvek nisu stvoreni odgovarajući uslovi za povratak u nešto masovnijem obimu, već je ceo proces u eksperimentalnoj fazi.

Uslovi za povratak izbeglica u BiH i Hrvatsku su bolji, ali se veliki broj izbeglica izjasnio za integraciju u lokalnu zajednicu.

4. Istina i pomirenje

4.1. Opšta atmosfera na početku 2001. godine

Do promena u Jugoslaviji i Srbiji od oktobra i decembra 2000. pitanja u vezi sa suočavanjem s prošlošću, ratnim zločinima, pomirenjem između ljudi, naroda i država na prostoru bivše Socijalističke Federativne Jugoslavije (SFRJ), kao i sa kažnjavanjem krivaca, mogla su se pokretati samo u civilnom sektoru. Preko svoje propagande, država je oštro istupala protiv svih onih koji su pominjali odgovornost tadašnje vlasti za raspad SFRJ i sukobe i ratove u njoj i za pomoć koju je pružala učesnicima u njima i licima koja su bila optužena za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti. U kulturnoj sferi i u medijima dominirali su oni koji su odbijali svaku pomisao da vođi Srba u Srbiji i van nje mogu snositi ikakvu odgovornost za krvavo razdoblje posle 1990. godine.

Promenama u 2000. godini javna rasprava o utvrđivanju istine, odgovornosti i pomirenja na svim sukobljenim stranama dobila je legitimitet i mogla je slobodno da se vodi. Počelo je da se više piše o iskustvima drugih zemalja, o posetama predstavnika stranih komisija za istinu i pomirenje, a njihove izjave i radovi su se počeli šire objavljivati i čitati.

Nagoveštaji da i državni organi imaju nameru da se pozabave ovim pitanjima prvo su se čuli u izjavama Gorana Svilanovića, novog saveznog ministra za inostrane poslove. On je nekoliko puta izrazio mišljenje da treba osnovati odgovarajuće zvanično telo ne određujući tačno njegovu prirodu i sastav.³³⁶ Prema nekim glasovima, koji nisu našli odjeka u medijima, Savezno ministarstvo pravde je čak početkom 2001. obrazovalo radnu grupu koja je trebalo da pripremi nacrt zakona ili drugog sličnog akta o uspostavljanju i radu jednog jugoslovenskog tela za istinu i pomirenje.

4.2. Komisija za istinu i pomirenje

U takvoj atmosferi se iznenada pojavila vest da predsednik SRJ, Vojislav Koštunica, i sam namerava da obrazuje takvu komisiju i da je održao sastanak s njenim

³³⁵ Do sada je organizovan povratak raseljenih u selo Osojane. Porodice srpske nacionalnosti su se uselile u 55 obnovljenih kuća, a očekuje se da će još 50 kuća biti obnovljeno u Osojanima u 2002. godini.

³³⁶ Radio B92, *Intervju dana 30. novembra 2000.* [<http://www.b92net/intervju/2000/1130.phtml>].

potencijalnim članovima. Ona je bila potvrđena objavljivanjem u *Službenom listu SRJ* od 30. marta predsednikove Odluke od prethodnog dana o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje.

Prema toj Odluci, zadatak Komisije je da „organizuje istraživački rad na razotkrivanju evidencije o društvenim, međunacionalnim i političkim sukobima koji su doveli do rata i rasvetljavanju lanca uzročnosti ovih događaja; informiše domaću i stranu javnost o svom radu i rezultatima; ostvari saradnju sa srodnim komisijama i telima u susednim zemljama i inostranstvu radi razmene iskustava u radu.“ Predsednik nije naveo ustavni ili zakonski osnov za uspostavljanje Komisije već se u uvodu pozvao na „obavezu predsednika Republike da se stara o poštovanju i sprovođenju ustavnosti i zakonitosti i da doprinosi ostvarivanju sloboda i prava čoveka i građanina“.

Istom Odlukom su za članove Komisije postavljeni Radovan Bigović (dekan Teološkog fakulteta Srpske pravoslavne crkve), Mirjana Vasović (naučni saradnik Instituta društvenih nauka), Tibor Varadi (profesor na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti, nekadašnji ministar pravde u saveznoj vladi Milana Panića), Svetlana Velmar Janković (književnica iz Beograda), Mihajlo Vojvodić (profesor i bivši dekan Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Đorđije Vuković (asistent Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Sava Vuković (vladika šumadijski Srpske pravoslavne crkve), Vojin Dimitrijević (direktor Beogradskog centra za ljudska prava, bivši profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Ljubodrag Dimić (profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Slavoljub Đukić (nezavisni novinar, bivši urednik nedeljnika NIN), Aleksandar Lojpur (advokat iz Beograda), Boško Mijatović (naučni savetnik Instituta ekonomskih nauka), Radmila Nakarada (naučni saradnik Instituta za evropske studije), Predrag Palavestra (član Srpske akademije nauka i umetnosti), Latinka Perović (istoričar iz Beograda, pre trideset godina visoki funkcioner Saveza komunista Srbije), Zoran Stanković (ekspert za sudsku medicinu, general JNA), Svetozar Stojanović (naučni savetnik Instituta društvenih nauka, nekadašnji savetnik Predsednika SRJ Dobrice Čosića), Darko Tanasković (profesor Filološkog fakulteta, bivši ambasador SRJ u Turskoj) i Sulejman Hrnjica (profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu).

Tri ličnosti, imenovane u Komisiju, odmah su dale ostavke. Reč je o Latinki Perović, Vojinu Dimitrijeviću i Tiboru Varadiju. Razlozi za ostavke prvih dvoje poznati su zahvaljujući tome što se oni objavili svoja pisma predsedniku Koštunici.³³⁷ Kao glavni razlog, Latinka Perović je navela očekivanje da komisija neće biti državna, već sasvim nezavisna. Vojin Dimitrijević tvrdio da Komisija nema dovoljna ovlašćenja (npr. da nalaže svedocima da se odazovu njenim pozivima), da ima preširok mandat (koji se proteže na dalju prošlost) i da je sastavljena samo od ličnosti iz Srbije, bez ijednog člana iz Crne Gore.

Na prvom sastanku preostali deo Komisije je usvojio i Osnovna pravila rada čiji su glavni delovi sledeći:

„Cilj rada Komisije jeste da kroz suočavanje sa istinom o sukobima u SFRJ i državama naslednicama, koji su izazvali zločine protiv mira, brojna kršenja ljudskih prava, ratnog i humanitarnog prava, doprinese opštem pomirenju unutar SRJ i sa

³³⁷ *Danas*, 18. april, str. 1,6 i 21-22. april, str. II. Ostali članovi Komisije izrazili su žaljenje zbog ostavki, *Politika*, 19. april, str. 12, *Danas*, 19. april, str. 3.

susednim narodima“ i da svestrano ispita i utvrdi uzroke i tokove sukoba, koji su doveli do raspada bivše države i rata, i izazvali zastrašujuća ljudska stradanja i razaranja dobara u prošloj deceniji.“

U tu svrhu „Komisija će organizovati istraživački rad o državnoj krizi i društvenim sukobima koji su doveli do rata. Komisija će nastojati da rasvetli lanac uzročnosti događaja koji su predmet istraživanja. Komisija će obavestavati javnost o rezultatima svog rada, na način bliže utvrđen pravilima rada Komisije.“

Komisija će takođe „nastojati da ostvari saradnju sa srodnim komisijama i telima, vladinim i nevladinim organizacijama, u susednim zemljama, kao i sa međunarodnim vladinim i nevladinim organizacijama i telima.“

Komisija treba da bude potpuno nezavisna: „Komisiju čine pojedinci, koji u punoj meri zadržavaju status svoje lične i profesionalne nezavisnosti kako prema Osnivaču Komisije tako i prema bilo kom drugom političkom, državnom, međunarodnom, ili drugom telu ili organizaciji. Rad Komisije će biti oslobođen bilo kakvog, od Komisije nepozvanog, uplitanja bilo kog pojedinca ili grupe, Osnivača Komisije ili bilo kog drugog državnog ili političkog tela ili organa. Komisiju čine lica čija su imena navedena u Odluci. U slučaju potrebe, Osnivač Komisije može, uz prethodno dobijenu saglasnost Komisije, odlučiti da imenuje drugo lice za člana Komisije, ili da nekom od članova Komisije prestane članstvo. Saglasnost Komisije o članstvu ili prestanku članstva u Komisiji postoji ako za Odluku o davanju saglasnosti na imenovanje u članstvo, odnosno za prestanak članstva, glasa dve trećine članova Komisije.“

„Komisija će, na predlog Osnivača, odrediti jednog od svojih članova za Koordinatora komisije. Koordinator organizuje rad komisije. Komisija će izabrati jednog od svojih članova za Izvestioca Komisije. Izvestilac predstavlja Komisiju u odnosima sa javnošću, državnim organima, međunarodnim organizacijama i drugim organizacijama i telima. Izvestilac se bira na period od šest meseci. Međutim, svaki član Komisije može sebe ili drugoga člana predložiti u svako doba za izvestioca. O predlozima se odlučuje tajnim glasanjem. Ako ima više kandidata, biće izabran kandidat koji dobije najveći broj glasova prisutnih članova. Ako se predlaže promena Izvestioca pre isteka roka od šest meseci od dana izbora, novi Izvestilac može biti izabran samo ako dobije glasove više od polovine svih članova Komisije. U slučaju potrebe, Izvestilac Komisije može u saradnji sa Koordinatorom odrediti delegaciju članova Komisije radi ostvarivanja saradnje sa drugim srodnim telima, domaćim ili međunarodnim vladinim ili nevladinim organizacijama.

Koristeći ovlašćenje koje joj je dao Osnivač u stavu 3 Odluke, Komisija određuje da će imati Sekretara, kao lice stalno zaposleno pri kabinetu Osnivača, čija će dužnost biti da opslužuje Komisiju i njena tela. Sekretara Komisije će izabrati Koordinator uz saglasnost kabineta Osnivača Komisije.

Rad u Komisiji će se obavljati i preko Radnih grupa koje će se formirati za oblasti kao što su: – istorijska građa, ustavnopravna pitanja, delovanje medija, kultura, ekonomija i socijalno-politički odnosi, i druge. Sekretar će sve članove Komisije obavestavati o sastancima svih radnih grupa i svi sastanci radnih grupa će biti otvoreni za sve članove Komisije. Na opštim sednicama Komisije biće razmatrani rezultati rada svih radnih grupa.“

Komisija takođe određuje da Koordinator, ili Radne grupe Komisije, mogu odlučiti da se za pojedina istraživanja angažuju stručna lica ili timovi stručnjaka,

instituti i nevladine organizacije. Rad ovih pomoćnih tela Komisije biće plaćen iz budžeta Komisije.

Rad Komisije može biti finansiran iz sredstava državnog budžeta i iz sredstava prikupljenih javnim darivanjem, uz saglasnost Koordinatora i Kabineta Osnivača. Članovi komisije dobijaće nadoknadu troškova vezanih za svoj rad.“

Pravila propisuju da je rad Komisije javan i to tako što će izvestilac posle svakog sastanka Komisije održati konferenciju za štampu na kojoj će obavestiti javnost o radu Komisije. Komisija će takođe „pripremati i objavljivati izveštaje komisije u kojima će na pregledan način biti prezentovana sinteza rada komisije, radnih grupa i timova stručnjaka.“

Na osnovu ovih Pravila 17. aprila za koordinatora Komisije izabran je profesor Ljubodrag Dinić, a za izvestioca dr Radmila Nakarada.

Na prvom sastanku Komisije usvojeni su i *Elementi za programski dokument Komisije za istinu i poverenje*. Prema ovom tekstu, „pokušati saznati istinu i dosegnuti do istorijskog pomirenja znači:

- kritički preispitati, pre svega, sebe , i druge – preispitati svoje postupke, promašaje, odgovornosti, udeo u događajima i procesima;
- osloboditi se sugestivnih i emocionalnih pogleda proisteklih iz javnomnenske svesti i potrebe za nametanjem sopstvenog viđenja, samopredstavljanja i vrednosnog sistema;
- otvoreno sagledati stanje u materijalno osiromašenoj, moralno oštećenoj, mnogostruko zapuštenoj, duhovno dezorijentisanoj, destrukcijom obuzetoj, separatizmima nagriženoj, nacionalizmima razorenoj državi;
- bez kompleksa i racionalno suočiti se sa zastrašujućim obrisima već formirane slike koja o događajima u poslednjoj deceniji XX veka, o Srbima i Srbiji već postoji u svetu;
- dosegnuti do nove samosvesti i identiteta preispitivanjem demografskog stanja nacije, njenih fizičkih moći, ekonomskih i tehnoloških potencijala, prirodnih resursa, socijalnih potreba, institucija, političkih struktura, nacionalne svesti, ideja, „opasno“ nagrižene skale moralnih vrednosti, znanja, tradicije, navika, patrijarhalnog i modernog, okruženja;
- promisliti nagomilano iskustvo uz svest da se sa njim može živeti i iz njega izvlačiti pouke samo ukoliko je pouzdano istraženo i racionalno saopšteno.“

Prema Elementima „Komisija bi podsticala istraživanja uzroka i tokova međunacionalnih sukoba na području bivše Jugoslavije sa ciljem da dosegne do znanja koje bi nudilo objektivnu složenu sliku događaja i poništavalo crno-bele predstave o krivcima i žrtvama. U tu svrhu Komisija bi organizovala obimna istorijska, pravna, ekonomska, sociološka, politikološka, psihološka, kulturološka, lingvistička istraživanja. Komisija i istraživački timovi koje bi ona oformila nastojali bi da sagledaju unutrašnje i međunarodne prilike u kojima su vođeni ratovi, identifikuju realne interese koji su ih inicirali, razotkrili njihovu nasilničku suštinu, utvrde posledice koje su ostavili u nasleđe, identifikuju ožiljke koje su urezali u društvenoj i svesti pojedinaca“.

Komisija traži „razumevanje i podršku državnih vlasti koje bi morale da njenim članovima i angažovanim stručnim timovima omoguće uvid u arhivske fondove i zbirke

Arhiva Jugoslavije, Predsedničkog arhiva, Arhiva VJ, Arhiva MUP, Arhiva SIP i drugo“.

Članovi novoosnovane Komisije su se susreli sa širom kritičkom javnošću, domaćom i međunarodnom, na međunarodnoj konferenciji „U potrazi za istinom i odgovornošću – ka demokratskoj budućnosti“, koja je u organizaciji radio stanice B92 održana u Beogradu od 18 do 20. maja 2001. Uvodnu reč je dao predsednik SRJ Vojislav Koštunica a jedan o referenata bila je i Radmila Nakarada, izvestilac Komisije. Na skupu je govorio i Aleks Borejn (*Alex Boraine*), potpredsednik odgovarajuće Komisije u Južnoj Africi i direktor Instituta za tranzicionu pravdu u Njujorku, koji je predstavljen i kao savetnik jugoslovenske Komisije. Neki učesnici konferencije vrlo su oštro istupili protiv načina na koji je Komisija uspostavljena, njenog sastava i programa rada. Bilo je čak onih koji su smatrali da se osnivanjem Komisije želi odložiti i otežati saradnja Jugoslavije s Tribunalom u Hagu. Ovakve primedbe čule su se i ranije.³³⁸

Posle ovoga skupa o radu Komisije vrlo se malo čulo. Prema jednom novinskom izveštaju od 13. avgusta, Komisija još uvek nije imala ni prostorije, ni telefon, niti je utvrđen njen budžet.³³⁹ U analizi novinarkе Simonide Simonović iz novembra 2001. tvrdi se da je „Komisija za istinu i pomirenje zapala u stanje poduže hibernacije“.³⁴⁰ Koordinator Komisije, Ljubodrag Dinić, učestvujući 10. decembra 2001. u emisiji radija B92 *Katarza* na pitanje zašto se Komisija zadržala samo na prvom papiru odgovorio je:

„Komisija već nekoliko meseci ima svoj prvi papir. Prepreke su brojne, one su i mentalne i subjektivne i objektivne prirode ali neko iskustvo koje imamo iz rada sličnih komisija u svetu otprilike pokazuje da je njihovo konstituisanje trajalo najmanje po šest meseci. Mi smo se suočili sa jednim lavirintom birokratskih problema iz koga smo, čini mi se, izašli u nedeljama i mesecima koje su upravo za nama tako da ćemo mi verovatno od Nove godine započeti rad sa adresom, telefonom, sa memorandumom, sa mogućnošću da uspostavljamo kontakte i da imamo kancelariju gde nam se svi oni koji su voljni da učestvuju u jednom takvom ozbiljnom projektu mogu javiti, i čini mi se da će to već ambijentalno promeniti situaciju i učiniti neki već postojeći napor vidljivijim a neke rezultate do kojih bismo mi želeli da dođemo brže dostignutim ili dostižnim. Bitno je jedno htenje, bitna je činjenica da u ovom trenutku, čini mi se, veći ili pretežniji deo društva oseća potrebu da sazna istinu o sebi, bitna je svest da nema budućnosti ukoliko ne sagledamo pre svega sebe, ukoliko prosto ne odmerimo kritički neke putokaze kojima treba krenuti. Ta saradnja će biti apsolutno istog momenta uspostavljena i meni se čini da bez jedne otvorene razmene informacija i podataka mi nemamo šansu na uspeh, nemamo šansu da kritički sagledamo sebe sa svim vrlinama, manama, sa svim pokušajima da sebe samovidimo i samopredstavimo najčešće na lepši način nego sto to jesmo.“³⁴¹

Jedan član Komisije, vladika Sava, umro je 17. juna 2001. Darko Tanasković je kasnije postao ambasador SRJ pri Svetoj Stolici. Do 31. decembra 2001. nisu bila popunjena četiri mesta u Komisiji, upražnjena trima ostavkama i smrću jednoga člana.

³³⁸ *Danas*, 21-22. april, str. II. Intervju s Borejnom objavljen je u listu *Danas*, 22. maja, str. 8.

³³⁹ *Glas javnosti*, 13. avgust 2001. str. 4.

³⁴⁰ *Danas*, 7. novembar 2001, str. 6 i 8. novembar 2001, str. 8.

³⁴¹ [http://www.b92net/emisije/katarza/2001_1210.phtml].

4.3. Rad nevladinih organizacija

Inicijative za utvrđivanje istine i postizanje pomirenja pretežno su davale nevladine organizacije. U tom pogledu prednjačio je projekat „Istine, odgovornosti i pomirenja“, koji je vodila pomenuta radio stanica B92. Njena izdavačka sekcija *Samizdat Free B92* objavila je niz knjiga posvećenih ovoj tematici. B92 je na već pomenutoj konferenciji predstavila i jedno istraživanje, obavljeno u drugoj polovini aprila, iz koga se vidi da se u pravcu pomirenja sa susednim narodima malo odmaklo. Prema njegovim rezultatima, 63,6% građana Srbije smatra da s drugim ljudima treba biti krajnje oprezan, 55,8% da s drugim nacijama treba biti krajnje oprezan, 39,9% da narodima s kojima je postojalo ratno stanje nikada više ne treba verovati, a krajnju nespремnost na pomirenje s narodima s kojima su Srbi bili u sukobu izražava 21% građana od 18 do 29 godine i 34,6% onih preko 60 godina. U istom istraživanju su ispitanici kao ljude koji su „najviše uradili za odbranu srpstva u ratovima u poslednjoj dekadi dvadesetog veka“ među prvima naveli Ratka Mladića (41,8%), Radovana Karadžića (28,5%), (pokojnog) Željka Ražnatovića – Arkana (23,7%) i Slobodana Miloševića (17,1%), koji se svi nalaze na optužnicama Haškog tribunala.³⁴²

³⁴² *Videnje istine u Srbiji*, SMMRI, 2001.

Dodatak I – Najvažniji ugovori o ljudskim pravima koji
obavezuju SRJ

Dodatak I

Najvažniji ugovori o ljudskim pravima koji obavezuju SRJ

- Dopunska Konvencija o ukidanju ropstva, trgovine robljem i ustanova i prakse sličnih ropstvu, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/58.
- Konvencija MOR br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 8/58.
- Konvencija MOR br. 98 o primeni principa prava organizovanja i kolektivnog pregovaranja, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 11/58.
- Konvencija MOR br. 111 koja se odnosi na diskriminaciju u pogledu zapošljavanja i zanimanja, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 3/61.
- Konvencija o državljanstvu udate žene, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/58.
- Konvencija o nezastarevanju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 50/70.
- Konvencija o političkim pravima žena, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/54.
- Konvencija o pravnom položaju lica bez državljanstva i završni akt konferencije Ujedinjenih nacija o pravnom položaju lica bez državljanstva, *Sl. list FNRJ*, br. 9/59, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 2/64, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/60.
- Konvencija o pristanku na brak, minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registraciji brakova, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 13/64.
- Konvencija o ropstvu, *Sl. novine Kraljevine Jugoslavije*, god. XI-1929, br. 234.
- Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, *Sl. vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, br. 2/50.
- Konvencija o statusu izbeglica, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/60.
- Konvencija o suzbijanju i ukidanju trgovine licima i eksploataciji drugih, *Sl. list FNRJ*, br. 2/51.
- Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 11/81.
- Konvencija protiv mučenja i drugih surovih neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 9/91.
- Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 15/90; *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/96 (povlačenje rezerve date pri potpisivanju); *Sl. list SRJ*, br. 2/97.
- Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 6/01.
- Konvencija UNESCO protiv diskriminacije u pogledu obrazovanja, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 4/64.
- Međunarodna konvencija o suzbijanju i kažnjavanju zločina aparthejda, *Sl. list SFRJ*, br. 14/75.
- Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 6/67.

- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/71.
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/71.
- Fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/01.
- Drugi fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/01.
- Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji predstavlja dopunu Konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, *Sl. list SRJ*, br. 6/01.
- Protokol iz 1953 kojim se menja Konvencija o ropstvu iz 1926, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 6/55.
- Protokol kojim se menja Konvencija za suzbijanje trgovine ženama i decom i Konvencija o suzbijanju trgovine odraslim ženama, *Sl. list FNRJ*, br. 41/50.
- Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava Konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovor)*, br. 6/01.
- Protokol o statusu izbeglica, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 15/67.

Dodatak II – Indeks saveznih i republičkih propisa

Dodatak II

Indeks saveznih i republičkih propisa koji se pominju u ovoj knjizi

Ustavi

- Ustav Savezne Republike Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 1/92.
- Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 1/90.
- Ustav Republike Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 48/92.

Savezni propisi

- Krivični zakon SRJ, *Sl. list SFRJ*, br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90, *Sl. list SRJ*, br. 35/92, 37/93, 24/94, 61/01.
- Zakon o amnestiji, *Sl. list SRJ*, br. 9/01.
- Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona SRJ, *Sl. list SRJ*, br. 61/01.
- Odluka o prestanku važenja odluke o plaćanju posebne takse prilikom izlaska iz Savezne Republike Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 61/00.
- Pravilnik o promeni ličnog imena, *Sl. list SFRJ*, br. 6/83.
- Uredba Savezne vlade o Saveznoj javnoj ustanovi Borba, *Sl. list SRJ*, br. 15/97.
- Ustavni zakon za sprovođenje amandmana II do VIII na Ustav SRJ, *Sl. list SRJ*, br. 29/00.
- Zakon o ukidanju Ukaza o oduzimanju državljanstva i imovine porodici Karađorđević, *Sl. list SRJ*, br. 9/01.
- Zakon o jugoslovenskom državljanstvu, *Sl. list SRJ*, br. 33/96, 9/01.
- Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. list SRJ*, br. 73/00.
- Zakon o izboru i prestanku mandata Predsednika Republike, *Sl. list SRJ*, br. 32/00.
- Zakon o izbornim jedinicama za izbor saveznik poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 32/00, 33/00.
- Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće republika Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 32/00, 73/00.
- Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 57/93, 32/00, 36/00, 73/00.
- Zakon o kretanju i boravku stranaca, *Sl. list SFRJ*, br. 56/80, 53/85, 30/89, 26/90, 53/91, *Sl. list SRJ*, br. 16/93, 31/93, 41/93, 53/93, 24/94, 28/96.
- Zakon o krivičnom postupku, *Sl. list SFRJ*, br. 4/77, 36/77, 14/85, 26/86, 74/87, 57/89, 3/90, *Sl. list SRJ*, 27/92, 24/94.
- Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 70/01. (stupa na snagu krajem marta 2002. godine)
- Zakon o obligacionim odnosima, *Sl. list SFRJ*, br. 29/78.
- Zakon o opštem upravnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 33/97, 31/01.
- Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti, *Sl. list SFRJ*, br. 15/84, 42/90, *Sl. list SRJ*, 15/00.

- Zakon o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja, *Sl. list SRJ*, br. 30/96, 58/98, 70/01, 3/02.
- Zakon o osnovama radnih odnosa, *Sl. list SRJ*, br. 29/96, 51/99.
- Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa, *Sl. list SFRJ*, br. 6/80, 36/90, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.
- Zakon o osnovama zaštite životne sredine, *Sl. list SRJ*, br. 24/98.
- Zakon o postupku za upis u sudski registar, *Sl. list SRJ*, br. 80/94.
- Zakon o preduzećima, *Sl. list SRJ*, br. 29/96, 33/96, 29/97, 58/98, 74/99, 9/01.
- Zakon o putnim ispravama jugoslovenskih državljana, *Sl. list SRJ*, br. 33/96, 49/96, 12/98, 44/99, 15/00, 7/01, 71/01.
- Zakon o saveznom budžetu, *Sl. list SRJ*, br. 24/94.
- Zakon o sistemima veza, *Sl. list SFRJ*, br. 41/88.
- Zakon o štrajku, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.
- Zakon o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ, *Sl. list SFRJ*, br. 42/90, *Sl. list SRJ*, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96, 73/00.
- Zakon o uvođenju matičnog broja građana, *Sl. list SFRJ*, br. 58/76.
- Zakon o Vojsci Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, 43/94, 28/96, 44/99, 74/99, 3/02.
- Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, *Sl. list SRJ*, br. 24/98, 26/98.

Propisi Republike Srbije

- Krivični zakon, *Sl. glasnik SRS*, br. 26/77, 28/77, 43/87, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89, 21/90; *Sl. glasnik RS*, br. 16/90, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94 i 17/95, 44/98.
- Pravilnik o upisu sindikalnih organizacija u registar, *Sl. glasnik RS*, br. 6/97, 33/97, 49/00, 18/01.
- Pravilnik o uslovima i načinu upotrebe sredstava prinude, *Sl. glasnik RS*, br. 40/95, 48/95, 1/97.
- Rešenje o određivanju prostora za okupljanje građana u Beogradu, *Sl. list Grada Beograda*, br. 13/97.
- Zakon o agenciji za privatizaciju, *Sl. glasnik RS*, 38/01.
- Zakon o amnestiji, *Sl. glasnik RS*, br. 10/01.
- Zakon o akcijskom fondu, *Sl. glasnik RS*, 38/01.
- Zakon o braku i porodičnim odnosima, *Sl. glasnik SRS*, br. 22/80, 24/84, 11/88, *Sl. glasnik RS*, br. 22/93, 25/93, 35/94, 46/95, 29/01.
- Zakon o državnoj upravi, *Sl. glasnik RS*, br. 20/92, 6/93, 48/93, 53/93, 67/93, 48/94, 49/99.
- Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana, *Sl. glasnik SRS*, br. 24/82, 39/83, 17/84, 50/84, 45/85, 12/89, *Sl. glasnik RS*, 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o društvenoj brizi o deci, *Sl. glasnik RS*, br. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 28/94, 47/94, 48/94, 25/96, 29/01.

- Zakon o eksproprijaciji, *Sl. glasnik SRS*, br. 40/84, 53/87, 22/89, *Sl. glasnik RS*, br. 6/90, 15/90, 53/95, 23/01.
- Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97.
- Zakon o građevinskom zemljištu, *Sl. glasnik RS*, br. 44/95, 16/97, 23/01.
- Zakon o izbeglicama, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92.
- Zakon o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 35/00.
- Zakon o izboru predsednika Republike, *Sl. glasnik RS*, br. 1/90, 79/92.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik RS*, br. 16/97, 34/01.
- Zakon o javnom informisanju, *Sl. glasnik RS*, br. 36/98, 2/01.
- Zakon o javnom tužilaštvu, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01.
- Zakon o jedinstvenom matičnom broju građana, *Sl. glasnik SRS*, br. 53/78, 5/83, 24/85, 6/89, *Sl. glasnik RS*, br. 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o lokalnoj samoupravi, *Sl. glasnik RS*, br. 4/91, 79/92, 82/92, 47/94, 48/99, 49/99, 27/01.
- Zakon o nasleđivanju, *Sl. glasnik RS*, br. 46/95.
- Zakon o okupljanju građana, *Sl. glasnik RS*, br. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94, 29/01.
- Zakon o osnovnoj školi, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 66/94.
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 52/96, 46/98, 29/01.
- Zakon o političkim organizacijama, *Sl. glasnik RS*, br. 37/90, 30/92, 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o pomilovanju, *Sl. glasnik RS*, br. 49/95, 50/95.
- Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti, *Sl. glasnik SRS*, br. 30/89, 42/89, *Sl. glasnik RS*, br. 55/90, 22/91, 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi, *Sl. glasnik RS*, br. 16/95.
- Zakon o pravnom statusu verskih zajednica, *Sl. glasnik SRS*, br. 44/77.
- Zakon o privatizaciji, *Sl. glasnik RS*, 38/01.
- Zakon o radio televiziji, *Sl. glasnik RS*, br. 48/91, 49/91, 53/93, 55/93, 67/93, 48/94, 11/01.
- Zakon o radnim odnosima u državnim organima, *Sl. glasnik RS*, br. 48/91, 66/91, 44/98, 49/99, 34/01.
- Zakon o radnim odnosima u posebnim okolnostima, *Sl. glasnik RS*, br. 40/90.
- Zakon o radnim odnosima, *Sl. glasnik RS*, br. 55/96.
- Zakon o radu, *Sl. glasnik RS*, br. 70/01, 73/01.
- Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, *Sl. glasnik RS*, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94.
- Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, *Sl. glasnik RS*, br. 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01.

- Zakon o sredstvima u svojini Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 53/95, 3/96, 54/1996, 32/97.
- Zakon o sudijama, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01.
- Zakon o sudovima, *Sl. glasnik RS*, br. 46/91, 60/91, 18/92, 71/92, 63/01. (prestao je da važi 1. januara 2002. godine, izuzev odredaba od člana 14 do člana 20, koje prestaju da važe 1. oktobra 2002. godine)
- Zakon o svojinskoj transformaciji, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97, 10/01.
- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o svojinskoj transformaciji, *Sl. glasnik RS*, br. 10/01.
- Zakon o univerzitetu, *Sl. glasnik RS*, br. 20/98.
- Zakon o unutrašnjim poslovima, *Sl. glasnik RS*, br. 44/91, 79/91, 54/96, 30/00 (SUS), 8/01 (SUS).
- Zakon o uređenju sudova, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01.
- Zakon o merama za slučaj vanrednog stanja, *Sl. glasnik RS*, br. 19/91.
- Zakon o Visokom savetu pravosuđa, *Sl. glasnik RS*, br. 63/01.
- Zakon o zaštiti na radu, *Sl. glasnik RS*, br. 42/91, *Sl. glasnik RS*, br. 53/93, 67/93, 48/94, 42/98.
- Zakon o zaštiti životne sredine Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 66/91, 83/92, 53/93, 67/93, 48/94, 44/95, 53/95.
- Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 22/92, 73/92, 82/92, 56/93, 67/93, 34/94, 52/96, 46/98, 29/01.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti, *Sl. glasnik RS*, br. 17/92, 26/92, 50/92, 52/93, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96.
- Zakon o zdravstvenom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92, 26/93, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96, 46/98, 54/99, 29/01.
- Uredba o izmenama Uredbe o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti, *Sl. glasnik RS*, 31/01.
- Uredba o načinu zbrinjavanja prognanih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 47/95.
- Uredba o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi, *Sl. glasnik RS*, br. 46/01.
- Uredba o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti, *Sl. glasnik RS*, br. 30/01.
- Rešenje o određivanju prostora za okupljanje građana u Beogradu, *Sl. list grada Beograda*, br. 13/97.

Propisi Republike Crne Gore

- Krivični zakon, *Sl. list RCG*, br. 42/93, 14/94, 27/94.
- Odluka o nadležnostima i sastavu republičkog Savjeta za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa, *Sl. list RCG*, br. 32/93.
- Porodični zakon, *Sl. list SRCG*, br. 7/89.
- Pravilnik o registru političkih organizacija, *Sl. list RCG*, br. 25/90, 46/90.

- Uredba o registraciji sindikalnih organizacija, *Sl. list RCG*, br. 20/91.
- Uredba o zbrinjavanju raseljenih lica, *Sl. list RCG*, br. 37/92.
- Zakon o biračkim spiskovima, *Sl. list RCG*, br. 4/98. 14/00, 30/01.
- Zakon o finansiranju političkih stranaka, *Sl. list RCG*, br. 44/97.
- Zakon o izboru odbornika i poslanika, *Sl. list RCG*, br. 4/98, 17/98, 14/00, 16/00, 9/01.
- Zakon o izboru predsjednika Republike, *Sl. list RCG*, br. 49/92, 50/92, 30/97.
- Zakon o crnogorskom državljanstvu, *Sl. list RCG*, br. 41/99.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. list RCG*, br. 25/94, 29/94.
- Zakon o javnim skupovima, *Sl. list RCG*, br. 57/92, 27/94.
- Zakon o javnom informisanju, *Sl. list RCG*, br. 4/98.
- Zakon o jedinstvenom matičnom broju građana, *Sl. list RCG*, br. 45/93, 27/94.
- Zakon o ličnom imenu, *Sl. list RCG*, br. 20/93, 27/94.
- Zakon o nevladinim organizacijama, *Sl. list RCG*, 27/99.
- Zakon o osnovnoj školi, *Sl. list RCG*, br. 34/91, 48/91, 17/92, 56/92, 30/93, 32/93, 27/94, 2/95, 20/95.
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. list SRCG*, br. 14/83, 4/84, 12/85, 23/85, 3/86, 14/89, 29/89, 39/89, 42/90, 28/91, *Sl. list RCG*, 48/91, 17/92, 18/92, 14/93, 20/93, 27/94, SRJ 26/00 (SUS) 23/85, 3/86, 14/89.
- Zakon o pomilovanju, *Sl. list RCG*, br. 16/95, 12/98, 21/99.
- Zakon o radnim odnosima, *Sl. list SRCG*, br. 29/90, 42/90, 28/91, *Sl. list RCG*, 48/91, 17/92, 27/94, 16/95, 21/96, 5/00.
- Zakon o referendumu, *Sl. list RCG*, br. 9/01, 17/01.
- Zakon o sistemima veza, *Sl. list SRCG*, br. 28/77.
- Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti, *Sl. list RCG*, br. 45/93, 27/94, 16/95, 44/01.
- Zakon o srednjoj školi, *Sl. list SRCG*, 28/91, *Sl. list RCG*, br. 35/91, 48/91, 17/92, 56/92, 27/94.
- Zakon o udruživanju građana, *Sl. list SRCG*, br. 23/90, 26/90, 13/91; *Sl. list RCG*, 48/91, 17/92, 21/93, 27/94, 27/99.
- Zakon o unutrašnjim poslovima, *Sl. list RCG*, br. 24/94, 29/94.
- Zakon o uslovima i postupku prekida trudnoće, *Sl. list SRCG*, br. 29/79, 31/79, 29/89, *Sl. list RCG*, br. 28/91, 17/92, 27/94.
- Zakon o ustavnom sudu Republike Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 21/93, 44/95.
- Zakon o zadužbinama, fondacijama i fondovima, *Sl. list SRCG*, br. 24/85.
- Zakon o zapošljavanju, *Sl. list SRCG*, br. 29/90, 27/91, 28/91, *Sl. list RCG*, 48/91, 8/92, 17/92, 3/94, 27/94, 16/95, 22/95.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, *Sl. list RCG*, br. 39/90, 21/91, 48/91, 17/92, 30/92, 58/92, 6/94, 27/94, 30/94, 16/95, 20/95, 22/95, 23/96.
- Zakon o životnoj sredini Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 12/96, 55/00.

